

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ
MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

KÖŇÜL GÖZGÜSI

*Magtymgulynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan
makalalar ýygyndysy*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2014

UOK 894.361-82

K 71

K 71 Köňül gözgüsi. Magtymgulynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy. A.: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2014.

Hormatly Prezidentimiziň Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygy bilen baglanyşykly mübärek Kararynyň we edebi-ruhy mirasymyzy ösdürmekdäki tagallalarynyň gönüden-göni netijesi bolan bu kitapda ýurdumyzyň dürli ylym we bilim edaralarynda ylmy-barlag işlerini alyp barýan alymlaryň, aspirantlaryň Magtymgulynyň edebi mirasy, pelsepewi garaýyşlary bilen baglanyşykly makalalary ýerleşdirildi. Garaşsyzlyk ýyllary içinde täzeçe garaýyşlar esasynda ýazylan makalalar edebiyat muşdaklary üçin gyzykly we peýdaly bolar diýip umyt edýäris.

Kitap giň okyjylar köpçüligi üçin niýetlenildi.

TDKP № 19, 2014

KBK 83.3 Tür 1

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
Milli golýazmalar instituty, 2014.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň taryhynyň iň çylşyrymly döwründe ýaşan, agzybirlik, garaşsyzlyk, özbaşdak döwlet gurmak ýaly beýik maksatlara öz döredijiligi bilen gulluk eden ynsanperwer şahyrdyr.

DÜZÜJILERDEN

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň hormatly Prezidenti, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi, lukmançylyk we ykdysadyýet ylymlarynyň doktory, professor Gurbanguly Berdimuhamedowyň nazary, amaly we düýpli ylmy-barlaglaryň hil taýdan netijeliligini has gowulandyrmaga gönükdirilen ylmy başlangyçlary türkmen halkynyň adyny şöhratlandyryp gelen maddy we ruhy baýlyklarymyzy, edebiyatymyzy öwrenmäge güýçli itergi berdi. Bu ugurda milli Liderimiziň adamzadyň medeni-ruhy ösüşine uly täsir eden akyldarlarymyzyň, şahyrlarymyzyň ylmy we edebi mirasyny toplamak, öwrenmek, neşir etmek we dünýä tanatmak baradaky taryhy ähmiýetli ylmy-edebi taglymatlaryna esaslanylýp, türkmen edebiyatynyň Abu Sagyt Abulhaýyr, Hoja Ahmet Ýasawy, Mahmyt Zamaňşary, Baýram han, Andalyp, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy ýaly adamzadyň medeni-ruhy ösüşine uly goşant goşan akyldarlarymyzdyr şahyrlarymyzyň ylmy we edebi mirasy töwerekleýin öwrenilýär we dünýä ýaýylyar.

Hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary we başlangyçlary netijesinde Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwri türkmen halkynyň taryhynda, jemgyýetiň we halkyň ýaşayyş-durmuşynyň ähli ugurlarynda – ykdysadyýetde, syýasatda, medeniýetde, sungatda, ylymda, bilimde hemme babatda täze bir ösüşli eýýamyň başlangyjy boldy.

Gadymy we müdimi taryhymyza, milli-ruhy gymmatlyklarymyza, akyldar şahyrlarymyzyň edebi-ylmy döredijiligine uly sarpa goýýan milli Liderimiz: «Türkmen edebiyatynda çuňňur halk parsatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserleri peşgeş beren ussatlar az däl.

Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň... öňünde baş egýäriň»¹ diýip, nusgawy şahyrlarymyzyň, aýratyn hem akyldar Magtymgulynyň döredijiligine ýokary baha berýär. Muňa hormatly Prezidentimiziň Gündogaryň beýik akyldary we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 290 ýyllygy halkara derejesinde dabaraly bellemek we şahyryň ömrüni, edebi-ylmy mirasyny düýpli öwrenmek bilen baglanyşykly «Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary» atly halkara ylmy maslahaty geçirmek baradaky Karary hem subut edýär. Hormatly Prezidentimiziň şu Karary esasynda türkmen nusgawy edebiýatyny esaslandyryjy, beýik söz ussady, akyldar Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygynyň giňden belenilýändigini, şu taryhy tutumyň çäklerinde ýurdumyzda hem-de daşary ýurtlarda yzygiderli ylmy we medeni çäreleriň, halkara ylmy maslahatlaryň geçirilmegi, ussat şahyryň eserleriniň türkmen we dünýä dillerinde neşir edilmegi, edebi döredijiligine bagyşlanan ylmy we edebi kitaplaryň, monografiýalaryň yzygiderli çap edilmegi örän begendiriji wakadyr.

Magtymgulynyň döredijiligi XIX asyryň ortalaryndan soň, ýewropaly we beýleki türkolog alymlaryň ünsüni özüne çekip başlapdyr. Olardan polýak ýazyjysy A. Hodzko-Boreýkony, I. N. Berezini, A. Wamberini, F. Bakulini we A. N. Samoýlowiçi görkezmek bolar. Soňky ylmy barlaglar Magtymgulynyň, takmynan, 1724-nji ýyllarda doglup, 1807-nji ýylda hem aradan çykandygyny tassyklamaga esas berýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň düýbünü tutan, edebi dili halkyň gepleşik dili bilen birleşdiren akyldar Magtymgulynyň döredijiligi öz döwrüniň türkmen durmuşynyň ähli meselelerini öz içine gurşap alypdyr. Onuň döredijiliginde edep-terbiýe, ylym-bilim, ahlak, mertlik-namartlyk, gahrymançylyk, watançylyk, milli döwlet ýaly pelsepewi garaýyşlaryndan başga-da, gündelik durmuşy – döwrüniň toýuny-ýasyny, durmuş günemasyny suratlandyryýan, türkmen tebigatyny, uz gelin-gyzlaryny, batyr ýigitlerini wasp edýän şygryrlarda sanardan köp. Magtymguly Pyragynyň şygryrlary umman ýaly

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat: TDNG, 2007. 126 sah.

giň, gözgi ýaly dury, dür ýaly gymmatly, merjen düzümi deý çeper. Hut şonuň üçin hem Magtymgulynyň döredijiligini Jemşidiň jamy-na meňzedipdirler. Erteki-rowaýatlara görä, gadym zamanda Jemşit atly bir patyşa bolup, onuň dünýädäki ähli bolup duran zatlary görkezýän jamy bar eken. Bu meňzetme hem şonuň bilen baglanyşykly. Emma halk arasynda Magtymguly diňe bir bolýan zady däl, eýsem, bolany, bolýany we boljagy bilýän weli şahyr hasap edilýär. Bu pikir – dogry pikir. Akyldar Magtymguly «Berkarar döwlet istärin» diýip ýazyp gidipdir. Şahyryň öňdenbilijilik bilen aýdan bu arzuwy hormatly Prezidentimiziň köptaraply başlangyçlary esasynda sözüň doly manysynda amala aşdy we Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe gül açyp, bedew bady bilen pajarlap ösmegini dowam edýär.

Hormatly Prezidentimiziň Magtymguly Pyragynyň 290 ýyllygy bilen baglanyşykly mübäreك Kararynyň we edebi-ruhy mirasymyzy ösdürmek baradaky başlangyçlarynyň gönüden-göni netijesi bolan bu kitapda ýurdumyzyň dürli ylym we bilim edaralarynda ylmy-barlag işlerini alyp barýan alymlaryň, aspirantlaryň Magtymgulynyň edebi mirasy bilen baglanyşykly täzeçe garaýyşlar esasynda ýazylan makalalary ýerleşdirildi.

Bu kitap akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň edep-terbiýe, ahlak, mertlik, namartlyk, watançylyk bilen bagly pelsepewi garaýyşlaryny, türkmeniň gözeli tebigatynyň waspyny, şygryýetini täzeçe garaýyşlar esasynda öwrenmekde okyjylar üçin ygtybarly çeşme bolar diýip umyt edýäris.

KERIMBAÝ KURAMBAÝEW,

Ajynyýaz adyndaky Nöküs döwlet mugallymçylyk institutynyň professory, filologiýa ylmlarynyň doktory, Garagalpagystan Respublikasynyň ylmda at gazanan işgäri

AHMET MÄMMEDOW,

TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň baş ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň doktory, Garagalpagystan Respublikasynyň at gazanan medeniýet işgäri

BEÝİK ŞAHYRA BAGYŞLANAN ÖZBEK ROMANY

1. Dramadan romana

Horezmli tanymal edebiyatçy, ýazyjy hem dramaturg Kurbon Muhammdrizonyň «Gurbatda garib» (sözme-söz «yat ülkede ýalňyzlykda» – «Magtymguly») atly sazly-drama eserini ýazandygy we onuň Horezm Döwlet teatrynda goýlandygy barada Magtymgulynyň 225 ýyllygynyň geçirilýän döwründe – 1960-njy ýylda türkmen metbugatynda ýatlanylpydy. Şonda awtoryň ady Gurbanbaý Mätrzaýew diýlip görkezilipdi. Ýeri gelende aýtsak, şu ýazgylaryň awtorlarynyň biri özüniň «Özbek dramaturgiýasynda türkmenler»¹ diýen makalasynda bu drama eseri barada hem ymykly durup geçipdi.

Görüp otursak, «Magtymguly» dramasyň ýazylanyna elli ýyldan köpräk wagt geçipdir. Şu ýyllaryň dowamynda Magtymgulynyň şahsyýeti, onuň döredijilik ykbaly hakynda başga bir has düýpli edebi žanrda eser döretmek hyýaly awtory terk etmedik bolara çemeli. Ýazyjynyň 2010-njy ýylda «Horezm» neşirýatynda çap edilen «Magtymguly» taryhy romany awtoryň şonuň ýaly maksat-niýetiniň önümi. Roman dört bölümden ybarat bolup, olaryň her biri ýörite sözbaşy goýlan baplary öz içine alýar. Awtor nähilidir bir wakanyň ýa-da waka böljiginiň emele gelmegini, haýsy ýerde, neneňsi

¹ «Sowet edebiyaty» žurnaly, 1979, № 10.

edebi närseden peýdalanmasyny baş keşbi – Magtymguly bilen baglanyşdyrýar, ähli hadysalary onuň hereketleri arkaly çözmäge çalyşýar. Eser Magtymgulyň Hywa bilen hoşlaşyk pursadyny suratlandyrmak bilen başlanýar. Ynha, şahyr «Şirgazy han» medresesinde üç ýyl tälim-terbiýe alyp, bilimini kämilleşdirip, indi öz Watanyna gaýtmagyň aladasynda. Han oňa ak pata berip, hoşlaşmak üçin, medresä gelýär. Magtymgula yzzat-hormat edýär. Şahyryň deň-duşlary, medresäniň talyplary hem onuň bilen hoşlaşmak üçin jemlenipdirler. Han Şahyra Hywa halkynyň we özüniň gadyr goýýandygyny aýdýar. Görkezilýän hormata ýüregi tolgunan Magtymguly hyýal deňzine çümýär... ýaşlyk ýyllaryny birin-birin ýatlaýar, çagalykdan şu güne çenli okamak we ylym ugrundaky gözlegleri onuň göz önünde janlanýar... Soňky wakalarda okyjy Magtymgulyň oglanlyk döwri, onuň maşgala ýagdaýy, ata-enesi, doganlary, gyz jigisi hakyndaky teswirler bilen tanyşdyrylýar, şahyr bolup ýetişmeginde, edebiyata köňül bermeginde maşgala dessurlarynyň orny nygtalyp görkezilýär. Döwletmämmet mollanyň ogly Magtymgula nesihatларында, edebi, durmuşy sapakларында, umuman, peder we perzent mynasybetine esaslanýan wakalarda okyjy şübhesiz mähirli atany, öz zamanasynyň beýik şahyryny, ylym-bilimlilikde kämil ynsany görüp bilýär.

Bu ugur – ata we ogul mynasybeti «Gurbatda garyb» dramasynda hem açyp görkezilýär. Ýöne welin, onda Azadynyň keşbi illýustratiw – ýüzleý şekilde bolup, Magtymgulyň takdyryna täsiri, ogluna sowat öwretmekdäki, onuň düýpli bilim almagyndaky hyzmaty örän öçügsi berilýärdi. Şundan ugur alynsa, Azady roman-da hakyky çeper keşp derejesine göterilipdir. Magtymgulyň şahyr bolup ýetişmeginde atasy Döwletmämmediň tagallalary, aladalary romanyň birnäçe babynda ynanjylykly suratlandyrylýar. Döwletmämmet molla obalaryndaky kiçiräk bir medresede oglan okadýar. Wagt tapyp, ogly Magtymguly bilenem goşmaça meşgullanýar, edebi türgenleşme ýollaryny görkezip, oňa maslahat berýär, döredijiligiň syrlary bilen tanyşdyrýar. Onuň goşgularynyň rüstem taraplaryny-da, kemter taraplaryny-da aýdyp durýar. Oglunyň şahyrçylyk zehininiň barha durlanyp barýanyny, emma şonuň bilen bir hatarda, gös-göni

täsirlenmek, başgalara öykünmek ýagdaýlaryny görüp, oňaly bir pursatda ogluna «Oglum, setirleriňe gepim ýok, emma beýtmek dogry däl. Men seniň dädeň, lekin başgalaryň ýazanyna beýle goşmaçalar (düzedişler) girizeň, olaryň senden göwünleriniň galjagyna söz ýok. Näme üçin diýseň, her kimse ýüregindäkini ýazýandyr. Her kim öz bilimi, dünýägaraýşy, mümkinçiligi bolýandyr. Şonuň ýaly edilip ýazylyşyna garabam, ol galam eýesiniň kimdigini, ussatlyk derejesini anyklaýandyr. Aýtmak gerek ki, seniň öý tekjände ýap-ýaňy ýasap goýan ýüzügiňi alyp, men ony özümçe gaýtadan özgertsem nähili bolar? Her kimiň öz ýaradan zadynda onuň öz ýüzi–tagmasy galýandyr. Muny hiç kim inkär edip bilmez. Ýagny ki, başga kişi oňa el urdumy, onda ony döredeniniň ýüzi, ruhy ýok bolýandyr» diýip öwüt berýär.¹

Awtor bu taýda iki ýagdaýy göz önünde tutýar. Birinjiden, ol Azadynyň edebi döredijiligiň kada-kanunlaryny gowy bilýändigini aňlatsa, ikinjiden, ol başga bir şahyra öykünilip ýazylyan eserleriň bizahinlilik alamaty bolup durýandygyny ogluna düşündirýär, ony ünsli, öz sesli bolmaga çagyryr. Magtymguly бүтін ömründe we döredijilik işinde beýle öwüt-nesihatlary unutmayar, galamyny özboluşly ýöretmäge çalyşýar. Şunuň bilen baglanyşykly wakalar örän dogruçyl suratlandyrylýar. Azady Magtymguludan ýgy-ýygydan «synag» alyp durýar, onuň din ylmyny ele almagyndaky yhlasyny makullaýar. Şahyrdaky ilkinji sopusylyk garaýyşlaryň döremegi we dura-bara durnuklaşmagy oňa atasynyň gös-göni täsiri bilen utgaşdyrylýar. Şol döwrüň durmuş hakykaty bilen häsiýetlenýän bu ýagdaýlar romanda özüniň göwnejaý teswirlerini tapýar. Dini äheňler, yslam taglymaty romanyň ençeme sahypalaryna siňdirilýär we şonuň netijesinde Magtymgulynyň ylahyýete hem-de sopusylyk ylmyna bolan mynasybeti göwnejaý açylyp görkezilýär.

«Gurbatda garyb» dramasynda bu ýagdaý başgarak bir röwüşde berilýärdi, ýagny ol dinsizlikde aýyplanyp, medreseden kowulýardy. Munuň üçin ýazary ýazgarmak, bu günki gün, elbetde, ýerliksiz bolar. Sebäbi ol döwür azat-erkin pikirlenmäge ýol bermeýän, şonuň bilen

¹ Курбон Мухаммадризо. Махтумкули. Тарихий роман – Ургенч, «Хорезм», 2012, 17 sah.

barabarlykda sopuçylygy-da düýp-teýkary bilen inkär edýän döwür bolupdy. «Magtymguly» romanynnda yslam düzgünlerine, dini taglymatlara ynsanyň içki mazmuny, onuň ahlak kämilligi we ruhy päklik ölçegi hökmünde çemeleşilýär. Şeýle çemeleşme dogrudyr, okyjy hem ýazyjynyň bu ýagdaýy, iki edebiýat göz önünde tutulanda hem, ilkinji gezek edebi dolanyşyga girizendigini makullaýar.

2. Maksatly ädimleriň çeper beýany

«Magtymguly» romanynnda ýene bir taryhy hakykatyň üstünden barýarys. Ol Magtymgulynyň Buhara gelşi we Gögeldaş medresesinde bilim alşy bilen bagly wakalar. Şahyryň Buhara barandygy we ady agzalan medresä maňlaý dirändigi hakynda ylmy çesmelerde-de ýatlanylýar. Ýazyjy şol maglumatlara esaslanyp, Magtymgulynyň Buhara bolan wagtyny we ol ýerdäki hereketlerini ýeke-täk bir waka ýordumyna birleşdiripdir. Awtoryň Buharanyň taryhyny, döwrüň syýasy-durmuş ýagdaýlaryny, halk durmuşyny we adamlaryň özara gatnaşyklaryny içgin öwrenendigi şol hili wakalarda oňat duýulýar.

Şahyr Buhara saparyny şähre aýlanyp görmekden başlaýar, uly-kiçi medresedir metjitler, owadan, belent minaralar, kaşaň köşkler, açyk göwünli adamlar – bularyň hemmesi şahyra öz oňaly täsirini ýetirýär. Ynha, şeýle gezelenç mahalynda, Magtymguly ýerli şahyr Mujrim Obid bilen tanyşýar. Başda şahyr ony ýönekey ýigitleriň biridir diýip hasaplaýar. Ýigidem özüni haýdan-haý tanadybermeýär-de, Magtymgulyny öýüne myhmançylyga çagyryýar, «syr» hem şol ýerde açylýar. Magtymgulynyň gözi tekjede hatarlanyp duran kitaplara düşýär. Hojaýyn bir iş bilen daşaryk çykan mahaly, ol kitaplary gözden geçirip ugranda, olaryň käbiriniň sahybynda «Mujrim Obid», «Mujrim Obid diwany. Gazallar» diýen ýazgylary okap, haýran galýar. Öý eýesiniň pespälligine, kiçigöwünliligine, adamkärçiligine gumanýar. Şol günden başlap, ony halypa tutunýar, haýsy bir meselede geňşmek zerurlygy ýüze çyksa, şahyr derhal Mujrim Obidiň ýanyna gelýär. Dostluk, halypa-şägirtlik berkeýär. Magtymguly Gögeldaşa okuwa kabul edilýär. Indi onuň durmuşynda täze bir döwür başlanýar. Medrese şahyryň bilimini, ylmyny çuňlaşdyrýar, durmuş tejribesini-de artdyrýar.

Romanda Magtymgulynyň Buharada ýaşanda gözi bilen görüp, şaýat bolan bir ýagdaýy orta atylýar. Şol waka arkaly ýazyjy halkyň agyr ykbalyna okyjynyň ünsüni çekýär. «Özbekbaý zyndanda», «Dar astynda» ýaly baplarda örän güýçli dartgynlyk duýular. Olarda iki sany ynsanyň takdryy, olaryň başyna düşen külpetleriň umumyjemgyýetçilik häsiýeti ýazgarylýar. Ynsanlaryň ikisi-de Magtymgula hem ýat adamlar däl. Özbekbaý Magtymgulynyň ýoldaşy, dosty, ol Buhara şahyr bilen bile gelen adam. Dänegül bolsa Özbekbaýyň uýasy. Özbekbaý adam öldürmekde günälenip, töhmet atylyp, zyndana taşlanan bolsa, Dänegülem şonuň ýaly bir karamyň «pidasy» bolupdyr. Olaryň ömri gyl üstünde: ýa ölüm, ýa-da ömürlük zyndan. Ikisi-de jeza meýdanyna, dar astyna getirilipdir. Ýagdaý örän agyr, ýürek paralaýjy.

Mujrim Obid bu hakda Magtymgula habar berende, ol bu ýere gyssagly gelip ýetişýär. Köpüň içinde durup, hereketleri synlap ugraýar. Eger Özbekbaýyň boýnuna syrtmak salynsa, «Magtymguly bilindäki hanjary mäkäm gysymlap, hüjüme geçjek ýolbars ýaly gözleri ýanyp», kömege taýýar bolup durýar. Jellatlar hökümi berjaý etmäge girişenlerinde, ahwalatyň soňuna garaşyp durman, eli hanjarly atylyp öňe çykýar. Emir we onuň ýanyndaky emeldarlary garaşylmadyk bu ýagdaýa aňalyp galýarlar. Nökerler Magtymgulyny tutup, bendi kylmakçy bolanlarynda, emir: «Duruň, degmäň!» diýip buýurýar. Dartgynlyk az-kem gowşaýar.

Şeýle wakany esere girizmek bilen ýazyjy Magtymgulyny mert, dostunyň hatyrasyna, her niçik agyr şertde hem bolsa, hatda öz ömrüni howp astynda goýýan-da bolsa, ony penalamaga, oňa galkan bolmaga taýýar, töwekgel gahryman şekilinde görkezmek isleýär. Emma munuň gowy niýet hem bolsa, onçakly bir şowuna düşmändigini aýtmak gerek. Şahyryň şeýle pajygaly pursatda «eli hanjarly» meýdana çykmagy, haýbat atmagy, emiriň edil şol müddetde hiç bir sebäpsiz, oýlanyp hem durman, «duruň, degmäň» diýmegi – bularyň hiç biri okyjyny asla ynanýrmaýar. Çeper eserde her bir hereket hyýaly, toslama bolsa-da, okyjy ynanar ýaly derejede delile getirilmelidir.

Şunuň ýaly wakanyň dowamynda baş gahrymanyň häsiýetine mahsus ýene bir ýagdaý suratlandyrylýar. Buhara emiri Muham-

metrahym bir ýerde şahyr bilen tötänden gabatlaşýar, sorag-jogap alyşýar. Şol gepleşik sahnasynda Magtymguly döredijilikde-de, hakyky durmuşda-da halkyň dilinden, söz baýlyklaryndan adalaty dabaralandyrmakdan gorkmaýan, nähak işlere barlyşyksyz, zalymlygy ret edýän gahryman hökmünde ör-boýuna galýar. Emir bilen şahyryň arasyndaky çekeleşikli, hyjuwa ýugrulan täsirli pikirler Magtymgulynyň emiriň berýän sowallaryna gaýtarýan jogaplarynda delillenyändiginden-de daşgary, şahyryň ynsanperwerligini hem, halky kyn günlere sezewar edýänlere gahar-gazabyny-da aýan edýär. Ol бүтин ömründe milletine garamazdan adamy, halky söýüp, halkyň hyzmatynda ýaşapdyr, halkyň aň-düşünjesini ösdürmegi, onda ýagşy-ýamany saldarlap görmek endiklerini terbiýelemegi baş maksat edip, şoňa görä goşgular ýazyppdyr. Şeýle taryhy we ylmy hakykaty tassyklamakdan ötri, ýazyjy käte Magtymgulynyň özüne «söz berýär», şygryrlaryndan peýdalanyň, bu ugruň ähmiýetini, jemagatçylyk üçin bähbidini ýene bir mertebe tassyklaýar. «Başlady» redifli goşgy emire, guşbegä, umuman, adalatsyzlyga atylan ok bolup görünýär.

Magtymgulynyň bu goşgusy sada adamlarda haýyrhonluk duýgularyny döretse-de, dürli hili pajygalaryň sebäbi bolup durýan bir topar emeldarlary ynjalykdan gaçyrýar. Hususan-da, şahyryň «Şalarda galmady hökmi adalat// Zalymlar bitoba öte başlady» ýa-da «Pygamber ornunda oturan kazy// Para üçin elin aç a başlady» kimin setirleri okalanda, emel eýeleri gýjynyp, Magtymgulyny derhal ýok etmäge perman bermegi emirden sorayarlar. Emma muňa emir razy bolmaýar. Sebäbi goşgynyň soňky bendindäki «Bäs gün synamaga iberdi seni// Senden ozal öten jananlar kany? // Her kim nobatynda öte başlady» ýaly pikirler emiri düýpli oýlandyryp, ahyrýeti onuň ýadyna salýar, ony «günäli» işlere çynlakaý çemeleşmäge çagyryýar. Netijede, emir Magtymgulyny jezalandyrmak pikirinden belli-küllü el çekýär, dar astynda duran Özbekbaýy ölümünden saklap galýar, Dänegüli gulçulykdan boşadýar.

Şahyryň Buharadaky durmuşy syýasy-durmuş wakalary bilen köpräk baglanyşdyrylýar we munuň tersine, onuň medrese bilen, okuw-bilim ugurlaryndaky ädimlerine, göwnümize bolmasa, örän az üns berilýär. Aslynda, şahyr Buhara okamak, bilimini kämilleşdirmek

maksady bilen gelýär ahyryn. Şoňa görä, Magtymgulynyň ylmy, edebi düşüňjeleriniň kämilleşmeginde ozaly bilen Gögeldaş medresesiniň täsiri, hyzmaty görkezilmeli. Awtor şahyryň Buharalyk durmuşyna şonuň ýaly görnüşde çemeleşen bolanlygynda, ol taryhy hakykata-da, şahyryň göwün telwaslaryna-da has golaýlaşardy. Şeýle-de bolsa, roman Magtymgulynyň Buharadaky Mujrim Obid we Nury Kasym bilen halypa-şagirtlik mynasybetleri, şol döwrüň taryhy ýagdaýlary dogrusynda, belli derejede, düşünje berip bilýär.

3. Muhabbet we adat...

Magtymguly Buharadaka enesiniň kaza tapanyny, iki agasynyň biwagt ýogalanyny eşidip, ýurduna gaýdýar. Onuň obasyna gelenäki durmuşy-da rahatlykda we asudalykda geçmeýär. Ol bu ýere gelse, özüne öňkülerden-de has beter, has ýürek gyýygy wakalaryň garaşandygyny güman hem edenok. Onuň muhabbete wepasyny, maşgala söýgüsini, ata öňündäki borjuna we käbir yrym-ynançlara bolan mynasybetini görkezmek maksady bilen ýazyjy çylşyrymly bir sýužet ýordumyny esere girizýär. Ol – Magtymgulynyň biwagt aradan çykan agasynyň dul galan aýaly Akgyza öylendirilmegi bilen utgaşykly wakalardan ybarat. Türkmen edebiyatyny öwreniş ylmynda bu meselä dürli garaýyş saklanyp gelýär. Mysal üçin, G. Kulyýewiň «Ýowuz günler» romanyna-da Magtymguly Akgyza öylendirilýär. T. Taganowyň «Dürler hazynasy» powestinde Meňli Şyhym harpyga berlen terzde gürrüň edilýär.

«Gurbatda garyb» dramasynda hem Akgyz obrazy döredilipdi. Emma Magtymguly we Akgyz mynasybeti onda esli derejede ýüzleýdi, ýöntemdi, şahyryň hereketleriniň, häsiýetleriniň doly açylyşyna, onuň içki dünýäsindäki ruhy pese gaçmalara dahylly parçalar romandaky ýaly göze görnükli däl. Roman bu meselä ymykly orun berýär. Obrazlar has duýarlykly edilýär, mahlasy sýužet roman žanryna mahsus elementler bilen doldurylýar. Wakalar ata we ogul, Magtymguly we Akgyz, Meňli we Magtymguly ýordumlarynyň dönmelerinde ösdürilýär. Romanyň «Iki oduň arasynda», «Pederiň şerti», «Nika», «Hasrata öwrülen muhabbet» ýaly baplarynda Magtymgulynyň ruhy dünýäsi göwnējaý açylýar. Onuň ýüreginde iki hili duýgy çaknyşýar.

Olaryň biri agasynyň dul galan, özünden sekiz ýaş uly aýalyňa öýlenmegi bilen bagly ata talaby, beýleki biri söýgüsini bütinleý terk edip, halaşan gyzy Meňlä biwepalyk etmegi. Barybir, ata öňündäki borç, jogapkärçilik, galyberse-de, urp-adat üstün çykyp, Magtymguly kysmata kaýyl bolmakdan başga alaç tapmaýar.

Ýazyjy nika dessuryny teswirlände, Magtymgulynyň ruhy ýagdaýyna ýene bir gezek dolanyp gelýär, biçäre gahrymanyň keç ykbaly-na okyjyny ýene ýakynlaşdyrýar, derdine şarikdeş edip goýýar. Ynha, şol teswir: «Magtymguly haraý isläp, bir Çowdur dostuna, bir Özbekbaýa seretdi. Görse, olaram başlaryny aşak egişip durlar. Döwletmämmet mollanyň özi şeýle edensoň, dagy ol derdini kime diýsin? Hudaýamy? Hudaý hem atanyň tarapynda. Atarazy – Allarazy. Ýigit iki oduň arasyndady».¹

Garaz, Akgyz Magtymgula nikalanyp berilýär. Onuň öz söýgüsi haraba çykdy, indi oňa söýgülisi Meňli bilen didarlaşmak, bile bolmak hiç haçan hem miýesser etmez. Bu pikir ony aldym-berdime salýar, gynaýar.

Ýagdaýdan habarly Meňli hem gam-gussasyny kim bilen paýlaşjagyny bilmän, dert-elemini içine salyp, ejir baryny çekip otýr. Bu işlerde Magtymgulyny aýyplara onuň hiç hili tutarygy–delili ýok. Dessur şeýle, däbiň garşysyna gitmegiň atanyň ýüzüne urmak bilen barabardygyna-da onuň gözi ýetik. Her niçigem bolsa, Meňli Magtymgula bolan söýgüsinden el üzüp bilmeýär, ol ony ýüreginde ezipläp saklaýar.

4. Magtymguly «Şirgazy han» medresesinde

«Magtymguly» romanynyň ikinji ýarymyndaky wakalar şahyryň Horezm topragyndaky, Hywanyň «Şirgazy» medresesindeki durmuşyna bagyşlanýar. Bu taýda şahyryň üç ýyllap bilim alanlygy taryhy hakykat. Ýazyjy anyk taryhy maglumatlar esasynda gyzykly, çeper waka toplumlaryny döretmegiň hötdesinden gelipdir. Awtor Magtymguly bilen bagly on sekizinji asyr Hywa taryhyna degişli ylmy-çeper çeşmeleri öwrenip, oňat özleşdiripdir. Eseriň her bir sahy-pasyndan döwrüň ruhuny, adamlaryna mahsus bolan aýratynlyklary

¹ Ýatlanan roman, 200 sah.

görmek mümkin. Horezmiň XVIII asyrdaky syýasy-jemgyýetçilik hem-de edebi ýagdaýy çeper hem janly şekillendirilýär, okyjy özüni göýä şol durmuşyň içinde ýaşap ýören ýaly duýýar. Magtymgulynyň şahsy durmuşy, onuň ylym-bilim, döredijilik ýolundaky ösüş, taplanýş, kämillik basgançaklary, ynha, şeýle çeper suratlandyrmalarda görkezilýär.

Magtymgulynyň üç ýyllyk durmuşy, «Şirgazy» medresesindeki okuw, onuň talyplar, halypalary, mugallymlary, beýleki döredijiler bilen gatnaşyklary romanda jikme-jik seljerilýär. Ululy-kiçili wakalar bir maksada – Magtymgulynyň gözýetiminiň giňeýiş we çuňlanýş basgançaklaryny aýyl-saýyl etmäge gönükdirilýär. Halypa-şägirtlik meselesine-de mynasyp orun berilýär. Şahyryň döredijiliginiň many, şekil, ideýa, çeperçilik babatlardaky öňe gidişi, ösüşi medresede berlen bilim bilen birlikde, ussatlaryň oňa ýetiren täsirleri bilenem baglanyşdyrylýar. Bu ahwaly anyklaşdyrmak üçin ýazyjy Kiromy, şol döwrüň Horezm döwletiniň adygan şahyrlary Andalyp we Pälwan-guly, Rawnak ýaly şahslaryny esere girizýär. Magtymguly olar bilen tanşyp, olardan öwrenip we muşafra agşamlarynda goşgy okaşyp, tejribe toplaýar. Rawnak hem, Kiromy hem türkmen şahyrynda üýtgeşik ukyby, ýiti zehini görüp, ony her tarapdan goldaýarlar. Magtymguly şahyrlar dostlugynyň, halklar dostlugynyň tarapdary bolup çykyş edýär, şeýle dostlugyň halklar üçinem, edebiýat, medeniýet, bilim, ylym ugurlary üçinem bähbitlidigine ol örän oňat düşünýär. Ýazyjy muny Magtymgulynyň dilinden berilýän sygyr setirleri bilen tassyklaýar: «Biliň, Pyragynyň iki gözi bar// Biri türkmen bolsa, biri özbe-gim!». Romanyň in bir ähmiýetli tarapy-da şu kysmatdaş halklaryň, edebiýatlyryň hemdemligini, agzybirlige, ylalaşykly ýaşayşa ymtlyşlaryny şu günki ýaşlara görelde edip goýmakdan ybaratdyr.

Magtymgulynyň dünýägaraýşyny, çeperçilik mümkinçiligini, dilewarlyk ukybyny, suhangöýlük başarnygyny «barlap görmekden», ony eseriň beýleki gahrymanlaryna we okyjylaryna aýan etmekden ötri, ýazyjy wakalaryň ýene bir «shahasyna» ýapyşýar: onuň diňe bir şahyrylykda däl, eýsem, sopusylyk ylmynda hem beýik şahsyýet bolup ýetişendigi şol «barlagyň» netijesinde aýdyň bolýar: «Sowal-jogap başlanýar. Ahun sorayar:

– Ýlmyň başy haýsy, ahyry haýsy?
– Ýlmyň başy Alla we ony tanamakdyr, ahyry bolsa Allatagalany tapmakdyr.

– Tarykat makamynyň owwaly nedir? «Kubbatul ysalam» – bu haýsy makam?

– Tarykat owwaly «Toba» kelamy,
Horezm zamyny «Kubbatul ysalam!...»¹

Şeýdip, sowal-jogaplar Magtymgulynyň rüstemligi bilen tamamlanýar.

Beýik akyldaryň «synagyna» gaýtdan dolanyp, ýazyjy şahyryň öz eserlerinden-de ýerlikli peýdalanýar. Olary Ahun bilen bolan sorag-jogap zolagyna örän ussatlyk bilen goşup goýberýär. Magtymgulynyň Durdy şahyr bilen sowal-jogap görnüşinde aýdyşan bir goşgusyny ýazyjy Ahun bilen Magtymgula diýseň ynandyryjylykly paýlaýar:

– O nämedir, ýakasy bar, ýany ýok?

O nämedir, adam ýuwdar, jany ýok?

– Ol kependir, ýakasy bar, ýany ýok,
Gara ýerdir, adam ýuwdar, jany ýok.

– O nämedir, derwezesiz galadyr,
O nämedir, penjiresiz binadyr?

– Ol köňüldir, derwezesiz galadyr,
Ol gabyrдыr, penjiresiz binadyr...²

Gepiň gysgasy, medresäniň baş müderrisi-de, Ahun hem Magtymgulyny «ýeňip» bolmajakdygyna ymykly göz ýetirenlerinden soň, olara kaýyl bolmakdan başga ýol galmaýar.

Mahlasy, şahyryň şeýle hormata mynasyplygy eseriň edebi gahrymanlarynda-da, okyjyda hem şübhe döretmeýär, ýazyjy ol ýagdaýlary mantyk taýdan jebis we ynanarly beýan edipdir.

5. Muhabbetli sahypalar

Syn berilýän bu eserde okyjyny gyzyklandyrýan ýene bir ugur bar. Ol ugur Magtymgulynyň özüne mahsus bolan häsiýetleri, şahyryň yşky heserlerini, Meňlä bolan ýokary derejedäki yhlasyny onuň ýüreginiň «iki bölegi» bilen utgaşykly we anyk edip görkezmek

¹ Ýatlanan roman, 250 sah.

² Şol ýerde, 251 sah.

bilen bagly. Aýseräniň keşbi romanda şonuň ýaly niýet bilen döredilýär. Ol akylly, aň-düşünjeli, şahyрана ýürekli bir gyz. Kiromynyň ýegençisi. Aýsere eseriň ençeme sahypalarynda görünýär. Nirede goşgy-şygyr aýdyşlygy – muşayra ýygmanyşygy bolsa, ol hem, köplenç, şol ýerde. Ol «Men!» diýen şahyrlar bilenem ýaryşmakdan çekinip durmaýar. Beýle hereketler onuň suhangöýlügine, zehinligine şaýatlyk edýär.

Dogrusyny aýtsak, Aýsere romanyň esasy gahrymanlarynyň biri. Özem şol döwrüň meşhur şahyr zenanlarynyň umumylaşdyrylan adaty wekili. Ynha, şu gyzyň Magtymgula göwni gidýär, ony halaýar. Şahyryň maşgalasynyň, halaýan gyzynyň barlygyny bilse-de, barybir, Magtymguludan umydyňy üzmeýär. Magtymguly-da ondaky şeýle duýgulary, özüne bolan ýürek telwaslaryny syzýar, özüniň hem kalbynda Aýserä höwesini, inçe duýgularyň döräp barýandygynam ol bilmän duranok. Ýazyjy bu wakany janly şekillerde suratlandyrýar.

Aşyk-mağşuklykda emele gelyän duýgulary täsirli beýan etmek maksady bilen awtor ýene-de Magtymgulynyň öz goşgularyna ýüzlenýär, olaryň belli-belli pursatlardaky ruhy ahwallaryny görkezip biljek şygyr setirlerini wakalara aralaşdyrýar, şeýle usul bilenem häsiýetleri aýan etmäge we parhlandyrmaga çalyşýar. Aýseräniň-de gatnaşýan muşayralaryň birinde şahyr «Dogrusy» diýen goşgusyny okaýar:

Eý peri, men aşygam saňa, ýanaram, dogrusy,
Görmeginçe gül ýüzüni, bikararam, dogrusy.

Şähriňizde bir peri, adyn eşitdim men siziň:
Bilbili-biçäreýem, çoh ahy-zaram, dogrusy...¹

Goşgynyň okalyp gutararyna mähetdel, Aýsere «janalyjy bir garaýyş bilen» Magtymgula ýüzlenip: «Soramagyň aýby ýok, haýsy bagtly gyza bagyşlananka bu goşgy?» diýenini özi-de duýman galýar we utanyp gyzarýar.

Magtymguly hem «Elbetde, Meňlädir, başga kime bolsun, bar ömrüm şol melikä berlen» diýip jogap berýär.

¹ Ýatlanan roman, 243 sah.

Magtymguly bilen Aýsereli waka ulgamynda yşky mynasybetiň görkezilişinde durmuş hakykatyndan daşlaşmak, halkyň gadymy döp-dessurlaryny nazardan düşürmek, hususan-da, aýal-gyzlaryň kysmatyna dahylly käbir ahwalatlaryň çözülişinde emeliligini, ýüzleýligini duýulýandygyny bellemek isleýäris. Özbek gyzlaryna mahsus utanç-haýalylyk, çekinjeňlik, akylllylyk ýaly häsiýetler romanda hasaba alynmandyr. Aýseräniň Magtymguly bilen goşguly sowal-jogap alyşmalarynda muhabbet syrlary açykdan-açyk, örän gönümel äşgär edilensoň, käbir maňza batarlykly däl.

Ýowar güni tötänlikde Magtymgulynyň aýagyndan içyan çakýar. Ýowara gatnaşýanlaryň barçasy ylgap gelip, şahyra nädip hemaýat etjeklerini bilmän durkalar, Aýsere sen-men ýok, «işe» girişýär, başyndaky ýaglygy bilen Magtymgulynyň içyan çakan aýagyň ýokarynyndan mäkämläp daňýar. Içyanyň çakan ýerine «lebini goýup» zäheri sorup taşlamaga başlaýar.

Elbetde, ýazyjy şeýle hereketde Aýseräniň Magtymgulyny jan-dilden halaýandygyny, oňa muhabbetiniň uludygyny, yhlasynyň güýçlüdiginini nygtamak isleýär. Emma awtoryň islegi bilen okyjynyň islegini gatyşdyrmak bolmaýar, olar bir-birine ters gelmän, bir-birine kybaplaşmalydyr. XVIII asyrdaky ýaşan gyzlaryň beýle hereketine «hä!» bermek örän müşgül. Ýazyjynyň beýle ýagdaýlara dykgatly, çynlakaý we örän jogapkärli çemeleşmegi gerek eken.

6. Dartgynly wakalaryň jümmüşinde

Romanda başga-da bir topar waka ugurlary bolup, olarda şahyryň häsiýetleriniň entek açylyp görkezilmedik taraplary bilen tanyşýarys. Magtymgulynyň halk, halky Magtymguly bilen bile, bitewi bir göwre şekilinde görkezmek arkaly olaryň özara mynasybeti, yzzat-hormaty, umumy duşmana garşy göreşde pikirdeşlik, berk baglanyşykly söweşeňlik ruhy romanda dogruçyl teswirlenýär, halkyň ykbalynda şahsyýetiň, şahsyýetiň ykbalynda halkyň roly ynanarlykly beýan edilýär. Birnäçe bapda şahyr dartgynly, pajygaly hadysalaryň içinde hereket edýär. Şonda ol synçy däl-de, ýerine ýetiriji hökmünde suratlandyrylýar. Magtymgulynyň Hywadaky ýaşayşy hem birsydyrgyn asudalykda – rahatlykda geçmeýär, köplenç halat-

da, ol çekeleşikli, tutluşykly ýagdaýlarda ýüzüni görkezýär. Adalatsyz jemgyýetiň gynançly, töhmetçilikli pursatlary, pitneler onuň durmuşynda öz yzyny goýýar. Magtymguly hem wezir Muhammadwefo arasynda döreyän garşylyk bilen bagly hysyrdyly wakalar eserde diňe bir iki şahsyň arasyndaky däl, tutuş döwrüň gapma-garşylyklary edebi taýdan umumylaşdyrylýar, aňlylyk hem nadanlyk, adalatlylyk hem adalatsyzlyk arasyndaky dartuşmalar sypatynda şekillendirilýär. Romanyň «Weziriň gara niýeti», «Nadanlygyň netijesi», «Şahyra hujum», «Ölüm hem ömür arasy» zeyilli baplarynda Magtymgulynyň kysmaty, zamananyň syýasy-jemgyýetçilik durumlary, gapma-garşylykly ýagdaýlardyr ahwalatlar okyjylary düýpli pikirlendirýär. Esasan hem, beýle wakalaryň beýik şahsyň dartgynly-da bolsa, köptaraply aladalaryny, halky häsiýetli tagallalaryny ýene bir sapar aýdyňlaşdyrýanlygy bellenilmelidir. Muhammadwefo we onuň meslekdeşleri, şeýhulyslam, işan-mollalar, kazy-kelanlar, müfti hem-de «yslam goragçylary» Magtymgulyny hiç zat ýok ýerden aýyplap, jeza bermek üçin buýruk berýärler. Emma olara bu ýowuz niýetlerini amala aşyrmak miýesser etmeýär. Rawnak, Kiromy, Andalyp, golaý-goltumda duranlar Magtymgulyny töwerekläp penalaýarlar. Habar gulaklaryna ilen bazar mähellesi-de, «eline näme ilse alyp, şahyry halas etmek üçin metjit tarapa eňip gaýdýar». Özbekbaý-da atyny çapdyryp, ýetip gelyär. Gepiň gysgasy, dostlarynyň, halkyň goldamagy, arka durmagy netijesinde Magtymguly jezadan gutulýar. Şeýtmek bilen, ýazyjy özbek halkynyň Magtymgulyny nä derejede ýokarda goýup, sylaýandygyna, hormatlaýandygyna okyjysynyň ünsüni gönükdirýär.

Awtor kowumlar, uruglar arasyndaky oňsuzlyklar bilen bagly wakalary-da özbaşyna bir sapaga düzýär. Olarda hem Magtymguly obrazy täze durmuş hadysalarynyň, täze edebi gahrymanlaryň üsti bilen doldurylýar, kämilleşdirilýär. Magtymguly kowumlar, kabyllalar, uruglar arasyndaky agzalaryga garşy we gapma-garşylyklaryň soňuna çykmak, tireleri birleşdirip, halklaryň dostlukly gatnaşyklaryny ýola goýmak ugrunda dyngysyz göreşen, şeýle göreşe we asyly maksada bagyşlap goşgular ýazan şahyr. Bu ýagdaý ýazyjy tarapyndan anyk wakalarda, anyk obrazlarda täsirli gürrüň berilýär.

Umuman, ýazyjy bu romanynda özbek edebiyatynda türkmeniň beýik akyldary, filosofy, şahyry Magtymguly hakda ilkinji gezek şeýle köp gahrymanly, köp wakaly eseri ýazmak bilen özbek halkynyň türkmen şahyryna, onuň milli medeniýetine we tutuş ýurduna goýýan gadyryny, ýürekdeşligini ýene bir sapar nygtap görkezmeği maksat edinipdir.

Elbetde, «Bir kemsiz gözel bolmaz» diýlişi ýaly, bu uly göwrümlü romanda käbir säwliklere-de gabat gelinýär. Köp wakaly, köp gahrymanly eserler ýazylanda şonuň ýaly säwlikleriň sataşyandygy täzelik däl. Ýöne welin, roman häzirkî durşunda-da özbek okyjylaryny Magtymgulynyň ömri, döredijiligi, ýaşan döwri bilen tanyşdyrmakda ähmiýetlidir. Aýratyn-da, şeýle tutumly, köp ýyllap zähmet siňdirilip ýazylan romanyň iki ýurduň Garaşsyzlygy zamanasynda, hormatly ýurt Baştutanlarymyzyň iki halkyň köp taraply gatnaşyklaryny pugtalandyrmak, ýaýbaňlandyrmak ugrundaky tagallalary döwründe peýda bolmagy guwanarlykly edebi hadysadyr.

ÝAZGYLYÇ ORAZGYLYJOW,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar
institutynyň baş ylmy işgäri,
taryh ylmlarynyň doktory*

MAGTYMGULY WE NUSGAWY BAGŞYÇYLYK SUNGATY

Magtymguly Pyragynyň türkmen jemgyýetiniň edebi-ruhy durmuşynda eden düýpli öwrülişigi bagşyçylyk sungatynda has äşgär ýüze çykypdyr. Beýik Pyragynyň we onuň yzyny eýeren şahyrlaryň goşgulary bagşyçylyk sungatynyň rowaçlanyp, görnüp-eşidilmedik derejä – nusgawy derejä çykmagyna esas döredipdir. Türkmen ili şirinden-şirin owazly, dür manyly aýdymlara, mukamlara dolupdyr.

Bagşyçylyk sungatynyň taryhy kökleri we ösüş aýratynlyklary

Türkmen sazy jadyly owazlaryň giden bir dünýäsidir. Onuň kökleri asyrlaryň jümmüşine siňip gidýär. Bagşyçylyk senediniň örän gadymylygy meşhur sazşynaslar W. A. Uspenskiý bilen W. M. Belýaýewiň «Türkmen sazy»¹ atly düýpli işlerinde subut edilen hakykatdyr. Professor W.M.Belýaýewiň «Türkmen sazynyň öwrenilmegi» diýen makalasynda hem ol hakda nygtalyp, saz senediniň biçak çylşyrymly, syntgylan we ýokary kämillik derejä ýetirilen sungatdygy aýdylýar. Alymyň pikiriçe, türkmen sazy gadymy hem kämil sungat bolup, oňa yslam saz medeniýeti, has takygy arap sazlary şeýle bir täsir etmändir. Başgaça aýdylanda, türkmen sazy yslamdan öňki döwürde, ýagny VII asyrdan aňyrdan kämil derejä ýetipdir. Şu jähtden, ol erkin ösen gadymy grek saz sungatyna çalymdaşdyr, hatda onuň bilen baglanyşyklydyr. Eger-de gadymy grek sazlarynyň wawilon sazlaryndan gelip çykandygy ýatlansa, onda türkmen saz sungatynyň kökleriniň b.e. öňki II–III müňýyllyklara uzap gidýändigini jedelsizdir. W. M. Belýaýewiň türkmen sazyny Gündogaryň käbir musulman halklarynyň saz sungatlary bilen deňeşdirip, çykaran ylmy

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. – М., 1928. 33–34 sah.

netijeleri hem ynandyryjdyr. Sazşynas alymyň kesgitlemegine görä, ol sungatlara mahsus bolan alamatlar: hökümdaryň köşk hajatlaryna ýarap, ilat köpçüliginden üzňelik türkmen sazyna ýatdyr. Türkmen sazy düýpgöter başga häsiýetlidir. Ol halk poeziýasy bilen alaçaly ýag ýaly gatyşyp, halka hyzmat etmegi ileri tutýan we emosional taýdan halk psihologiýasyna örän güýçli täsir edýän sungatdyr. Bu sungat ýöwsellemelerden daşdyr, onuň ösüşi tebigydyr.¹

W. A. Uspenskiniň, W. M. Belýaýewiň «Türkmen sazında» bagşyçylyk sungatynyň taryhy halkyň taryhy bilen üznüksiz baglanyşyklykda yzarlanylýar. Ylmy-barlaglaryň esasy ugurlary XVIII–XIX asyrlara gönükdirilýär. Meşhur alymlaryň esasy ünsi hut şu döwre jemlemegi ýöne ýere dälidir. Birinjiden, bu döwür göçüp-gonup ýören türkmen taýpalarynyň häzirkä oturan ýerlerinde ymykly ornaşan döwri bolsa, ikinjiden, ol bagşyçylyk sungatynyň iň ösen döwrüdir. Magtymguly Pyragynyň we beýleki akyl-darlaryň dagynyk türkmenleri agzybirlige, edermenlige, döwletlilige çagyran döwrüdir. Şu ideýalary ile ýaýmakda bagşylar uly iş bitiripdirler.

Pyragy we beýik bagşylaryň peýda bolmagy

Magtymguly Pyragy şygrylaryny halka düşnükli dilde ýazyp, beýleki şahyrlara hem görelde görkezipdir. Sada, saza gelip duran, üstesine-de akyl-paýhasa ýugrulan goşgular il içine örän çalt ýaýrapdyr. Teşne kalplara tenekar ýaly siňip barýan şygrylara kyssaçylar, bagşylar ganat beripdir.

Elbetde, irki döwürlerde hem türkmenler çeper söze, şirin saza uly sarpa goýupdyrlar. XIII–XVII asyrlar türkmenleriň mongol basybalyjylaryny, olaryň wagşyçylyklaryny, gyrgynçylyklaryny we soňraky dagynyklyk hupbatlaryny başdan geçiren döwri. Uçursyz agyr döwür. Şonda-da halkyň ruhy durmuşynyň damar tirdisi durup galmandyr. Gahrymançylykly geçmiş wakalaryny, rowaýatlary, aýdymlary diňlemek däbi dowam edipdir. Märekäni daşyna üýşürüp, wakalary täsirli hekaýat edýän aýdyjylar ýa-da kyssaçylar bolupdyr. Olar toý-tomguda dessanam aýdypdyrlar. Çak edilişine görä, şol döwürlerde «Ybraýym Halyl», «Hatam Taý», «Baýgara» ýaly des-

¹ Беляев В.М. Изучение туркменской музыки. // Туркменоведение. – 1929, №10-11, 74 sah.

sanlar aýdylypdyr. Dessany bölekleýin ýa-da tutuşlygyna, onsoňam erteki görnüşinde aýdýar ekenler. Kyssaçylar dessandaky gürrüňleri gyzykly hekaýat edip, goşgulary bolsa labyzlandyryp, aýdym şekilinde aýdypdyrlar. Alyşir Nowaýynyň, Meşrep Diwananyň goşgularyny saza goşup aýdýan bagşylar hem bar eken. Dura-bara şol bagşylar kyssaçylar bilen ysnyşyp, dessany bile aýdyp başlapdyrlar. Dessanyň gürrüňlerini kyssaçylar, aýdymlaryny bolsa bagşylar ýerine ýetiripdir. Soňabaka dessanyň gürrüňlerinem, aýdymlarynam bagşynyň bir özi aýtmagy başarypdyr. Ýöne kyssaçylaryň gyzykly hekaýatlaram diňleýjisiz bolmandyr.¹

XVIII asyr, beýik Pyragynyň şygrylary türkmenleriň ruhy durmuşyna düýpli öwrülişik girizipdir. Bagşylaryň repertuarynda dessanlar bilen bir hatarda tirme aýdymlary ymykly orun alypdyr. Dogrusy, öňem bagşylaryň hemmesi dessançy bolman, tirmeçilerem bolup, olar Nowaýydan, Meşrepten aýdypdyrlar. Indi bolsa Magtymgulynyň sözlerine aýdylýan tirme aýdymlary hatda dessançy bagşylaryň repertuaryna-da ornaşypdyr. Akyldaryň şygrylaryna ilatyň teňneligini tirmeçilerem, dessançylaram duýupdyrlar. Duýmaz ýalam bolmandyr: eger-de bagşy Pyragydan aýtmasa, ol bagşy hasap edil-mändir. Şu ýagdaýda bagşylar onuň şygrylaryny, öwüt-ündewlerini hut dessan aýdan ýaly aýdyp başlapdyrlar.

Sazşynas Akmuhammet Aşyrow bagşylaryň Magtymguludan dessan aýdyşlary barada şeýle ýazýar. Bagşy akyldaryň heňe salnan şygrylaryny aýdanda, her aýdymyň ýany bilen öwüt baryny beripdir. Mysal üçin, «Ýagşydyr» diýen şygryň aýdymy şeýle ýerine ýetirilipdir:

«Eý halaýyk, hergiz elden gelen ýagşylygyňy kişiden gaýgyr-maly däl. «Ýagşylyk et, derýa at, suw bilmese, balyk biler, balyk bilmese, halyk biler» diýenleridir. Dünýäde adamzatdan galjak zat diňe ýagşy at, abraýdyr. Edep her kişä gerekdir. Edep, paýhas adamyň başyna bagt guşuny gondurar». Ine, onsoň bagşy:

Adam ogly bu dünýäge gelensoň,
At bilen abraý alan ýagşydyr –

diýip başlaýsyna, barha çuň we synmaz ideýaly setirlere tutýar.

¹ A. Aşyrow. Könegüzer. Aşgabat, 1992. 23–24 sah.

Hataryň görküdür iner-maýalar,
Ilimiň kuwwaty merdana ärler.
Ýalançy Taňrynyň duşmany diýrler,
Emma jaý ýerinde ýalan ýagşydyr.

Bagşy bu setirleri aýtmak bilen, Şasenemi aldap, ele saljak bolup ýören Şawelet bol ýa-da inisiniň gözünü oýup, atasyň ýanynda bolsa çyna berimsiz ýalan sözleýän kezzaplar Hurşytdyr Ziwer bol diýmeýär. Ol bu ýerde Göroglynyň «Gaçyşym bar, kowşuma bermenem» diýen sözleriniň manysyny giňeldip, ideýasyny çuňlaşdyrýar we aýdymy jemleýär:

Magtymguly aýdar, sözüm dag aşmaz,
Namart adam ýoldaşyna garaşmaz,
Ýashana ýerinde gülmek ýaraşmaz,
Toýuň meýlisinde gülen ýagşydyr.

Bu setirler diňe bagşylaryň ýadynda, dilinde däl, halkyňam ýadynda galyp, diline geçip, atalar sözüne, nakyllara öwrülip gidipdir. Bagşy «Gidiji bolma», «Il biläni», «Ili gözlär», «Ýykmaýan ärdem», «Gadryn näbilsin» ýaly öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary-aýdymlary gürrüňi bilen aýdanson, rowaýatlar ummanyndan syzyp çykan has joşgunly şygrylara-aýdymlara geçipdir. «Elli müň ýyl döwran süren Benijandan», «Tört müň dört yüz ýaşan Lukman hekimden», «Kerk bedewli agyr güzüli Rüstenden», hezreti Ýusupdyr hezreti Alydan habar berýän «Ýerbe-ýer geçdi», «Batdy ýaranlar», «Ýaranlar», «Kepderi» we beýleki şygrylar üç edilip aýdylypdyr. Ylaýta-da, «Ýaranlar» (Ýusup hakdaky rowaýat), «Kepderi» (Aly hakdaky rowaýat) diňleýjilerde uly gyzylanma döredipdir.

Magtymguly Pyragynyň şygrylaryny dessan kysmynda aýtmak bagşyçylyk ýollarynyň ählisine mahsus bolupdyr. Bu, aýratyn hem teke, saryk-salyr, ärsary ýollary üçin ýörgünli eken. Ussat bagşylar aýdymlaryň arasynda akyldaryň, ýagşyzadalaryň durmuşyndan hekaýatlar aýdyp, märekäni gyzyklandyryp «bir gulaga» öwürmegi başarypdyrlar. Bagşylaryň repertuaryna kem-kemden beýleki nusgawy şahyrlaryň – Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň, Keminäniň, Gaýybynyň, Zeliliniň, Seýdiniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň, Kätibiniň,

Talybynyň we beýlekileriň hem şygrylary giripdir. Nusgawy edebiyat bagşylar üçin dürler hazynasyna öwrülip, ýüzlerçe we münlerçe şygry ýat bekläp heňe salyp aýdýan, aýdym «gory» birnäçe gije-gündize ýetýän ussatlar peýda bolupdyr. XIX asyryň ortalaryna çenli beýik Pyragydan we beýleki nusgawylardan aýtmak bagşylar üçin-de, diňleýjiler üçin-de gürrüňsiz eýerilýän kada öwrülipdir.¹ Emma welin bagşylar dessanlardanam daşlaşmandyr.

W. A. Uspenskiý bilen W. M. Belýaýewiň «Türkmen sazynyň» goşundysynda XVIII – XX asyryň başlarynda ýaşap geçen bagşy-sazandalaryň, şahyr-bagşylaryň 250-ä golaýynyň sanawy berlipdir. Sanawda Magtymguly bilen döwürdeş we biraz soňra ýaşan Hoja bagşy, Weyran bagşy, Al bagşy, Kör Gojaly, Garadäli Gökleň, Şükür bagşy, Durdy bagşy, Amangeldi Gönübek ýaly beýik bagşylar hem bar. Olardan Hoja bagşynyň repertuarynda dessançylyk agdyklyk eden bolsa, beýlekilerde tirmе аýдыmlary esasy орны еýеләpdir.

Dessançy bagşylar

Dessan aýtmak däbi bagşyçylygyň ýomut-gökleň ýolunda täzeden rowaçlanypdyr. Ylaýta-da «Görogly» gahrymançylyk eposyndan aýtmak ýörgünli bolupdyr. Professor Ý. E. Bertelsiň çak edişine görä, türkmen halk döredijiliginiň bimöçber ähmiýetli eseri bolan bu epos XVI – XVII asyrlarda kemala gelip,² bada-bat bagşylaryň repertuaryna giripdir. Çünki «Görogluda türkmenleriň iň gowy görýän häsiýetleri jemlenipdir: ol gorkyny-ürkünü bilenok, söweşmäge ökde, beren sözüni mukaddes hasaplaýar, gadymy дәplere, ilkinji nobatda bolsa, myhmansöýerlik däbine wepaly. Şeýle bolmak bilen birlikde, ol hyýaly bir şahs bolman, jany, teni syzlaýan, durmuşy, toý-tomaşany, ýiti degişmäni söýýän, hoşgylaw we güler ýüzli hakyky adam hökmünde orta çykýar. Türkmen halkynyň Göroglynyň üsti bilen göwnüniň küýsän gahrymanynyň–özüne ezýet bermek isleýän içki we daşky duşmanlardan aryny alyp berýän, öz tarapyny çalan gahrymanyň edebi keşbini döredendigini аýдыр bolar»³.

¹ Şol ýerde. 27 sah.

² Ý. E. Bertels. Türkmen halkynyň edebi geçmişi // XVIII–XIX asyr türkmen edebiyatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, 1967. 31 sah.

³ Şol ýerde. 33–34 sah.

Görogly hemişe halkyň ýanyndan aýrylanok, ony köpçülikden aýry göz önüne getirmek mümkin däl. Jygaly begiň öz agtygyna berýän şu maslahaty bolsa tutuş eposyň süňňüne siňip, nesilleriň aňyna ýol salypdyr:

Ýaşulular geňeş etse,
Ýagşy-ýamana göz ýetse,
Il-halkyň bir iş tutsa,
Sen ondan galyjy bolma.

«Görogly» eposy halkyň diňläp, doýup bilmeýän eserine öwürülipdir. Bu ugurda has meşhur dessançylaryň biri Hoja bagşy bolupdyr. Ol Tagta (häzirki Görogly) etrabyňyň Köwliýer obasynda ýaşapdyr. Hoja bagşyňyň goňşy obasynda Seýdim Tarhan atly öýi hemişe gelim-gidimli bir ilhalar adam bar eken. Ol Döwletmämmet Azady bilen gatnaşyk saklaýar eken. Magtymguly hem Hywada okan ýyllarynda gidende, gaýdanda şol Seýdim Tarhanyňkyda düşläp geçipdir. Magtymguly Hoja bagşy, Şabende bilenem şu duz-çörekli öýde tanşypdyr. Ýaş şahyrlar gartaşan bagşyňyň «Görogludan» aýdan dessanlaryny hezil edip diňläpdirlir. Hoja bagşy eposyň ähli dessanlaryny, has takygy 44 şahadan 43-sini («Göroglynyň ölüminden» öňnesini), beýan edilýän wakalary, gahrymanlary häsiýetlendirip, joşup, kükräp aýdýar eken.

Bir gezek märekede oturanlardan biri Hoja bagşydan «Göroglynyň ölümünü» hem aýtmagy haýyş edipdir. Şonda bagşy: «Bolmaz, inim, bolmaz. Ol köpçüligiň içinde aýdylmaly şaha däl. Ony bagşylar aýtmasyz edendirler» diýip, sözüne dyngy berip – «Şol mert ýigidi gabra gapgaryp, men ilata matam tutdurmagyň tarapdary däl. Ony düýpsüz ummana gark etmek namartlyk bolar. Men göz-görtele Göroglyny Ezraýylyň penjesine tutduryp bilmen. Onuň ölümüne tenha men aglaýyn. Külli türkmenе matam tutdurmak näme gerek?» diýipdir.

Çeşmeleriň berýän maglumatyna görä, Hywa hanlarynyň birine Hoja bagşyňyň «Görogludan» aýdýan birnäçe dessanyny diňlemek miýesser edipdir. Bagşyňyň kükräp aýdýan dessanlaryny diňläň han: «Türkmenler batyr bolýar diýýärler weli, bulary batyr edýän bagşylary eken» diýipdir. Hoja bagşyňyň kesbini ogly Goç bagşy, agtygy Atanazar bagşy, çowlugy Ata bagşy, ýuwlugy Pälwan bagşy dowam edip-

dir. Bulara il içinde Hoja bagşylar diýýär ekenler. Olar «Görogly» eposyny ýatdan bir-birine geçirip, biziň döwrümize ýetiripdirler.

XVIII asyryň ahrynda – XIX asyryň başlarynda bagşylaryň repertuaryna Andalybyň «Leýli-Mejnun», «Ýusup-Züleyha», «Zeynel-arap», «Baba Röwşen», Şeydaýynyň «Gül-Senuber», Magrupynyň «Döwletýar», «Ýusup-Ahmet», «Seýpilmelik-Medhaljema», Şabendäniň «Gül-Bilbil» dessanlary giripdir. XIX asyryň ortalaryndan Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanam şolaryň hataryna goşulypdyr. Bu dessanlar, «Şasennem-Garyp», «Hüýrlukga-Hemra» ýaly halk dessanlary bilen birlikde bagşylaryň repertuaryny has-da baýlaşdyrypdyr.

Ol dessanlar kem-kemden Hoja bagşylaryň repertuaryna hem giripdir. XIX – XX asyrlaryň sepgidinde ýaşan Ata bagşy «Görogly» eposynyň 25 şahasyny, şeýle hem beýleki türkmen dessanlarynyň hemmesini diýen ýaly ussatlyk bilen aýdypdyr. Ol ogly Pälwan bagşa «Göroglynyň» 12 şahasyny öwredip: «Saňa şolaram toýlary sowmaga ýeter» diýipdir. Hoja bagşylaryň hyzmaty diňe «Görogly» eposyny biziň döwrümize ýetirendigi bilen çäklenmeyär. Meşhur dessançylar eposdaky wakalary beýan edenlerinde her hili çişirmelerden, öte geçmelerden gaça durupdyrlar. Mysal üçin, Pälwan bagşy (1890–1939) «Görogludan» dessan aýdanda, öz ata-babasynyň däbine görä, wakalary durmuşda bolşy ýaly, goýazy äheňde beýan etmegi halapdyr. Ol, ylaýta-da, aşygyň magşugyna duşýan ýeri gelende: «Ak gollaryny boýna orap, al ýañakdan sorup...» diýen ýaly suwjuk sözleri aýtman, «Aşyk magşugyna gowuşdy» ýa-da «Olar myrat-maksatlaryna ýetdiler» diýmek bilen çäklenipdir. Bagşynyň şu hili saklanmalary, sypaýçylykly äheňi ýaşulularyňam göwnünden turupdyr. Pälwan bagşy Görogludan dessan aýdanda, ony hakyky ýaşan, halkyň daşynyň galasy bolan gerçek edip görkezipdir. Ol her gezek dessan aýdyp bolansoň, Göroglynyň ruhuna bagyşlap, aýat okar eken. Diňleýjilerem Göroglynyň çyndan ýaşap geçendigine pugta ynanypdyrlar. Hut şol sebäpli Görogly halkyň ogly bolup, adamlaryň ýüreklerinde ýaşapdyr.¹

Pälwan bagşy aradan çykmazynyň ön ýanynda, alym Ata Çepow bilen ýazyjy Ata Gowşudow onuň dilinden «Görogly» eposyny

¹ N. Altyýew. Dessançy bagşylaryň kerwenbaşysy. // Edebiyat we sungat. 1990-njy ýylyň 10-njy awgusty.; E. Çaryýewa. Bagşylar neberesi. // Edebiyat we sungat. 1990-njy ýylyň 9-njy marty.

ýazyp alypdyrlar. Soň timarlap, birkemsiz kitaba öwrüpdirlir. Ata Gowşudow «Görogly» eposynyň ilkinji neşirine ýazan sözbaşysynda şeýle diýipdir: «Pälwan bagşy türkmen halkynyň sada dilini, eseriň stilini hem taryhy prinsiplerini aglaba saklapdyr. Şeýle şertler bilen ol bu dessanyň dil we şiwesini türkmen halkynyň kabyllaryna ortak bir derejede saklapdyr. Biz hem şonuň dilini, mümkin boldugyça, saklamaga dyrjaşdyk. Şeýle bir arassa dil bilen sada şiwede aýtmagy başaranlygy üçin, Pälwan bagşy öz diňleýjilerine özünü söýdüripdir. Onuň aýdan bu lezzetli dessany üçin, biz, okyjylar hem Pälwan bagşy ýaly diri kitap hökmünde türkmen halkynyň altyn hazynasy bolan edebi miraslary ýaş nesillere miras galdyryp bilen söz usady bagşylarymyza, ertekiçilerimize minnetdardyrýs we biz olary alkyşlamalydyrys».¹

Pälwan bagşynyň ata-babalary Daşoguz sebitlerinde dessançylygyň mekdebi hasaplanylýdyr. Ol mekdepde dessançy bagşylaryň onlarçasy kemala gelipdir. Diňe Pälwan bagşynyň döwürdeşlerinden Sapar süýrentgi, Öre şyh, Nazar бага meşhur dessançylar hökmünde ilde tanalýdyr. Ussat dessançylar Mary, Pendi, Lebap sebitlerinde bolupdyr. XIX–XX asyryň başlary dessançylygyň iň ösen döwri bolupdyr.²

Tirmeçi bagşylar

Bagşyçylyk sungatynda dessançylygyň ösen döwri tirme aýdym-laryny aýtmak, ýagny tirmeçi bagşyçylyk hem ýokary derejä ýetipdir. Bu sungatyň esasy ugurlaryna «dessançylyk» we «tirmeçilik» diýilmeginiň şertlidigini aýtmalydyr. Dessançy bagşylar, köplenç, bada-bat dessana tutubermän ilki tirme aýdym-lary bilen märekäni mazaly «gyzdyryp», soň dessana başlaýar ekenler. Tirmeçi bagşylardan hem dessan aýdanlarynyň bolandygy jedelsizdir. Mysal üçin, Gara-däli Gökleň sazanda bolupdyr diýilýär. Emma onuň Hoja bagşylardan «Göroglynyň» birnäçe şahasyny öwrenendigi barada maglumat bar.³ Diýmek, ol diňe sazanda däl, eýsem, dessançy bagşam bolupdyr.

¹ Görogly. Türkmen halk eposy. Aşgabat, 1940. 7 sah.

² A. Aşyrow. Könegüzer. Aşgabat, 1992. 26–28 sah.

³ N. Altyýew. Dessançy bagşylaryň kerwenbaşysy. // Edebiyat we sungat. 1990-njy ýylyň 10-njy awgusty.

Magtymgulynyň döwürdeş bagsylaryndan Şabende (1720 ý.d.), Magrupy (1734/35-1810), Weýran bagsy (1780-1855) bellidir. Beýik Pyragy şahyrlar Şabende, Magrupy bilen gatnaşykda bolup, oturyşyp-turşupdyr, olaryň ussatlyk bilen aýdýan aýdymalaryny hem diňläpdir. «Gözelleriň patyşasy» diýip başlanýan «Gözelim», «Dört gözeli» atly ajaýyp aýdymalaryň sözem, sazam Şabendeden, «Saltyk» («Amanmy?») atly aýdymyň sözi, sazy bolsa Magrupydan galypdyr. Beýik Pyragy Weýran bagsynam diňländir, hiç bolmanda ol hakda eşidendir diýlip güman edilýär. Çünki Weýran bagsy heniz ýetginjekkä ady uly ile ýaýrapdyr.

Weýran bagsy Gökdepede dünýä inipdir. Ady Orazpolat, kakasy-na Gurt molla diýýär ekenler. Gurt molla oglunyň molla bolmagyny isläp, ilki özi sowat öwredip, soň Hywa medresesine okuwa iberipdir. Orazpolat medresede okap ýörkä deň-duşlarynyň ýanynda dutar çalyp başlapdyr. Aýdymam aýdypdyr. Onuň örän ýakymly sesi bar eken. Ine, onsoň ussady Nyýazguly halypa: «Sen zyýna dolan, dutaryňam al, bagsyçylyk et» diýipdir. Orazpolat: «Meniň deň-duşlarym okap alym bolarlar, men boş galarmykam?!» diýende, ussady: «Sen bagsyçylyk et, şöhratyň şolaryňkydan az bolmaz» diýipdir. Orazpolat obasyna dolanyp, çopançylyk edipdir, dutarynam ýanyndan goýmandyr. Günlerde bir gün obada uly toý bolup, oňa köp bagsy ýygananýar. Şonda Orazpoladyň aýdan aýdymlary märekäni bendi edipdir. Ol «Haýt ýykana» gygyryp, «Haýt, haýranyň meneý, gamhoryň meneý», diýip otyrka, kakasam gelip, gaharyna bäs gelip bilmän, aýdyma görä, «Haýt, weýranyň men-eý diýsene» diýipdir. Şondan Orazpolada Weýran bagsy lakamy galypdyr. Ol şahyram eken. Goşgularynda özüne Gurtogly tahallusyny alypdyr. «Türkmen şygrynyň antologiýasynda» Gurtoglynyň 15 şygry ýerleşdirilipdir.¹

Weýran bagsy Ahal, Tejen, Mary, Baýramaly sebitlerinde ýaşapdyr. Il arasynda uly meşhurlyk gazanyp, iş yüzünde öz bagsyçylyk mekdebini döredipdir. Şol mekdepde Al bagsy, Kör Gojaly ýaly ägirtler ösüp ýetişipdir. Al bagsy ýa-da Garaoglan bagsy (1792-1893) Wekilbazar sebitlerinde ýaşapdyr. Al bagsynyň örän güýçli hem labyzly sesi bolup, joşup aýdanda ynsan-a däl, haýwanam diň salýar

¹ Türkmen şiiiri antolojisi. – Ankara, 1995. 397–399 sah.

eken. Il içinde «Aly bagşyny diňlänem armanly, diňlemedigem» diýen aýtgy bar. Sazşynas Meret Rejebowyň pikiriçe, ana, şol Aly bagşy diýilýän, Al bagşy bolmaly.

Al bagşy wekiliň gara tiresinden, özem oglanlykdan bilbil owa-zy bilen diňläni özüne bendi eden bagşy bolonsoň, oňa Garaoglan bagşam diýýär ekenler. Garaoglan ýaş ýigitkä söwdagärlere daklyşyp Hywa gidipdir. Şol ýerde bir toýda külli Horezmi baglan bir bagşy bilen aýdyşyp, üstün çykýar. Toý märekisiniň bir gapdalynda gelin-gyzlaram bar eken. Bagşy «Selbinýaza» gygyranda, birden onuň egnine bir zat gülç edip degýär. Görseler, ol içi gyrandan doly ýüpek ýaglyk eken. Garaoglanyň aňk-taňk bolşuna gelinler pyňkyryp, «Haý, bagşy, seni al kakdy, al» diýip gülüşýärler. Şondan soň onuň ýörgünli ady Al bagşy bolupdyr.

Al bagşy hakdan içen bagşydyr. Meret Rejebow ol hakda il arasynda aýdylyan hekaýatlary toplapdyr. Bir hekaýata görä, Marynyň golaýyndaky Goňur obasynda bir baý toý tutýar. Döwrüniň örän okumyş alymy Molla Töre ahunyň (1839-1895) ýoly şol toýuň üstünden düşýär. Ahunyň ýanynda 17 talybam bar eken. Toýa golaýla-berende, ahun bagşynyň sesine diňşirgenip, sowlup, atdan düşýär. Toý eýesi ahunyň atyny tutýar. Ahun bagşa tarap ýöräberýär. Bagşam ahuny görüp, ýeňiniň çermewini aşak syrýp, öňünden çykyp ötünç sorapdyr:

– Ahun aga, hatamyz bolsa geçeweriň. Bizem näme, şu halk bilen şatlyk-şagalaňy, gam-gussasyny deň paýlaşyp otyrdykda...

Onda Molla Töre ahun:

– Şunça mähelläniň şatlygyny, gussasyny deň paýlaşyp, ýüküni yeňledip oturan adamam belentdir – diýip, Al bagşynyň egnine kakyp, hoşroý ýylgyryp gidipdir. Talyplary Molla Töre ahunyň bagşy-sazandalaryň ýanyna barmagy halamaýan halyna, bu bolşuny geň görüp soranlarynda, ahun:

– Her ugurdan bir başa çykana Eýe nazar eder gümany bar. Bizem halatly bolonsoň, bagşy bilen görüşdik – diýipdir.

Başga bir hekaýat örän täsin ahwalaty habar berýär. Al bagşy Ahaldan gelyärkä, ýoly gum etegindäki ak ekin orakçylarynyň üstünden düşýär. Orakçylar huruşlyk gowurmadan nahar-şor edip,

bagşyny hezzetleýärler. Al bagşy: «Bizi nesibe duşurdy. Bu duşuşygy soň-soňlaram ýatlar ýörersiňiz» diýip, ilkağşamdan tä ýarygijeden mazaly agýança aýdym aýdyp hezil berýär. Soňra: «Oglanlar! Bir-ikiň şu ýapyň ýeňsesini synlap gaýdyň. Ýöne ýuwaşlyk bilen baryň. Janawerleri ürküzäýmäň!» diýýär. Baryp görenler, şagaldyr möjek, keyikdir tilki, gaplaňa çenli çöl haýwanlaryň eňçemesiniň aýdymyň owazyna maýyl bolup ýatanlaryny synlap haýran galypdyrlar.

Al bagşy aýdym-sazyň inçe syrlyny şägirdi Şükür bagşa geçiripdir. Teke türkmenleri Gowşudy han göterenlerinde (1853) Saragtda uly toý tutulýar. Şol toýuň bagşysy Al bagşy bolup, onuň ýanynda şägirdi Şükür bagşy sazandarlyk edipdir. Oglan bagşy (Oraznepes. 1864-1917), «Kepelän köri» (Batyр bagşy) hem Al bagşynyň şägirtleridir. Käbir maglumatlara görä, damana ýolunyň ussady Änewden Durdy bagşam (1835-1912) Al bagşynyň tälimini alypdyr. Al bagşy şägirtlerine üç sany öwüdi nesihat edipdir:

1. Seni heniz il tanamanka, öz güýjüňi synap gör.

2. Soňra bir ymgyr çölde-de içiňi döküp, bolmajyňy bolubam bir aýdyp gör. Şonda sesiňi rejeläp bilersiň.

3. Iň ýat illerde, tanalmaýan ýeriňde-de hyjuw bilenem bir aýdyp gör. Ýüzüň açylyp, utanjaňlyk aýrylar.

«Selbinýaz», «Balsayat», «Kim biler» diýen örän belent çeküwli aýdymlaryň sazlary, «Seniň gözleriň, gözleriň» diýen aýdymyň bolsa sazam, sözem bize Al bagşydan galan merjenlerdir. Al bagşy Gowşut han, Nurberdi han, beýik şahyrlar Kemine, Mollanepes, meşhur ozan Nobatnyýaz Saýpyly bilen gatnaşykda bolandyр diýlip çaklanlyar. Al bagşynyň hakyky ady Orazmämmet Şamyrat ogly bolup, ol 90 ýaşdan geçensoňam märekeden galmandyr. Öz aýdym-sazlary bilen çöken göwünleri seýikläpdir. Dünýeden gaýdanda ony il bolup ugradyp, «Hoja Abdylla» gonamçylygynda jaýlapdyrlar.¹

Weýran bagşydan tälim alan ägirtleriň bireм Kör Gojalydyр (1800-1868). Ol Ýolöten sebitlerinde ýaşapdyр. Heniz on-on iki ýaşlaryndaka obalarynda bir baýyň toýuna Weýran bagşy çagyrylýar. Uzak ýol söküp gelen bagşyny agyr märeke bir gulaga öwrülip diňleýär. Şonda joşgunly aýdymlara märekäniň çetinden Akbike diýen bir gyz

¹ M. Rejebow. Garaoglan – Al bagşy. Aşgabat, 2001. 5–35 sah.

hut jadylanan ýaly, ýarym-ýaş bolup, bagşynyň oturan ýerine kürsöp girýär. Toý eýesi baý, ardynjyrap, Akbikäniň ene-atasynyň ýanyna sawçy iberip, olaryň razyçylygyny alypdyr we gyzy bagşa nikalap beripdir. Toý goşa toýa öwrülipdir. Toýdan soň baý Weýran bagşynyň sylag-serpaýyny ýetirip, obadaşy Gojalyny şagirtlige almagyny haýş edipdir. Şeýdip, Gojaly Weýran bagşynyň öýünde birnäçe ýyllap tälimini alýar. Ol yetginjek, ýigitlik ýyllarynda hem kör däl eken. Özem görmegeý, syratly, degişgen, şorta söze baý, aýdyma-da, saza-da ussat bolupdyr. Bir toýda oňa «Bagşy, il içinde ady ýaýran adamlaryň bir lakamy bolýar; Seniň bolsa sazyňa, aýdymyňa, özüňe ýüzün çydap at dakar ýaly däl» diýenlerinde, ol: «Maňa Kör Gojaly diýäýiň...» diýipdir. Bagşy ahyrýaşlarynda kör bolupdyr. Rowaýatlaryň birinde: «ol aýdyma gygyranda gözi hanasyndan çykypdyr», başga birinde: «Gözüniň kökleri-damarlary üzülipdir» diýilýär. «Könegüzer», «Ogulbeg» ýaly örän çeküwli aýdymalaryň sazy Kör Gojalynyňkydyr.¹

Şol döwürde türkmen saz äleminde dogan parlak ýyldyzlaryň birem Garadäli Gökleňdir (1803-1883). Ol Garrygala sebitlerinde ýaşapdyr. Onuň ady Gara, özem gökleňlerden, dälige bolany üçin Garadäli Gökleň at galypdyr. Garadäliniň Hoja bagşylardan «Göroglynyň» birnäçe şahasyny öwrenendigini ýatladyk. Çak edilişine görä, ol öz döwürdeş beýik bagşylary Weýran bagşy, Al bagşy, Kör Gojaly bilenem toý-tomguda duşuşyp, saz-söhbet edipdir. Garadäli Gökleň biçäk ökde dutar ussasam eken. Ol Magtymgulynyň ýegeni, öz deň-duşy Zelili şahyr bilenem ýakyn gatnaşykda bolupdyr. Iki ussadyň bilelikdäki zehin joşmasyndan «Haraýym Döndi» atly ajaýyp aýdym döräpdir. «Söýli halan», «Ýandym» ýaly sazlar Garadäli Gökleňiň ylhamyndan çykypdyr. «Ýandymyň» döreýşi barada şeýle rowaýat bar. Garadäli köp ýyllar Hywada ýesirlikde bolýar. Ömrüniň ahrynda dogduk mekana – Garrygala gaýtmakçy bolýar. Esli menzil geçip, Akjagala diýlen ýere gelende, yzyna gaňrylyp bir seredýär-de, oýa batýar: aýaly, çagalary biwagt aradan çykyp, bir özi sopbaş galypdyr, ömrem horlukda geçipdir. Bagşy başyny ýaýkap, ah

¹ N. Rejebow. Maňlaýy gara Kör Gojaly // Ýaş kommunist. – 1991-nji ýylyň 23-nji noýabry; Gurban Mirap. Kör Gojalynyň halypasy. // Edebiýat we sungat. 1995-nji ýylyň 25-nji awgusty.

çekenini duýman galypdyr. Onuň «ýykylan dünýäsinden» ýaňa awap duran ýüreginden syzylyp «Ýandym» çykýar. Bu sazda hut dutaryň özüniňem eňräberýänini şahyr Geldi Bäşiyew dogry belläpdir:

Ýaňlananda Garadäliň «Ýandymy»,
Gözi ýaşly, bagry daşly, dutarym.

Garadäli Gökleň Al bagşynyň şägirdi Şükür bagşa (Dowod ogly) hem halypalyk edipdir. Şükür bagşy (1831–1931) ömrüniň köp bölegini Duşakda ýaşapdyr. Ol ýedi ýaşlaryndaka bir zadyň gursagyny ýaryp barýandygyny kakasyna aýdýar. Kakasy dutar alyp berýär. Entek perde basmany öwrenmedik Şükür dutary ýüzugra çalyşyp başlaýar. 13–14 ýaşlarynda ol Garadäli Gökleňiň ýanyna barýar. «Ussa aga, meniň dutaryma-da kümüş perde bogup ber» diýýär. Garadäli Şükürüň dutaryny beýläk oklap goýberýär-de: «Gelin baý, şol çuwaldaky kümüş perdeli goşa dutary alyp ber» diýýär. Garadäli gaçýar, Şükür kowýar. Özem halypanyň bir basymynam sypdyrman kowýar. Garadäli saklanýar-da, dutaryň perdelerini sypryp: «Hany, oglum indem bir synanyş» diýýär. Şükür bir bada aljyrajak ýaly etse-de, soň özüni ele alyp, oňat kowup başlaýar. Halypa durýar-da: «Oglum Şükür jan, sen kemsiz bagşy bolupsyň. Ine, eliňdäki kümüş perdeli dutaram¹ seňki. Alla ýaryň bolsun!» diýipdir.

Al bagşy, Garadäli Gökleň ýaly iki ägirdiň mekdebini geçen Şükür bagşy 20–25 ýaşlaryna çenli dutara «dil bitiren» ussat bolup ýetişýär. Ol öz deň-duş bagşylary änewli Durdy bagşy, gökdepeli Amangeldi Gönübek bilen ýakyn gatnaşyk saklapdyr. Olar her hili ýagdaýda hem bir-birini goldapdyr. Bir mysal. Durdy bagşy obalarynda Senem atly bir gyz bilen halaşýar. Emma Senem gizlinlikde Hywa hanynyň haremhanasyna äkidilipdir. Durdy bagşy näderini bilmän, Şükür bagşa ýüzlenýär. Ol bolsa Gönübeğiň ýanyna gideli diýýär. Barýalar, maslahatlaşýarlar. Hywa gitmek, hiç bolmanda Senem gyzyň ýagdaýyny bilip gaýtmak makul bilinýär. Amangeldi Gönübek olara Hywa barsalar şol wagtlar ol ýerde ýesirlikde bolan Garadäli Gökleňiň ýanyna barmagy we ýagdaýa görä bolma-

¹ Bulat Mansurowyň «Şükür bagşy» atly çeper filminde (1963) Şükür bagşynyň keşbini döreden Aman Handurdyýew sazлары hut şol kümüş perdeli dutarda çalypdyr.

gy maslahat berýär. Durdy bagşy bilen Şükür bagşy Hywa baryp, Garadäliniň oraçysyny tapýarlar. Han Garadäliniňkä ilerden türkmen bagşylarynyň gelendigini eşidip, olary köşge çagyýar. Durdy bagşy Şükür bagşynyň sazandarlyk etmeginde aýdyma başlaýar. Birnäçe aýdymdan soň, hut şol ýerde dörän «Ak ýüzli Maralym» aýdylanda, köşgüň eýwanynda oturan Senem özünden gidip ýykylýar... Bagşylar yza dolanmak bilen bolýarlar.

Şükür bagşynyň saz-söhbetli märekelerinde köp bolan tejenli Suhanberdi Annagurbanowyň (1898–1983) ýatlamalaryndan. Suhanberdiniň ýetginjek wagtlyary Atgyran depede oturýarkalar, olaryň obasyna gaýnag keseline sezewar bolan Şükür bagşy terneligidinden gawun iýmäge gelýär. Bagşy mazaly ganymatlaşansoň, saza suwsan ilat onuň daşyna üýşüp başlaýar. Bagşy:

– Aty-da ýeke çapsaň, gadyr-gymmaty – gyzygy bolmaz. Ýekelik diňe Taňra ýaraşar. Obaňyzda saz çalyň bilýän bar bolsa getir. Goý, öwrenje-de bolsa gelsin. «At çapa ýüwrük, ýigit göre batyr» diýlenidir, – diýip, oturanlara ýüzlenýär. Oturanlaryň arasynda Gara Garry, Hudaýberdi Sertip ýaly sazdan başy çykýan ýigitlerem bar eken. Aşaklyk bilen duýgur nazar salyp synlaýan Şükür bagşy olaryň süňňündäki galpyldyny duýup, ilki Gara Garryny «Gel, oglum!» diýip, ýanyna çagyýar. Goşa dutar goşulyşyp, Gara gaçýar, Şükür kowýar. Birnäçe saz çalýnar. Şükür bagşy aram-aram «Berekella köşegim, berekella inerim» diýip, Gara söýget beripdir. Şükür bagşy soňra Hudaýberdini orta geçirip, onuňam eliniň gowulygyna göz ýetirýär, berekellasyny berýär. Soň öwrenjeräklerem ýanyna geçirip, bile saz çalýar. Olaryň aljyrajak bolýan halatlarynda bolsa, «Gyssanma, darykma, köşegim. Mergen bolmak üçin birneme ok zaýalamaly, inerim! Aýby ýok, bolar gider. Yhlasa myratdyr, ýöräber!» diýip, garşydaşynyň eline görä, saýhally hereket edipdir.

Ahyrsoňy, bolsa ol: «Bolsa-da, köşeklerim, hezil berdiňiz, ýadyňyzam. Hawa «garry ataňyzam birneme gyzdrybildiňiz» diýip, özi saza başlaýar. Dutardan çogup çykýan gümmürdiler, owazlar, şelpeler, nagyşlar diýip-aýdar ýaly bolmaýar. Oturanlar jadylanan ýaly, saza kökerilýär. Saz daş-töweregi demine dartýar. At iým iýmesini, it üýrmesini goýýar. Tä daň agaryança märeke gözüne çiş kakylan

ýaly saz diňleýär. Ertesi, birigün agşamlaram bagşy daşynda aýberip oturan märekä hezil berýär. Ussatlary ýatlap, olaryň sazalarynam çalyp berýär. Garadäli Gökleňiň «Jenan ýarymyny», Amangeldi Gönübeğiň «Ýa Rahymyny» («Ýarahumyny»), Gulgeldi tümeniň «Aýnasyny», Heleý bagşynyň (Halbike) «At çapanyny», Hokga tüýdükçiniň «Hörelle düýämini», Meret tüýdükçiniň «Azan heñini» gürrüňlerini berip çalyr. Şükür bagşy ýesirlikdäki doganynyň yzyndan Eýrana gidişini (1871), ol ýerde şa sazandasy Gulam bagşy bilen ýaryşda çalan sazalaryny («Perwana», «Goňurbaş mukamy», «Meşrep», «Şirin-Şeker», «Şadilli» we başgalar) hem ýatlapdyr.¹

Şükür bagşy Eýrana gidende bir garaşylmadyk wakanyň hem şaýady bolupdyr. Şükür bagşy Gulam bagşyny ýeňip, doganyny hem alyp gelýärkä, Büjnürt hanynyň haýyşy boýunça saz çalyp bermeli bolýar. Bagşy gijäniň bir wagtyna çenli saz edip, bir daş çykanda oňünde duran kürt gelni görýär. Gelin–hanyň ýaş aýaly Näzbibi: «Bagşy aga, siziň sazларыңыз meniň erkimi aldy. Meni alyp gidin» diýýär. Şükür bagşy ör-gökden gelip: «Bolmaz, men bu öýüň duzuny iýdim. Onsoňam meniň maşgalam bar» diýýär.

Şükür bagşy dünýeden gaýdanda, ony Duşagyň Mälikbaba gonaçylygynda jaýlapdyrlar. Bu waka geň görmezçe däldir. Ony sazyň gudraty diýip düşünse bolar.

Şükür bagşy örän köp sazлары tараşlap, kämillik derejesine ýetiren usatdyr. Onuň döreden sazлары «Salmadan bökdüren», «Gelin ýörüşi» ussadyň jadyly şelpeleridir nagyşларыndan galan nyşanlardyr. Şükür bagşynyň Hudaýberdi Sertipden başga Gurbandurdy Mahy, Durdymyrat Abyl diýen şagirtlerem bolupdyr. Hudaýberdi Sertip meşhur Girman bagşynyň, Gurbandurdy Mahy Durdy Myradowyň, Durdymyrat Abyl bolsa Han Akyýewiň halypalarydyr.

Şol döwrüň beýik bagşыларыnyň hatarynda Amangeldi Gönübegem (1833-1879) ýörite ýatlamaga mynasypdyr. Amangeldiniň kakasynyň ady Orazaly, Gönübek bolsa lakamydyr. Ol edermen, dogruçyl, hiç kimden yüz görmeýän gönümel (şonuň üçinem oňa Göni, Gönübek diýipdirler), söze çeper hem ezber sazanda bolupdyr.

¹ R. Gaýypgulyýew. Türkmeniň saz äleminiň çyragy. // Edebiýat we sungat. 1991-nji ýylyň 30-njy awgusty.

Amangeldi gezende adam bolup Nurberdi han, Gowşut han, Hywa hanynyň weziri Hudaýguly bilen gatnaşykda bolupdyr. Amangeldi Gönübek Eýrana-da birnäçe gezek gidip, öz ajaýyp sazлары bilen ýesirleri boşadyp gelipdir. Ol Nurberdi hanyň maslahatçysy hökmünde, il agzybirligi barasynda hem iş alyp barypdyr. Nurberdi hanyň Ahalda tire-taýpalaryň arasyna düşen towy Gönübeğiň sazлары bilen çözyän halatlary seýrek bolmandyr.

Amangeldi Gönübek diňe öz deň-duşлары Şükür bagşy, Durdy bagşy däl, ýaşı boýunça özünden has uly ussatlar bilenem ýakyn gatnaşyk saklapdyr. Mysal üçin, Garadäli Gökleden 30 ýaş kiçidigine garamazdan, olar ýegre dost ekenler. Toýлары bile sowan wagtlary-da bolupdyr. Bir gezek Gönübek Garrygala Garadäliniňkä gezmäge baranda, şol ýerli Durdy çopan ogul öýerýändigini aýdyp, olary toýa çagyryr. Amangeldi bilen Garadäli toýda iki gije-gündizläp diýen ýaly aýberip oturan märekäniň gulakларыnyň posuny açýarlar. Aýdym-sazlara tutulan halat-serpaýлары, gara mallardyr dowarлары bagşылар toýa goşant edýärler. Iki bagşыnyň garyp çopanyň toýuny toýa meňzedip, mertebesini göterişi obadaşlarda ýagşы ýatlama galdyrypdyr.

Amangeldi Gönübek ençeme halk sazларыny syntgylap, kämillik derejesine ýetiren ussatdyr. Ol «Saltyklar», «Jereni kyblam», «Jelil», «Hajygolak» ýaly köp görnüşli sazlara öz çalyş usulyny («Gönübeğiň çalyş») döredipdir. «Gökdepe mukamy» diýen ajaýyp sazam şu ussada degişlidir. Amangeldi Gönübek öz sungatyny şägirdi Kel bagşa geçiripdir. Gönübek birinji Gökdepe urşunda wepat bolýar. Şol wagt Nurberdi han Maryda eken. Ol Gökdepä gelip, Amangeldiniň guburynyň ýanynda çöke düşüp, bozulypdyr. «Indi Gönübek ýaly sazanda bu golaýda döremez. Ony hemişelik ýitirdik»¹ diýipdir.

Kel bagşы (1850–1923) Gökdepäniň Yzgant obasyndan. Adyna Allaberdi, kakasyna Aýdogdy Ýuwaş diýýär ekenler. Aýdogdy aga daýhançylyk edip, güzeran dolandyrypdyr. Ol dutaram çalyr eken, ogluna-da öwredipdir. Allaberdi 17–18 ýaşларыndaka kakasy ony Amangeldi Gönübeğiň ýanyna alyp barýar. Gönübek oglany synlap, onuň kellesine pitikläp: «Haýt, Kel... mundan ökde sazanda çykса gerek!», diýip degişýär. Şondanam Allaberdä Kel lakamy galýar. Ýaş

¹ N. Nyýazmyradow. Gönübek. – Aşgabat, 1999. 9 sah.

ýetginjek Gönübeğiň ýanynda bolup tälimini alyp, ezber sazanda bolup ýetişýär. Halypasynyň ak patasyny alýar. Soň meşhur sazanda Gulgeldi ussanyň (1833–1883) hem ýanyna gatnap, ondan hem köp zatlary öwrenýär. Gönübeğiň hem Gulgeldi ussanyň «gorundan» ýüküni tutan ýaş ýigit Kel bagşy ady bilen adygyp başlaýar. Il içinde adygan sazandalaryň biri Hally şyh bilen ýaryşyp, ýeňýär we ýene bir ussadyň dörändigi mälim bolýar.

Kel bagşy özüne-de, şägirtlerine-de örän talapkär sazanda eken. Onuň bagtyna duşan ýan ýoldaşam saza oňat düşünyän maşgala bolup çykýar. «Hudaý berse guluna, getirip goýar ýoluna» diýlişi ýaly, olaryň tanyşmagy öz-özünden bolup geçipdir. Günlerde bir gün Kel bagşy obada gyzamyk keseli sebäpli ysgyndan gaçan uly gyzyň ýanynda saz çalmaly bolýar. Agyr dert gyzy aldym-berdime salýar. Hernä ussadyň sazлары derdi dep edýär. Sazanda ýigit bilen hassa gyzyň – Aýsoltanyň bir-birine syny oturypdyr. Soň hossarlary toý tutup, olary bir-birine gowşurýarlar. Aýsoltan gelneje örän mähirli, sylaşykly maşgala bolup, bagşynyň şägirtlerine-de öz çagalary ýaly garapdyr. Olaryň dutara erk edişlerine, haýsy sazy nähiliräk çalyandyklaryna-da belet eken. Şol sebäpli Kel bagşy işi çykan wagty şägirtlerine «Öwrenýän sazyňyzda nätakyklyk bardyr öýtseňiz, Aýsoltan gelnejeňize diňledip göräýiň»¹ diýýär eken.

Kel bagşy halypasy Amangeldi Gönübege bagyşlap «Ussadym» diýen sazy döredipdir. Ol «Hajygolak», «Jereni kyblam», «Jelil» ýaly köp görnüşli sazларыň ýene birini («Keliň çalşyny») döredipdir. Kel bagşynyň şägirtlerinden Mylly Täçmyradow (1886–1960), Täçmäm-met Suhangulyýew (1865–1942), Sary bagşy (1871–1934) soňra uly ussatlar bolup ýetişipdirler. Kel bagşy gojalanda, Aýsoltan eje ondan şägirtlerine baha kesmegi sorapdyr. Şonda bagşy: «Meň esasy we kän zatlara garaşýan ýeke-täk şägirdimiň Myllydygyna özüň bilýäň. Täçmäm-metdir Sary bagşam halypa diýip hormat goýýarlar. Saryň nowbahary Pürlem. Onuň eliniň ýyndamlygyna pisindim oturmanam duranok. Ýöne Myllyňky ýaly dury paýhas, dyňzap duran daşgyndan doly göwrümlü ýüregem gerek-dä, bu senede! Wagt görkezer, görübe-

¹ G. Nazarow. Kel bagşy we onuň zürýatlary. // Edebiyat we sungat. – 2011-nji ýylyň 2-nji fewraly.

reris, nesibämizde bolsa» diýipdir. Ussadyň aýdyşy ýaly bolupdyr. Mylly Täçmyradow köp halypalaryň zehini siňip nusgawy derejä ýeten ýüzlerçe sazlyary ýatda saklap, birkemsiz çalan we olary «gylyny gyrman» soňky nesillere geçiren ägirt hökmünde sazyň taryhynda açmejek yz goýupdyr.

Bagşyçylyk sungatynyň nusgawy derejä ýetmegi

Magtymguly Pyraga çenli bagşyçylykda dessançylygyň agdyklyk edendigini ozal ýatladyk. Indi bolsa tirme aýdymlaryny aýtmak, ýagny tirme bagşyçylyk rowaçlanyp, kem-kemden saz sungatynyň esasy ugruna öwürilipdir. Elbetde, dessançylygam dowam edipdir, onda-da diňe bir «Görogludan» we beýleki dessanlardan aýtman, hut Magtymguly Pyragynyň öz goşgularyny hem dessan aýdan ýaly edip aýdypdyrlar. Ýöne şonda-da nusgawy edebiýatdan tirme aýdymlaryny aýtmak bagşyçylygyň baş matlabyna öwürilipdir. Olar Magtymgulynyň, Şeýdaýynyň, Şabendäniň, Magrupynyň, Keminäniň we beýleki şahyrlaryň sözlerine örän köp aýdymlar döredipdirler. Umuman, halk aýdym-sazlarynyň esasy «gory» XVIII–XIX asyrlarda döredilipdir we kämilleşdirilipdir.

Aýratyn hem, beýik Pyragynyň goşgularyna aýdymlar bagşyçylygyň ähli ýollarynda üç edilip aýdylypdyr. Taryhçy Aman Ylýasow soňky asyrlarda ýaşan bagşylaryň repertuaryny öwrenipdir. Alym 800-den gowrak tirme aýdymlaryna kartateka düzüp, her aýdymyň mazmunyna, «ýaşyna» degişli maglumatlar beripdir. Ol şonda bagşylaryň repertuarynyň tas ýarsynyň diýen ýaly Pyragynyň oý-pikirleri bilen baglydygyny anyklap: «Magtymguly – giden umman. Şol umman öz içine saz sungatyny dartyp alypdyr»¹ diýip, örän jaýdar belläpdir. Bagşyçylyk ýollary barada aýdylanda, olar türkmen taýpalarynyň ýer-ýurt aýratynlyklaryna görä ýüze çykypdyr. Çowdur ýoly, ýomut-gökleň ýoly, saryk-salyr ýoly, ärsary ýoly, damana ýoly, Ahal (teke) ýoly, Mary (teke) ýoly bolup, olardan birinjisi iň gadymysy, soňkusy bolsa iň nowçasy hasaplanylýar. Wakalaryň logikasyna eýerseň, Mary (teke) ýoly XVIII asyryň ahylaryndan başlap

¹ A. Ylýasow. Magtymguly saz sungatynda. // Edebiýat we sungat. 1995-nji ýylyň 18-nji awgusty.

teke türkmenleriň Ahaldan Murgap oazisine köpçülikleýin göçüşi güýçlenende emele gelen ýaly. Emma şol göçhä-göçlükden ozalam bu ýoluň hut özüne mahsus belli bir «gorunyň» bolan bolmagy mümkindir. Soňra bolsa has ýiti öwüşginlik alyp baýlaşyp, ýüzi täzelenip, hakyky ýola öwrülipdir. Damana ýoly, ýomut-gökleň ýoly, saryk-salyr ýoly we beýleki ýollar hem XVIII–XIX asyrlarda täze öwüşginler bilen baýlaşyp, has kämilleşipdir.

Bagşyçylyk sungatynda dürli ýollar bolsa-da, olaryň arasynda diwar ýokdur. Ýollar bir-biri bilen baglanyşyklydyr, bir-birinden alyp, «öwrenip» hem «öwredip» duran täsin saz ulgamlarydyr. Çünki bagşylar hemişe il içinde, toýda-tomguda duşuşyp, «goş döküşip» durupdyrlar. Şol «goş döküşmek» kähallatlarda uly ýaryşlara ýazyp, her «ýoly» aýratynlykda-da, tutuş milli saz sungatyny-da syntgylapdyr. Bir mysal. Baharlynyň Daýna obasyndan Annahal bagşyny (1838–1905) Mara, Lebaba, Daşoguzda hem toýa çagyrypdyrlar. Ol damana ýolunyň ussady, Ahal, ýomut-gökleň ýollaryndan hem aýdym aýdypdyr. Kesearkaçda, Ahalda dessan aýtmakda-da öňüne bagşy geçmändir. Annahal bagşy «Şasenem–Garyp», «Gül–Bilbil», «Zöhre–Tahyr», «Saýatly–Hemra» dessanlaryny ussatlyk bilen aýdypdyr. Annahal bagşy gartaşan çaglarynda Sary bagşy oňa şägirt bolýar. Kel bagşydan «mukam ýüküni» tutan Sary bagşy Annahal bagşydan aýdym öwrenipdir. Sary bagşynyňam eli ýüwürük, sesi ýakymlydan güýçli eken. Ýöne Annahal bagşy bir gyzyp ugransoň, hut bilbil bolýar eken. Olar köp toýlary bile sowupdyrlar. Annahal bagşy gije ýarymdan soň: «Sary bagşa gezek bereliň, däli goňur däliresin, birnäçe boýny ýogyn aýdymlaryň boýnuny ýolsun» diýýär eken. Ine, onsoň Sary bagşy «Sataşdym», «Meşrep», «Görünmez», «Saryýa», «Balsaýat» ýaly çeküwli aýdymlary aýdýar eken. Sary bagşy soňsoňlaram şeýle aýdymlary Annahal halypanyň aýdyşy diýip aýdypdyr.

Sary bagşynyň inisi, baýry mugallym Gutlymyrat Begmyradowyň (1912–1996) ýatlamasyndan. 1900-njy ýylda Bamyda Sary bagşynyň maşgalasynda Pürli dünýä inip, uly toý tutulýar. Toýa Kel bagşy, Annahal bagşy, Çowdur kör, Hally bagşy, Hywadan Sapar bagşy, başga-da köp bagşy-sazandalar gelyär, Sary bagşy öz toýun-

da özi aýdym aýtmajagyny aýdýar. Üç gije-gündizläp Bamynyň oýy ýaňlanyp durýar. Ýakyn-daşdan gelen bagşylar biri-biri bilen mähirli görşüp, uly joşgun bilen «goş döküşýärler». Ýöne bamylylar Annahal bagşa köp isleg bildiripdirler. Ol toýuň esasy bagşysy bolup, tirme aýdymlary bilen çäklenmän, dessanam aýdypdyr. Bu toý hut sungat baýramçylygyna öwrülip, uzak wagtlaý bamylylaryň ýadynda galypdyr.

Annahal bagşynyň repertuary tirme aýdymlara-da diýseň baý eken. Ol Magtymgulydan, Kemineden, Mollanepesden we beýleki nusgawylardan örän köp goşgulara saz düzüp, ussatlyk bilen aýdypdyr. Keminäniň «Salma gözünden» atly goşgusyna-da ilki saz düzüp, aýdan Annahal bagşy bolupdyr. Rowaýata görä, Kemine şahyr bu goşgyny Mürçä, Daýna gezelenje baranda düzüpdir:

Mürçe gözelleri şahandaz bolar,
Aşyklar ýanynda paýendaz bolar...

Daýnanyň önüniň beýik arçasy,
Dökülse dökülün gülüň gunçasy,
Owarram ýykylsa garry mürçesi,
Garry gadyrdany salma gözünden...

«Salma gözünden» Annahal bagşa öz dogduk mekanyny ýatladyp, ol bu aýdymy joşgun bilen aýdypdyr. Bagşy il adamsy, hemişe ilini hyzmatynda bolupdyr. Çakylyk bilen öýünden çyksa, toýdan-toýa geçip, aýlap, hatda ýyllap dolanyp bilmez eken. Nurberdi hanyň ogly Ýusup han (1863-1920) çakylyk iberende-de şeýle bolupdyr. Annahal bagşy Ahaldan Mara çenli iki aý, oba-oba düşüp, garyp-gasarlaryň göwnüni awlap, çakylyga barypdyr. Egrigüzer, Mülkurug, Gökdepe, Şordepe diýen ýerlerde, Wekilde, Baýramalyda, Türkmengalada toýmärekelerde bagşylar bilen «goş döküşip», halka hezil beripdir. Ussat bagşynyň aýdan «Arzurym dagynda ýary gördüňmi», «Bent eýleme perizadyň ýoluny», «Gel, Arzygül görşeli», «Zöhre jan» ýaly çeküwli aýdymlary müňlerçe gulaklaryň «posuny açyp», ýüreklerde ýer edipdir. Şol gezek Annahal bagşynyň Mara gidip-gelşi bir ýyla çekipdir.

Bagşyçylyk ýollarynyň hersiniň gözbaşynda öz wagtynda ägirtleriň durandygy äşgärdir. Ýollaryň in gadymysy çowdur ýolunyň gözbaşynda duranyň kimdigini anyk bilmesegem, soňraky beýik haly-

palaryndan Petek bagşy, Çowdur kör bellidir. Ýomut-gökleň ýolunyň Hoja bagşy, Nazar бага, saryk-salyr ýolunyň Kör Göjaly, Nobatnyýaz Saýly, damana ýolunyň Durdy bagşy, Annahal bagşy, ärsary ýolunyň Öwlüýaguly bagşy, Ärsary bagşy, Ahal (teke) ýolunyň Weýran bagşy, Amangeldi Gönübek, Mary (teke) ýolunyň Garaoglan – Al bagşy, Agajan bagşy ýaly halypalary bolupdyr. Döredijilik ylhamy bir ýola sygman, dürli ýollary özünde jemlän ägirtlerem bolupdyr. Şükür bagşy onuň aýdyň mysalydyr. Şükür bagşynyň sazларында Ahal (teke) ýoly bilen damana ýolunyň şeker-şerbeti jemlenip, Mary (teke) ýolunyň sazларына asal gatypdyr. Şükür bagşynyň şägirtleri Hudaýberdi Sertip, Gurbandurdy Mahy, Durdymyrat Abyl Mary (teke) ýolunyň ussatlary bolup ýetişipdir.

Ýol içinden ýol tapan ussatlaram bolupdyr. Bir märekede Kel bagşydan: «öňki bagşylaryň haýsy nähiliräki?» diýip sorapdyrlar. Kel bagşy: «Her bagşynyň öz ugry, öz äheňi bolýar. Kepele kör öz döwründe taýsyz bagşydy, ol örän ussat bagşydy, ondan soň Annahal bagşy meşhur bagşylaryň biri boldy, olam gaty ussatdy, dessanam aýdardy, Ýegenoraz bagşynyň ýakymly sesi bardy, Mary etrapларында onuň öňüne geçen bagşy bolmandyr, Garadäli Gökleň ozan bagşydy, örän sazanda adamdy. Garadäliniň aýratyn öz ýoly bardy, aýdymлары bogazynda gaýnadyp aýdardy» diýip jogap beripdir. Diýmek, Garadäli Gökleň ýomut-gökleň ýolunyň içinden ýol tapyp, aýdan aýdymларыny, çalan sazларыny «Gardäliniň aýdyşy», «Garadäli çalyşy» diýdirip bilen ussatdyr. Biraz soňra Magtymguly Garlyýew (Çuwal bagşy, 1889–1957), Sahy Jepbarow (1905–1977), Gurt Ýakubow (1929–1985), Nurberdi Gulow (1917–1992) ýaly ýol içinden ýol tapan ussatlar ýaşap geçipdir.

Ýokarda ady agzalan ussatlaryň islendigi bir ýoluň, bir ilin bagşylary däldir. Olar külli türkmeniň diňläp doýup bilmedik nusgawy bagşylarydyr. Babagammara, Aşyk Aýdyň pire uýan ol ägirtler saz senediniň halka juda zerurlygyna düşünişdiler we oňa jany-teni bilen hyzmat edipdirler. Olaryň ussatlygy göz öňüne getirişimizden has belentdir. Bu ägirtleri şeýle belent derejä göteren nämekä? Bagşyçylyk däpleri: halypa-şägirtlik, toýda-märekede bagşy aýtdyrmak, bagşylaryň ýaryşmagy we ş. m. Türkmenlerde öňden dowam

edip gelýän bu döpler XVIII–XIX asyrlarda has kämilleşip, mazmun taýdan baýlaşypdyr. Iş ýüzünde bu döpler halkyň nazarynda hemişe işläp duran teatr sahnasy ýaly bir ýagdaýy emele getiripdir. Bagşylar ilin gözünüň alnynda şägirt ýetişdirip, sagdyn bäsleşip, öwredip hem öwrenip, diňe bir özlerinde däl, eýsem, diňleýjiler köpçüliginde-de saz senedine bolan ýokary talap edijiligi terbiýeläpdirler.

Bagşyçylyk sungatynda örän uly ähmiýet berlen döp halypa-şägirtlik we onuň bilen baglanyşykly gürrüňsiz berjaý edilmeli dessurlardyr. Adatça, oglan 10–12 ýaşynda halypa bagşa şägirtlige berlipdir. Ýöne ýetginjek ýigit çykansoňam şägirt bolýan halatlary seýrek bolmandyr. Halypa şägirt üçin nusga bolup, şägirt ondan diňe bir aýdym aýtmagy ýa-da saz çalmagy däl, eýsem, edep-ekram kadalaryny hem öwrenipdir. Çyn halypa hiç bolmanda bir şägirt ýetişdirmegi öz ömrünüň manysy hasaplapdyr. Mysal üçin, Annahal bagşy Sary bagşyny ussatlyk derejesine ýetirip: «Sary jan! Men garapdyryn. Ýöne sen ýaly şägirdim bolany üçin özümi bagtly hasap edýärim. Seniň garşynda oturyp bir adam aýdymam aýdyp bilmez, sazam çalyň bilmez» diýip, öz dutaryny oňa beripdir. Annahal bagşy dünýeden gaýdanda, Sary bagşy gaty gynanypdyr. «Wah, ýalňyz galan ýaly boldum-ow» diýip, köp wagtlaý aýdym aýtmagyny goýupdyr.

Halypa çem geleni şägirtlige alybermändir. Çünki şägirtlige diňe saza üşüklilik, yhlas, ýatkeşlik ýeterlik däl eken. Şägirden edilýän talap: durkuň bilen saza berilmeli, käre «ikilik» etmeli däl, nebsiň ugruna çalman, baýa-garyba deň bolmaly, özüni salyhatly, sypaýy alyp barmaly, halal bolmaly. Şägirt şu talaplara hötde gelip bilse, halypanyň «ak patasyny» alypdyr. Pata bermek, pata almak saz mirasynyň nesilden-nesle geçýän pursadyny alamatlandyryp, oňa halypa-da, şägirdem taýýarlykly gelipdir. Halypa şägirdine pata berjek gününü önünden belläp, oňa golaý-goltumdan bagşy-sazandalary, ýaşululary, obadaşlary çagyrypdyr; märekäni çay-nahar bilen hez-zetläp, aýdym-saz edip, soňra şägirde pata beripdir. Şol pursata çenli şägirt azyndan bir gijä ýeterlik aýdym (saz) «goruny» edinmeli bolupdyr. Kähalatlarda ol hut bagşy (sazanda) bilen ýaryşyp, ýaryşyňam birnäçe güne çekýän wagtlary bolupdyr. Ýaryşyň şerti: bagşy her heňe iki-üç goşgyny ýatdan bilip, beýleki bagşy aýdyp gutaran badyna,

şol hörpden pese düşmân, aýdyma başlamaly we gitdigiçe gyzyşyp şirwan perdelerde çeküwli aýdymlarda ýaryşy dowam etmeli. Şeýle şertlerde bir gijäni (kähalatlar da iki, üç gijäni) geçirmek, onda-da talapkär halypanyň, diňleýjileriň gözleriniň alnynda geçirmek şägirt den diňe bir aýdym-saza ezberlik däl, beden taýdan guratlygy, seýisligem talap edipdir. Ol Magtymguludan, «Görogludan», dessanlardan ýüzlerçe, münlerçe beýt goşgulary aýdym üçin saýlap heňe salyp, hemişe ýatlap ýörmeli bolupdyr. Bagşyçylyk sungatynda şu zerurlyk türkmen nusgawy edebiyatyny «janly» edebiyata öwürüpdür. Çünki nusgawy edebiyat hemişe bagşylaryň dilinde, il-günüň hem ýadynda bolupdyr.

Şükür bagşy şägirdi Durdymyrat Abyla pata berende şu sözleri aýdypdyr:

Aguwzu Billähi Minneşeýtanyrrajiyimi, Bismillahir-rahmanyrrahym

Edebiň, ygraryň bolsun,
Dört çaryýar ýaryň bolsun,
Kalbyň päk bolsun,
Ýoldaşyň hak bolsun.
Ornuň tutjak perzentlere,
Uzak ömür, edep bersin.
Babagammar neberäňe
Ýedi arka medet bersin.
Ussadyň päk yhlasy
Erenler patasy bolsun,
Kast edenler pes bolsun,
Ham-hyýal bolsun.
Senet eýesi bol,
Kär halal bolsun.

Durdymyrat Abyl bolsa bu mukaddes sözler bilen öz şägirdi Han Akyýewe pata beripdir. Halypalar şägirtlerine dogaýy sargytlaram edipdirler. Mysal üçin, Amangeldi Gönübek: «Adamzat döräli bar senede Babagammaryň, Aşyk Aýdyň piriň, ençeme ärleriň yhlaspayhasy siňendir. «Men» diýen sütün halypalaryň, ussadyňa ygrarly şägirtleriň zehini bilen taplanyp bize ýetipdir. Şonuň üçinem her gezek gara gazmany ele alanyňyzda, kalbyňyzy päkläp, niýetiňizi

ýagşa tutaweriň. Ata-babalarymyz bu senedi pirli senet, halal kesp-kär hasaplapdyrlar. Halala halal hyzmat etmegem parzdyr» diýip, şagirtlerine nesihat eder eken. Onuň şagirdi Kel bagşam bu sözleri öz şagirtlerine öwran-öwran gaýtalap, ýol-ýörelge edinmeklerini ündäpdir¹.

Professorlar W.A.Uspenskiý we W.M.Belýaýew «Türkmen sazynyň» neşir edilmegi mynasybetli Londonda çykýan «The Musical. Times» atly inlis gazetinde çap edilen makalalarynda türkmen bagşyçylyk sungatyna, halypa-şagirtlik mekdebine, aýdym-saza berlen ussat bagşy-sazandalaryň ösdürip ýetişdirilişine ýokary baha beripdirler. «Türkmen sazy ýöne bir saz folklory däl, ol milli medeniýetiň örän möhüm elementi. Ýurduň öz saz mekdebi, öz professional sazandalary, öz açyk, jemgyýetçilik konsert ugurlary, hatda öz saz bäsleşikleri (ýaryşlary) bar» diýipdirler. Gysgaça aýdylanda, türkmenlerde biçak kämil gurnalan saz ulgamy emele gelipdir. Iş ýüzünde ol örän sazlaşykly hem netijeli hereket eden halk konserwatoriýasydyr.

Türkmen taýpalarynyň dagynyklyk döwründe halk konserwatoriýasynyň işlemegi – bu jemgyýetçilik durmuşynda täze alamat, milli saz sungatynyň nusgawy derejä ýetendiginiň alamatydyr. Nusgawylyk näme? Aňrybaş kämillik. Onuň häsiýetli aýratynlyklary hakda näme aýdyp bolar?

1. Bagşyçylyk ýollarynyň hersinde ykrar edilen sütün halypalar – beýik bagşylar bolupdyr. Olara diňe bir öz ýolunyň däl, eýsem, külli türkmeniň saz ussatlary hökmünde garalypdyr;

2. Bagşa, onuň ussatlygyna, edep-ekramyna diňleýjiler ýokary talap edijilikli garapdyr. Nusgawy şahyrlarda bolşy ýaly, bagşylar hem il arasynda özlerini örän salyhatly alyp barypdyrlar. Şahyrdy bagşylaryň göreldesi il üçin nusga bolupdyr.

3. Halk aýdymlarynyň, sazларыnyň «Altyn hazynasy» döredilipdir. Bagşy nesilleri tarapyndan aýdymlar (sazlar) syntygplanyp, şeýle bir kämilleşipdir, her aýdym (saz) gutarnykly sungat eserine öwürilipdir;

4. Saz gurallary diýseň gaýym, türkmenleriň ýarym çarwa durmuşynda ulanmaga örän amatly bolupdyr. Mysal üçin, dutar

¹ A. Saparow. Mukamlary nagyşlan halypa. // Edebiyat we sungat. 2012-nji ýylyň 18-nji maýy.

diňe gaýymlygy, amatlylygy bilen tapawutlanman, eýsem, ol dürli owaz almaga, hatda beýleki käbir halklaryň sazyny çalmagada uýgunlaşdyrylypdyr. Bu gural şeýle kämil derejä, ähtimal, XVIII–XIX asyrlarda ýetipdir. Taryhçy Aman Ylýasowyň maglumatlaryna görä, dutaryň tarlary hut şu döwürde çig ýüpekden işilip ugrapdyr. Ýüpek tarlar XX asyryň 30-njy ýyllaryna çenli dowam edip, soň inçejik polat sime geçilipdir. Dutaryň 13 perdesiniň soňky birnäçesi, ýagny şirwan perdeleri hem şol döwürde boglupdyr.

* * *

Şeýlelikde, XVIII–XIX asyrlarda türkmen nusgawy edebiýaty bilen bir hatarda nusgawy bagşyçylyk sungaty hem döräpdir. Munuň özi jemgyýetçilik ösüşiniň ýeten belent sepgitleriniň biri bolupdyr.

HEMRA ÝUSUBOW,

*TYA-nyň Taryh institutynyň baş ylmy işgäri,
taryh ylmlarynyň doktory, arheolog*

PYRAGYNYŇ ŞYGYRLARYNDAKY SYRLY PIKIRLER

1. Akyldaryň «arheologiýasy». Beýik şahyr Magtymguly Pyragynyň 2013-nji ýylda çap bolan goşgular ýygyndysynyň ikinji tomunda «Harap eýlä» atly örän täsin goşgy bar. Bary-ýogy 44 setirlik ol eser barada taryhçylar, syýasatçylar, geograflar jedelli gürrüň edip bilerler. Ýöne biz şahyryň pikirini teswirläp, oňa düşündiriş bermekden özüimizi çetde saýýarys. Bolsa-da, kärimiz arheolog bolany üçin, üstesine-de şol bir işe şol bir topragy öwrenmäge bütin ömrümüzü bagyş edenimiz üçin, bize inňän gymmatly bolan bir syrly setir barada öz pikirimizi aýtmakçy.

Şahyryň «Harap eýlä» diýen goşgusynda: «Aby-Jeýhun harap eýlä Horezmi» diýen setir bar. Bu örän aýdyň hem açyk pikir. Jeýhunyň (Amyderýanyň) joşan wagty obalary, şäherleri, ekerançylyk ýerlerini ýuwdup, harap edýändigini biz görüp, bilip hem eşidip gelyäris. Bu ýagdaý, esasan-da, derýanyň orta akymynda – Lebap welaýatynyň çäklerinde häli-şindi bolup duran ýagdaý. Emma şahyryň ala-böle Jeýhunyň Horezmi harap etjekdigini nygtamagy örän geň. Eýsem, muňa nähili düşüniş bolar?!

Meşhur horezmli alym Abu Reýhan Biruni gadymy döwürlerde Amyderýanyň hanasynyň Sarygamyş gollarynyň çepkisi Mazdubastyň (Döwdanlaryň we Derýalygyň) köp wagtlap şol hanalardan peçeneklere – Sarygamyşa tarap akyp, ol ýeriň ilatynyň – alanlaryň we aslaryň Hazar deňzine sary çekilmäge mejbur bolandyklaryny ýatlaýar. Biziň eýýamymyzyň IV–V asyrlarynda mälim bolmadyk sebäplere görä, Horezmiň paýtagty aşak çetden ýokary başa göçüpdir. Şol döwürde paýtagt Kät şäherinde ýerleşipdir. X asyryň arap alymlarynyň bellemegine görä, Amyderýanyň suwunyň Käte howp salandygy taryhy çeşmelerden anykdyr. Hatda 994-nji ýylda öňki Kāti derýanyň suwunyň basandygy, şäheriň in soňky köşgüniň-de suw astynda galandygy, soňky gurluşyk işleriniň bolsa gündogara

süýsürilendigi hakynda aýdylýar. Araplar gelenden soň, iki bölekden durýan Horezm döwleti 995-nji ýylda emir Mamunyň baştutanlygynda bir bitewi Horezm döwletine öwrülýär. Onuň paýtagty bolsa Gürgenje (Köneürgenje) geçirilýär. Horezm şazadalarynyň arasynda tagt üstünde bolup geçen dawalarda çet ýurtlulardan gelen goşun haýsydyr bir tarapyň arkasyny çalyppdyr. Şol kömekde, hatda Soltan Sanjaryň Horezme ýörişi bilen baglanyşyklylykda-da derýa suwunyň ulanylyp, «duşmanyň» yza gaýtarylan sapařlarynyň bolandygy mälim. Suw diňe bir oturymly milletiň üstüne hüjüm bolman, eýsem, olaryň galasy – arkadaýanjy hem bolupdyr.

Horezm ýurdunyň Jeýhunynyň aýagynda ýerleşendigi sebäpli, onuň oturymly ilatly ýerlerine suw yzygiderli howp salyp gelipdir. Suw ol millete goşmaça aladalar hem kösençlikler getiripdir. Şonuň üçin uzak ýyllaryň dowamynda Jeýhunynyň kenaryndaky şäherleriň, obalaryň we ekerançylyk ýerleriniň derýanyň joşmagy zerarly weýran bolmagy gutulgysyz saýylypdyr. Munuň tersine, suwuň gytçylygy, derýanyň käbir gollarynyň guramagy bolsa ilatyň göçmegine, oturymly, mähelleli şäherleriň boşap galmagyna getiripdir. Bu hem tozgunçylygyň ikinji bir tarapy bolupdyr.

Eger Abu Reýhan Birunynyň ýatlaýan Jeýhunynyň Mazdubast hanasyny Sarygamyş gollarynyň in çetkisi diýsek, soň wagtyň geçmegi bilen sag tarapky Aral hanasynyň ugrundaky tebigy böwedi derýanyň suwunyň ýuwandygy, Kürderiň häzirki hanasy bilen Arala akandygy hem belli. X asyryň ahyrlaryndan başlap, Amyderýanyň esasy hanasynyň Mazlumsuly (Mezdekhan – Kiçigürgenç) bilen Gürgenjiň (Uly Gürgenjiň – Köneürgenjiň) aralygyndan akandygyny-da alymlar anyklapdyrlar. X hem XIII asyryň başlarynda Jeýhunynyň suwunyň Gürgenje howp salandygy-da taryhy maglumatlarda ýatlanýlar.

Gürgenç şäherine mongollaryň gelmegi suw howpuny has betertdyrypdyr: 1221-nji ýylda uzaga çeken söweşden soň, Gürgenjiň gaýratly şäher gorajýylaryny syndyryp bilmän çäresiz galan mongollar bendi – böwedi ýaryp şäheri Jeýhunynyň suwuna gark edip, ony eýelemegi başarypdyr.

Dünýä meşhur horezmli alym Abu Reýhan Birunynyň maglumatlarynda Horezmiň ekerançylyk üçin amatly topragynyň Amyderýanyň

gadym zamanlardan getiren gyrmançasyndan örtülip, Aral deňziniň (kölüniň) suwunyň bolsa ýuwaş-ýuwaşdan çekilýändigini, oturymlylyk üçin amatly ýeriň barha köpeliýändigini aýdylýar. Häzirkizaman ylmy barlaglary Abu Reýhan Birunyň ol aýdanlarynyň hakykata laýykdygyny hemmetaraplaýyn makullaýar.

X-XIII asyrlarda Horezmde bolan arap syýahatçylary – alymlary Horezmiň ýeriniň batgalyk-çalpawlykdygyny belleýärler.

X asyryň ahylarynda Makdisi Horezm ýurdunyň ýeke-täk ýetmezçiligi ýerasty suwunyň örän ýokarda ýerleşmegidir, sebäbi tirsek boýundan artyk çukur gazsaň, suw çykyp dur diýip belleýär. XIII asyryň 20-nji ýyllarynda bu ýerde bolan Ýakut Horezm welaýatynyň ýeri erbet, ol örän ýaramsyz hem zaýa, köp ýerinden suw çykyp duran batgalyk diýip belleýär.

Horezmiň taryhy, arheologiýasy hem etnografiýasy barada köp iş bitiren S. P. Tolstow we Ý. G. Gulamow öz işlerinde Horezmde gurluşyk-bina işleriniň gadym zamanlardan bäri ilki tebigy alaňlaryň-depeleriň üstünde, soň-soňlar bolsa emeli ýasalan depeleriň üstünde salnandygyny, çünki Horezm topragynyň ygally, hatda batgalyk ýagdaýda bolandygyny, munuň bolsa, ol ýeriň binagärlerini hupbatly kynçylyga sezewar edip gelendigini belleýärler.¹

Beýik akyldar Magtymguly Pyragy şol taryhy maglumatlara bellet bolarly. Ol öz pikirini şeýle jemleýär: «Daşynda her mülk, kim, bar– harap eýlär».²

Bu pikir poeziýanyň dili bilen aýdylanam bolsa, örän düşnükli hem sadadyr. Şu setirdäki «bar» sözünüň manysyny in işjeň ulanylyşyň görnüşinde – «miwe, hasyl» manysynda diýip düşünsek, onda şol etrapda mülkün, hasylyň suw zerarly yzygiderli harap bolandygyna göz ýetirip bileris.

Şahyryň beýle pikiri aýtmagy, bilgiçlik däl-de, düýpli sowatlylyk, bilimlilik, öndengörüjilik bolup durýar. Şahyryň ýer-ýurduň ýagdaýyna degişli ylmy-taryhy oňat özleşdiredigini mälim. Sebäbi «Harap eýlär» goşgusynda diňe bu alnan mysal däl, başga-da akylyň haýran edýän timsallar köp.

¹ Толстов С. П. Древний Хорезм. –М, изд «МГУ», 1948.; Гулямов Я. Г. К истории орошения Хорезма. – Ташкент, изд АН УзССР, 1957.

² Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 215 sah.

Şol goşguda biziň işimize hem öwrenýän ylmymyza degişli başga-da bir pikir bar. Şahyr «Merwi rik basar» diýýär. «Rik-rig» sözünü A. Meredow bilen S. Ahally gum, çäge diýen manyda düşündirýärler. Şeýle bolsa, onda Merwi gum basmaly-da?!

Bu hakykatdanam şeýle bolup, şahyr örän takyk hem dogry pikir ýöredýär. Biziň eýýamymyzdan öňki II-I müňýyllyklaryň sepgidinde taryhy çeşmelerden «Awestada» ýatlanyp ugralýan Margou ýurdy – Mouru Merw bilen bagly bolup, onuň örän irki döwürlerde Murgap derýasynyň aýagynda ýerleşendigi mälim. Murgabyň suwunyň kesilmegi hem-de esasy hanasynyň üýtgemegi bilen onuň aýagyndaky oturmlylyk ýuwaş-ýuwaşdan amatly ýere – günorta süýşüp ugrapdyr. Murgap derýasynyň boýunda oturmlylygyň iň irki başlangyjy biziň eýýamymyzdan öňki IV müň ýyllygyň ahyryna we III–II müňýyllyklara degişli edilýär. Sebäbi şol döwre degişli ýadygärlikler häzirki Baýramaly şäherinden 70-80 kilometr demirgazykda ýerleşen Kelleli, Taýyp, Goňur, Adambasan we beýleki ýerlerden tapyldy. Şol ýadygärliklerden günortada ýerleşýän Togalak, Üçdepe, Tahyrbaý we başgalar hem şol irki eýýama degişlidir. Biziň eýýamymyzdan öňki müňýyllygyň başlaryna degişli ýadygärlikler Göbekli, Ýazdepe we beýlekiler has-da günortarakda ýerleşýär.

Selewkileriň (miladydan öňki III asyryň birinji ýarymynda) Merwiň ekerançylyk bilen meşgul bolunýan ýerlerini çägeden goramak üçin saldyran diwary ýa-da sasanlylaryň maldarlaryň garşysyna miladynyň IV asyrynda iki derýanyň (Etrek bilen Gürgeniň) aralygyn-da deňizden daga çenli şolar ýaly diwaryň ikinjisini saldyrandygy taryhda mälim.

Ine, şol irki döwre degişli ajaýyp medeniýetli ýadygärlikleriň köpüsini, dogrudanam, gum basypdyr. Gum kem-kemden ýene günorta süýşükdir. Häzirki Baýramaly şäherinden 40-50 kilometr demirgazykda biziň eýýamymyzyň başlaryna hem ondan irkiräk döwürlere degişli ýadygärlikleriň ençemesi bar. Bu toprakdan ýaşayyş göçüp, Murgabyň orta akymyna tarap süýşükdir. Murgabyň aýagyndaky oturmly ýeri gum basmagy tä biziň günlerimize çenli dowam edip geldi. Şahyr bolup biljek bu kynçylygy görmegi başarypdyr.

Ýeri gelende aýtsak, beýik akyldaryň dürdäne setirleri hem edil arheologik tapyndylar ýalydyr. Bu gymmatly baýlygyň üstüni açyançaň, ol seniň eliň aşagynda-da bolsa, özüni aýan etmän, syr sak-

lap gelipdir. Onuň manysyna aralaşanyňda bolsa, ol ajaýyp arheologik tapyndy ýaly, ynsan aňynda ýagtylyk döredýär.

2. «...Adam Safyulla boldy». Ynsan älem-jahanyň emele gelşi bilen has irkiräk döwürlerden bäri gyzyklanyp ugrapdyr. Ilki-ilkiler gadymy Gündogar rowaýatlyryna salgylanyp, älem-jahanyň 12 müň ýyl öň dörändigi aýdylan. Matematikada we astrologiýada (orta asyrlarda ýyldyzlaryň ýerleşişine esaslanyp, adamlaryň ykbalyny öňünden aýtmak bilen meşgullanýan ylymda) uly üstünlik gazanan wawilonlylar (babillylar) Ýeriň ýaşyny 2 million ýyl diýip kesgitlepdirler.

Orta asyr dini öwrenijiler, dini ýazgylardaky dürli habarlara düşündiriş berip, Ýeriň ýaşyny kesgitlemäge birnäçe sapar synanypdyrlar.

Ýeriň tebigy hadysalaryň netijesinde dörändigi baradaky pikir XVII asyrdaky fransuz matematigi Rene Dekart bilen Berlin akademiýasynyň prezidenti, pelsepeçi Gotfrid Leybhis aýdypdyr. XVIII asyryň nemes filosofy Immanuel Kant bilen fransuz matematigi we astronomy Pýer Simon Laplas älemiň emele gelşi baradaky ilkinji ylmy çaklamany aýdypdyrlar. Olaryň döwürdeşi, türkmen akyldary Magtymguly Pyragynyň älem-jahanyň döreýşi kemala gelşi baradaky pikirleri hem aýratyn dünýägaraýyş hökmünde öwrenilmäge mynasypdyr. Beýik akyldar «Näler boldy» diýen goşgusynda Ýaradanyň älem-jahany, yns-jynsy nähili ýarandanlygy hakynda jikme-jik maglumat berýär. Bu goşgy:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,

Jahan ýokdy, näler boldy?!

Hak Özi-Özüne tutmuş,

Ýetmiş müň pederler boldy¹. – diýen setirler bilen başlaýar. Magtymguly Pyragy jemi dokuz bentden ybarat bolan bu goşgusyň her bendinde Allanyň älem-jahany, yns-jynsy nähili ýaradandygyny takyk beýan edýär.

Umuman, ynsanyň, hasam irki döwrüniň taryhyny tebigatyň taryhyndan üzňelikde göz öňüne getirmegiň mümkin däldigine akyldaryň eserleri bilen taňşanyňda-da göz ýetirmek kyn däl. «Näler boldy» atly eseriň sekizinji bendi barada «Uçmah arzuwynda atamyz

¹ Şol ýerde, II jilt, 205 sah.

Adam...»¹ atly makalamyzda pikir ýöredipdik. Bu goşgynyň altynjy bendindäki: «Otdan Azazyl ýaraldy, ýedi gat ýerde jaý aldy...», dokuzynjy bendindäki: «...Toprak alnyp ýedi ýerden, Adam Safyulla boldy» diýlen setirlerinde hem, sekizinji bentde ýöredilen pikir başga öwüşginde aýdylpdyr diýilse öte geçildiği bolmaz. Sebäbi, birinjiden-ä, ol bentlerde-de ynsanyň kemala geliş taryhy, ýagny ýedi gat ýeriň hersiniň jandarlarynyň arasynda ynsanyň-da nesliniň bolandygyna, hatda soňky (üstki) gatlagyň (takmynan, 30 müň ýyl öň, neandertallardan-benijanlardan, pitekantroplardan we has irkilerden) tapawutlanyp ugran kromanýonlaryň (häzirki keşpli adamlaryň) – Adam Atanyň (Adam Safyullanyň) gürrüni edilýändigini çaklamak mümkin. Ikinjiden, «Otdan Azazyl (şeýtan) ýaraldy, ýedi gat ýerde jaý aldy...» diýilmeginde-de ýene-de ynsan bar ýerinde şeýtanlaryň-da bolandyklarynyň aýdylmagy diýseň täsin.

«...Gök suwundan asman galdy, köpüginden ýerler boldy» diýilmeginden, ýer ýüzi suw bolan bolsa, onuň bugarmagyndan ýa-da başga bir gudrat (dartyş güýji) bilen göterilip (asmana galyp), gök asmany emele getiren bolmagynyň, suw çökündilerinden – gyrmançalaryndan bolsa Ýeriň galnamagynyň gürrüni edilýän bolaýmasyn diýesiniň gelýär.

Älem-jahan barada akylдар beýleki eserlerinde-de durup geçýär. Meselem, «Ak it» atly poemasynda:

Hamt aýdaýyn ol ýaradan Hudaýa,
Ol bizi ýokdan bar kyldy ýaranlar.
Özi zynat berdi Gün bilen Aýa,
Gudratyny äşgär kyldy, ýaranlar². – diýen bolsa,
«Dostlar, heý» şygrynda şeýle diýýär.

Ýer-u asman, behiş, dowzah ýok erdi,
Jümlesin ýokdan bar kyldy, dostlar, heý³.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Ylahy kitaplara salgylanmak bilen, älem-jahanyň ýaradylyşy hakyky pikirlerini şygra geçiripdir. Elbetde, entek ylym bu mesele barada kesgitli, anyk bir pikire gelenok.

¹ «Türkmenistan» gazetini, 14.04.2008.

² Şol ýerde, II jilt, 317 sah.

³ Şol ýerde, II jilt, 325 sah.

Muny 1905-nji ýylda amerikan alymlary – astronom Foresk Milton we geolog Tomas Çemberlenden bäri köp sanly dünýä meşhurlygyny gazanan alymlaryň Ýeriň, beýleki planetalaryň emele gelen wagty-na (şol sanda ýer gatlaklarynyň emele gelmesine) näçe million ýa-da milliard ýyl geçendigini we beýleki birnäçe meseleleriň çözgüdinin geljege garaşyandygyny aýtmagy-da makullaýar.

3. Akyldaryň antropologiýasy ýa-da «Elli müň ýyl döwran süren Benijan...». Magtymguly – Pyragynyň «Ýerbe-ýer geçdi» goşgusyndaky ynsanyň döreýşi (gelip çykyşy) bilen baglanyşykly aýdan syrly pikirleri-de diýseň täsin hem täsirlidir.

Arheologiýa ylmynyň şu günki güne çenli ýeten derejesinden çen tutsaň, ynsanyň in gadymy (irki) yzlary Gündogar Afrikadadyr. Efiopiýada, Keniýada, Tanzaniýada bolsa jandarlaryň galyndy süňkleri hem-de ýönekeý daş bölekleri (gurallar) tapylan. Olar biziň günlerimizden 2,5–3 million ýyl öňki döwre degişli hasap edilýär. Ynsanyň oýlanyşykly zähmet çekmegi, dürli tebigy şertlere uýgunlaşyp bilme-gi, san taýdan köpelmegine we köpçülikleýin ýaýramagyna getirýär. Ilkibaşda Afrikanyň ýaşayş üçin amatly ýerlerine göçülip barylýar, soňra Ýewropa we Aziýa aralaşýarlar. Bu waka, takmynan, million ýyl öň bolup geçýär. Şol beýik ýaýraýşyň bir uýy Türkmenistana-da gelip ýetýär. Şeýdip, ynsan taryhynda ilkinji we in dowamly irki daş asyr (paleolit) döwri başlanýar. Irki daş asyryň irki döwri, takmynan, 20–80-nji müňýyllyklarda (awstralopitekleriň, pitekanthroplaryň döwrüniň tamamlanmagy bilen) gutarýar. Takmynan, 80-30-njy müňýyllyklar aralygy irki daş asyrynyň (paleolitiň) orta (mustýe-neandertal) döwri hasaplanylýar. Ol döwre degişli neandertal tipli adamlaryň kelleçanak süňki 1856-njy ýylda Germaniýanyň Neandertal jülgesinde, 1938-nji ýylda Jeýhunyň sag kenarynda (Deşikdaş gowagynda) 8-9 ýaşly çaganyň aýrak – dag goçunyň şahy bilen gurşalan jesedi aýan edilen. Neandertal adamlarynyň ömri gysga (orta hasap bilen 25-40 ýaş), bedenleri güýçli bolan saýylýar. Mustýe-neandertal döwrüniň soňy, takmynan, 30-njy müňýyllygyň sepgidi hasaplanylýar. Şol döwürden-de häzirkä görnüşli ynsanlaryň-homosapiýens-akylly-paýhasly adamlaryň ýagny, kromanonlaryň döwri başlanýar.

Ylymda ynsanyň döreýşiniň senelenilişi barasynda jedelli meseleler köp. Hatda, neandertallar bilen kromanonlaryň arabaglanşygy barasynda-da häli–bu güne çenli dürli pikirler, jedelli meseleler bar.

Magtymguly Pyragynyň «Ýerbe-ýer geçdi» diýen goşgusynda:

Elli müň ýyl döwran süren Benijan,
Dünýäde galmady, ýerbe-ýer geçdi...

...Köpleri geçirmiş bu köne jahan,

Ahyry ynsandyr, öňi Benijan¹. – diýen bolsa, başga bir jümlede: «Dyrnak bilen daglar gazan Benijan» diýilýär.

Halkyň aňyna adyny siňdirip bilen türkmen şahyry Gaýybyda bolsa «Adamdan ilergi Benijan ötdi» diýilýär.

1988-nji ýylda A. Meredow bilen S. Ahally tarapyndan taýýarlanylýan «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğünde» Benijan (jan) sözi dini düşünelere görä, adamlar ýaly dünýäde ýaşap, soň ýitip giden akylly we gepleýän jandar, jyn: Benijan – jynyň ogly, jynyň kowum garyndaşy diýlip düşündirilýär.

Ozaly bilen-ä, Magtymguly Pyragynyň Benijanlaryň ömrüni kesgitleýşi – «Elli müň ýyl döwran süren Benijan» diýmegi; olardan soň häzirkiki keşpli (görnüşli) ynsanlaryň dörändiginiň (gelendiginiň) aýdylmagy, ýagny «Ahyry ynsandyr, öňi Benijan» diýmegi; ol jümläniň Gaýybyda-da: «Adamdan ileri Benijan ötdi» diýlip gaýtalanmagy, Benijanlaryň häzirkiki keşpli ynsanlardan (kromanonlardan) tapawutlandyryp, olara (Benijanlara) dyrnaklary bilen dag gazdyrylmagy («Dyrnak bilen daglar gazan Benijan»), Benijanlarynyň gönüden-göni 80-30-njy müňýyllyklarda bolup geçen neandertallar (Benijanlar) bolmalydygyny aňlatdygy bolýar.

Şeýlelikde, neandertal adamlaryň – Benijanlaryň kelleçanak süňküniň aýan edilen wagtyndan 1856-njy ýyldan bäri käbir alymlaryň arasynda neandertal – Benijan adamlaryň ýaşap geçen döwri mundan, takmynan, 120-den 35/30-njy, käbir alymlar tarapyndan 90/80-den 40/30-njy müňýyllyklaryň sepgidi bilen senelenýän bolsa, Magtymguly Pyragy ol senäni 50 müň ýyl diýip, çürt-kesik aýdýar. Neandertallaryň soňky döwrüniň senesini köp sanly alymlaryň, takmynan, 30-njy müňýyllyk bolmaly diýenlerinden çen tutsaň, olaryň «süren döwran» 80–30-njy müňýyllyklar diýilse, has takyk boljak ýaly. Aýdylanlarda azda-kände hakykat bar bolsa, dünýä alymlarynyň neandertallaryň ömrüniň 120-den 30-njy müňýyllyklar

¹ Şol ýerde, II jilt, 6–7 sah.

bilen senelenmeginiň bolmanda 30 müň ýyl tapawudyny aýyl-saýyl etmäge ýardam edýär. Akyldar Magtymgulyň Benjanlar barada aýdanlary ylmyň antropologiýa ulgamyna deňsiz-taýsyz maglumat diýse bolar. Şonuň üçin beýik şahyryň Benjanlar barada aýdanlaryna akyldaryň «antropologiýasy» diýilse-de, öte geçildiği bolmaz.

Umuman, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Ajaýyp şygrylary bilen ynsan kalbyny ýagşylyk nuruna bezän türkmeniň akyldar oğly Magtymguly Pyragynyň mertebesi türkmen halky üçin in belentde goýulýan mukaddeslikleriň biridir» diýip belleýşi ýaly, eserlerindäki her bir bent, setir, söz pähim-paýhasa, öwüt-nesihata ýugrulan akyldara – Magtymguly Pyraga «Taryhyň atasy»¹ diýipdik, şol pikirimizde-de galýarys.

¹ «Türkmenistan» gazetini, 25.07.2008.

AMANMYRAT BAÝMYRADOW,

*Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen
milli dünýä dilleri institutynyň mugallymy,
filologiýa ylymlarynyň doktory*

«ISGENDERI KYLYP JAHAN MERDANY»

Akyldar Magtymguly Pyragy «Isgenderi kylyp jahan merdany» diýip, ýöne ýere aýtmandyr. Şahyryň her bir aýdan şahyrana jümlesinde uly manynyň, çeper we taryhy hakykatyň ýatýandygy hemmä belli. Isgender baradaky bu setir hem şeýle mana eýedir. Şahyr gadymy şahslaryň arasynda häli-şindi Isgendere ýüzlenýär. Bu usul şahyryň zehin hem döredijilik gorunyň egsilmez hazynadygyna ýene bir gezek kepil geçýär. Isgenderiň adynyň dünýä halklarynyň arasyna ýaýraýşyna, olaryň milli gahrymanyna öwrülişine göz ýetiren şahyr bu hakykaty kinaýa bilen bir setire sygyrypdyr. Bu Magtymgula mahsus ussatlykdyr.

Dünýä taryhynda basybalyjy şa hökmünde ymykly ýer alan Aleksandr Makedonskiý (b. e. öňki 384–322-nji ýyllar) – Isgender Zülkarneýin ady bilen Gündogar halklarynyň köpüsiniň milli çeper gahrymanyna öwrülipdir. Ýüz ugra ylymda Isgenderiň Makedonskiý dældigi baradaky pikiriniň bardygyny bellemelidir. Biruny we orta asyrlarda ýaşan alymlardyr söz ussatlarynyň işlerinde, edebi we folklor eserlerinde Arastu (Aristotel) bilen Isgender hakda söhbet edilýär. Aristoteliň Makedonskiniň mugallymydygy bolsa taryhy hakykat. Şoňa görä, biz jedelleşmän, Isgender hakdaky ylmy we çeper maglumatlaryň köklerini yzarlap, bu barada öz pikirimizi aýtmakçy.

Gadymy grek galkynyşy arap, pars we türki halklaryň ylmyna, medeniýetine düýpli täsir edipdir. Gadymy grek eserleri, ylmy bolsun, çeper bolsun, tapawudy ýok, terjime edilende, olardaky grek atlary arap atlary bilen çalşyrylypdyr. Olaryň käbiri mukaddes Gurhany kerimde-de ýatlanýlar. Makedonskiý hem şu at bilen mukaddes Gurhany kerimde ýatlanyp geçilýär. Wagtyň geçmegi bilen Isgender baradaky ylmy we çeper eserler geografiýasyny giňeldipdir.

Şu uzak taryhy ösüşli ýol onuň çeper ykbalyna öçmejek yz salypdyr. Ol mifiki edermenlik bilen anyk edermenligiň arasynda

köpri bolup, ikisinden hem öz paýyny alypdyr. Bu şahsyň şeýle wasp edilmegi ýöne ýere däl. Ol dünýäniň taryhynda beýik basybalyjy bolşy ýaly, halk döredijiliginde we edebiyatynda hem özboluşly «basybalyjylyk» hyzmaty artygy bilen ýerine ýetiripdir. Taryhçylaryň, alymlaryň, edebiyatçylaryň, söz ussatlarynyň dürli çaklamalary bilen Isgender öz taryhy kökünden üzülip, çeper dünýäniň girdabyna düşüpdür. Orta asyrlarda ylmy we çeper döredijilikde häli-şindi ady tutulypdyr. Dünýä folklorunda ol has gadymy döwre – mifologiki dünýä gadam basyp, ýeri, gögi hem bu dünýäni eýelemäge dalaş edipdir. Täsin ýeri, Isgender ýatdan çykmandyr, orta ýolda hem galmandyr: gadymy çeper mifologik dünýädäki we maddy-ruhy gymmatlyklara baý şu dünýädäki çeper döredijilikde öçmejek yz galdyrypdyr.

Isgender döwri, halky, dili we dini dannamandyr. Halklaryň çeper döredijilik aňynyň, ukybynyň köptaraplylygy-da oňa düýpli täsir edip bilmändir. Ol bir görseň, mifiki gahryman, bir görseň, dana, bir görseňem edermen, ýene bir görseň zalym, bir görseňem wäşi gahryman. Şu sypatda ol gadymyýetden şu döwre çenli dünýäniň çeper döredijiliginde öz agalygyny saklap gelipdir. Şoňa görä Isgender hem-de onuň ýörişleri baradaky taryhy we çeper maglumatlar dürli görnüşde biziň döwrümize çenli ylym hem döredijilik dünýäsinde saklanypdyr. Taryhçylar, söz ussatlary «Isgendernamalary» döredipdirler. Isgenderiň çeper keşbine dürli häsiýetleri goşupdyrlar.

Isgender baradaky ilkinji söhbetimizi Gündogaryň gadymy taryhyna we ýazuw ýadygärliklerine belet alym Abu Reýhan Birunyň «Awesta» barada aýdanlaryndan başlalyň. Biruny şeýle ýazýar: «Awestanyň» on iki müň malyň derisine altyn harplar bilen ýazylan üç sany golýazmasy bolupdyr. Isgender bir nusgany ýok edipdir, ikinji nusgany Ýunanystana ugradypdyr we lukmançylyga, astronomiýa degişlisini ýunan diline terjime etdiripdir. Golýazmanyň üçünjisini otparazlyk dinine wepaly adamlar gizlin saklap galypdyr».

Hakykatda, Isgender Orta Aziýany basyp alanda, «Awesta» kitaby we otparazlyk dinine ynanmak güýçli bolupdyr. Bu barada gadymy çeşmelerde ygtybarly maglumatlar saklanyp galypdyr¹. Is-

¹ Тахир Карим. По следам «Авесты». Ташкент, 2007.

gender Amyderýanyň Horezme ýakyn bölegini alanda, ol ýerde Farazman (Par Azman) patyşalyk edipdir. Farazmanyň Wahuman (Wahymen) diýen weziri bolupdyr. Gadymyýetde bu ýerde Kawi-Kawata (Käbi-Käwata) we Käwi Usun (Uzyn) ilkinji döwleti döredýär. Soňra Kawi Siýawarşon (Siýawuş), aýratyn hem Kawi Hosraw (Hysrow) döwründe Horezm merkezleşen döwlet bolupdyr.

B. e. öňki VII asyryň soňunda bu döwlet dargap başlapdyr. Hut şu döwürde merkezleşen umumy pikir gerek bolupdyr, aýratyn hem döwletiň bitewiligini saklamakda, taýpalary birleşdirmekde, köphudalylyga ynanýan adamlaryň arasynda deňligi saklamak üçin gerek bolupdyr. Şu hem Zaratuştranyň döreden «Awesta» kitabynyň gatларында öz beýanyny tapypdyr. Birunynyň we beýleki alymlaryň işlerinde bu mesele ylmy taýdan öz çözüdini tapypdyr. «Awestanyň» şöhraty we onuň ündeýän dini bada-bat Isgenderiň ünsüni özüne çekipdir. Taryhdan belli bolşy ýaly, ol b.e. öňki 334-nji ýylda parsalaryň üstüne ýoriş edipdir. 329-njy ýylda özüniň hökümdary Darini öldürip, ýerine geçen Bessiýi yzarlapdyr. Gysga döwrüň içinde dünýäniň ösen döwletleriniň ençemesini basyp alan Isgender sogdlar bilen köp gezek çaknyşmaga mejbur bolupdyr. Ahyry hile bilen sogdlaryň häkimi Spitameniň kellesini alypdyr.

Öz döwründe Horezm şasy sogd halkyny goldapdyr. Şonuň üçin Horezm şasy Makedoniýanyň güýçli hökümdarynyň huzuryna baryp, ondan aman dileýär. Şol wagtda Horezm şasy öz goşunyna Öküz (Amyderýa) derýasyndan geçmegi buýurýar. Şeýle etmek bilen, Horezm şasy Isgendere özüniň halkynyň edermenligini, agzybiriligini görkezmeği bolupdyr.

Isgender Horezm şasy Farazmany we onuň weziri Wahumany garşylajak ýerinde uly ot ýakdyrypdyr. «Awestanyň» bir bölegini oda taşladypdyr. Ertesi Horezm şasy Isgenderden öz ýurduna gaýtmaga rugsat bermegini sorayar we ondan mukaddes kitabyň soňky nusgasyny ýakmazlygy haýyş edýär. Isgender Horezm şasynyň gaýduwsyzlygyna, edermenligine kaýyl galyp, oňa Horezme gitmäge rugsat berýär. Isgender «Awesta» kitabyny Horezme eltmeği üçin, şanyň ýanyna bäs ýüz sany makedonly esgerleri goşýar.¹ Taryhy mag-

¹ Тахир Карим. Последам «Авесты». Ташкент, 2007, 21–28 sah.

lumatlardan belli bolşy ýaly, Farazmen Isgenderiň ýanyndan çykyp, makedoniýaly esgerleri yzyna goýberýär we kynçylykly ýollary geçip, Hodarkät (Kät) şäherine barýar. Soňra bu şäher Horezmiň paýtagtyna öwrülýär.

Ýurtlaryň ykbaly ýaly, «Awesta» kitaby hem dürli wakalaryň şaýady bolýar. Özbek alymy Tahyr Kerim şeýle maglumaty getirýär: «Birnäçe wagt geçenden soň, Isgender özüniň tagtyna çykýar. Tagtyň sag tarapynda mukaddes «Awesta» kitabynyň baplary üşmek bolup ýatyrdy. Meýdanda Horezm şasyna garap duran halaýyk dymyp durdy. Ýigrimi baş ýaşlaryndaky bir ýigit Isgenderiň ýanyna gelip, baplaryň birini gözden geçirip başlaýar. Soňra başga bir baby eline alýar. Isgender ýigide ünsli gözläp durýar-da, soňra ondan sorayar:

– Arestobul! Sen bu kitaby okap bilýärmiň?

– Elbetde ýok – diýip, Arestobul jogap berýar. – Bu biziň dilimizde ýazylmandyr.

– Biziň adamlaryň arasynda bu kitaby okap biljek barmy? – diýip, Isgender oňa ýüzlenýär.

– Meniň pikirimçe, ýok bolsa gerek – diýip, makedoniýaly kellesini ýaýkaýar we sözüni dowam edýär. – Ähli ýunanlaryň içinde diňe bir adam bu kitaby okap biler. Siz ol adamy tanaýarsyňyz. Ol siziň mugallymyňyz beýik Aristotel. Diňe şol okap biler. Siz öz gyljyňyza daýanyp, dünýäniň ýarysyny basyp aldyňyz. Ýüz-müňlerçe adam pida boldy. Ýandyrylan şäherleriň, obalaryň ady sanardan kän. Sogdlar öz hökümdary Spitameni goldanlygy üçin, olaryň iki ýüz müňüsiniň kellesini aldyňyz. Şu söweş bir tarapa, ol ýatdan çykar, emma olaryň mukaddes kitabyny oda ýakanyňyz ýatdan çykmaz.

Isgender:

– Näme üçin? – diýip haýkyrýar.

Makedoniýaly akylдар ýuwaş ses bilen:

– Sebäbi bu kitapda ne size, ne maňa, ähli grek halkyna belli bolmadyk syrly dünýä bar. Kitaby Afiny şäherine, öz mugallymyňyza ibereliň. Goý, ol okasyn, belki, bu kitap medeniýetimizi, pelsepämizi, ylmymyzy ösdürmäge kömek eder».¹

¹ Тахир Карим. По следам «Авесты». Ташкент, 2007, 33–36 sah.

Isgender baradaky taryhy we çeper eserler biziň eýýamymyzdan öň döredilip başlapdyr. Ilki Aleksandr Makedonskiý aradan çykandan soň, onuň durmuşy we harby ýörişleri barada Klitarh bilen Oneskrit bir eser döredipdir. Soňra şu eseriň esasynda Plutarh (46-126) Makedonskiý baradaky taryhy-terjimehal eserini ýazyypdyr. Şu eserler bilen birlikde, bu şahs barada her hili halky kyssalar hem döredilip başlapdyr. Orta asyrlarda türk halklaryň arasynda Isgender Zülkarneýn hakynda halky we edebi eserler ýazylypdyr.

Isgender barada gymmatly maglumaty berýän ýazuw ýadygärlikleriniň biri hem Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanu-lugat it-türk» sözlügidir. Alymyň sözlüginde «türkmen» adynyň gelip çykyşy hakynda şeýle diýilýär: «Zülkarneýn Samarkandy geçip, türk/men/ülkesine hereket eden wagty türk/men/leriň örän güýçli we uly goşunynyň başynda Su [käbir çeşmelerde Şu – A.B.] atly bir ýaş hakanlary bardy. Her güni Balasagundaky saraýynyň önünde begler üçin üç yüz altmyş nobat deprek kakdyrady. Bir güni Zülkarneýniň golaýlaşandygy baradaky habary Su hakana ýetirip: «Emriňizi aýdyň, söweş edelimi ýa-da...» diýipdirler. Hakan Hojant derýasynyň kenarynda agnak [gözegçihana – A.B.] gurduryp, Zülkarneýniň geçenini habar berer ýaly, kyrk tarhany gözegçi edip iberipdir. Bular hiç kime görünmän, gizlin ýola düşüpdirler. Esgerler olaryň gidendiginden habarsyz galypdyr. Hakanyň kümüşden edilen howzy bar eken. Sapara çykylanda şol howzy ýanyna alyp gider eken. Baran ýerinde howzy suwdan dolduryp, içine gazdyr ördeklere goýberder eken. Nökerleri bu gezek: «Söweş edelimi?» diýip sorapdyrlar. Onda hakan: «Ýüzüp ýören gazlara, ördeklere serediň, suwda nähili ýüzýärler?!» diýip jogap beripdir». ¹ Şunuň ýaly taryhy maglumatlar Isgenderiň gahrymançylykly keşbiniň Orta Aziýa bilen Hindistana çenli aralykda ýaşayan halklaryň çeper döredijiliginde öz beýanyny tapandygyna şaýatlyk edýär. Gahrymançylykly dessanlar, hut, şeýle taryhy wakalaryň esasynda döredipdir. Firdöwsiniň «Şanamasynda», Nyzamynyň «Isgendernamasynda», Nowaýynyň «Seddi-Isgenderisinde» onuň çeper keşbi dürli öwüşginde beýan edilipdir.

¹ Diwan-u lugat-it-Türk. Terjime eden Besim Atalay, III tom, Ankara, 1986, 412–415 sah.

Türkmen halk döredijiliginde hem meşhur «Isgendernamalaryň» özboluşly nusgalary döredilipdir. Olaryň birinde Isgender dünýäniň ýarsyny alýar. Ol muňa razy bolman, tutuş dünýä ýüzüni bakna etmegiň ugruna çykýar. Amyderýanyň gyrasynda ýerleşýän bir ýurda baranda, ol gyz patyşa barada eşidýär. Gyz patyşa Isgenderiň gelýändigini eşidip, önünden nökerlerini iberýär. Nökerbaşy Isgendere:

– Eý, Isgender! Seni biziň gyz patyşamyz çagyýar – diýýär.

Isgender patyşa gyzyň çakylygyna barypdyr. Şonda patyşa gyz Isgendere şeýle diýipdir:

– Isgender, sen biziň ýurda nähili maksat bilen geldiň? Gowy maksat bilen gelen bolsaň, duz-çöregimiz bar.

Onda Isgender şeýle diýipdir:

– Men dünýäniň ýarsyny özüme bakna etdim. Bu meni kanagatlandyrmady. Indi dünýäniň barysyny özüme elgarama etsem diýýän.

– Eý, Isgender! Dünýäniň ýarsyny alanyň bilen gözün doýmadyk bolsa, men saňa bir derman bereýin. Dermany hamyra garyp, bişirip iý. Päliňden gaýdyp, adalatly tebip bolarsyň.

Ine, şu parça taryhy wakalar esasynda döräpdir. Halk döredijiliginde gaýduwsyz, hökmürowan patyşalardan üstün çykmagyň tärleri kem-kemden kämilleşipdir. Bir eserde edermenlik gaýduwsyzlygyň, beýleki bir eserde dogruçyllygyň, başga bir çeper eserde syrly sözüň üsti bilen amala aşyrylypdyr. Isgenderiň Nuşabe diýen gyz patyşa bilen duşuşygy «Isgendernamalary» ýazan söz ussatlarynyň aglabasynyň ünsüni özüne çekipdir. Orta asyr taryhçysy Jerir Tabarynyň «Tabarynyň taryhynda» bu waka şeýle beýan edilipdir. Isgender Darany boýun egdirip, Bard ülkesine barýar. Ol ýerde häkimlik edýän Nuşabe diýen zenany huzuryna çagyrdýar. Nuşabe Isgenderiň çakylygyna barman, sowgat iberýär. Muňa Isgenderiň gahary gelýär we ilçi sypatynda zenan patyşanyň ýanyna barýar. Nuşabe Isgenderi tanap:

– Özün güýçli patyşa bolup, şeýle halda meniň ýanyma geldiň. Bir tagtda iki patyşanyň oturmagy mümkin däl. Sen erkek arslan bolsaň, men zenan arslandyryn. Dara patyşa hem meniň bilen maslahatlaşyp iş tutardy. Meni ýeňseň, dünýäde ýene bir «zenan» patyşa artar. Men ýeňäýsem, seniň ýagdaýyň nähili bolar? – diýip, tagtdan düşüpdir.

Isgender Nuşabeniň akylyna haýran galyp, oňa boýun egipdir.

Nuşabe bulara aş berende, dört kāsāni altyndan, ýakutdan, lagyldan we hünjüden dolduryp, Isgenderiň öňünde goýupdyr. Isgender:

– Ynsan daşy iýermi, tagamly nahar getir, şony iýeyin – diýipdir.

Zenan şa şeýle jogap beripdir:

– Eý, şähriýar! Sen şu daşlar üçin bu ýerlere geldiň. Bolmasa, Rumda etdir nahar ýokmydy?! Sen şu daşlar üçin ýurt söküp, zähmet çekip ýörsüň.

Isgender onuň teýeneli sözüne utanyp, ynsaby oýanypdyr. Hiç haçan Nuşabeniň ýurduna ýöriş etmejekdigi hakda oňa dilhat beripdir.

Şu waka dünýä meşhur nusgawy söz ussatlarynyň döredijiliginde çeper beýan edilipdir. Beýik söz ussady Nyzamy Genjewi (XII asyr) şu ýordumy «Hamsasynyň» «Isgendernama» kitabyna girizipdir. Bu eserde Isgender Nuşabeniň dört kāsede saçağyň üstüne getirip goýan gymmatbaha daşlaryny görüp, şeýle diýýär:

Düzüpsiň suprama almaz, ýakut, dür,
Heý-de daş iýlermi, bu ne diýmekdir.

Daşy hem iýermi akylly ynsan,
Olary aşgazan siňdirmez, ynan.

Oýlan-da iýmä ber, mädämiz doýsun,
Işdä bilen oňa el uzadyp bolsun.

Nuşabe güldi-de: – Sizi barladym,
Daşa-ha bogazda ýol ýokdur, şahym.

Peýdasyz ýaramaz şeýle daş üçin,
Uruşmak ne derkar, çapuşmak neçün?

... Bu daşdan her adam doýýança aldy,
Iýmedi, daş ýene ýerinde galdy¹.

Öwüt-nesihat häsiýetli bu edebi parça taryhy şahsyýet Aleksandr Makedonskiniň folklorda we edebiyatda dürli öwüşginli çeper keşbe

¹ Nizami Gýandjewi. Iskender-name. I tom, Baku, 1953, 233–234 sah.

öwrülendigine şaýatlyk edýär. Şu usul soňky döwürlerde hem dowam etdirilipdir.

XIII-XIV asyrlaryň sepgidinde ýaşan Nasreddin Rabguzynyň dünýä edebiyatynyň genji-hazynasyna giren «Kysasy Rabguzy» atly kitabynda bolsa Isgender Zülkarneýn musulman dünýäsinde ady agzalyp geçilýän pygamberleriň hatarynda goýulýar. Eseriň «Isgender Zülkarneýniň wakalarynyň beýany» atly kyrk ikinji kyssasynda Isgender Zülkarneýni käbir alymlaryň pygamber, käbir alymlaryň bolsa, patyşa hasaplandyklary nygtalyp geçilýär, Gurhandan Zülkarneýn hakynda aýdylan aýatlar mysal getirilýär¹.

Ylmy we ýazuwly çeper edebiyatda Isgender baradaky kyssalar, öwüt-nesihatlar asyrdan asyra geçip, ýygyndylaryň, ylmy delillendirmeleriň ýörgünli gahrymanyna öwrülipdir.

Alyşir Nowaýy hem ylmy we döredijilik işlerinde Isgender baradaky halky kyssalara häli-şindi ýüzlenip, «Isgendernamalara» önjeýli goşant goşupdyr. Onuň baş dessandan ybarat «Hamsasynyň» «Haýratul-ebrar» («Ýagşyzadalaryň haýrly işleri») atly birinji kitabynyň 49-njy bölümünde Isgenderiň ölüm pellesinde ýatyrka aýdan pendü beýan edilipdir. Nowaýynyň bu efsanasy türkmen halk döredijiligindäki «Isgenderiň gözi bir gysym toprakdan doýdy» diýen halky kyssa gabat gelýär. Nowaýy şeýle ýazýar: «Hemme yklymlary alan Isgender jahan ýurtlarynyň tagtyna eýe boldy. Dünýädäki hemme ýer we suw onuň golastyna geçdi. Asmanyň gök gümmeziniň üstünde hutba okap, adalat tagmalaryny ýyldyzlara urdy. Ol hem şady, hem welidi, hem pygamberdi. Onuň tebigaty danyşmentlik bilen örtülendi. Onuň zandynda Jemşidiň adatlary bardy».²

Zülkarneýniň Nusaýy alşy baradaky rowaýatda Isgenderiň bu häsiýeti türkmen halkynyň taryhy bilen baglanyşykly çeper beýan edilipdir. Taryhy wakalar, ýer-ýurt atlary bilen baglanyşdyrylan bu rowaýatyň mazmuny şeýle:

Zülkarneýniň geldi-geldisi birki hepde öň eşidiler eken. «Pylan ýere geldi» habaryny eşiden handyr oba kethudalary «Gaçmalymy ýa-

¹ Kyssasy Rabguzy. Kysasyl enbiýa. II tom, Aşgabat, 2004, 243 sah.

² Alişer Nawoýi. Haýratul-abror. Toşkent, 1989, 310 sah.

-da söweşmeli?!» diýip, ile-güne maslahat salar eken. Soňra maslahata görä bolnupdyr. Bir gün Nusaý halkyna «Zülkarneýn Kaka geldi» habary ýetipdir. Han ilaty maslahata çagyrypdyr. Her kim bir zat diýipdir. Ahyry bir goja kişi: «Altyn-kümüş, gul-gyrnak bermäliň. Söweş hem etmäliň. Siz daga-daşa, baýra-çöle siňip gidiň. Zülkarneýn akylly handyr. Söze-üme düşünyändir» diýpdir. Nusaýyň halky garrynyň aýdyşy ýaly edipdir. Garry Zülkarneýn geliberende, şaherden ses ýetim uzaklyga çykyp, Güne bakyp, güneşläp oturyberipdir.

Isgender Zülkarneýn Nusaýa golaýlaşýar. Onuň ýolunda ne goşun bar söweşmäge, ne altyn-kümüş bar ýaraşmaga. Bir garry otyr güneşläp. Isgender munuň aňrasynda bir hikmetiň ýatandygyny aňyp, atyny gös-göni garryň üstüne sürüpdir. Isgender gün bilen garryň arasynda durşuna:

– Sen mert garry ekeniň. Dile dilegiňi, ýerine ýetireýin! – diýipdir. Garry şeýle jogap beripdir:

– Men güneşläp otyryn. Şahym, siz Gün bilen arada dursuňyz. Bir haýyşym, Günüň öňünden aýrylsaň bolýar.

Isgender bu ýiti manyly sözden soň, Nusaýa goşun sürmän, galadan aýlanyp geçipdir. Bu rowaýatyň wakasy hakykata dogry gelýär. Onuň soňunda Arastu [Aristotel – A.B.] Isgenderden sorayar:

– Şahym, Nusaý baý ýurt. Ol garry näme diýdi. Biz parlar bilen söweşmän, Nusaýyň daşyndan geçip gaýtdyk. Munuň sebäbi näme? – diýip sorayar. Isgender garrynyň aýdan sözünü aýdýar.

– Onuň sözünde uly many bar – diýip, ýene sözünü dowam edýär. – Garrynyň «Günüň öňünden aýryl!» diýdigi, «Eý Isgender, sen tutuş dünýäni alsañ hem Günüň öňüni tutup bilmersiň!» diýdigidi. Men köp ýurdy aldym, emma şeýle dana garra duş gelmedim. Şonuň üçin Nusaýy çapman, onuň daşyndan geçdim – diýýär.

Isgenderiň adyna aýdylýan şunuň ýaly taryhy esasly wakalar çeper döredijilikde örän kän. Isgender baradaky dürli ýordumlar dünýä halklarynyň döredijiligine dary kimin pytrap gidipdir. Isgender we onuň bilen baglanyşykly wakalar her halkda şol halkyň durmuşyna, ahlagyna, döredijilik ukybyna görä, dürli çeper çözügütlerde beýan edilipdir.

TYA-nyň Milli golyazmalar institutynyň golyazmalar hazynasynda Isgender hakynda birnäçe çeşmeler saklanýar. Şolaryň biri ýüz sany «dessandan» ybarat «Isgendernama» atly uly göwrümlü eserdir. Milli golyazmalar institutynyň golyazmalar hazynasynyň 512-nji, 7858-nji, 7478-nji bukjalarynda saklanýan bu kitap 1811-nji ýylda Molla Agzam atly bir adam tarapyndan toplanypdyr.

«Isgendernamalarda» Isgender Zülkarneýn ýylanlaryň patyşasydyr itbaşly adamlar bilen duşuşýar, äpet garynjalar, ýekegapanlar, içyanlar bilen söweşýär, gadymy döwrüň patyşalary Keyumersiň, Peridunyň, Jemşidiň, Menuçehriň tilsimli zyýarathanalaryna girip, olardaky syrlerden habarly bolýar. Gadymy döwrüň jahan pälwanlary adyny alan Samyň, Zalyň, Rüstemiň, Suhrabyň, Ispendiýaryň guburlaryna zyýarat edýär. Şeýle hem ol suwuň astyndaky, asmandaky täsinliklere tomaşa edýär. Ol menzilleri, ýollary aşyp, Kap dagyna barýar. Günüň dogşuna tomaşa edýär. Eflatunyň hikmet bilen gurşundan gurduran şäherini weýran edýär. Samarkant, Merw, Sarahs galalaryny, uýgurlar ýurdundaky Sülmi, Goçu, Janbalyk, Başbalyk we Ýangibalyk atly baş sany şäheri bina edýär.

Jemşit, Afrasýap, Keyumers Är Hupby, Oguz han, Rüstem, Isgender kimin mifiki-taryhy şahslar uzak döwrüň dowamynda halk döredijiligine we çeper edebiyata, şol sanda beýik akylgaryň döredijiligine-de oňaly täsir edipdir.

«Oguznamalardaky», «Gorkut Atadaky», «Görogludaky» merdana edermenlik halky edermenlige gönezlik bolupdyr. Magtymguly özüniň dürdäne sygryýetinde şu edermenlige gadymy döwürde goşulan Isgenderi kinaýa bilen ýatlap, şahyrana şahsyýetiniň geografiasyny giňeldipdir we onuň taryhy hem-de çeper esasynyň anyk çeşmelerden suw içýändigine kepil geçipdir.

TÜRKMENIŇ RUHY ÄLEMINIŇ BEÝIK DAGY

Beýik akyldar Magtymguly Pyragy türkmeniň keramatly ruhunyň kuwwatly sütünidir. Edebi mirasymyza uly sarpa goýan hormatly ýurt Baştutanymyz öz çykyşlarynda beýik Magtymgulynyň döredijiliginiň gymmatyna ýokary baha bermek bilen, ol gymmatlyklary ylmy taýdan seljerip, asyl nusgasyny halka ýetirmegiň zerurlygyny hemişe nygtap gelýär.

Beýik şahyryň kalplara kuwwat berýän, adamzady ynsanperwerlige, hoşniýetlilige, ahlak arassalygyna, ruhubelentlige, agzybirlige çagyran akyl-parasada ýugrulan dürdäne setirleri türkmen halkynyň egsilmez ruhy gymmatlygydyr, tükeniksiz hazynasydyr. Ol hazynanyň gymmatyna düşünmek, akyl ýetirmek üçin, onuň ynsan aladasyna ýugrulan dürdäne pentlerini öz içine alýan sygyrlaryny gaýtalap-gaýtalap okabermeli. Her gezegem täze pikirleriň üstünden barylýar.

Edebiýatyň Magtymgula çenli ösüş taryhynda halkyň durmuşyny, pajygaly döwrüň bir-birinden möhüm wakalaryny Pyragy ýaly içgin, çuň şöhlelendiren şahyry tapmak kyn.

Türkmen edebiýatynda ilkinji bolup tutuş bir halkyň aň-paýhasyny, hüý-häsiýetini açan, bütin döredijiligini, hany-manyny, şirin janyny il-gününe bagyş eden, öz ýaşan zamanasynyň gapma-garşylyklaryny, pajygaly durmuşyny, türkmen halkynyň agyr külpetli göreş ýoluny, döwrüň syýasy-durmuş ýagdaýlaryny, keşbini bütin gapma-garşylyklary, çylşyrymlylyklary bilen şöhlelendiren Beýik Magtymguly edebiýaty halkyň hyzmatynda goýupdy. Ol sygryýeti jemgyýetçilik durmuşynyň agyryly meseleleriniň içinden syzylp çykan halky poeziýa öwürpdi.

Magtymgulynyň ýaşan döwründe türkmeniň syýasy-ykdsady taýdan bütewi döwletiniň, harby güýjüniň bolmazlygy käbir goňşy döwletleriň süteminden ejir çekmegine sebäp bolupdy. Tire-taýpa agzalalyklary türkmen topragyny talamak üçin daşky duşmanlara has-da amatly şert döretmek bilen, köp derejede, türkmenleriň başynyň birikmegine päsgelçilik beripdir.

Bu ýowuz hakykaty şahyr tutuş döredijiliginde Magtymguly bolup açypdy. Muny şahyryň:

Daglarda bent boldy siller,
Ösmeý galdy gelen ýeller,
Gürgen, gökleň ajap iller,
Ýagydan güzere döndi.¹

Ýa-da:

Otly lybas geýen göwün yşklar,
Şasyz ýowuz düşen tagty köşkler².

– ýaly setirleriň mysallarynda-da görmek bolýar. Akyldaryň köptaraply döredijiliginiň agramly bölegini il-ýurt, watançylyk, erkinlik, agzybirlik, birleşip bütewi döwlet gurmak, ony adyl şanyň dolandyrmagy ýaly düýpli meseleleriň orun tutmagy döwrüň talaby, halkyň erk-islegi bilen baglydy.

Agzybirlik her döwürde-de asuda ýaşaýşyň, rysgal-bereketiň gözbaşydy. Diňe agzybirlik, birleşmek ýoly bilen ýagty geljege baryp bolýardy.

Watany goramak, mert ýigitleriň waspy, şonuň bilen birlikde halky bir-birine söýget bolar ýaly ynsanperwerlige, adamkärçilige, hany-begi adalatlylyga, penakärlige çagyrmak, ýamany ýazgarmak, galyberse-de, olarda durmuşa söýgi döretmek, erkana bitewi döwleti arzuwlap geljege umyt döretmek, adalatly ýoly ykrar etmek, oňa çagyrmak, şonuň bilen birlikde adamyň öz adamlyk mertebesini goramak, belent tutmak – bularyň hemmesi Magtymgulynyň eserleriniň çeper mazmunyny düzýär:

Magtymguly, bu kyýamat,
Goýdy başyma çoh apat.
Türkmen ilim, eý, adamzat,
Azat il, güzer gözlär men.³

Magtymgulynyň ynsan, ynsanyýet aladasyna gurşalan «Gözlär men» goşgusyndan alnan bu bent bütin hakykaty açyp dur. Şahyryň «Türkmen binasy», «Gözlär men», «Il bilen» ýaly goşgulary onuň türkmen halky, onuň bütewiligi hakyndaky arzuw-islegleriniň şaýadydyr.

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy, I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 94 sah.

² Şol ýerde, I jilt, 74 sah.

³ Şol ýerde, I jilt, 18 sah.

Agzalalyklaryň, syýasy göreşleriň netijesinde ysgyndan gaçan halkyny ruhy we ahlak taýdan galkyndyrmak üçin, uly ýüki gerdenine atyp, döwrüň soňsuz muşakgatlyklaryndan çykalga agtaran şahyr üçin, söz uly ýaragdy. Söz bilen halky şol agyr ýagdaýdan çykarjak, halkyň göwnüni galkyndyrjak ýoly tapmalydy. Halky şol ruhy gahatlykdan alyp çykyp, ajaý eýýama gönükdirmelidi.

Şeýlelikde, şol agyr döwürde il-ýurt aladasyny gerdenine götermek bilen Magtymguly ruhy ýolbaşça öwrülipdi. Ol döredijiliginiň mazmunyny ynsana gönükdiripdi. Onuň eserleriniň özeni il aladasy, adam ykbalý bilen bagly bolupdy. Ol adamyň ynsanlyk mertebesini belende göteripdi. Şoňa görä-de Magtymguly bir halka degişli bolmak bilen, ähli döwre hem degişlidi. Öz ýaşan döwrüniň durmuş-syýasy ýagdaýyna çuňňur akyl ýetirip, ony zehininde durlap, döwrüň jemgyýetçilik keşbini bütin gapma-garşylyklary bilen çeperçilik taýdan açyk özleşdiren Magtymgulynyň «Ýeldim tut» goşgusy-da onuň oýlanmalarynyň, ideýa hem çeperçilik agtaryşlarynyň netijesidir. Pajgaly döwürde halkyň başyna inip biljek tötänliklerden, bela-beterlerden, başy aman, ruhy sagdyn alyp çykmak üçin, on iki süňni bilen göreşen, gözlege çykan şahyryň «Ýeldim tut» goşgusynda ruhubelentligi, sabyrlylygy ündemek bilen, nazarlaýan baş maksady ynsanyň ynsanlyk mertebesini goramak we belende götermekdir. Bu mesele şygryň süňnünü düzýän baş meseledir. Bu beýik söz usadynyň bütin döredijiliginiň hamyrmaýasy bolup durýan gymmatly taglymgyr.

Beýik Magtymgulynyň «Ýeldim tut» goşgusyndaky her setiri, her sözi küt-küt kitaplaryň many-mazmunyna taý gelip, ynsan kalbyny heýjana getirip, onuň ýüregine ýol salyp biljek pähimlerden ybarat:

Aç hem bolsaň, barma ile dilege,
Diy: «Köşkde men, başym barmyş pelege»,
Çölde galsaň hiç tapmaýan kölege,
Erem bagy içre gamsyz galdym tut.

Ýa-da:

Mätäçligiň Hakdan özge bilmese,
Ol rozygär besdir, açdan ölmese,
Hindi kimin egin-örtüň bolmasa,
Patyşalyk puşeş çigne saldym tut.¹

¹ Şol ýerde, I jilt, 510 sah.

Durmuş – göreş. Durmuşda başa her hili müşgil işleriň düşmegi mümkin. Göreşde ýan berme! Sabyr et. Umytly bol, ruhabelent bol. Mätäçlikde kiçelme. Adam öz adamçylyk ornunda gudrat. Şol gudraty, adamçylyk mertebäni gora! Mätäçlikde özüni şa kimin köşkde duý, örtüksizkäň, özüni şa eşiklerinde duý, ýalazy çölde, kölegesiz halda özüni erem bagynda duý, hünärsizmiň, özüni dünýä hünärleriniň eýesi hökmünde duý. Bu ajaýyp taglymlar hem aşakdaky düşündirişe mätäç bolmadyk:

Ýoldaş bolsaň dile düşmez mur bile,
Ýer tapmaýyn, bile ýatsaň mar bile,
Ýigrim alty keret, ýüz müň är bile,
Karun hazynasyn gola saldym tut!¹

Gunt düşen ýaly, mazmuna baý bu setirler çöken göwünleri galkyndyrmagyň çelgisi. Bu adamyň ynsanlyk mertebesiniň belende göterilmesi «Ýagydan güzere dönen ajap iliň» göwnüni göstermek üçin «Akyl gämisini pikir derýasyna gark edip» çykalganyň her taraplaýyn ýoluny agtaran şahyryň ýangynly setirleri gursagyndan, sagdyn, kuwvatly, ynsanperwer ýüreginden gaýnap çykan parasatly pähimi. Bu şahyryň durmuşa synçlygynyň-da ýitilik bilen ýüze çykması. Ol çeperçilik agtaryşlarynyň mazmun täzeçilligi. Ol öňem nygtaýşymyz ýaly, şahyryň aňyrdan çeşme bolup akyp gelip birleşen pikirleriniň, oýlanmalarynyň jemi.

Bütün döredijiligini bala garyp, kuwvatyny goşalandyryp, il-halka, adamzada bagyş eden şahyryň goşgularynyň içinden bu belent taglymlar zer däneleri kimin öwüşgin atyp, setirden-setire, bentden-bende güýçlenip gidýär.

«Ýeldim tut» çeperçilik taýdan akyly haýran edýän täze-täze meňzetmeler bilen baýlaşdyrylan, çuňlaşdyrylan täzeçe agtaryşdy, açyşdy. Şygyr şahyr pähiminden ýol salyp, egbarlap barýan kalba dililik berýän gudratdy.

Ýetimi göreňde, güler ýüz bergil,
Goldan gelse, oňa tagam duz bergil,
Gamgyny göreňde, ýagşy söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy.²

¹ Şol ýerde, I jilt, 510 sah.

² Şol ýerde, I jilt, 453 s.

Güler ýüz, ýagşy söz adamzadyň bezegi. Ynsan gatnaşyklarynda ruhy kuwwat berýän gudratly güýç. Şonuň üçinem ynsan hoş sözüň muşdagy.

Beýik Magtymguly öz pentleriniň ýer tutmagy üçin ildeşleriniň başga tarapyndan hem baryp görýär. Öz pentleriniň ýele sowrulmagyndan ätiýaç edip, mährem ata kimin öz perzentlerine içini dököýär. Ýekeje bent, emma oňa siňdirilen ynsanperwer duýgyny diňe janköýer ussat başaryp biljek.

Eger sen hem bolsaň nerm-u mylaýym,
Mylaýym sen bolsaň, guluň bolaýym,
Gulagyma bergen pendiň alayym,
Kişiğe gaty söz aýdyjy bolma.¹

Her bir pursatda, Magtymgulynyň derejesinde, «gözsüziň gözi bolup», «dilsiziň dili bolup», «il-günüň ýüzi» bolup, öz pentlerini ündemek diňe her taraplaýyn kämillige ýeten ussadyň işi. Beýik şahyryň pähim-paýhasyna eýlenen şireli diliň, täsin-täsin meňzetmeleriniň üsti bilen eýi ýetirilen, many ýüki ýetik şygrylarynyň many-mazmunyny, ideýa gymmatyny açmak üçin her bendini, her setirini däl, her sözünü ýeke-ýeke çingtäp çykmaly. Bu babatda zehinlilikde, söze baýlykda hernäçe belende galanam bolsaň, söz manysyny açmaga edilen synanyşyk has bärden gaýdar. Ol synanyşyk umman kimin giň, çuň mazmunly, gunt düşen ýaly sözleriň, jümleleriň ýanynda guraksy beýan etmeler bolup galar. «Asla adamzada aýy söz urma» diýip, danalyk bilen öwredýän şahyryň eserleriniň meşhurlygam şondadyr. Ýagşy, adalatly, pähimli, halal adam dünýäniň kúýsegidir. Galyberse-de, ýagşylygy, agzybirligi, halallygy ünedeýän eserler haýsy halkyňkydygyna garamazdan, dünýä medeniýetiniň edebi hazynasyny hem baýlaşdyrýan uly hazynadyr.

Ynsan mertebesini goramak, ony belende götermek, ynsanyň bagty, eşreti üçin göreşmek umumadamzat aladasy. Şeýlelikde, beýik şahyr türkmen halkynyň dünýä akyl ýetirişiniň mysalynda şygryýet äleminde umumadamzat meseleleriniň aladasyny edýär. Hut şonuň üçinem Beýik akyldar türkmeniň ruhy dagynyň göz gamaşdyryjy beýik dagydyr.

¹ Şol ýerde, I jilt, 430 sah.

GURBANDURDY GELDIÝEW,

*Halkara türkmen-türk uniwersitetiniň mugallymy,
filologiýa ylymlarynyň doktory, professor*

MAGTYMGULYNYŇ GARAŞSYZLYK WE ÖZBAŞDAK DÖWLET TAGLYM-TAGLYMATLARY

Beýik türkmen şahyry we akyldary, türkmen edebi dilini baýlaşdyran Magtymguly Pyragynyň şygrylary halkyň hakydasynda hemişelik orun aldy. Onuň şygrylary iň wajyp edebi gymmatlyklaryň biri bolup, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe-de öz ähmiýetini ýitirmän gelyär.

Magtymguly Pyragy geçmişiň ajaýyp akyldarlary Firdöwsi, Rudaky, Nowaýy, Nyzamy, Dante, Şekspir, Rustaweli, Puşkin ýaly dünýä derejesinde meşhur bolan söz ussatlarynyň hataryna goşuldy.

Magtymgulynyň şygrylary öz halkynyň gündelik durmuşy, arzuw-hyýallary bilen, onuň çekýän jepasy, garaşsyzlyk we erkinlik ugrundaky göreşi bilen bagry badaşan eserlerdir. Onuň goşgulary soňraky türkmen nusgawy şahyrlary Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň, Misgingylyjyň ajaýyp edebi ýadygärlikleriniň ylham çeşmesi bolup hyzmat etdi.

Magtymguly öz hyjuwly, şahyrana sözi bilen ynsany garaşsyzlyk we erkinlik hem bagt ugrundaky göreşe galkyndyrdy, haýyr işe, adalata çagyrdy, kezzaplygy, görüpligi, bikärligi, nalajedeynligi rehim-siz ýazgardy. Şahyryň bu hyzmaty özünden soňky türkmen nusgawy edebiýatynyň, türkmen halkynyň ruhy medeniýetiniň, daýanjynyň özenine öwrüldi.

Magtymgulynyň öz eserlerini döreden zamanasy – XVIII asyr türkmen halkynyň taryhynda iň bir hasratly döwürleriň biridi. Kese ýurtly basybalyjylaryň çozuşlaryndan ýaňa türkmeniň giň ülkesinde at toýnaklarynyň sesi, gylçlaryň şarkyldysy ýatmaýardy. Keseki ýurt talaňçylaryň üstesine, türkmen taýpalarynyň özara oňsuzlygam barha örç alýardy. Bu bolsa ýurdy içinden opurýardy, gaýry basybalyjlara garşy güýç birikdirip gaýtawul bermäge böwet bolýardy.

Beýik şahyryň görgi baryny gören topragynda-da agzybirlik ýokdy. Ýaş başyndan onuň gözüniň göreni türkmen taýpalarynyň

arasyndaky agzalalyk bilen sütem boldy. Olam halkyň derdine dert goşýardy. Şol sebäpdenem, Magtymgulynyň bütin döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýän esasy mesele halkyň agzyny birikdirmek arzuw-islegidi. Söz ussady öz taýpadaşlaryna, şol bir wagtyň özünde beýleki türkmen taýpalaryna ýüzlenip, joşgunly şygrylary ýazypdyr.

Beýik Magtymgulynyň gozgan garaşsyzlyk we bütewi döwlet meselesi onuň eserleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Oňa «Türkmeniň» goşgusyny okanymyzda-da, takyk göz ýetirýäris.

Akyldar Magtymgulynyň «Türkmeniň» goşgusyny bilmeýän adam ýokdur. Bu şygyr söz ussadyň iň meşhur we nusgalyk eserleriniň biridir diýip nygtap aýdardyk welin, «Magtymgulynyň meşhur däl eseri-de barmy?» diýen sowalyň öňümüzde keserjekdigine gözümüz ýetik. Şol sowalyň juda ýerliklidigini boýun almagymyz gerek. Çünki beýik akyldaryň eserleriniň bir kysmy adamlaryň belli bir toparynyň hemrasy bolsa, başga bir toparyna başga topar okyjylar häli-şindi ýüz tutup, gündelik durmuşynda, kesp-kärleri bilen baglanyşykly ulanyp ýörler. Meselem, ýaşlar söýgi hakyndaky şygrylaryny eý görýän bolsa, kämil ýaşdaky adamlar pelsepewi mazmunly eserlerini öňe tutýarlar. Şu hasaby näçe uzaltsak, uzaldyp oturmaly. Şol bir wagtyň özünde, belli-belli eserler (olaryň sanyny takyk aýtmak kyn, belki ýüzlerçedir) ählumumy tanymallyga we aýratyn sarpa mynasypdyr diýip bellemek mümkin. Şolaryň içinde «Türkmeniň» goşgusynyň orun alýandygy ikuşsuz. Onuň birnäçe düýpli sebäpleri bar. Bize tanyş bolan özge milletleriň şygryýetinde öz topragy we milleti hakynda «Türkmeniň» goşgusy bilen «egin deňleşip» biljek, halk içine giňden ýaýran bir eseriň adyny tutup bilmeris. Bu bir. Ikinjiden, beýik akyldaryň «Türkmeniň» şygry diňe öz zamanasynyň eseri bolman, şu günlerimiziň hem şan-şöhratly eserleriniň biri bolmak bilen, türkmeni dünýä halklaryna tanadýan ajaýyp edebi ýadygärligidir. Üçünjiden, bu şygyr hem türkmen häsiýetini we tebigatyny, hem özüniň şahyranalygy arkaly, şahyryň tutuş döredijiligini wagyz edýän nusgadyr. Dördünjiden, türkmenleriň şahyrana sungata uly sarpa goýandygyny mälim etmekden ötri, şygryýetiň «mähek daşy» bolup, dörän gününden bäri hyzmat edip gelýär. Şygyr sungatynyň

we edebiyaty öwreniş ylmyňyň ussatlary şu aýdylanlaryň üstüni ýene-de ýetirip biler. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu goşgy barada, başardygymyzdan giňräk gürrüň etmegi makul bildik.

Akyldaryň «Türkmeniň» şygry «üç basgançakly» eser. Onuň birinji «basgançagy» türkmen tebigatyny, ikinji «basgançagy» türkmen ýigitlerini we gözellerini, üçünji «basgançagy» bolsa türkmen halkynyň gahrymançylygyny we Garaşsyzlyk baradaky taglymatlaryny suratlandyrýar. Bu «basgançaklar» birleşip, şahyryň watançylyk duýgy-düşünjelerini göz önünde janlandyrýar.

Goşgynyň birinji «basgançagynda» şeýle diýilýär:

Jeýhun bilen, bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül-gunçasy – gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň.

Hak sylamyş, bardyr onuň saýasy,
Çyrypynşar çölünde neri-maýasy,
Reňbe-reň gül açar ýaşyl ýaýlasy,
Gark bolmuş reýhana çöli türkmeniň.¹

Pyragynyň turuwbaşdan tutuş türkmen topragyny – gündogar araçäkden günbatar serhedine çenli suratlandyrmagyna XVIII asyryň dagynyklyk ýagdaýyny nazara alyp baha bereniňde, dil bilen düşündirip bolmajak ynsanperwerligiň we belent ruhuň nyşany diýip kabul edip bolar. Türkmenler hernäçe dagynyk bolsa-da, özleriniň millet hökmündäki özboluşlylygyny ýitirmän gelipdir, her taýpa-tire aýry-aýrylykda duşmanlara gaýtawul beren bolsalar-da, milletiň dargap gitmezligi üçin söweşipdirler. Ine, beýik ussadyň ýokarky sözlerinden şulara meňzeş manyny okamak mümkin. Bu bir tarapdan. Ikinji tarapdan, beýik şahyryň turuwbaşdan tutuş Türkmenistan giňligine ýüzlenmegi şygryň taýpa-tire çygyrdan çykyp, meseläni bütün ýurt möçberinde gozgjakdygyny mälim edýär. Jeýhun bilen Hazar deňzi

¹ Şol ýerde, I jilt, 9 s.

aralygyna ýaýylan toprak, esasan, sähralyk. Türkmeniň ýeli şol tämiz sähräniň üstünden ösýär. Diýmek, onuň ýelleri hem sähranyň we sähraýy adamlaryň kalby ýaly tämizdir.

Şu sähraýy topragyň gül-gunçasý şahyryň gara gözüniň garysý bolup, onuň durmuşyna röwşenlik çalyýar. Bu göçme manyly aňlatmanyň çeperçilik gymmatyny söz bilen aňladyp bolmaz. Şeýle inçe, şeýle täsin we şeýle özboluşly meňzetmäni diňe Magtymguly ýaly ussatlar aýdyp biler.

Ussat şahyryň «Hak sylamyş, bardyr onuň saýasy» diýen sözleriniň-de ullakan manysy bar. «Türkmen topragy – ozal-başda Allatagalanyň nazar salan topragy. Alla türkmen halkyny sylap, özüniň saýasyny bagyş edipdir.

Allatagalanyň sylan topragyndaky ýaýlalar gül açýar, nerdir maýasy çyrpynyşyp rahat gezýär, çöli güle-gülälege, parç bolan çemenlere örtülen. Şeýle toprakda, şeýle tebigatyň içinde ýaşamak ynsan üçin ullakan bagt. Ýöne ol toprakda rahat, bagtyýar ýaşamak üçin, topragyň asudalygy gerek, daşky duşmanlaryň zygiderli hüjümleriniň soňuna çykyp, parahat döwleti berkarar etmek gerek. Ony kim şeýle edip biler? Elbetde, türkmen halkynyň gerçek ogullary, olaryň birleşen güýji. Bu pikiri şahyr soňraky bentlerinde keşpli mazmunda äşgär edipdir:

Ol merdiň ogludyr, mertdir pederi,
Görogly gardaşy, serhoşdyr seri,
Dagda, düzde kowsa saýýatlar, diri
Ala bilmez, ýolbars ogly türkmeniň.

Göwünler, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.¹

Beýik şahyr şygryň ikinji «basgançagynda» türkmenleriň garaşsyzlygyny üpjün edip biljek ýigitleriň waspyny edýär. Olar – mert pederlerden bolan mert ogullar. Olaryň aňrsynda Görogly beg

¹ Şol ýerde, I jilt, 9 sah.

ýaly ägirtler bardyr. Olary saýýatlar dagda, düzde kowsalar-da alyp bilmezler, çünki olar ýolbars ogullarydyr.

Şular ýaly tarypa mynasyp türkmenleriň köňülleriniň, maksatlarynyň bir bolmagy gerek. Olar jemlenişip ýygyn gursalar, daglar-daşlar erär. Garaşsyzlygy berkarar etmegiň ýene bir şerti «aşlaryň bir suprada taýýar» kylynmagydyr. Şu bolsa esasy mesele bolup, şony amala aşyryp bolsa, onda türkmeniň ykbaly ýene-de göteriler. Iň bagtyýar milletleriň biri bolar.

Söz ussady bu ajaýyp goşgynyň üçünji «basgançagyny» – olaryň «bir supranyň daşyna üşendäki» ýagdaýyny jikme-jik beýan edýär:

Gapyl galmaz, döwüş günü har bolmaz,
Gargyşa, ne zora giriftar bolmaz,
Bilbilden aýrylyp, solup, zar galmaz,
Daýym anbar saçar güli türkmeniň.

Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr,
Ykballar ters gelmez, Hakyň nurudyr,
Mertler ata çykrsa söweş sarydyr,
Ýow üstünden ýörär ýoly türkmeniň.

Serhoş bolup çykar, jiger daglanmaz,
Daşlary syndyran, ýoly baglanmaz,
Gözüm gaýra düşmez, göwün eglenmez,
Magtymguly, sözlär tili türkmeniň.¹

Ýokarky bentlerden aýry-aýry setirlerine üns bereliň: «Gapyl galmaz, döwüş günü har bolmaz» diýen sözlerden «Habarsyz galmaz, söweş günü duşmandan asgyn bolmaz» diýen many gelip çykýar. Şahyryň bu sözleri şeýleräk ýagdaýy mälim edýär: Halkymyzyň häli-häzire çenli dagynyklykda ýaşalyp gelendigi sebäpli, bihabar bolup, üstüni duşmana basdyran halatlary az bolmandy. Netijede, duşmanyň güpbassy etmegi zerarly, milletimiz, ýagny aýry-aýrylykda taýpalarymyz uly pidalar çekip geldi. Birleşip bir döwlet gurulsa, ýigitle-

¹ Şol ýerde, I jilt, 10 sah.

rimizden düzülen ýygyn hemişe garaşylmadyk ýagdaýlara-da taýyn bolup durar we duşmandan asgyn gelmez diýlen ýaly many-mazmyn orta çykýar.

Söz ussadyňyň «Gargyşa, ne zora giriftar bolmaz» diýen sözlerine şeýle düşündiriş bermek mümkin: Garaşsyz döwlet gurlup, döwleti we milleti goraýan goşun dörediler. Ýöne ol goşun ejize ganym bolmaz, özi sürünmedigiň üstüne gitmez, söweşseler adalaty, howpsuzlygyny goramak üçin söweşerler. Şeýlelikde, olar gargyş almaz, ýaman gözlerden uzak durar diýmekdir.

Sahyryň «Bilbilden aýrylyp, solup, zar galmaz» diýen setiriň aňrsynda bütewi döwlet gurlandan soňra güllerimiz, ýagny gelin-gyzlarymyz öz söýgüli ýaryndan (bilbilinden) aýrylyp gözýaş dök-meli bolmaz diýlen ajaýyp pikiri okamak mümkin.

Magtumlugyňyň «Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr, Ykballar ters gelmez, Hakyň nurudyr» diýen sözleri bolsa guruljak ol döwlet milli döwlet bolar diýlen mazmuny ýşarat edýär. Çünki tireler dogandyr, uruglary bolsa olaryň jana-janydyr, şolar birleşse, döwlet juda güýçli bolar, olaryň watany we milleti birdir. Olar bir maksada gulluk ederler. Bir maksada gulluk edýän adamlara hemişe Allatagala kömek eder, özüniň nury bilen olaryň kalbyna şugla çäýar.

Söz ussadyňyň «Gözüm gaýra düşmez, göwün eglenmez, Magtymguly sözlär çaly türkmeniň» diýen sözleriniň hem çuň manysy bar. Bu jümlelerde gurulmaly şol döwlet gurulsa, başga bir adalaty jemgyýet küýsetmez, men häzirem özge bir ölkäniň haýrany däl, öz topragymyň we milletimiň aşygy, şonuň üçinem tutuş türkmen halkynyň adyndan bu goşgyny ýazdym diýlen ýaly mazmun gelip çykýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu ýazylan goşgy we onda aýdylyan pikirler diňe meniň şahsy öz pikirim bolman, tutuş halkyň pikiridir («Magtymguly, sözlär tili türkmeniň»). Halk taýpa-tireleriň birleşip, bir döwlet gurmagyň tarapynda, şoňa görä-de taýpa-tire aksakgallary ykjamlanyp, bir döwletiň aladasyny etsin diýen ýaly parasatly teklip-ler ol setirleriň arkasynda saklanýar.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Pyragyňyň «Türkmeniň» atly şygry özüniň ýeňil, düşnükli, çeper dili bilen sungatyň iň ýokary basgançagyna galan eser. Onda öňe sürülýän taglym-taglymatlar özleriniň

durmuşylygy bilen, asylllygy bilen halkymyzyň gymmatly edebi hazynasyna öwürldi.

Söz ussadyňyň erkinlik we garaşsyz döwlet gurmak baradaky parasatly duýgy-düşünjeleri taryhy şertleriň selteň salmagy bilen öz zamanasynda amala aşmadyk bolsa-da, şeýle derwaýyslygyň millet bolup ýaşayşy dowam etmegiň gutulgysyz şertidigini juda şahyrana, owadan suhangöýlükde adamlaryň aň-düşünjesine tarap ugrukdyrmagyň hötdesinden gelip bilipdir. Beýik watançynyň zähmetiniň yrýa bolmandygyny biziň häzirki zamanamyz, ýagny Gahryman Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda kemala getiren Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwri tassyklaýar.

JORA ALLAKOW,

*Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersitetiniň professory,
filologiýa ylmymlarynyň doktory*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE MERDIŇ ÇEPER KEŞBI

«Mert» hem »namart» diýen düşüňjeler türkmen nusgawy edebiýatynda, türkmen dessanlarynda, şadessanlarynda uly orun tutýar. Olar gahrymanlaryň ahlak sypatlaryny, kimdigini takyk kesgitleýän adalgalar bolup durýar.

Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymgulynyň jöwher sygryýetinde mert hem namart kişileriň keşpleri giňden şöhlelendirilipdir. Bu hakykat ýöne ýere däl. Sebäbi mert ýigitleriň keşbinde Watanyň şirin janyndan eziz görýän, onuň asudalygy ugrunda göreşýän, il-halkyň aladasy bilen ýaşayan, döwrüň öňdebaryjy adamlarynyň häsiýetleri jemlense, namart, muhannes adamlaryň keşbinde il derdinden alysdan ýaşan, diňe özüni bilýän adamlaryň ýigrenji sypatlary şekillendirilipdir.

Bu sypatlar XVIII asyr edebiýatynda has aýyl-saýyl bolup ýüze çykyşydyr. Şeýle bolansoň, il-günde, döwürdeşlerinde, hat-da soňky nesillerde hem watançylygy, mertligi, batyrlygy terbiýelemekde beýik Magtymgulynyň döredijiliginiň ähmiýeti çäksiz uly bolupdyr.

Magtymgulynyň döredijiliginde watançylyk, mertlik, batyrlyk, gaýratlylyk, ar-namyslylyk, päklik onuň nusgawy gahrymanynyň esasy sypatlary bolup, ol sypatlar mert, goç ýigit, ýigit, är, är ýigit ýaly adalgalarda öz beýany tapypdyr. Mert adamyň ajaýyp häsiýetleri söweş meýdanlarynda has hem aýdyň ýüze çykyşydyr.

XVIII asyrdan bolup geçen söweşler Watanyň parahatlygyny, asudalygyny, özbaşdaklygyny goramagyň hatyrasyna edilipdir. Şeýle söweşlere gatnaşmak her bir adamyň ynsabyna, has takygy, mertligine bagly bolupdyr. Sebäbi ol döwürlerde belli bir möhletde saklanýan hökmany goşun gullugy dowam etmändir. Hakyna tutma goşun hem saklanýmandyr. Her obanyň, tiräniň üstüne duşman süňüp gelende, goranma goşuny meýletin böleklerden, il bähbidini şahsy bähbidin-

den ileri tutýan mert ýigitlerden düzülipdir. Ýogsam duşmana garşy söweşmek olaryň ýörite kanun boýunça kesgitlenen borjy hasaplanmandyr. Mert ýigitleriň belent aň-düşünjesi, Watana, il-halkyna bolan wepalylygy, çäksiz söýgüsi olary ýowuz duşmanyň garşysyna göreşe çykarypdyr.

Mert adamyň hakyky keşbi şol söweşlerde has aýdyň ýüze çykypdyr. Ol söweşler merdi, namardy aýyl-saýyl edýän synag meýdany bolupdyr. Şonuň üçin beýik Magtymguly «Ýagyda tanylar mertler» diýip, ýöne ýere nygtamandyr. Şahyr söweş meýdanyny ýigidiň kimdigini, nämä ukyplydygyny kesgitleýän ýer hasaplap, şeýle ýazar:

Magtymguly, söweş bolar,
Ýigidiň syry paş bolar¹.

Magtymguly il-halky ýagydan goramak üçin bolýan söweşlere meýletin gatnaşýan ýigitleri ar-namysly, mert ýigitler hasaplapdyr. Watany goramagyň hatyrasyna edilýän söweşlerden gaça durýanlary arsyz-namysyz namartlar hökmünde häsiýetlendiripdir.

Magtymguly döredijiliginde merdi köp taraply görkezýär. Gahrymanyň häsiýetini köptaraply suratlandyrmak bolsa hakyky, dogruçyl, belent derejeli, ýokary çeperçilikli edebiýatyň esasy sypatlarynyň naýbaşylaryndan biridir.

Magtymguly beden sagdynlygyny, güýçlüligini mertligiň, gahrymançylygyň zerur sypatlary hasaplapdyr. Ol döwrüň batyr, mert ýigidi gaýduwsyz, ýeke özi onlarça adama taý gelýän, bedew atly, kesgir gylyçly adam bolmalydyr diýip belleýär. Mundan başga-da, ol pähim-paýhasly, duýgur, zerur bolanda, duşmany gapyl basmagy başaryan, öndengörüji bolmalydyr diýen pikiri öňe sürýär. Muny şahyryň kynçylyklardan doly döwri talap edýärdi. Şeýle bolansoň Magtymguly mert, batyr ýigide zerur bolan köp sypatlary özünde jemleýän gahrymanlary orta çykardy. Olary il-halkyna görüm-görelde edip goýdy. Magtymgulynyň «Başy gerekdir» atly meşhur goşgusyny tutuşlygyna alsañ, türkmeniň mert ýigidi özüniň köp sanly ajaýyp sypatlary bilen göz önünde ör-boýuna galýar:

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 259 s.

Mert oldur ki, bola köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

Gaplaň kimin baryp girse meýdana,
Tilki kimin bazy berer her ýana,
Duranda gaýa dek durup merdana,
Alar ýerden at salyşy gerekdir¹.

Bu ýerde Magtymguly hakyky mert-merdana ýigidiň häsiýetine köp ajaýyp sypatlaryň zerurlygyny şygryýetiň şirin-şerbetine ýugrup sypatlandyrýar.

Magtymguly gahrymana mert ýoldaşyň gerekdigine-de ünsi çekýär. Magtymguly mert ýigide at, ýarag, aýal, ogluň gerekdigini-de öňe sürýär. Şahyryň jöwher şygryrlaryndan syzylp çykýan çuň manyny synlasaň, edermen mert ýigidiň söweş meýdanlaryndaky gahrymançylyklary-da, merdanalyklary-da, durmuşdaky orny-da, ruhy, ahlak kämilligi-de şu zatlar bilen aýrylmaz baglanyşykly. Magtymguly mert ýigide howa ýaly zerur bolan bu dörtlügiň biri bolan ýarag hakda gep uzaldyp oturmasa-da, bedew hakda giňden gürrüň edýär.

Bedew mert ýigidiň aýrylmaz ýoldaşy. Şahyryň jöwher şygryýetinde türkmen bedewi hemişe mert ýigit bilen bilelikde göz önünde janlandyrylýar. Olaryň ikisiniň hem ajaýyp sypatlary bilelikde taryp edilýär. Bu hakykat mert türkmen ýigidiniň keşbiniň milliligini-de, durmuşylygyny-da alamatlandyrýar. Sebäbi gamyşgulak bedewi türkmen ýigitleriniň durmuşynda örän uly orun tutupdyr. Türkmen ýigidiniň öz gamyşgulak bedewi bilen bitirmejek işi bolmandyr. Aşakdaky setirler bu hakykaty kemsiz tassyklaýar:

Bedew ölse, meýdan galar armanly,
Hak yşkyna at sal meýdan ýoluksa,
Är ölejek, heňnam galar döwranly,
Wagtyňy hoş geçir, döwran ýoluksa².

¹ Şol ýerde, I jilt, 425 s.

² Şol ýerde, I jilt, 462 s.

Ýa-da:

Ýedi ýaşan arap atyň şanynda,
Mälim bolmaz, depe nedir, düz nedir.
Ýüňi ýeten goç ýigidiň ýanynda
Elli nedir, altmyş nedir, ýüz nedir¹.

Magtymgulyda mert türkmen ýigidiniň ygtybarly ýoldaşy bedew atyň tarypynyň ýetirilişiniň ýene-de bir düýpli sebäbi bar. Ol döwürde süňüp gelen duşmana garşy söweşer ýaly aty, ýaragy her bir mert adam öz serişdesiniň hasabyna özi edinmeli bolupdyr. At, ýarag edinmek we olary saklamak hiç kimiň kanuny borjy hasaplanmandyr. Döwlet adamlary-ilaty at, ýarag, beýleki uruş esbaplary bilen üpjün etmändir. Şeýle bolansoň, her kimiň öz aty, ýaragy, beýleki uruş esbap bilen halky goramak üçin meýletin söweşlere gatnaşmagy onuň mertligine, ynsabyna, ahlak derejesine bagly bolupdyr. Mertlik, Watan bolan söýgi, belent ahlaklylyk türkmeniň är ogullaryny süňüp gelen duşmana garşy aýgytly göreşe ruhlandyryjy esasy güýç bolup hyzmat edipdir.

Magtymguly özüniň şygryýetinde at, ýarag edinmegi mert ýigidiň watançylyk borjy hasaplapdyr. Ol «Aty gerek» diýen şygrynda şeýle diýýär:

At gazanar goç ýigidiň,
Owwal bedew aty gerek.
Gelene garşy durmaga,
Ýagşy muhabbeti gerek.

Mert gerek jepa çekmäge,
At gerek dere sökmäge,
Supra ýaýyp, nan dökmäge
Köňlüniň hümmeti gerek².

¹ Şol ýerde, I jilt, 451 s.

² Şol ýerde, I jilt, 260 s.

Magtymgulynyň edebi döplerini dowam etdiren beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde hem at, ýarag edinmek türkmen ýigitleriniň watançylyk borjy hem olaryň mertliginiň simwoly hökmünde wasp edilipdir.

Myhmansöýüjilik türkmen halkynyň gadymdan gelýän asyly döpleriniň biri. Myhmansöýüjilik Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde getirilen oguz aýdymларыnda we nakyllarynda hem giňden taryp edilipdir. Beýik Magtymgulynyň şygryýetinde myhmansöýüjilik mertligiň esasy alamatларыnyň biri hökmünde suratlandyrylýar. Şahyr «Meýdan ýoluksa» atly goşgusynda hem merdi, hem namardy jaýdar häsiýetlendirýär:

Ýüz namart ýerini tutmaz bir merdiň,
Mert çeker täsibin iliň– ýuwurdyň,
Bitiren işin, gör, gedi namardyň–
Jeňdir diýip gaçar duman ýoluksa.

Mert çykar myhmana güler ýüz bile,
Namart özün gizläp myhman ýoluksa¹.

Myhmansöýüjilik türkmeniň milli aýratynlygy hökmünde häsiýetlendirilýär. Bu hakykaty Magtymgulynyň we beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiligi kemsiz tassyklaýar. Emma, myhmansöýüjilik diňe türkmen halkyna degişlimi diýlen soraga jogap berip bilmeýän kişiler-de gabat gelýär. Dogry, myhmansöýüjilik köp halkda bar. Biz bu meselede başga bir halky peseltmek meýlinden daşda. Gep bu ýerde myhmansöýüjiligiň derejesinde. Türkmenlerde myhmansöýüjilik halkyň milli abraýynyň derejesinde belende göterilýär. Halkymyzyň içinde «Myhman ataňdan uly» diýlip, ýöne ýere aýdylmaýar. Türkmen halkynyň ýaşulysy Jygaly beg Üçgümmez dagynda ýaşayarka, ýykma-ýykylma gün dolandyryandygyna seretmezden, ýekeje sygryny soýup kyrk galandary myhman alýar. Ol agtygy Görogl şaýle maslahat berýär:

¹ Şol ýerde, I jilt, 463 s.

Jygalybeg öwüş-öwüş,
Myhman gelse etgin söwüş,
Döwüşseň, mert bilen döwüş,
Namardy kowujy bolma!

Türkmenlerde geçmişde-de myhmansöýüjligiň, myhman alyjylygyň çygry örän giň bolupdyr. Taňry myhmany hökmünde gelen her bir adam tanyşlygyna, nätanyşlygyna seredilmezden, mertebeli myhman hökmünde kabul edilipdir. Öý eýesi öz myhmanyny gorapdyr. Gerek bolsa öz myhmany üçin janyny gurban etmekden-de gaýtmandyr.

Magtymguly jomartlygy-da mert adama mahsus häsiýet hasaplapdyr. «Goç ýigit mal tapsa hümmeti artar» diýip, jomart kişileri taryplapdyr.

Magtymguly mert ýigidiň özüne mynasyp ýarynyň bolmalydygyny, şeýle-de nesliniň dowamyny ýitirmez ýaly, öz hereketlerini, edermenliklerini dowam etdirer ýaly, mynasyp oglunyň bolmagyny belleýär.

Beýik şahyryň şygryýetinde mert ýigidiň mertebesini belende göterýän ajaýyp ynsan häsiýetleri giňden suratlandyrylýar.

AHMET MÄMMEDOW,

*TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň baş
ylmy işgäri, filologiýa ylymlarynyň doktory*

TÜRKMENIŇ RUHY SÜTÜNI

Indi üç asyra golaý wagtdan bäri Magtymgulynyň şahsyýeti, ömri, döwri we döredijiligi barada dünýä metbugatynyň sahypalarynda seslenilip gelinýär. Wenger alymy, etnograf, syýahatçy Armeniý Wamberi, takmynan, 200 ýyla golaý mundan öňki döwürde derwüş sypatynda musulman ýurtlaryň aglabasynda, şol sanda türkmen topragynda hem bolup görýär. Ol öz syýahaty bilen baglanyşykly ýazgylarynda türkmenleriň döredijiligi, durmuş şertleri, medeniýeti dogrusynda käbir pikirleri orta atýar. Ol şonda, aýratynam, Magtymgulynyň şahsyýetine, döredijiligine dahylly gören-eşiden zatlarynyň-da beýanyny berýär. Wamberi Magtymgulynyň kitabynyň Gurhandan soň ikinji orunda durýandygyny aýdyp, soňra sözüni şeýle dowam etdirýär: «Magtymgulynyň eserleriniň biziň üçin gymmatlylygy onda türkmen diliniň örän sap nusgalarynyň barlygyndadyr. Bu hili nusgalary onuň at-ýarag hakynda we şuna meňzeş temalarda ýazan şygrylarynda görmek bolýar. Munuň ýaly ýagdaý gündogar halklarynyň edebiyatynda juda seýrek duş gelýär».¹ Bu sözler syýahatçynyň başga millet wekili bolup durýandygyna garamazdan, onuň Magtymgulynyň goşgularyny tas asyl nusgasynda okandygyny görkezýär. Şeýle bolmadyk bolsa, ol Magtymgulynyň goşgularynda anyk görnüp duran türkmen diliniň edebi we sözleýiş aýratynlyklaryna şeýle siňnitli aralaşyp-da, oňa şeýle ýokary bahany berip-de bilmezdi.

Wamberiniň ýazgylaryndaky ýene bir pikir üns bererliklidir: «Toý-tomguda ýa-da ýönekeý üşmeleňde Magtymgulynyň aýdymларыndan aýdýan bagşyny diňlemek miýesser eden pursatlary meniň aňymda asla ýitmejek täsir galdyrdy. Etrekdäki şonuň ýaly bagşylaryň biri biziň gapdalymyzda öz çadyryny gurdy. Günlerde bir gün ol öz dutary bilen aňsamara biziňkä geldi. Az wagtyň içinde ýaş ýetginjekleriň bir topary onuň daşyny gurşap alany üçin haýsydyr bir gahrymançylyk hakyndaky aýdymларыň birini aýtmaly boldy. Ol

¹ Magtymguly diýip adym tutsalar. – Aşgabat, «Magaryf», 1985, 29 s.

ilki bada dutaryň taryna ýuwaş we saldamly kakyp, bogazyna salyp hiňlenmäge başlady. Bu aýdyma däl-de, hor çekýäne meňzeýärdi, emma gyzyşandan soňra, dutaryny örän batly kakyp, sesi örän çasly çykyp ugrady. Tarypy edilýän söweş gazaplandygysaýyn, bagşynyň we töweregindäki diňleýjileriň ruhlary göterilip başlady. Soňra ýaş çarwalar agraslyk bilen dem alyp, telpeklerini ýere urup, guduz açan ýaly saçlaryny penjeläp, öz-özleri bilen söweşe giren ýaly boldular».¹

Bu ýerdäki hakyky bolup geçýän waka ony gözi bilen gören adamyň dilinden ýazuw arkaly teswirlenilýär. Türkmen şahyrynyň goşgulary jemlenen kitabynyň /golýazmasynyň/ Gurhandan soň ikinji orunda goýulmagy Wamberiniň özüniň toslap tapan zady däl. Ol Magtymguly hakynda köp täsin, gyzykly gürrüňleri diňläp, türkmenleriň birnäçe üýşmeleňinde bolup görüp, belki-de, şol döwrüň ululy-kiçili edebi-taryhy çeşmelerine salgylanyp, şonuň ýaly anyk netijä gelen bolmaly. Ýlma, bilime teşne, öwreneýin, bileýin, «jahanda näler görünýärkä?» diýip, syýahata, gezendelige ýüz uran adam durşuna göz hem gulak bolup ýaşaýar, ýöne gep munda däl. Gep Magtymgulynyň il içindäki at-abraýynda. Halkyň, milletiň öz şahyrynyň ynançlaryna, ündewlerine, sargytlaryna doga kimin garap, şoňa uýup ýaşanlygynda. Gahrymançylyk hakyndaky aýdym hemde çarwalaryň ony diňläp, ruhlanyp «agraslyk bilen dem almaklary, telpeklerini ýere urup, guduz açan ýaly saçlaryny penjeläp, öz-özleri bilen söweşe giren ýaly bolmaklary» bolsa, Magtymgulynyň adynyň, şahsyýetiniň jemgyýetiň ruhy bilen birleşip, olaryň ýüreginde, aňynda hem ganynda Watan, il-gün, ar-namys babatlarda hyjuwlandyryjy, ýol görkeziji bir yşyk bolup orun alandygynyň alamatydyr. Türkmen ýigitleriniň şu hili boluşlary Magtymgulynyň özüniň-de, onuň ýaşan döwrüniň-de syýasy-durmuş ýagdaýlaryna, şöhratly geçmişini ýatlap, indi bolsa öz paýlaryna düşen ýaramaz ahwalata, döwletsizlik, başsyzlyk zerarly çekýän ahmyrlaryna doly laýyk gelýär. Magtymgulynyň şygrylary bolsa olary–diňleýjileri özlere islese-islemeseler-de, köyüp galan ar-namys baradaky armanly pikirleriň üstünden eltýär. Olaryň ýüreklerini jigledip, aňyna ýiti täsirini ýetirip, aňrybaş derejede hyjuwlanmaklaryna şert döredýär.

¹ Magtymguly diýip adym tutsalar. – Aşgabat, «Magaryf», 1985, 30 s.

Ýeri gelende aýtsak, biz sowetler zamanynnda Magtymgulynyň sopusylyk äheňli şygrylarynyň-da bardygyny dile hem alyp bilmedik. Onuň döredijiliginiň şu ugry barada başgalar tarapyndan aýdylan sözlere kän bir ünsem bermedik, dykgat beräýen mahalymyzda bolsa, olara tankydy we inkär ediji nukdaýnazardan garadyk. Aslyýetinde welin, Magtymgulynyň şygrylarynyň tas gylla ýarynyň diýen ýaly sopusylyk äheňine esaslanlyp ýazylandygy, hatda onuň nagyşbendiçilik ugry saýlap alandygy dogrusynda köne çeşmelerde ýeterlik agzalýar. Wamberi Magtymgulynyň döredijiliginiň şu tarapyň edebiýat ylmynda ilkinjileriň biri bolup görkezdi.

Belli rus gündogarşynasy A.Ý. Krymskiý öz ylmy işleriniň birinde «Molla şahyr bolan Döwletmämmet Azadynyň ogly Magtymguly XVIII asyryň ikinji ýarymynda türkmenler arasynda şöhratlanan hemde biri-birleri bilen syýasy baglanyşygy bolmadyk doganlyk türkmen tireleriniň hemmesi üçin deň derejede gymmatly görülýär we umumymilli şahyr hasaplanylýar. Türki halklaryň özgesiniň munuň ýaly bütewi milli şahyry ýok»¹ diýip belleýär. Magtymgulynyň şahsyýetiniň nähili belentde durýandygyny, türkmen halkynyň oňa tutuşlygyna bil baglap gelendigini alnan mysal bölegindäki «Türki halklaryň özgesiniň munuň ýaly bütewi milli şahyry ýok» diýlen sözler hem aýdyň subut edýär.

«Edil ýomutlarda bolşy ýaly, gökleňlerde hem Magtymgulynyň ýadygärligi deň derejede hormatlanylýar: şahyr olaryň göz önüne getirmelerinde ýagşyzada hökmünde ýaşayar we onuň goşgularynyň belli-belli bölekleri, setirleri durmuşda kada öwrülen ugrukdyryjy hökmünde ýat beklenilýär, käbir bölek şygrylary bolsa özara gepleşiklerde dana sözler hökmünde ulanylýar»² diýip, F.A. Bakulin hem (1846-1879) Astrabat türkmenleri bilen bagly ýazan makalalarynyň birinde ýatlaýar.

Magtymguly diňe bir türkmeniň şahyry däl. Onuň şygrylary diňe bir biziň durmuşymyzy, arzuw-isleglerimizi, göwün-hyýallarymyzy açyp görkezmeýär. Dünýä meşhur gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýtmatowyň pikirine görä, Magtymgulynyň ady bilen baglanyşykly

¹ Şol ýerde, 37 s.

² Şol ýerde, 27 s.

täzeden döreyiş gündogaryň goňşy halklarynyň medeniýetleriniň ösüşine bahasyna ýetip bolmajak derejede täsir etdi. Şahyryň gazak, grgyz, azerbaýjan, türk halklarynyň arasynda, ýaýrawly ýagdaýda bolmasa-da, ir döwürlerde-de, garaz, tanalandygyna yşarat berýän maglumatlar ýok däl. Mysal üçin, Şyh Muhsin Fany atly türk edebiýatçysy 1921-nji ýylda Stambulda şahyryň 31 goşgusyňy öz içine alýan «Magtymguly diwanyny» çap etdiripdir, oňa şol goşgulardan daşgary şahyryň ýene-de 10 goşgusyndan parçalar girizilipdir.¹

Özbek hem garagalpak halklary barada aýdylanda bolsa, Ç. Aýtmatowyň belleýşi ýaly, Magtymgulynyň goňşy halklaryň medeniýetine degişli eden we edýän täsiri has hem göze görnüklidir. Aýratynam, özbekleriň aýdym, garagalpaklaryň žyrawçylyk /goşgyny ýa uly göwrümlü eserleri ýatdan olaryň setirlerini yzly-zyzyna suňsuryp aýtmak-Ah.M./ – bagşyçylyk sungatynda Magtymguly Pyragydan, onuň goşgularyndan ir mahallardan bäri täsirlenip gelýändigleri şübhesizdir. Munuň hakykatdan hem şeýledigine Ashad Muh-tar, Kamil Ýaşın, Uýgun, Nazim Döwgaraýew, Ybraýym Ýusubow, Kamal Mämbetow, Kyrkbaý Baýnyýazow ýaly bu iki halkyň tanymal ýazyjylarydyr edebiýatçylary-da öz işlerinde yzygiderli güwälik berip geldiler.

Häzirki döwürde hem Magtymgulynyň özbek hem garagalpak medeniýetine täsiri Kerimbaý Kurambaýew, Ergeş Açyłow, Muzaffar Ahmet, Abylkasym Ötepbergenow, Patima Allambergenowa, Mürze Kenjebek, Azymbaý Babanyýazow, Bahadyr Kerim, Mäşerip Saparow dagylaryň ýörite we sözbaşy şekilinde ýazýan makalalarynda häli-şindi belleniýär.

Biziň getiren bu mysallarymyz Magtymgulynyň şahsyýetine we döredijiligine dünýä halklarynyň wekilleriniň aglabasynyň berýän we berip gelýän bahalarynyň iň bir kiçijik bölejigidir. Şeýle-de bolsa, ýokarda salgylanan pikirlerimiz akyldar, milli şahyrymyzyň, beýik pelsepeçi ildeşimiziniň şahsyýetine, ömrüne we döwrüne, durmuşyna, dünýäniň çeper pikirlenme hazynasyna goşan saldamly goşandyna çynlakaý düşünmäge bolan ymtlylyşyň dürli zamanlara degişlidigini tassyklaýar.

¹ B. A. Garryýew. Magtymguly we onuň watançylygy. – Aşgabat, BTDN., 1943, 17 s.

Biz Magtymgulyny dünýä halklaryna tanatmak, onuň döredijiligini çynlakaý wagyz etmek, ylmy taýdan düýpli öwrenmek diňe garaşsyzlyk ýyllarynda mümkin boldy diýip aýdyp bileris. Şondan soň, ýurdumyzyň içinde ýaşayan türkmenleriň-de, daşary ýurtlarda ýaşayan türkmenleriň-de edebiyatçy ogullary bu işe diýseň yhlasly ýapyşdylar. Aýratyn-da, eýranly türkmen doganlarymyzyň, Myratdurdy Gazynyň, Arazmuhammet Sarlynyň, Abdyrahman Diýejiniň hyzmatlary ýatlanlymaga mynasyp.

Diňe bir türkmenlerem däl, çet ýurtly başga millet wekillerinde bu milli we halkara bähbitli işe işeň goşuldylar. Şunlukda Magtymgulynyň eserler ýygyndylary urdu, pereň, iňlis, türk, hytaý, pars, arap, rus, azerbaýjan we başga-da bir topar dillere terjime edildi.

Ähli türkmeniň milli şahyry, halkymyzyň ruhy sütünleriniň biri Magtymgulynyň şamçyrag ýaly ýagty saçyan şygyr mirasyna, onuň özbaşdak türkmen döwletini gurmak, külli türkmen tireleriniň agzyny bir etmek, tutuş millet bolup, «bir supradan tagam iýmek» ündewlerine, etiki, ahlaky, öwüt-ünder häsiýetli şygyrlaryna Döwlet baştutanymyz mynasyp baha berip, olara gaýta-gaýta dolanyp gelýär.

Ýurdumyzyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Halk maslahatlarynda, habar beriş serişdeleriniň, ylym-bilim ulgamlarynyň we medeniýet işgärleriniň önünde edýän çykyşlarynda, döredijilik intelligensiýasy bilen duşuşyklarynda halk döredijilik eserleriniň we köne, nusgawy edebiyatymyzyň Garaşsyz ýurdumyzda ýaşlary milli ruhda terbiýelemekdäki ähmiýeti barada sözlän mahaly, Magtymgulyny ondan ozal we soňra ýaşap geçen şahyrlaryň ählisiniň başynda goýýar. Munuň ilkinji sebäbi Magtymgulynyň türkmen nusgawy edebiyatyny millileşdiren, has möhümi bolsa, ony halkylaşdyran şahyr diýlip ykrar edilýänligidir. Magtymguly öz ýaşan zamanasyny, jemgyýetini özünden ozalky taryha öwürülen we özünden soňky taryha öwürülmeli döwürler bilen bilelikde aşakdan ýokarylygyna, ýokardan aşaklygyna, keseligine, sagdan sola we soldan saga ýaýrawyny hem-de çuňluguny ilik-düwme öwrenen, älem we adamzat ýaşayşynyň syrларыna akyl ýetiren inňän beýik pähimdardyr. Şeýle bolansoň, hemme zatdan önürti türkmen milletine yslamyň manysyny, onuň kada-kanunларыny, Gurhan

taglymatyny, Allanyň ýaradyjylyk kuwwatyny halkyna onuň öz dilinde sadadan düşnükli, düşnükli-den çeper, çeperlikden aňlatmalara baý, aňladyjylykdan-da aşa paýhasa ýugrulan şahyрана stilde şekillendirip, janlandyryp we delillendirip berdi.

Magtymgulynyň goşgularyndan biziň öwrenmeli, ybrat almaly zatlarymyzyň biri olardaky watany söýmek, ony jandan zyýat görmek bilen bagly ideýalardyr. Hormatly Prezidentimiziň «Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary» atly halkara ylmy maslahatyna gatnaşyjylara ýollan gutlagynda /2008/ «**Magtymguly Pyragy türkmen halkynyň taryhynyň iň çylşyrymly döwründe ýaşan, agzybirlilik, garaşsyzlyk, özbaşdak döwlet gurmak ýaly beýik makatlara öz döredijiligi bilen gulluk eden ynsanperwer şahyrdyr. Mähriban türkmen topragymyzyň hakyky watançysy, joşgunly we şirin zypany Magtymguly Pyragynyň sygyr diwanlary Täze Galkynyş zamanamyzda nesillerde watansöýüjiligi, ynsanperwerligi terbiýelemekde gymmatly ruhy çeşmedir**»¹ diýip bellemegi ýöne ýere dälidir. Sebäbi bu tema we ondan gelip çykýan köp öwüşginli, makullanarly, ykrar ederlikli ideýalar Magtymgulynyň aglaba sygyrlarynyň özenini hasyl edýär. Şahyryň her bir goşgusynda bir däl, birnäçe ideýalar jemlenilip orta atylýar. Şeýle bolansoň, biz onuň eserlerini okap, özümiz, öz ýoldaşlarymyz, döwür, jemgyýet, syýasat, sygyryýet, ahlak durumlary baralarda oýlanmaga, netije çykarmaga mümkinçilik tapýarys. Bular dogrusynda, öz döwründe, metbugat sahypalarymyzda-da ýazylypdy. Ýalňyşmaýan bolsam, olar şu aşakdakylardan ybaratdy:

1. Nesillerimiz Magtymgulynyň belent adamkärçilikli pikirleri bilen terbiýelenmeli.
2. Döredijilik işgärleri Magtymgulynyň öwüt-ündewlerini her bir türkmeniň gursagyna guýmaly.
3. Magtymgulynyň wagyz-nesihatlary çagalarymyzdan başlap, hemmämiziň kalbymyza siňmeli.
4. Magtymgulynyň öwüt-ündewleri Kanun derejesinde ykrar edilmeli.

¹ Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Halkara ylmy maslahatnyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008, 6 s.

5. Magtymgulyňyň eserler ýygındysy her bir öýde Gurhandan soň ikinji kitap hasaplanylmalý.

6. Magtymgulyňy bilmek onuň goşgularyny ýatlamak däl-de, esasy zat, biziň her birimiziň onuň ündewlerine uýmagymyz bilen baglanyşyklydyr.

7. Ýazyjy-şahyrlar Magtymguly ýaly döretmeli.

Gepiň gysgasy, her bir türkmen Magtymguly ýaly ýaşamaly ýa-da şonuň ýaly ýaşamaga ymtylmalý.

Şeýle edilse, türkmeniň ogul-gyzlarynyň arly-namysly, ilhalar adamlar bolup ýetişjekdigi, durmuşyň gowlanjakdygy, ýurduň gül-läp ösjekdigi, raýatlaryň ruhunyň belent boljakdygy, asudalygyň hem agzybirligiň saklanjakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Ideýalaryň dürlüligi, çeperçiliginiň kämilligi, beýan edýän wakalarynyň anyklygy we mazmununyň täsirliçligi babatda Magtymguly bilen bäsleşip biljek şahyr dünýä edebiyatynyň taryhynda ýok diýsek, gaty bir öte geçdigimiz däl. Özem onuň şygryýetine degişli ol düşüňjeler gapma-garşy oýlanmalaryň, teswirleriň aýtymynda berilýär. Ýnha, munuň bir delili. Şahyrda asla ýalan sözlenmeli dälidigi, dogruçyl, hakykatçyl bolmalydygy gaty köp goşgularda ündelýär. Emma başga bir ýerde ol bu pikirine täzeçe röwüş berýär. Türkmenler mekir-hilegär adamlary halamasalar, onuň ýaly adama «aý, ol bir tilki-le» diýýärler. Tilki diýlip sypatlandyrylmak, elbetde, gowy däl. Şeýle-de bolsa, gerek ýerinde, aýdaly, janyňy saklamaga ýa-da halky, Watany goramaga dahyllylykda hile-mekirlige ýüz urmagyň, aslynda hile-mekirlik däl-de, syýasatdygy, goranmagyň, halas bolmagyň serişdeleriniň biridigi akylalaryň «Ýalançyny taňryň duşmany diýrler, emma jaý ýerinde ýalan ýagşydyr»¹ ýa-da «Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde, ony başarmaga kişi gerekdir»² diýen setirlerinde äşgär edilýär.

Ömrüni Gurhan edebiyatyna, ysalam edebiyatyna, sufizm edebiyatyna bagyşlan şahyrlar Magtymgulydan öň hem, şahyryň ýaşan zamanasynda-da, ondan soňra hem, tä XX asyra çenli az bolmandyr. Emma olaryň hiç biriniň döredijiligi-de Magtymgulyňyň eserleri ýaly Gurhan hem Ysalam edebiyatyny Hudaýa, o dünýä, ahyrzamana

¹ Magtymguly. Saýlanan eserler. I jilt. – Aşgabat, «Türkmenistan», 1983, 118 s.

² Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 425 s.

garaýyşlary, bendesi bilen Ýaradyjynyň özara gatnaşyk mynasybetini millete doly we her taraply düşündirip bilmedi. Sebäbi ol şahyrlar kitaby dile we kitaby ýazuwa endik edenlerdi. Magtymguly welin, hakyky alym-akylдар şahyrdy, sözüň doly manysyndaky pähimdardy.

Magtymgulynyň şygrylarynda owazyň, gulaga ýakymly sözleriň okyjynyň ýa diňleýjiniň kalbyna ornaşykly, mazmunynyň onuň aňyna laýyk bolmagyna aýratyn üns beripdir. Şahyryň eserlerini okap, syýasata, jemgyýete, tebigata, ylahyýete, ruhyýete, şygryýete düşünmegiň, taryhy ýollara ser salmagyň, pelsepewi usulda pikir ýöretmegiň, ahlakly durumlaryň, mahlasý, kämil ynsan bolmagyň amalyýetini öwrenmek mümkin, özem Magtymgulynyň şeýle köptaraply sapaklary – ylmy açyşlary şahyrana stilde – şygry dilinde ýazylanlygy üçin, olar okyja emosional täsir edýär, ony heýjana getirýär, oňa tereň duýgular eçilýär. Netijejede, adamlaryň haýyr-sogaply ýaşamagy, jemgyýete zyýanly närselerden – zyna işlerden, tiryýek, çilim, nas ýaly närselerden el çekmek, kişiniň malyna göz dikmezlik, ýetimiň hakyny iýmezlilik, nebse çapmazlyk, namaz okamak, oraza tutmak, hüşür-zekat bermek, Hudaýyň birligine güman getirmezlilik, o dünýäniň azaplaryndan gorkmak, imanly ýaşamak, dogruçyl bolmak, töhmet, gybat ýaly zatlara ulaşmazlyk, men-menlik etmezlik, pespäl bolmak ýaly akyl-parasaty köňlüňde jemlemegi ündeýär.

Magtymgulynyň döredijiliginde dowam edip duran dünýä meseleleriniň yslam dünýäsinden pes bolmadyk, belki-de, ondan has ýokarda durýan ynsançylyk ýagdaýlaryň gös-göni ýaşayyş bilen baglanyşykly taraplaryny şahyryň görnelliginden ybaratdyr.

Magtymgulynyň şol gapma-garşylykly pikirleri durmuşyň özünden gözbaş alýar. Durmuşda bolsa onuň çaknyşdyrýan adamlary-da, olardaky özlerine laýyk düşüňjeler-de, çapraz-çapraz häsiýetler-de, haýwanat we tebigat sypatlary-da goşulyşyp ýaşayar. Mert namardyň, gurt goýnuň, halal haramyň, sahy husydyň, hakykat galpyň, dogruçyllyk ýalançylygyň, söýgi ýigrenjiň, bedew at haryň, wepalylyk ygrarsyzlygyň, batyrylyk gorkaklygyň, adamkärçilik garasöýmezligiň, adalatlylyk adalatsyzlygyň, pespällik men-menligiň, sowatlylyk nadanlygyň, zähmetsöýerlik ýaltalygyň, edeplilik biedepligiň, saýhallylyk ýañralygyň garşysyna, jemläp aýdanyňda, şahyryň şygrylarynda

ýagşy-ýaman, haýyr hem şer ýanma-ýan goýulýar. Ýlmy nazaryýetde muňa edebi deňeşdirme hem diýilýär.

Islendik zatda deňeşdirme usuly derwaýysdyr. Adamlar diňe biologik gurluşy jähtden meňzeşdirler, emma adamyň baş barmagynyň deň bolmaýşy ýaly, olar hereketde, gylyk-häsiýetde, aň-düşünje, gözýetim-garaýyş babatlarda, jemgyýetde özüni alyp barmakda, oýlanyp-ölçerip anyk bir netijä gelmekde we ençeme gaýry meselelerde biri-birine meňzemeýärler. Munuň özi mümkinem däldir. Tebigat hem şeýledir: uzynly-gysgalydyr, oýly-belentlidir, akly-garalydyr, onda göze ýakymly owadan zatlar bilen birlikde bedroý, gorkunç, gödek zatlar bar. Ýlahylykda-da gapma-garşylykly düşüňjeler azlyk etmeýär: jennet-dowzah, Rahman-şeýtan, sogap-günä, bu dünýä-o dünýä, perişde-arwah we ş.m. Magtymguly, ine, durmuşyň özünde we adam aňynda bar bolan şu hili garşylyklary çaknyşdyryp görkezýär. Ýaman bolmasa, ýagşynyň gadyry bilinmeýär, haram bolmasa, halalyň manysy ýok. Gepiň keltesi, jemgyýete kämil ynsan gerek! Hemmetaraplaýyn ahlakly mert ýigitler gerek! Şeýlelikde, bu usul Magtymgulynyň we onuň döwrüniň orta getiren täzeligidir.

Magtymgulynyň döredijiliginde şu ikinji dünýewilik ugry birinji ylahy ugra garanda has-da ynanjylyklydyr, täsirlidir. «Ol (Magtymguly – Ah.M.) tutuş mirasynyň deň ýarymynda bir hili adam – бүтін kalbyny dine we mistiklige bagyş eden alym. Beýleki ýarymynda başga hili bir adam – бүтін kalbyny durmuş hasratlaryna bagyş eden ynsan»¹ diýip ýazan mahalynda, filologiýa ylymlarynyň doktory Muhammetnazar Annamammedow hakykatdan daş düşmeýär. Bu pikir beýleki bir merhum edebiýatçy Saýlaw Myradow tarapyndan «Şahyr (Magtymguly – Ah.M.) öz döwründäki sufistleriň öwrüm edýän döredijilik «okundan» sypyp, halk bagtynyň gözlenilýän ýoluna düşüpdür, şol bagta ýetmek üçin yza galan türkmen durmuşynyň ençeme düýpli meselelerini çözmäge girişipdir»² diýlip ösdürilýär. Pyragynyň şygrylaryndaky özbaşdak türkmen döwletini – bitewi milli döwleti döretmek, ony gorap saklamak, halkyň agzybirli-

¹ Annamammedow M. Magtymguly, gizlin syryň bar içde.... II kitap. – Aşgabat, «Magaryf», 1997, 169 s.

² Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinden. – Aşgabat, «Magaryf», 1978, 121 s.

gini gazanmakdan ötri, onuň agaýana hem bagtly ýaşamak baradaky ündewleri häzirkir Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasyna-da häsiýetli ündewlerdir. Ol döwlet nähili bolmaly? Ony kim we nähili dolandyrmaly? Tagamyň bir suprada goýulmagy we raýatlaryň onuň daşyna ýygnanyp, jemlenip oturmagy, eýsem, nämäni aňladýar? Döwletiň ýaşajylarynyň gylyk-häsiýetleri nähili bolmaly? Döwlet halkara, jemagatara, ýurdara gatnaşyklarda nähili mynasybetde durmaly? Ylym, bilim, saglyk, terbiýe, bol-elinlik ýaly meseleler döwletde nähili çözülmeli? Adalat näme, adalatlylyk we deňhukuklylyk näme? – şeýle soňsuz sowallar Magtymgulynyň döredijiliginde keserdilip goýulýar hem-de belli derejede anyk netijelere gelinýär. Hut şu ýagdaýyň özi-de Magtymgulyny häzirkizaman şahyrlarymyzyň hatarynda goýmaga, ony janly şahsyýet hasaplamaga esas berýär. Şahyryň ündewlerini, öwüt-nesihatlaryny, pähim-paýhasyny, sargytlaryny akyldarlyk tejribesiniň arzuw-hyýal görnüşündäki miwelerini şu günki türkmen durmuşyna ymykly ornaşdyrmak, iş ýüzüne geçirmek, onuň şahsyýetini lowurdap duran görelde binasyna öwürmek bilen şahyryň, indi, örän uzak taryhy ýyllaryň dowamynda türkmen milletiniň ruhuna garylyp, göwnüni galkyndyryp, edil diri adam ýaly bolup ýaşap hem işläp gelýändigini äleme aýan edip, onuň mertebesini mydama beýikde – adam beýnisiniň arşynda we könlüniň aýlaw çarhynda saklamak, diňe bir mümkinem däl-de, eýsem ýaşajşymyzyň iňňän wajyp talabydyr.

MARAL AKYÝEWA,

*Türkmenistanyň Milli bilim institutynyň
baş ylmy işgäri, biologiýa ylmlarynyň doktory*

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ ŞYGYRLARY ÝAŞLARDA TEBIGATA SÖÝGI DÖRETMEGIŇ MEKDEBIDIR

Daşky gurşawy goramak, tebigatyň baýlyklaryna aýawly göz bilen garamak we olary köpeltmek häzirki zamanyň derwaýys meseleleri bolup, ýurdumyзда ileri tutulýan ugurlaryň biridir. Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda Türkmenistan bu meseleleri netijeli çözmek üçin başlangyçlar bilen çykyş edýär. Şol başlangyçlar diňe bir öz ýurdumyzyň däl, eýsem ähli dünýä döwletleriniň häzirki we geljekki nesilleriniň hatyrasyna we bähbidine gönükdirilen. Şol sebäpli, Türkmenistanyň başlangyçlary dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan giň goldaw tapýar.

Tebigat bilen ynsanyň arasyndaky aragatnaşyk öz gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýar. Tebigat ençeme asyrlaryň dowamynda öz maddy gymmatlyklaryny, genji-hazynasyny adamlara jomartlyk bilen açılıp gelýär. Adam hem ýaşayşynyň bütin dowamynda hojalyk işleri netijesinde daşky gurşawa öz täsirini ýetirýär. Ata-babalarymyz tebigata ynsanyň oňaly täsiriniň, mahirli gatnaşyklarynyň zerurdygyna düşünişip, tebigatyň suw, toprak, howa, ösümlük, haýwanat dünýäsi we beýleki baýlyklarynyň janly organizmleriň ýaşamagy üçin gerekdigini, olary rejeli ulanyp, gorap saklamagyň möhümdigini ýaşlaryň aňyna berk ornaşdyrmaga çalşypdyrlar we ony başarypdyrlar. Bu mesele halk döredijiliginiň ähli görnüşlerinde, nusgawy şahyrlaryň goşgularynda öz beýanyny tapypdyr. Tebigat, onuň baýlyklary, olary rejeli ulanyp, gorap saklamagyň zerurlygy, tebigat ylmynyň kanunlary we kanunalaýyklyklary baradaky maglumatlar watançy, tebigaty söýüji şahyr Magtymguly Pyragynyň hem durmuşyň ähli ugurlary bilen baglanyşykly ýazan şygrylaryna siňipdir. Tebigat dag, suw, toprak, ýeriň üsti (relýefi), howa, ösümlük, haýwanat dünýäsi ýaly düzüjilerden (komponentlerden) durýar. Şahyr öz şygrylarynda şularyň

ählisiniň gurluşyny, aýratynlyklaryny, gözelliglerini guwanç bilen wasp etmegi başarypdyr. Beýik şahyryň «Dag saýar», «Duman göterler», «Zemine batar», «Bolarsen», «Dünýä goluňdan», «Gara daşdan aýrylsa», «Atly, ýaranlar», «Bolsun Pyragy» we beýleki şygrylarynda daglaryň, topragyň emele gelşini, olaryň ewolýusiýasyny, ýeriň birnäçe gatlaklardan durýandygyny belläpdir. Mysal üçin, şahyryň «Dag saýar» diýen goşgusynda: «Daglar ýeriň myhydyr»¹ diýip, daglaryň myh ýaly berk, gaty jynslardan emele gelendigini, olaryň ýeriň özeni hasaplanýandygyny beýan edýän bolsa, «Zemine batar» diýen goşgy setirlerinde:

Boz dumanly beýik daglar,
Garraýyp zemine batar² –

diýmek bilen, geologiýa ylmyndan belli bolşy ýaly, garry hem-de ýaş daglary tapawutlandyrmagy we olaryň çöküp, ýer bilen deňleşjekdigini düşündirmegi başarypdyr. Şahyr «Bolar sen» hem-de «Gara daşdan aýrylsa» diýen goşgularynda:

Belent daglar, beýikligiňe buýsanma,
Güdazda suw bolan zer dek bolar sen.³

Ýa-da

Gara daşly, seri duman bu daglar,
Toprak bolar, gara daşdan aýrylsa⁴ –

diýip, daglaryň ençeme ýyllaryň geçmegi bilen ýumrulyp, dargap, altyn eredilýän gapda ereýän altyn bölegi ýaly kiçelip gitjekdigini we topraga öwrüljekdigini belläp geçýär. Onuň bu pikirleri geografiýa ylmynda ündelýän ähli zat wagtda hem-de giňişlikde üýtgeýär diýen pikire gabat gelýär. Bularyň hemmesi Magtymguly Pyragynyň dagyň, topragyň gurluşy we ýer hakyndaky biliminiň örän çuňňurdygyna şaýatlyk edýär. Magtymguly öz şygrylarynda diňe bir daglaryň eme-

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 291s.

² Şol ýerde, I jilt, 366 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 420 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 17 s.

le gelşi, wagtyň geçmegi bilen üýtgeýşi, onda bolup geçýän hadysalar barada ýazman, olaryň gözelligine guwanypdyr, onda ýaşayan janly-jandarlar barada hem maglumat beripdir. Oňa şahyryň «Hasar dagyndadyr» diýen goşgusynda:

Hasar dagy beýik bolar,
Üsti doly keýik bolar,
Mergenlere seýik bolar,
Barsaň, Hasar dagyndadyr¹ –

diýen setirleri mysal bolup biler. Bu goşguda şahyr mähriban Diýarynyň dagyny, onuň belentligini, gözelligini, keýiklere baýdygyny taryplaýan bolsa, bu setirlerinde:

Mesgen tutar çarwadarlar,
Ýalçysynda ýatar marlar,
Deresinde biter barlar,
Tirseň, Hasar dagyndadyr² –

diýip, dagda şol döwürlerde çarwalaryň ýaşandygyny, onda ýabany alma, armyt, alça, injir, böwürslen, üzüm we beýleki miweli agaçlaryň ösýändigini ussatlarça beýan edýär. «Soňudagy» atly goşgusynda bolsa:

Janym biziň, Soňudagy,
Dagdanlydyr biliň seniň³ –

diýip, Soňudaga bolan söýgisini, onda türkmeniň keramatly hasaplaýan dagdan agajynyň köpdüginini belläp geçýär. Şahyr diňe bir öz ýurdunyň daglaryny däl, onuň çölleri hem uly söýgi bilen waspedir. Ol «Türkmeniň» diýen goşgusynda:

¹ Şol ýerde, I jilt, 232 s.

² Şol ýerde, I jilt, 232 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 234 s.

Hak sylamyş, bardyr onuň saýasy,
Çyrypnyşar çölünde neri-maýasy,
Reňbe-reň gül açar ýaşyl ýaýlasy,
Gark bolmuş reýhana çöli türkmeniň¹ –

diýmek bilen, öz ýurdunyň çölünü, onuň her dürli güllere bürenen bahar paslyny, çölün ähli giňişligini özünde jemläp, äwmezlik bilen hereket edýän ner-maýalaryny buýsanç, guwanç bilen wasp edýär. Magtymguly şahyryň goşgularynda tebigatyň in bir gymmatly baýlyklarynyň biri bolan ösümlükler baradaky maglumatlara aýratyn orun berilmegi, onuň öz ýaşayan ýurdunyň ösümlük baýlygyny jany-teni bilen söýenligine, onuň diňe bir ösümlükleriň dürli görnüşleri hakda däl, olaryň biologik aýratynlyklary, ösýän ýerleri, geografik ýaýraýyşlary, tebigatda we adamyň durmuşynda ulanylyşlary, daşky gurşaw bilen baglanyşygy barada hem çuňňur ylmyň bardygyna şaýatlyk edýär. Mysal üçin, şahyr «Gara reň bolar» atly goşgusynda:

Hozuň daş postuny, azergungüli,
Suwun saça çalsaň, gara reň bolar.
Için şerden sakla, gybatdan dili,
Saklamasaň köňül gözgiň zeň bolar² –

diýip, hoz agajynyň gabygynyň hem-de gyzył gülälegiň gülleriniň reňk berijilik häsiýetini, olaryň boýag almakdaky ähmiýetini görkezýär. Şahyr özüniň «Gidiji bolma» we «Läle getirmiş» diýen goşgy setirlerinde bolsa:

Nem düşmese gökden, ýer neý götermez,
Ýygylsa müň gaýgy, bir iş bitirmez,³

Ýa-da:

Asmandan nur ýagsa, minnewwer bolar,
Zemin ýaşyl geýip, läle getirmiş⁴ –

¹ Şol ýerde, I jilt, 9 s.

² Şol ýerde, I jilt, 443 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 430 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 467 s.

diýip, ösümlikleriň gögerip çykmagy, ösmegi, boý almagy we hasyl bermegi üçin ygalyň zerurlygyny görkezýär. Magtymguly şahyry ösümlikleriň arasynda bezeg üçin ulanylýan hem-de dermanlyk görnüşleri has hem özüne çekipdir. Ol öz şygyrlarynda pasyllaryň soltany bolan bahary, tebigatyň ýaraşygy bolan gülleri, dermanlyk ösümlikleri ussatlyk bilen wasp edipdir. Gülleriň adamlara berýän ruhy lezzeti, getirýän şatlygy, joşguny, ýaşayşa bolan höwesini goşalandyrmakdaky ähmiýeti, dermanlyk ösümlikleriň häsiýetleri, ulanylyşy şahyryň goşgularynda mynasyp orun tapypdyr. Şahyr özüniň «Duman peýda» atly goşgusynda:

Gelse nowruz äleme, reň kylar jahan peýda,
Ebrler owaz urup, dag kylar duman peýda,
Bijanlar jana gelip, açarlar dahan peýda,
Gögermedik gyýalar, gögerip rowan peýda,
Ederler haýwanata hem sud-u zyýan peýda¹ –

diýip, mährigyýa (mandragora) ýaly dermanlyk ösümligiň Nowruzda gögerip başlaýandygyny, onuň miwesiniň haýwanlara iýmit bolýandygyny, ony çakdan aşa köp iýmegiň olara zyýan hem ýetirip bilýändigini görkezýär. Şeýle goşgy setirleriň üsti bilen Magtymguly tebigaty bezeyän güllere, dermanlyk ösümlüklere gowulygyň, päkligiň çagyryşy hökmünde garamak bilen, ynsanlarda ösümlüklere bolan söýgi duýgusyny kemala getirmäge çalşypdyr.

Ýurdunyň haýwanat dünýäsine uly sarpa goýany sebäpli, Magtymguly Pyragynyň şygyrlarynyň ençemesi dogduk Diýarynyň haýwanat dünýäsine, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryna, ýaşayşyna, ýaýraşyna, ähmiýetine we olary gorap saklamagyň möhümligine bagyşlanypdyr. Ony şahyryň «Jan içinde», «Başy gerekdir», «Gözlär men», «Hasar dagy», «Gökje kepderi» we beýleki şygyrlaryny okanynda göz ýetirmek bolýar. Nusgawy şahyrymyz özüniň «Gökje kepderi» atly goşgusynda bir kepderini laçynyň iýjek bolup, kowalap gelýän wagty, onuň Alynyň ýanyna baryp, özüni halas etmegi haýyş edendigi we Alynyň hem oňa rehimini inip, öz köýneginiň yeňiniň içi-

¹ Şol ýerde, II jilt, 307 s.

ne salyp gizländigi hem-de kepderini ölümden halas edendigi barada tolgundyryjy setirleri arkaly şeýle beýan edýär:

Eý, laçyn, men Haýdaram,
Sahyby- lutpy- kerem,
Öz budumdan et berem,
Sen dileme kepderi!¹

Şu sözlerden soň laçyn: «Siziň etiňizi men iýjek däl, ony iýmek biz üçin haram, men sizi synamak üçin geldim, goý, kepderi erkana ýaýnasyn, men oňa degmerin» diýip uçup gidipdir. Şeýdip, Aly kepderini ölümden halas edipdir. Şahyr şu goşgusynda Alynyň laçyna ýüzlenip: «Kepderini almasaň men saňa öz etimden kesip bermäge taýyn» diýen sözleriniň üsti bilen ýurdunyň haýwanat dünýäsine bolan çyn söýgüsini beýan edýär. Şahyryň çuň, pikirlenmäge mejbur edýän şeýle sygyrlarynyň ýaşlarda ýurduň haýwanat dünýäsine söýgi döretmekde we olarda rehimdarlyk, ynsanperwerlik duýgusyny oýarmakda, olary tebigatyň baýlyklary bilen ysnyşdyrmakda ähmiýeti uludyr. Nusgawy şahyryň «Jan içinde» diýen goşgusynyň ähli setirleri haýwanlaryň biologik aýratynlyklary ýaýraýyşlary, nesil barada edýän aladalary bilen baglanyşyklydyr. Pelsepeçi şahyr:

Durna diýr: «Per açar men,
Bagdat suwun içer men,
Gyş Hindistan göçer men
Lälezarar içinde»² –

diýen setirleriniň üsti bilen durnanyň ýaşayşynyň uçmak bilen baglanyşyklydygyny, onuň göçýän guşlara degişlidigini, howa sowap ugranda ýyly ýurtlara, iýmitiň bol ýerine uçup gidýändigini görkezýän bolsa:

Keýik aýdar: «Aglar men,
Haka sydkym baglar men,

¹ Şol ýerde, II jilt, 339 s.

² Şol ýerde, II jilt, 359 s.

Balalarymyň derdinden,
Ýüregim gan içinde»¹ –

diýip, keýikleriň öz çagalaryny awçylardan gorap, zary-girýan aglaýyşlary, öz nesillerini aman saklamak üçin edýän aladalary çuňňur beýan edilip, olary gorap saklamaga, köpeltnäge kömek etmäge çagyryýar.

Şahyr ýaşayşyň gözbaşy, bol-elinligiň, eşretli durmuşyň sakasy bolan tebigatyň suw baýlygyny, onuň ähmiýetini, suwy rejeli ulanmagyň zerurlygyny wagyz-nesihat edýän şygrylaryň hem ençemesini ýazypdyr. Magtymgulynyň ýaşan döwründe suw ýetmezçiliginden adamlar köp kynçylyk çekipdirler. Bu barada şahyryň «Ýagmyr ýagdyr, soltany» diýen goşgusyň okanynda aýdyň göz ýetirmek mümkin. Ol:

Kadyr Alla dökgün rehmet barany,
Ekiniň hemdesti, ýeriň ýarany,
Ýeriň, gögüň, Arşyň, Kürsüň Suhany,
Rehm eýleýip, ýagmyr ýagdyr, Soltany² –

diýip, Alladan ýagyn ýagdyrmagy, ekinleri suwsuzlykdan halas etmegi soraýar. Şahyr: «Ekiniň hemdemi, ýeriň ýarany» diýen jümläniň üsti bilen suwy bijanlara jan berýän gudratyň baş sypaty hökmünde häsiýetlendirýär. Suwuň ýaşayş üçin zerurlygy barada şu sözlerden gysga, şondan manyly aýtmak mümkinem däl. Nusgawy şahyrymyz özüniň «Köňül joşundadyr» atly goşgusynda bolsa:

Üç essesi däli derýa,
Bir esse ýerde mün gowga,
Kim biler bu köne dünýä,
Ýa Rep, niçe ýaşyndadyr?!³ –

diýip, öz ýaşan döwründe suwuň Ýer ýüzüniň näçe bölegini tutandygy barada maglumat berýär. Ýlmy maglumatlara görä, häzirkigi wagtda

¹ Şol ýerde, II jilt, 362 s.

² Şol ýerde, II jilt, 137 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 266 s.

Ýeriň suwly bölegi ýa-da dünýä ummanlary Ýer üstüniň üçden iki böleginden gowragyny tutýar. Beýik şahyr ýene-de şol goşgusynda:

Kimdir bu dünýäde galan,
Maňa çyndyr, size ýalan,
Bir akdyr, bir gara ýylan-
Süleýmanyň gaşyndadyr¹ –

diýen setirleriň üsti bilen, tebigatyň hadysalary bolan gije hem-de gündiziň çalyşmagy barada gyzykly düşünje berýär. Magtymguly Pyragy diňe bir şygyr ýazmagyň ussady bolman, ol öz halkyna durmuşyň düýp manysyna düşünmäge, göz ýetirmäge, bu älem-jahany, onuň ähli baýlyklaryny söýmäge kömek edýän, ylmyň dürli ugurlaryndan habarly akyldar şahyrdyr. Şahyryň goşgularynda tebigat we onuň baýlyklarynyň çeper suratlandyrylmany onuň döredijiliginiň durmuşylygyny, dünýewiligini ýokary derejä galdyrýar, onuň watan söýüjiligine, ynsanperwerligine ýene bir gezek şaýatlyk edýär. Magtymgulynyň goşgy setirlerinde beýan edýän pikirlerinde tebigata we onuň baýlyklaryna bolan çäksiz söýgisi, mähri ýatyr. Ol öz şahyrana setirtlerinde tebigaty we onuň baýlyklaryny guwanç, buýsanç bilen wasp edip, adamlarda olara bolan söýgi, rehimdarlyk duýgularyny oýarmaga çalşypdyr. Şahyryň goşgularyny okanyňda tebigatyň ösümlük, haýwanat, toprak, suw we beýleki baýlyklary bolmasa janly-jandarlaryň ýaşap bilmejegini duýmaga, olary rejeli ulanyp, gorap saklamagyň möhümdigine düşünmäge, olar barada oýlanmaga mejbur edýär, ýaşayşa, gözle tebigata bolan hormatyň artdyrýar. Orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuwçylaryna, talyp-laryna biologiýa, geografiýa, himiýa sapaklarynda Magtymgulynyň tebigat baradaky şygyrlarynyň öwredilmegi, olaryň bu dersler boýunça bilimlerini maglumatlara baýlaşdyrmaga, çuňlaşdyrmaga, ylmy dünýägaraýyşlaryny giňeltmäge, olara watançylyk, ahlak, gözelligi terbiýesini bermäge kömek edýär. Çünki, beýik şahyryň tebigat we onuň baýlyklary baradaky şygyrlary ýaşlarda tebigatyň baýlyklaryna söýgi döretmäge ýardam berýän terbiýe mekdebidir.

¹ Şol ýerde, I jilt, 266 s

Tebigatyň baýlyklaryny rejeli peýdalanyp, aýap saklamak we köpeltmek barada Magtymguly Pyragynyň eden arzuwlary Türkmenistan Diýarymyzda Garaşsyzlyk ýyllarynda amala aşdy. Ata-babalarymyzyň tebigat bilen sazlaşykly gatnaşyk saklamak, onuň baýlyklaryny aýawly ulanyp, köpeltmäge kömek etmek baradaky asylyly däplerine sarpa goýýan, Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň gözəl tebigatyny onuň daglaryny, topragyny, ösümlik, haýwanat dünýäsini, suw we beýleki baýlyklaryny ylmy taýdan öwrenmäge, gorap saklamaga we köpeltmäge uly üns berýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzyň tebigaty görlüp, eşdilmedik derejede özgerdi, gözelleşdi. Türkmenistan bagy-bossanlyga, gül-gülzarlyga, jennet mekanyna öwrüldi. Şeýle gозellikleriň döremeginde Magtymguly Pyragy ýaly beýik şahyrlarymyzyň öz goşgy setirlerinde tebigaty we onuň baýlyklaryny wasp edip, olaryň ýaşayşyň dowam etmegi üçin zerurdygyny düşündirmeginiň uly ähmiýeti bar. Çünki, çeper söz, şahyranada duýgy adamda çuň täsir galdyrýar, her bir işe oýlanyşykly çemeleşmegi talap edýär.

Magtymguly şahyryň ýaşan döwründe diňe ýaz paslynda daglar, çöller, ýaýlalar reňbe-reň gül açyp, lälezarlyga öwürülen bolsa, häzirki döwürde diňe bir daglarymyz, çöllerimiz, çemenliklerimiz al-ýaşyl güllere basyrylman, Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen, ýylyň ähli pasylyarynda şäherlerimiz, şäherçelerimiz, obalarymyz, gür baglyga bürenip, her dürli gülleriň dokan halysy bilen basyrylyp otyr. Gözel ýurtda ýaşamak bolsa, halkyň saglygyna saglyk, şatlygyna şatlyk goşýar, adamlaryň ruhuny göterýär, işe ukyplylygyny, ýaşayşa höwesini artdyrýar.

GURBANGÜL GUZYÇYÝEWA,

*TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň esasy
ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň kandidaty*

**MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINE
«KYSASY RABGUZY» ESERINIŇ TÄSIRI**

Türkmen halky edebi we medeni gymmatlyklara örän baý. Şol edebi we medeni gymmatlyklar bolsa türkmen halkynyň gadymy döwürlerden bäri umumadamzat medeniýetiniň ösüşinde görnükli orny eýeleýän edebiýatyny we medeniýetini kemala getirip bilendigine şaýatlyk edýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda ajaýyp çeper eserleri bilen türkmeniň adyny belende galdyran şahyrlaryň, alymlaryň, danalaryň we akyldarlaryň sany bir ýa iki däl. Şolaryň biri-de türkmeniň we tutuş Gündogaryň beýik söz ussady Magtymguly Pyragydyr. Magtymgulynyň döredijilik örüsi giň, çuň we hertaraplydyr. Şahyryň şygryrlarynyň hertaraply we giň bolmagynda ilkinji nobatda Mäne baba, Abulkasym Firdöws, Nyzamy Genjewi, Omar Haýýam, Jelalleddin Rumi, Babyr, Hemedany, Hysrow Dehlewi, Sagdy, Saýýady, Hapyz, Jamy, Nowaýy we Fuzuly ýaly Gündogaryň beýik söz ussatlarynyň täsiri az bolmandyr. Muny ussat şahyr «San bolsam» atly goşgusynda şeýle beýan edýär:

Abu Seýit, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöws, Nyzamy, Hapyz perwany,
Jelalleddin Rumi, Jamy elwany,
Olarnyň jaýynda menem kän bolsam.¹

Mundan başga-da, döwrüň ykdysady-syýasy ýagdaýlary, ondaky bolup geýän hadysalar, halkyň başdan geçirýän agyr, kynçylykly ýaşawyş-durmuşy şahyryň edebi döredijiliginden sowa geçmändir. Şahyryň edebi mirasynyň baýlaşmagyna, tematiki örüsinin giňemegine we kämilleşmegine ata-babalarymyzdan nesilme-nesil geçip gelýän kyssa eserleriniň täsiri uly bolupdyr. Munuň şeýledigini

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 68 s.

şahyryň ýokarky ady agzalan goşgusyndaky şu setirler hem aýdyňlygy bilen subut edýär:

Salaman-Ebsaly serhoş eýleýip,
Bähram Gury tutup, mehruş eýleýip,
Azududdöwläni bir guş eýleýip,
Abu Mähfuz, Gyzył Arslan han bolsam.

Abu Bekr gan ýyglap Farsda galsa,
Aly, Mamun, Abisdama (?) deň bolsa.
Zünnun baryp, ol Rüsteme zor salsa,
Rüstemiň derdine men derman bolsam.¹

Ýokarky mysallardan görnüşi ýaly, Magtymguly Pyragynyň şygrylaryna taryhy maglumatlar, dini şahslar bilen baglanyşykly kyssa eserleriniň täsiri uly bolupdyr. Aýratyn hem, şahyryň şygrylaryna Nasreddin Rabguzynyň «Kysasy Rabguzy» eserindäki wakalaryň gönüden-göni täsiri bolupdyr. Ussat şahyryň «Atly ýaranlar» goşgusynda: «Depderler içinde bir kitap gördüm, «Kysasyl-enbiýa», «atly, ýaranlar»² diýmegi hem ýöne ýere däl. Ussat şahyr bu kitaby görüpdir, gaýta-gaýta okapdyr we ondaky wakalary, maglumatlary şygyr bentlerine geçiripdir.

Pygamberler, sahabalar we ýagşyzadalar hakyndaky bu kyssa eseri Haka uýan beýik söz ussadyň kalbyndan, ýüreginden birjikke sowa geçmändir, çünki bu eserde gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýan halallyk, päklik, ahlaklylyk, adyllyk, pespällik, edeplilik, ekramlylyk, sabyrlylyk, kanagatlylyk ýaly ýagşy däpler, asylly desurlar bar. Onda ejize ýardam bermek, goldamak, birek-birege zulum etmezlik, rehimli-şepagatly bolmak ýaly ynsanperwer pikirler bar. Şonuň üçin hem şahyryň şygrylarynyň many-mañzynyň köpüsünde diýen ýaly bu kyssadaky maglumatlar, wakalar, hekaýatlar hakynda gürrüň gozgalýar. Biz bu ýerde Magtymgulynyň edebi döredijiligine täsir eden beýik söz ussatlarynyň eserleriniň hemmesi barada

¹ Şol ýerde, I jilt, 69s.

² Şo ýerde, II jilt, 336 s.

gürrüň etmekden saklanyp, diňe şahyryň şygrylaryna Rabguzynyň «Kysasy Rabguzy» eserindäki wakalaryň täsiri barada söhbet etmegi göz önünde tutduk. Bu eser türkmen halkynyň arasynda, esasan «Kysasyl-enbiýa» «Pygamberler hakynda kyssa» ady bilen rowaç bolupdyr. Magtymguly Pyragy hem ýokarky şygrynda bu kitabyň adyny «Kysasyl-enbiýa» diýip getiripdir.

Bu kyssalaryň türki dünýäsine ýaýramagynda we meşhur bolmagynda Nasreddin Rabguzynyň hyzmaty uly bolupdyr. Ol ilkinji bolup, bu kyssany pars dilinden türkmen diline geçiripdir, oňa çeper öwüşgin berip millileşdiripdir. Kyssanyň başky nusgasy arap dilinde bolupdyr. Belli türk alymy Mustapa ibn Abdylly Kätip Hajy Halypanyň aýtmagyna görä, ony VII-VIII asyrlarda ýaşap geçen, Wehep ibn Münebbih ýazyşdyr. Soňra ol dürli awtorlar tarapyndan pars diline geçirilipdir. Rabguzy bolsa tanyş-bilişleriniň we dost-ýarlarynyň haýsý etmegi bilen ony pars dilinden türkmen diline geçiripdir. Rabguzynyň bu kitaby türki dünýäsinde uly meşhurlyk gazanypdyr. Ol XIX-XX asyrlaryň sepgidinde on iki gezek daşbasma usulynda çap edilipdir. Bu temada Alyşir Nowaýynyň hem «Taryhul-enbiýa» atly eser dörendigi barada maglumatlar bar, ýöne näbelli sebäplere görä, ol eser asyrlaryň ara düşmegi bilen ýok bolup gidipdir.

Magtymguly Pyragynyň «Kysasy Rabguzy» eserini öwran-öwran okandygynyň, ondan täsirlenendiginiň aýdyň mysalyny şahyryň bu eserdäki wakalar bilen baglanyşykly 20-30-a golaý şygrylar ýazandygy bilen hem esaslandyrsa bolar. Mysal üçin, Ýusup kyssasy bilen baglanyşykly şygrylary nazara almanyňda hem (bu kyssa barada yzda aýratyn gürrüň ediler), «Ýnsan ýaratdy», «Gelende bardyr», «Şalyk bile», «Duman göterler», «Pisat dünýädir», «Arap dilli söwdügam», «Ýerbe ýer geçdi», «Haky çün», «Pelegidir», «Ekip geçdi», «Adam ata bilen duşdy», «Öter bu dünýä», «Çyka bilmez sen», «Aýrylmadymy», «Köp jan çekipdir» we ş.m. şygrylaryny mysal getirmek bolar.

Şahyr öz diwanynda diňe bir «Kysasy Rabguzy» eserindäki belli-belli şahslar, pygamberler, ýagşyzadalar hakynda gürrüň etmän, eýsem kitapdaky Adam atanyň ýaradylyşy, How ene bilen baglanyşykly wakalar hakynda hem birin-birin gürrüň berýär. Muny

şahyryň «Ynsan ýaratdy» atly goşgusynyň mysalynda has aýdyň göz ýetirmek bolýar:

Bir Allaga aýdaý hamdy-senalar,
Bir gysym toprakdan ynsan ýaratdy.
Ten kapasyn kylmak üçin münewwer,
Jan nurundan şemgy-taban ýaratdy.

Owwal-a ýaratdy Adam atany,
Oňa jübüt eýledi Howa enäni,
Firdöwsi-aglada berdi mekany,
Oňa duşman melgun-şeýtan ýaratdy.¹

Şygyrdan görnüşi ýaly, Magtymguly Pyragy şu iki bendiň üsti bilen Adam atanyň ýaradylyşy hakyndaky wakalara okyjynyň ünsüni çekýär. Bu maglumatlar Nasyreddin Rabguzynyň «Kysasy Rabguzy» eserinde on bir pasyla bölünip berlipdir we onda Adam ata we How ene bilen baglanyşykly wakalar giňişleýin beýan edilýär². Şahyr «Ekip geçdi» atly şygrynyň üsti bilen «Kysasy Rabguzy» eseriniň içindäki ýagşyzadalar, pygamberler we olaryň kesp-kärleri bilen baglanyşykly wakalara okyjynyň ünsüni çekýär. Şahyr bu goşgynyň başyny: «Her pygamber bir kesp açdy, Kesbin mydam edip geçdi» diýip başlaýar. Soňra ol: «Öz döwründe Nuh pygamber, Nesjar işin tutup geçdi», «Idris köynek tikip geçdi», «Hakyň ýolunda Ybraýym, Janyn oda ýakyp geçdi», «Gurt Eýýubyň tenin iýdi», «Hasasyn göterip gola, Musa goýun bakyp geçdi», «Ýunus balygyň garnynda», «Ýusubyň käkilin zarlap, Ýol üstünde Ýakup geçdi», Resululla ol kuraýşdan, Ne jepalar çekip geçdi»³ diýip, «Kysasy Rabguzydaky» wakalar barada çeperleşdirip gysgaça maglumatlar berýär.

Şahyr «Gurt Eýýubyň tenin iýdi»⁴ diýen setirleriň üsti bilen adamlaryň birek-birege kömek, ýardam etmeklerini, dertlä derman

¹ Şol ýerde, II jilt, 126 s.

² Nasyreddin Pabguzy. Kysasy Rabguzy. Aşgabat, 2004, 32-94 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 163-164 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 163 s.

we rehimli-şepagatly bolmaklaryny ündeýär. Eserde ynsanperwerlik bilen baglanyşykly pikirlere köp orun berlip, esasy waka Eýýubyň etmişi bilen baglanyşykly dowam etdirilýär. Golunda maly-puly bolsa-da, aja nan, ýalaňaja don berip bilmeýän kişileriň ulumsylyk, gedemlik, tekepbirlik zerarly, Hakyň gazabyna duçar bolýandygyny şahyr ýokarky setiriniň üsti bilen açyp görkezýär. Şahyryň ýaşan zamanasynda aja nan, ýalaňaja don bermek zerurçylygy bardy, ony başaryp bilmeýän barlylar bolsa köpdi. Şahyr garyba, pukara, dertlä, hassa kömek etmegiň, ýardam bermegiň Hakyň we halkyň ýanynda neneşi mertebä eýedigini bir jümläniň üsti bilen beýan edýär.

Magtymguly Pyragy öz diwanynda Ýusup kyssasyna aýratyn orun beripdir. Beýle diýildigi, Magtymguly Pyragy Ýusup kyssasy barada iri sýužetli eser ýazypdyr diýildigi dälidir. Emma şahyryň giň manyly gysga setirlerinde Ýusubyň keşbine aýratyn üns berendigine «Hezreti Ýusupny beýan eýläýin, Kyssasy şekerden datly ýaranlar» diýen setirleri arkaly-da göz ýetirmek bolýar. Şahyr Ýusup kyssasy bilen baglanyşykly ençeme şygyrlar döredipdir. Olardan: «Ýusup diýe-diýe», «Batdy ýaranlar», «Atly ýaranlar», «Joşan günler heý», «Gitmediň dünýä», «Aýrylmadymy», «Köp jan geçipdir», «Kany», «Pelegidir» we ş.m. ençeme şygyrlaryny görmek bolýar.

Ýusup kyssasy Rabguzynyň eserinde hem iň uly göwrümlü kyssalaryň biri hasaplanylýar. Ol «Kysasy Rabguzy» eseriniň on altynjy kyssasynda «Ýusup alahyssalamyň wakalarynyň beýany»¹ ady bilen berilýär. Ýeri gelende ýatlasak, bu şirin kyssa diňe bir Magtymguly Pyragynyň däl, eýsem köp şahyrlaryň ünsüni özüne çekipdir. Köp şahyrlar bu kyssa bilen baglanyşykly ownukly-irili eserler döredipdirler, şygyrlar ýazypdyrlar. Nurmuhamet Andalyp hem özüniň uly göwrümlü «Ýusup – Züleyha» dessanyny, hut Rabguzynyň «Kysasy Rabguzy» eseriniň täsirinde döredendigi barada dessanynyň başynda şeýle diýýär: «Bar kysas içre ajaýyp destan. Ne bolaýdyr kylsaň ony gülüstan²?!»

Magtymgulynyň «Kysasy Rabguzy» eserindäki ünsüni çeken şahslarynyň ýene biri hem Karundyr. Karun nusgawy edebiyat-

¹ Nasyreddin Rabguzy. Kysasy Rabguzy. Aşgabat, 2004, 246-364 s.

² Nurmuhamet Andalyp. Ýusup-Züleyha. Aşgabat, 1987, 47 s.

da gysgançlygynyň, açgözlügiň simwolydyr. Şahyr Karun hakynda şeýle diýýär: «Kyrk şähri gyzyldan dolduran Karun, Gözi gumdan doldy, puldan dolmady».¹ Karun hakynda bu kitabyň on dokuzynjy kysasasynda, ýagny «Hezreti Musa Kelimullanyň wakalarynyň beýany» atly bölümünde gürrüň edilýär.

XIV asyrdan gadymy Köneürgenç topragynda ýaşap geçen türkmen şahyry Nasyreddin Rabguzynyň «Kysasy Rabguzy» eseri Magtymguly Pyragynyň edebi döredijiliginiň baýlaşmagyna özüniň oňaly täsirini ýetiripdir. Muny ussat şahyryň milli ruha ýugrulan her bir şygrynyň, bendiniň we beýdiniň aňyrsynda tükeniksiz, akyl, edep-terbiýe, ahlak we edep kadalarynyň ýatandygyny, ýokarda ady agzalan, goşgulary hem subut edýär.

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 515 s.

ŞAMUHAMMET GANDYMOW,

*Döwletmämmet Azady adyndaky
Türkmen milli dünýä dilleri instituty,
filologiýa ylmylarynyň kandidaty*

MAGTYMGULYNYŇ SOPUÇYLYK GARAÝYŞLARYNDAKY RUHY-AHLAK GÖZLEGLER

Sopuçylyk taglymatynyň öňe süren ahlak kadalary öz tebigaty boýunça içki ruhy päkligi ykrar edýär. Bu taglymat ruhy-ahlak kämillige ýetmegiň dört ugruny hödürleýdir. Sopuçylyk ruhy-ahlak kämilligi ahlak päkligine we arassalygyna daýanýan kämillikdir. Şeýle ahlak kämilligine ýetmek üçin sopy ruhy päkleniş, ahlak taýdan arassalanyşyň dört basgançagyny geçmeli bolupdyr. Birinji basgançak – beden päkligi. Ikinji basgançak – şerden we gahardan saklanmak bilen ruhy taýdan päklenmek. Üçünji basgançak– ynsany haýwana ýakynlaşdyrýan ýa-da oňa öwürýän ýaramaz gylyklardan we edim-gylymlardan päklenmek. Dördünji basgançak – köňül köşgüniň iç ýüzüniň päkligini we onuň syrçalanan ýaly ýalpyldap duran arassalygyny gazanmak.

Magtymgulynyň ýüreginde besleýän ahlak päkligi hem ruhy arassalanyşyň şu dört basgançagynyň çäklerinde göz önüne getirilýär. Muňa şahyryň şu aşakdaky bendi doly şaýatlyk edýär:

Her zaman Magtymguly, halk içre gezme, lap edip,
Sakla gybatdan diliň, ugrunda gez ynsap edip,
El uzatma köp pisada, ýör Hudadan howp edip,
Sopulyk esbaby hoşdur, geý içni sap edip,
Bolsa möý-möjek içim, bu eski şaly neýlerem.¹

Diýmek, Magtymgulynyň şygyr gahrymanyna sopulyk esbaby hoş görünýär. Şoňa görä ol özüniň ruhy-ahlak garaýyşlaryny sopuçylyk ruhy päkliginiň çäklerinde ýüze çykarýar. Gedemlik etmezlik, men-menlikden gaça durmak, diliňi gybatdan saklamak, ynsabyň päkläp, Allanyň gullugynda durmak, bozgaklykdan, şerden el üzme,

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 281 s.

Hudaýdan howatyryly gezmek, içini sap etmek – bularyň hemmesi diňe bir bendiň dowamynda orta atylan sopusylyk didaktikadyr. Magtymguly özüniň şu hili ruhy päklige ýugrulan ahlak konsepsiyasy bilen Magtymguludyr. Şahyryň sopusylyk ruhy-ahlak konsepsiyasyndan ugur alýan şygyr gahrymanynyň häsiýet bitewiligini emele getirýän hem dünýewi we mistiki päklikdir.

Magtymgulynyň sopusylyk bilen ilteşiklidigini tassyklamaklyk ony orta asyr döwrüniň garaňky künjüne itermek däldir. Sebäbi şahyr sopusylyk ruhy-ahlak ýörelgelerine esaslanýarka hem dünýewi ahlak ýörelgelerinden daşlaşmaýar. Magtymgulyny sopusylyk ruhy-ahlak ýörelgelerinden üzňe saklap, onuň filosofiyasyna-da, döredijilik keşbine-de doly baha bermek kyn bolar. Aslynda özüniň sopusylyk ýola düşenine buýsanyp, ony öwrän-öwrän nygtaýan duran şahsyýeti hem, onuň şygyr gahrymanyny hem öz ynanjyndan, garaýşyndan daşlaşdyrjak bolmagyň hiç bir jähtden zerurlugy-da ýok. Şahyr özüniň sopusylyga bolan garaýşyny, oňa bolan pelsepewi ilteşigini şeýle beýan edýär:

Ähli-Hak bolsam, diýer men: «Özge haly neýlerem»,
Bu sowulmaz derdi, sansyz galmagaly neýlerem.
Owwaly zowky-surur, hasratly maly neýlerem,
Ahyry möwt-u gubur, bu boş hyýaly neýlerem,
Bolmuşam men zowk ähli, esbaby-melaly neýlerem.¹

Şahyr özüniň sopusylyk ahlagyna bolan buýsanjyna ikerjiňlenmäge ýer goýmaýar. «Ähli-Hak bolsam» – sopy, sopusylygyň wekili bolsam, maňa başga hal gerek däl – diýip durka, ony sopusylyk ýörelgelerinden çetleşdirmek mümkin däl. Şygyr gahrymany ähli-hal bilen özüni zowky-sapada ýaly duýýar. Oňa bu dünýäniň derdi-galmagaly gerek däl. Mal-dünýe ýygmagyň aladasy hem, hasraty hem haram. Onuň düşüňjesine görä, bu dünýäniň ahyry ölüm – gubur. Şoňa görä «ýüzüňe gülüm-gülüm, ahyry hem ölüm» dünýäniň boş hyýalarynyň zerurlygy ýok. Ol bu dünýäniň gaýgy-gamyny, gussasyny, hasratyny, hatda ölümünü hem inkär edýär. Haka aşyk bolup, yhlasyny päkläp, bakylyga siňmek isleýär. («Magtymguly, her kim hasdyr, Işim derga-

¹ Şol ýerde, II jilt, 281 s.

ha yhlasdyr»). Bu yhlas sopusylygyň yhlasydyr. Bu päklik sopusylyk ahlakynyň päkligidir.

Säher turup, yşkyň kitabyn açsam,
Okap-okap, dürri-manylar saçsam,
Kyrklar-le jem bolup, pyýala içsem,
Künji-meýhanada aýag ýetişe.

Ylmy-kal, ylmy-hal baryn jem etsem,
Şerigat ýolunda daýym göz etsem,
Nebzi-şeýtan – dünýä hyrsyn terk etsem,
Şeraban tehuran bulag ýetişe.¹

Bu setirler Magtymgulynyň galamynyň astyndan çykan setirler. Eger şundan çen tutsaň, şahyryň dünýägaraýşyny sopusylygyň ylmy-kal, ylmy-hal ýaly taglymy ýörelgeleriniň içinden geçirip, derňemeli bolýar. Sebäbi şahyryň bir ýerde jem etmek isleýän ylmy-kaly – din, şerigat we akyl ýetirip bolýan zatlar hakyndaky ylm bolsa, ylmy-hal Taňry bilen bendesiniň arasyndaky ýagdaýynyň syrларыny öwrenmek ylmy, Ylahy yşk ylmy, mistikadyr. Ylmy-hal bilen ylmy-kalyň arasynda bir tapawut bar. Ylmy-hal taglymaty Taňryny tanamak we oňa birleşmek gepleşik arkaly däl-de, diňe güýçli hyjuw we tüýs ýürekden oňa berilmek netijesinde mümkin bolýar diýlip nygtalýar. Emma ylmy-kal Taňryny hakyky tanamak akyl arkaly ýüze çykýar we munda Taňry bilen sözleşmek, syrlaşmak bolýar diýlip düşündirilýär.² Ý.E. Bertels ylmy-kal we ylmy-haly ekstatik ýagdaý we ylhamly söz hakyndaky ylm – diýip häsiýetlendirýär.³

Magtymguly özüniň ýürek hasratyny sopusylyk ruhy-ahlak ýörelgeleriniň çäklerinde egismäge ýykgyň edýär. Şygyr gahrymanynyň yşka düşmek, «säher turup, yşkyň kitabyny açmak», çiltlenler bilen jem bolup, pyýala içmek, meýhanada aýag islemek, nebsi

¹ Şol ýerde, II jilt, 8-9 s.

² Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, 1988, 477 s.

³ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965, 329 s.

terk etmek ýaly sopusylyk hyjuwlanmalary onuň ruhy-ahlak hyýal-bentligindäki başdan geçirmeleridir.

Şahyryň sopusylyk ruhly sygyr gahrymany Ylahy yşka düşen, gözi ýaşly gahryman. Gözýaş Magtymgulyda iki hili ideýa-çeperçilik maksat üçin işledilýär. Birinjiden, ol hiç hili dini reňki bolmadyk, umumy ynsan hasratyny açyp görkezýän çeper detaldyr. Şahyr «gider bolduň öňün başlap, galdy beýtiň gözün ýaşlap» diýýärkä ýa-da «kimse gülse, kimler ýaşlar gözlerin» diýýärkä, gözýaşy ynsan hasratynyň nyşany hökmünde ulanýar. Ikinjiden, gözýaş şahyryň sopusylyk heseriniň simwoly bolup, onuň ahlak-ruhy konsepsiýasynyň sopusylyk ugruny alamatlandyryp gelýär. Gözýaşyň şu ikinji manydaky ulanylyşynda onuň ideýa-çeperçilik gymmaty has agramly gelýär. Gözýaş sopolaryň yşky heseriniň, Ylahy kriterileriniň alamatydyr. Ol sopolaryň Haka aşykylygynyň, Ylahy yşky yhlasynyň, ahlak päkliginiň simwolydyr. Magtymguly özüniň sopusylyk yhlasynyň saplygyny, yşky joşgunynyň möwjüni aňlatmak üçin, gözi ýaşlylyga çeper detal hökmünde ýygy-ýygydan ýüzlenýär. Şahyryň garaýşyna görä, säher wagty – Hakyň dergähiniň açylyan pursaty. Säher – guşlaryň owazyňa garyp, Haka nalyş etmegiň, yhlasyňy, ynsabyňy päkläp, Ylahy yşky hyrujyňy dolduryp-daşdyryp, gözýaş etmegiň wagty:

Säher wagty gapyl bolmaň, ýaranlar,
Dergahlar açylar çagdyr bu çaglar.
Rehmete duş geldi bu wagt erenler,
Hak nury saçylar çagdyr bu çaglar.

Asy bolma, günähiňden ýanawer,
Özüň tany, menligiňden inewer,
Ýagşy wagtdyr, toba kylyp dönewer,
Ýazyklar geçiler çagdyr bu çaglar.

Ýüz ýyl gezeň ýalançyny sürüban,
Ten topraga döner bir gün eriban,
Ýokluk meýdanynda mejlis guruban,
Menlikden geçiler çagdyr bu çaglar.¹

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 417 s.

Şu setirlerde säher wagtyna şahyryň aýratyn üns bilen garandygynyň sebäpleri äşgär ýüze çykýar. Sähere şahyr bütin barlygynyň – älem-jahanyň päkleniş pursaty hökmünde nazar aýlaýar. Säher çagy Hakyň nury seçilýän ýa-da seçilämeginiň iň mümkin çagydygy aýratyn nygtalýar. Şonuň üçin şahyr säher çagy gapyl ýatmazlyga çagyryýar. Säher çagyna toba etmegiň iň amatly pursaty, päliňden gaýtmagyň aýny wagty, ýazyklaryň, günäleriň geçilýän pursaty hökmünde garalýar. Umuman, ahlak-ruhy päkleniş, kalbyň arassalaýyş üçin säher-sabalar iň amatly pursat bolup, şahyryň şygyr gahrymanyny heýjana salýar.

Şu ýerde Magtymgulynyň sopusylyk filosofiýasyna başbütinleýin siňdirilen başga bir ýagdaýa hem ünsi çekesimiz gelýär. Şahyr ýokarda ýatlanan şygryň dowamynda hem şol ýagdaýa iki gezek ýüzlenýär. Bu, elbetde, ýöne ýere däl. Eýsem, ol nähili ýagdaýka? Eger üns beren bolsaňyz, ýokarky alnan mysallaryň arasynda «özün tany, menligiňden inewer», «menlikden gaçylar çagdyr bu çaglar» diýen setirler bar. Şahyr «menlikden inewer», «menlikden gaçawer» diýip, haýsy ahlak-pelsepewi ideýany ündeýärkä? Ony, elbetde, «men-menlik, gedemlik» diýip, düşünmek hem, düşündürmek hem bolardy. Ýöne ol ýöntemligiň çygyrdaky pikir bolup galardy. Dogry, şahyryň ahlak garaýyşlarynyň çäginde şol ýaramaz gylyk-häsiýetleriň hem inkär edilýändigini aýtmalydyrys. Ýöne bu şygryň tutuşlygy bilen sopusylyk ruha ýugrulandygyny nazara alsaň (şygryň matlagy (başy) säherde, maktagy (soňy) gözýaşda: – «gözýaşy saçylar çagdyr bu çaglar»), onda bu ýerde «menligiň» sopusylyk ideýa-mazmun ýüküni göterýänligi äşgär bolýar.

Magtymgulynyň sopusylyk hyrkasyna girip, diwanalyk edenligi hakda biziň elimizde maglumat ýok. Biz bu ýerde şahyryň şygyr gahrymanynyň sopusylyk ruhy dünýäsine esaslanýarys. Eger şygyr gahrymanynyň ahlak garaýyşlaryna siňňin syn salsaň, onuň sopolara mahsus hudaýhonluk bilen «dem çekýänligini» duýmak kyn däl. Şoňa görä şygyr gahrymanynyň «menlikden inmek», «menlikden gaçmak» ideýasyny öňe sürmegini onuň öz empiriki «Menini» ýeňip geçip, hudaýhonluga siňmegi diýip düşündirýäris. Şahyr öz «Menini» Hakyň keşbinde görmegi ündeýär. Hakyň didaryna gowuşmak, onuň

jemaly bilen birleşmek baradaky sopusylyk taglymat Magtymgulynyň döredijiliginde «menlikden inmek», «menlikden gaçmak», «özüni tanamak» ideýalary arkaly ýüze çykarylýar. Diýmek, säher nalyş edip, gözýaş dökmegiň aňrysynda öz «menliginden inip», «menliginden gaçyp», «özüni tanap», Hak bilen birleşmek ideýasy ýatýan eken.

Magtymgulynyň sopusylyk şygryýetindäki gözýaşlylygyň düýp-teýkarynyň bir tarapyň sopusylyk filosofiýasyna ulaşyp gidýändigini öňde ýañzydypdyk. Haka dost bolmak, Haka ýaran bolmak, Hak bilen birleşmek hyjuwyny säher gözýaş dökmek arkaly ýüze çykarýan sopolaryň ahlak-ruhy garaýyşlary şahyryň sopusylyk dünýäni düşündirişine düşek bolup durýar. Şunda onuň ideýa çeperçilik ýaragy köňül päkligi, ruhy arassalyk, mistiki yşky hyruç we gözýaşdyr:

Hak dosty kemelmez, köne jahandyr,
Leyken jahan içre dosty pynhandyr,
Dost bolana bu iki iş nyşandyr,
Ýürek yşkdan dola, dide nem bile.¹

Magtymgulynyň sopolara (dosta, Haka dosta) mahsus nyşan hökmünde öňe süren iki işiniň biri Ylahy yşkydyr, biri hem gözýaşdyr. Şahyryň pikirçe, yşk we gözýaş Haka dost bolmagyň nyşanlary. Bu iki iş – iki nyşan bolsa sopolara mahsus ruhy haly ýüze çykarýan alamatlardyr. Magtymgulynyň sopolara we sopusylyga öz ideýa-ruhy taýdan ýakynlygyny şol iki nyşanyň – ýüregiň yşkdan, didäniň nemden dolulygynyň üsti bilen ýüze çykarmagy onuň Haka dostluk, hudaýhonluk konsepsiýasynyň urbasyny elekden geçirmäge ýardam edýär. Şahyryň nazaryça, sopolar Haka iň ýakyn adamlar. Olar Hakyň dostlary we ýaranlary, olara dil ýetirmek Haka dil ýetirmek bilen barabar bir zatdyr:

Eý, akly aryg ýigit, munda gel,
Birniçe sözüm bar, jandan gulak sal,
Nirde derwüş görseň, baryp, alkyş al,
Derwüşden ýeg hiç kim ýokdur Hudaýa!

¹ Şol ýerde, I jilt, 428 s.

Tamugyň dykanjy zekatsyz baýdyr,
Derwüşe tagn eden segi-bijaýdyr,
Derwüş ýerde — derýa ýa gökde Aýdyr,
Doňuz derýa neýlär, it üyrüp Aýa.¹

Bu setirlerden şeýle hakykat gelip çykýar. Akyl ýetirişiň magtymguluçylyk aýtymynda sopular keramatly kişiler. Sebäbi olar Hakyň dostlary, Hakyň keremine duçar bolanlar. Haka sopusdan ýagşy ýarany tapmak kyn. Şoňa görä olaryň alkyşyny almak, Magtymgulyňyň pikirçe, Allanyň alkyşyny almak bilen barabar. Olar Hak nazary düşen serhoş kişiler («Hak nazaryn salan bir serhoş ýigit»). Sopulyk serhoşlugyna düşeni üçin, olara ýaňsy bilen garamak, gyýjytly bakmak Hakyň näletlemesine duçar bolmak howpuny salýar. Magtymgulyňyň düşüňjesine görä, sopolaryň arkasynda Hudaý bardyr. Şonuň üçin sopolary ýaňsylaýjak bolmak özüni masgaralamaklyga alyp barar. Has takygy, şygyrda nygtalyşy ýaly, doňzuň ýer dörüp, derýa kâr edip bilmeýşi deýin ýa-da itiň gökdäki Aýa üyrüp, masgara bolşy kimin özüni ryswa etmegiň mümkin. Şonuň üçin Magtymgulyňyň garaýşyça, iň gowusy «nirde derwüş görseň, baryp, alkyş al». Belki, derwüşiniň alkyşy seniň üstüne Hakyň nury bolup döküler. Ine, Magtymgulyňyň ýokarky setirleriniň emelsizräk düşündirilişi şeýle manyny berýär. Şunlukda, şahyr sopusçylygyň hemme adamda Hakyň keşbini görýän «enel-Hak, men – Hak» taglymatyna düzediş girizýär. Magtymgulyňyň garaýşyça, hemme adamsan Hakyň jemalyny gözlemeli däl. Onuň üçin derwüşler didara iň ýakyn ynsanlar. («Derwüşden ýeg hiç kim ýokdur Hudaýa»). Belki, şahyryň hamraklyk bilen derwüşleri goraglamagynyň durmuşy köki hem şundadyr.

Ýer diregi, Gök paýasy,
Derwüşleriň dogasydyr² –

diýip, güwä geçýän şahyryň olara keramatly kişiler hökmünde

¹ Şol ýerde, I jilt, 446 s.

² Şol ýerde, I jilt, 278 s.

garandygynyň uýy iki däl. Şonuň üçin şahyryň ahlak konsepsiýasy sopusylygynyň çäklerinde kemala gelen ruhy-ahlak garaýyşlardan ugur alýar. Sopusylyk filosofiýasy şahyra dünýä akyl ýetirmegiň baş ýörelgesi bolup hyzmat edýär. Şeýle bolansoň onuň şygyr gahrymany sopusylyk hyrkasyny egne atan gahryman hökmünde orta çykýar. Şygyr gahrymanynyň ruhy dünýäsi özüne sopolaryň dünýäsinde ahlak taýdan päklenmek, dertli ýüreginiň hasratyny gowzatmak, gamkeşlik bilen joşup duran kalbynyň gussasyny egismek üçin ruhy gaçybatalga tapýar.

Şahyryň ulug Türküstanty baglan sopynyň – Hoja Ahmet Ýasawynyň şahsyýetine ýygy-ýygydan ýüzlenmeginiň sebäbi hem şundadyr. Çünki ol şahyryň aňlaýşynda, Hak nazary düşen, sopoluk serhoşlugynyň çür başyna çykan keramatly kişi:

Kyldy oňa Hak rehmet,
Nury-tejelli gudrat,
Hyrka geýen Hoja Ahmet,
Saýramdadyr-Saýramda.¹

Magtymguly üçin keramat bolup görnen sopolaryň başdan geçirmeleriniň, ýaşayyş durmuşlarynyň döwran bolup, salgym atmagynyň sebäbi hem Hoja Ahmedini sopusylyk ruhuna «Nury-tejelli» gudratyň ýalkymynyň düşenligindedir. Şahyr başga bir ýerde «Möwlam nazar salsa, döwlet ýar olar» diýip, meseläni has aýdyňlaşdyrýar. Magtymgulynyň sopusylyk ahlak konsepsiýasynyň çäklerinde wagyz-nesihat edýän şygyr gahrymanynyň häsiýet bitewiliginiň hem säher turup, doga kylan, guşlar bilen nalyş eden, didelerini nemden püre-pürläp, gözýaş döken sopolaryň ruhy-ahlak hallary bilen sepleşip gidýändigindedigini görmek kyn däl:

Köňül aýdar: halkdan galyp,
Gezsem daglar-daşlar bile.
Ýazygymy ýada salyp,
Ýüzüm ýuwsam, ýaşlar bile.

¹ Şol ýerde, I jilt, 276-277 s.

Doga kylyp, säher wagty,
Nalyş kysam guşlar bile.¹
Doga kysam, dergahe duş gelermi?
Säher turup, Biribara ýüz ursañ.

Säher turup, nalyş kysañ Hudaýa,
Güne gol göterip, ýalbarsañ Aýa.²

Il gözünçe ýüz ýyl tagat kylandan,
Ýagşydyr bir säher gözden ýaş gelse.³

Ýüz müň günä ýok eýlä,
Säher gözden ýaş gitmek.⁴

Säher turmak, doga kylmak, nalyş etmek, ýazygyňy ýada salmak, döwletli döwran islemek, dergähe ýetmek höwesi, ahy-pygan çekmek, gözýaş dökmek mysal alnan setirleriň şahyrana keşpler ulgamyny bitewileşdirýän alamatlardyr. Olar sopusylyk şygryýetiniň şahyrana keşpler dünýäsini bezeyän çeperçilik serişdeleridir. Bitewilik bu ýerde diňe serişdelerde hem däldir. Bitewilik olaryň keşpleýin ýüze çykýan ideýa-çeperçilik ruhundadyr, şygrylaryň süňnündedir. «Yşky zyýada güýçlenip», «heddin bilmeý, aşa joşa düşen» şygry gahrymanynyň ahlak-ruhy konsepsiýasyndadyr. Eýsem, bu konsepsiýa nämeden baş alyp gaýdýarka? Ol «Her eşýadan ýar sypatyn ders aldym» diýip, şahyryň özüniň boýun alşy ýaly, «Her eşýadan ýar jemaly eks eden» sopusylyk hudaýhonlugyndan gözbaş alýar.

Gözbaş weli, şahyryň garaýşynda, edil salgymy ýada salýar. Oňa ýetmek kyn hem agyr. Gözbaş barýan ýol juda uzak, ýük hem agyr. Üns berseň, ömrüň gysgalygyndan adam üçin bu pany dünýäde berlen wagtyň juda azlygyndan zeýrenip, şu babatda adalat agtaryp, Hakyň ýoluna çykan şygry gahrymany bu ýolda özi üçin uly bir hakykaty açýar: ýol – uzak, ýük – agyr. Elbetde, ýol diýlende, agyr mähelleli şäherlerde, galalarda, kentlerde şaglap ýatan şaýollary göz

¹ Şol ýerde, I jilt, 252-253 s.

² Şol ýerde, I jilt, 507-508 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 393 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 251 s.

oňüne getirmeli däl. Sopusylyk taglymatynda ýol – Hakyň dergähine barýan mistiki ýol. Ol sopynyň ruhy-ahlak kämilliginiň ýoludyr. Ýük diýlende hem şonuň ýaly. Ol kileläp ýa tonnalap ölçäp bolýan ýük däl. Ýük – Hakyň dergähine ýetmek üçin ýola düşen sähilgiň (ýolagçynyň – sopynyň) Hakyň oňündäki borçlary, ol ruhy-ahlak päklenişiniň, ruhy-ahlak kämilliginiň ýüküdür. Ýol mistiki yşkyň ýoludyr, ýük mistiki yşkyň ýüküdür. Şygyr gahrymany sopusylyk yşk ýoluna düşüp, ine, şol ýoluň uzakdygy, ýüküň bolsa agyrdygy baradaky hakykata akyl ýetirýär.

Akyl ýetirişiniň bu basgançagy şygyr gahrymanynyň ruhy dünýäsini lerzana salan basgançakdyr. Ýoluň yrakdygy, ýüküň agyrdygy baradaky hakykatyň üstüni açmak şygyr gahrymanynyň wagt taýdan örän uzak möhletli ruhy ejirleriniň we ezýetleriniň başy bolýar. Eger şeýle bolmadyk bolsa, onda şahyr bu meselä beýle sansyz- sajaxsyz gezekler dolanyp baryp durmazdy:

Menziller yrakdyr, ýükler agyrdyr,
Irteräk terpeniň, giçdir, ýaranlar.¹

Agyrdyr heňnamlar, uzakdyr ýollar,
Soraşsa ýigitler, sözleşse diller,
Baharda açylan reňbe-reň güller,
Bir pasyl açylar – ýaza myhmandyr.²

Menzil iki, ýol yrakdyr,
Anyň pikrin kylan barmy?³

Dergähiňden derman dileneý niçe,
Uzyn ömrüm sagýyn sarp etdim hije,
Ýük agyr, ýol yrak, garaňky gije,
Jan hem jöwlan urar çykmaga tenden.⁴

¹ Şol ýerde, II jilt, 80 s.

² Şol ýerde, I jilt, 441 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 308 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 139 s.

Bellemeli tarapy, ruhy-ahlak kämilligine ýetmegiň ýolunyň yrakdygy, ýüküniň agyrdygy baradaky hakykat ömrüň gysgalygy hakyndaky ozal akyl ýetirilen hakykatyň üstüni tutuşlygyna örtüp bilmeýär. Şahyr ruhy kämillige ýetmegiň alyslygyny we güzaplylygyny ömrüň gysgalygyny nygtamak bilen utgaşykly öňe sürýär. Şu iki uly hakykatyň üstüniň açylmagy şahyra başga bir ideýa rowanlyk bermäge ýol salgy berýär. Şonuň üçin Magtymguly bularyň üstüne ýene bir hakykaty sepläp goýberýär. Netijede, sopusylyk ruhly sygyrlaryň başy üç meselede jemlenýär. Ony şahyryň öz sözleri bilen aýtsak, şeýle netijeleri alarys:

1. «Menziller yrakdyr, ýükler agyrdyr».
2. «Pursat kemdir, ömür azdyr».
3. «Azygyň taýýary kyl, kerwen çekilmesden burun».

Oňurgaladyp öňe çykarylan şu üç mesele ruhy kämelligiň sopusylyk maksatlarynyň irki basgançaklarynyň talaplaryny özüde jemleýär. Talap şu üç hakykata akyl ýetirmekdedir. Şahyryň pikiriçe, menziliň yrakdygy, ýüküň çökderligi, pursatyň kemligi, ömrüň azlygy hiç bir jähtden «azygyň taýýary kylmak» maksadyna kölege salmaly däldir. Gaýtam, Magtymguly birinji iki hakykaty aýratyn nygtamak bilen üçünjiniň («Azygyň taýýary kylmak») amala aşmagyna itergi bermek isleýär. Üçünji hakykat bolsa o dünýä azygyňy gazanmaklygyň, o dünýä aladasy bilen ýaşamaklygyň zerurlygyny ündeýän hakykat. Bu öwüt-ündewler Magtymgulynyň real dünýä hakdaky filosofiýasynyň ýüze çykaran, döreden we ösdüren taglymatyndan gelip çykýar. Ol taglymat bolsa akyl ýetirişiň şeýleräk netijesine esaslanýar:

Bu dünýä ýüzüne gülüm-gülümdir,
Pişesi jepadyr, jebr-u zulumdyr,
Her niçe ýaşasaň, ahyr ölümdir,
Eziz janlar tende bize myhmandyr.

Magtymguly, aýdar, iller sözümdä,
Ölüm ýadymdadyr, gorky gözümdä,
Her niçe ýaşasaň ýeriň ýüzümdä,
Adam ogly baş gün duza myhmandyr.¹

¹ Şol ýerde, I jilt, 442 s.

Şygryň bütin ideýa-çeperçilik gymmaty myhman hem myhmançylyk düşünjeleriniň şahyrana keşp derejesine ýetirilenligi bilen baglydyr. Myhman şahyrana keşbiniň sopusylyk reňkler, öwüşginler bilen bezelen şekili mazmuna aýak diräp, örboýa galýan şahyrana keşbiň däl-de, tekstiň astynda galýan şahyrana keşbiň şekilidir. Ýöne ol abstraktlygyň dumanýnda öçügsi görünýän şahyrana keşp ýa-da salgym däldir. Ol anyk çeperçilik netijelere esaslanýan anyk şekilli gizlin şahyrana keşpdir. Bu ýerde anyklyk nämede? Anyklyk dünýäniň şatlyk-şagalaňdan doly öý şekilinde göz öňüne getirilip, töründe ajal torunyň gurlanlygyndadyr. Ynsanyň şeýle öýe myhman bolýanlygynyň nygtalmagyndadyr. Bu şygryda aýdyň ýüze çykýan şahyrana keşpler ulgamy – dünýä – baş gün duz – myhman; o dünýä – bakylyk – öý eýesi. Olar (myhman we öý eýesi) özleriniň tutuş oňlaýan hem garşy bolýan pikirleri bilen sopusylyk şygryýetiniň çeperçilik äleminiň bezegleri bilen beslenen keşplerdir. Şahyr bu ýerde şol däpleşen çeperçilik äleminiň çäginde söz açýar. Şeýle däpleýin söz açmak Magtymgulynyň sopusylyk tapgyryna girýän şahyrana eserleriniň hemmesine mahsusdyr. Sebäbi Magtymgulynyň döwrüne çenli sopusylyk özüniň tutuş taglymaty we çeperçilik dünýäsi bilen däpleşmek häsiýetine eýe bolupdy.

EJEGYZ ÇARYÝEWA,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar
institutynyň esasy ylmy işgäri,
filologiýa ylmymlarynyň kandidaty*

DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERI WE ŞAHYRYŇ ŞYGYR DÜNYÄSI

Gözel Diýarymyzda doglan gününüň 290 ýyllygynyň şanyna toý tutulýan akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy pähim-parasatyň egsilmez hazynasy bolup, ol türkmeniň esasy terbiýe mekdebidir. Beýik şahyryň halkyň önünde bitiren hyzmatlarynyň ýene biri, has dogrusy, iň esasysy türkmen diliniň taryhynda uly öwrülişik edenligidir. Pähimdar şahyr şygryýetiň dilini halkyň gepleşik diline golaýlatdy. Gözel setirlerindäki çuňňur many-mazmunly sözlerdir söz düzümleri, aňlatmalardyr gaýry dil baýlyklary halkyň öz gündelik gepleşik dilinde ulanyp ýören dil serişdeleri bolandygy üçin, okyjynyň ýa-da diňleýjiniň aňyna ýiti täsir edýär. Hut şonuň üçin şahyryň parasatly pikirleri halkyň kalbyna ykjam ornap, köňül köşgünde hemişelik orun tutupdyr.

Magtymgulynyň dilindäki durnukly söz düzümlerini, atalar sözüdir nakyllary şahyr halkyň dilinden alypmy ýa-da şygyr setirlerinden halk diline geçipmi, saýgarybam bolanok. Ine, şu ýagdaý hem akyldar şahyryň çeper şygrylarynyň diliniň halkyň gepleşik dili bilen berk baglanyşygyny, has dogrusy, birligini subut edýär. Dogrusy, şahyryň çeper şygrylary ene dilimiziň dury çeşmesidir. Ol şygrylardan aňyrsynda dünýä ýaly giň many-mazmun ýatan sözlerdir aňlatmalary – gadymy türkmen dilimiziň dür dänelerini isledigiňçe çöpläbermeli.

Biziň dilimizi many çuňluklaryna eýe edýän dil baýlyklarynyň biri-de durnukly söz düzümleridir. Magtymguly şu dil baýlygyny ussatlyk bilen şygyr setirlerine siňdiripdir. Meselem, Magtymguly akyldaryň «Mal ýagşy» atly şygrynda şeýle diýilýär:

*Her kimiň özüne Müstürdir jaýy,
Ýadyndan çykmaýyr baýramy-toýy.¹*

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 497 s.

Şu mysalyň birinji setirinde gözelligiň hem-de watansöýüjiligiň nusgasy hökmünde dünýä edebiyatynyň taryhyna giren «Ýusup-Züleyha» ýordumyndaky wakalar göz önünde tutulýar.

Erteki-rowaýat görnüşinde üç müň ýyldanam köp wagt bári halklar arasynda aýdylyp gelinýän bu ýordum esasynda şahyr-ýazyjylar dürli döwürlerde iki ýüze golaý uly göwrümlü çeper eser döredipdirler.

Ýusuply kyssanyň erteki-rowaýat görnüşini türkmen halk döredijiliginde-de görmek bolýar. Özem bu erteki Ýusuply kyssa ýazuwly edebiyata geçmezinden has irki döwürlerde dörän bolmaly. Bu ertekide enebaşa agalary tarapyndan gul hökmünde satylan Ýusup köp horluklary ýeňip geçip, ahyry Müsürde şa bolýar.

Emma Ýusup Müsürde şa bolsa-da, hemişe öz dogduk mekany Kengany küsöp gezyr. Ahyrda-da: «Müsürde şa bolanymdan Kenganda geda bolanym gowudyr» diýýär-de, şalygyny taşlap, Kengana dolanyp gelýär.

Dilimizde ýörgünli ulanylýan «Müsürde şa bolandan Kenganda geda bol!» diýen atalar sözi hem Ýusubyň aýdan şu sözünden galypdyr.

Şeýle hem bu jümläniň «Müsürde şa bolandan öz ilinde geda bol!», «Her kimiň öz ýurdy özüne Müsür» ýaly dürli nusgalary döräp, gepleşik dilimize ornaşypdyr. Magtymguly akyldaryň şygryndan alan mysalymyzdaky «Her kimiň özüne Müsürdir jaýy» diýen jümle-de şol nusgalaryň biridir.

Ýeri gelende aýtsak, tutuş mazmunynda watansöýüjilik meselesi birinji orunda durýan bu gadymy kyssanyň ýazuwly edebiyata girmegi bilen, hususan-da, XIII asyrdaky ýaşan türkmen şahyry Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy, Nasreddin Rabguzynyň «Kysasyl-enbiya» atly meşhur kitabyndaky Ýusuply kyssa bilen içgin taňsanon (öz döwürdeşi Nurmuhammet Andalybyň dessany bilenem tanyş bolan bolmagy mümkin), ol Magtymguly Pyragynyň ruhy dünýäsine ykjam ornapdyr. Şahyr «Atly ýaranlar», «Ýusup diýe-diýe», «Arap tilli söwdügi» ýaly goşgularyny tutuşlygyna Ýusuba bagyşlap, başga-da ençeme şygrylarynda ony ýatlaýar. Ine, şu «Il ýagşy» diýen şygrynda hem uly bir eseriň bütin many-mazmunyny özünde jem-

leýän «Her kimiň özüne Müsürdir jaýy» diýen atalar sözüni ulanmak bilen watansöýüjilik hakdaky dana pikirini has çeper dilde nygtaýar.

Durnukly söz düzümleriniň ýene bir topary nygtaljak bolunýan ýagdaýy durmuşda ulanylýan zada meňzetmek arkaly ýasalýar. Meselem, asylyly-saýhally maşgala «mähek ýaly» ýa-da «mähek daş ýaly» diýilýär.

Eýsem, akylly-başly adamyň mähege meňzedilmeginiň aňyr-synda näme barka?! Aslynda mähek näme?!

Türkmen dilimiziň baýlyklaryna çuňňur düşünýän ýaşulylaryň aýtmaklaryna görä, «mähek» diýip, gara mermere aýdypdyrlar. Mähek daşyny, ýagny gara mermeri zergärler, gyzyly söwdasyny edýänler altynyň hilini kesgitlemek üçin ulanypdyrlar. Altyny haýsy daşa sürtseň-de, yz galmaýar. Emma ony mähek daşyna sürtseň, gyzyly çyzyk galdirýar. Soňra şol gyzyly çyzyga iýiji ergin çalsaň, sap tylla bolsa, reňki üýtgemeýär. Eger sürtülen altynyň hili pes bolsa, düzümindäki gyzylyň mukdaryna görä, mähek daşynda galan çyzyk öçügsilenýär ýa-da ýitip gidýär. Iýiji ergin degirmeseň weli, mähegiň ýüzündäki gyzyly çyzyk şol durşuna durýar.

Bu ýagdaý Magtymguly akylgaryň «Är ýanynda bellidir» atly şygyrynda şeýle beýan edilýär:

Eger pir sen, eger ýaş,
Kylma syryň halka paş,
Syr saklagan mähek daş,
Zer ýanynda bellidir.¹

Şu bendiň birinji setirindäki «pir» sözi garry, ak saç, ýaşuly adam manysynda gelýär. Bu ýerde dana şahyr ilki bilen-ä, garry bol, ýaş bol, tapawudy ýok, içki syryňy özün pynhan sakla – ony ile paş edip ýörme diýip, öwüt berýär. Bendiň 3-4-nji setirlerinde bolsa «Mähek daşy, ýagny gara mermer altynyň syryny bilýär, emma ony özüde saklaýar» diýýär.

Şu ýerdäki «Syr saklagan mähek daş» diýen jümle örän jaýdar aýdylan söz bolanlygy üçin, dilimizde köp ulanylyp, ganatly sözlere öwürülip gidipdir.

¹ Şol ýerde, Ijilt, 285 s.

Mysal üçin, bir adamyň diline berkligi hakda gürrüň gidende:
— Sen ondan ýaňa arkaýyn bolaýgyn! Aýdan zadyň edil guýa
gaçan ýalydyr. *Syr saklagan mähek daşdyr ol!* – diýiläýmesi bardyr.

Magtymguly atamyzyň goşgularynda şular ýaly, ganatly sözler,
atalar sözüne ýa-da nakyla öwrülüp giden durnukly jümleler örän köp.
Hut şonuň üçinem, «onuň her sözi köşekli düýä degýär» diýilýär.

Magtymgulynyň «Ötüp baradyr» atly şygrynda şeýle diýilýär:

Kimler elem bilen *agypdyr saly*,

Kimlerde bent etmiş gözle hyýaly.¹

Şu ýerdäki «agypdyr saly» diýen aňlatma hem dilimizde ýörgün-
li ulanylýan «saly gowşak», «salym suw üstünde» ýaly jümleler bilen
ugurdaş many aňladýan durnukly söz düzümidir.

Göçme manyda ulanylýan bu durnukly söz düzümleriniň göni
manysy halkyň geçmişdäki durmuşy bilen bagly. Hemişeler derýa-
dan geçmek üçin ulanylýan, biri-birine baglanan tagta ýa-da örülen
gamyşa «sa:l» diýlipdir. Suwa gark bolaýman, ýükün-zadyň bilen
sag-aman kenara çykmaýyň köp derejede salyň berkligine bagly bo-
lupdyr. Münen salyň gowşak, çalamydar bolsa, ýagdaýyň öwerlik
bolmandyr. Şu ýagdaýa deňäbem durmuşda gaty ejizlän, ygtybarsyz,
ynamsyz ýa-da saglygy ebgarlan adama «saly gowşapdyr» diýýärler.
Ýa-da biri bir zat hakda gaty biynjalyk bolsa, howatyrly halda, ýaý-
dançly ýagdaýa düşse: «Pylan zady alada edip, salym suw üstünde-
dä!» diýip, öz ýagdaýyny sala münüp, däli derýadan geçýäniň howply
ýagdaýyna deňýär.

Magtymgulynyň şygryndan alan mysalymyzdaky: Kimler elem
bilen agypdyr saly – diýen setiriň hem şular ýalyrak manysy bar,
ýagny köp gaýgy-hasrat (elem) çekmekden ýaňa derýada saly agyp
barýanyňka meňzeş ýagdaýa düşmekligi aňladýar.

Şahyryň «Saly dünýä, heý!» diýen şygrynda bolsa bu söz düzümi
göni manysynda gelipdir:

Suw ýüzünde gezen niçe gämini,

Bir gün *agdarar sen, saly*, dünýä, heý!²

Elbetde, bu setirleriň birbada seredäyeniňdäkiden has çuňňur,
pelsepewi manysy bar. Şeýle-de bolsa, dil taýyndan alnanda, «saly
agdarmak» söz düzümi göni manysynda gelipdir diýýäris.

¹ Şol ýerde, II jilt, 94 s.

² Şol ýerde, II jilt, 249 s.

Türkmen dilinde «sal» sözünüň ýene bir manysy ýyl diýmegi aňladýar. Bu söz şahyrana dilde, ylaýta-da, nusgawy edebiýatymyzyň dilinde has ýörgünli ulanylypdyr. Magtymguly şahyryň şygry setirlerinde «sal» sözünüň «ýyl» manysynda gelşini hem görýäris. Meselem, onuň «Mah-u sallara» diýen şygrynyň:

Imdi, köňlüm, bu dünýäni söýmegil,
Ynanmagyl, ýagşy *mah-u sallara!*¹ –

diýen setirlerinde «Mah-u sal» sözi «aý-ýyl» diýmegi aňladýar.

Ynsan balasynyň ýaşan ýaşı ýyllar bilen hasaplanylýar. Şeýle bolansoň, «sal» sözi adamyň ýaşı manysynda-da ulanylýar. Şahyryň dilinde muňa-da mysal bar:

Ömür *saly* artar alkyş alanyň,
Gargyş galyndyrmaz, *ýaşı* syndyrar.²

Alan mysalymyzyň ikinji setirinde bolsa «sal» sözünüň manydaşy «yaş» sözi gelyär. Manydaş sözleriň her setirde biriniň ulanylmagy şol bir sözün gaýtalanyp durmazlygyny üpjün edip, şygryň täsirlilikini artdyýar.

Akyldar şahyryň ýerlikli ulanan durnukly söz düzümleriniň ýene birine garap göreläň! Şahyr «Läle getirmiş» atly şygrynda şeýle diýýär:

Owwal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edenäň *tanapy çüýrük...*³

Şu ýerdäki «tanapy çüýrük» diýen durnukly söz düzümi sözüne ynanyp bolmaýan, ygtybarsyz ýaly manyda gelyär. Ýalan-ýaşryk sözleýän, ugursyz adam babatda: «Onuň ýüpüniň üstünde odun goýup bolmaz-la!..» diýilmesem bar. Bu pikiriň göni manysy «tanapy çüýrüginiňki» bilen kybapdaş, ýagny hut ýüpi çüýrük bolanlygy üçin, onuň bilen odun daňyp bolmaz diýilýär. Şeýle diýmek bilen bol-

¹ Şol ýerde, I jilt, 465 s.

² Şol ýerde, I jilt, 413 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 468 s.

sa sözüniň üstünde durmaýan adama ynanyp, şoňa görä bir iş etjek bolsaň, özüň kyn ýagdaýda galarsyň diýen dana pikir öňe sürülýär.

Akyldar şahyryň «Daş döker» atly şygrynda bolsa şeýle setirler bar:

Bilgil, uzak gitmez *aýy dostlugy*,
Gahry gelse, depäň üzre daş döker.¹

Şu ýerdäki «aýy dostlugy» dilimizde ýörgünli ulanylýan durnukly söz düzümi bolup, ol şeýleräk rowaýat esasynda döredilendir:

Bir adam aýy bilen dost bolupdyr. Günlerde bir gün Adam uklap ýatyrka, ýüzüne siňek gonupdyr. Muny gören aýy Adamyň ýüzünü gorapdyr. Siňek bir uçan ýaly edipdir-de, ýene gelip gonupdyr. Aýam dostunyň rahat ukusyny goraýan kişi bolup, ýene kowýar. Siňegem ýene gelýär. Ahyry aýynyň gahary gelip, bir ullakan daşy alyp, Adamyň ýüzüne gonan siňekden aýlap salýar we waka pajygaly gutarýar.

Magtymguly şahyryň şygryndan alan mysalymyzda-da şu rowaýatdaky waka göz önünde tutulandyr diýip, çen etmek bolar. Çünki, eger dostuň edýän işiniň aňyrsyna göz ýetirmäge akly çatmaýan yňdarma, nadan bolsa, onuň haýryndan zyýany köp bolmagy bolup biläýjek zat. Aslynda dostsyrap, ýagşylyk diýip edýänem bolsa, bolgusyz zada gaharlanyp, saňa has uly zyýan ýetirýän adam bilen dostlugyň, elbetde, uzaga gitmez.

Akyldar Magtymgulyň şygrylarynda şular ýaly dil baýlyklarymyzyň jaý ýerinde ulanylandygyna başga-da kân-kân mysallary getirmek mümkin. Bu bolsa dana şahyryň durmuşy içgin synlap, oňa örän gowy düşündigidinden, şeýle hem türkmeniň ruhy dünýäsindäki gymmatlyklara beletliginden habar berýär. Bu şygrylary okanyňda, bir tarapdan, Magtymguly Pyragynyň Gündogar edebiýatyny, halkyň taryhyny, alymlaryň miras goýan ylmy işlerini, halk döredijiligini çuňňur öwrenen, Hakdan içen akyldardygyna ýene bir gezek göz ýetirýärsiň. Ikinji tarapdan bolsa, ol gözəl şygrylaryň many-mazmunyna düşünmek üçin, özüňem köp zatlary bilmelidigiň hakda oýlanýarsyň.

¹ Şol ýerde, I jilt, 411 s.

Manyly-maňyzly ene dilimiziň baýlyklaryny ussatlyk bilen işledenligi üçin hem, ussadyň şygrylary halkyň ýüreginde hemişelik orun tutupdyr. Haýsy ýerde ýaşadygyna, haýsy ýaşdadygyna garamazdan, her bir türkmen Magtymgulynyň diline aňsatlyk bilen düşüňär, şonuň üçinem onuň parasatly öwüt-ündewlerini öz durmuş ýolunyň çelgisi hasaplaýar.

Bir söz bilen aýdylanda, dana pikirleri öňe sürýän çeper şygrylary bilen dünýä edebiýatynda öçmejek yz goýan Magtymguly Pyragy manyly-maňyzly türkmen diliniň hem ussat zergäridir.

ÖRE YLYÁSOW,

fizika-matematika ylmylarynyň kandidaty

MAGTYMGULYNYŇ FIZIKA-MATEMATIKA YLYMLARYNA GARAYŞY

Magtymguly Pyragy diňe akyldar şahyr we filosof-şahyr bolmak bilen çäklenmän, onuň döredijiligi köptaraply bolup, onda fizika-matematika ylmy üçin hem öwrenere zat köp. Magtymgulynyň döredijiligi heniz fizika-matematika ylmy nukdaýnazaryndan öwrenilen däldir. Şahyryň döredijiligi içgin öwrenilende, onuň fizikanyň käbir hadysalary we adalgalary bilen tanyşdygy mälim bolýar.

Magtymgulynyň goşgularynda fizikanyň şol döwre degişli ölçeg birliklerine-de duşmak bolýar. Meselem, uzynlygyň ölçeg birligi de-regine türkmenler «agaç» (alty km deň) we «parsah» (ýedi km deň) ulanypdyrlar. Muňa şahyryň «Bu dunýä» diýen goşgusynda duş gelmek bolýar. Magtymguly demir we kümüş ussasy bolmak bilen, käbir fiziki ýagdaýlary bilipdir we şonuň netijesinde, reňkli metallary körük bilen eretmegi, olary kebşirlemegi başarypdyr. Şahyr, ylaýta-da, asyly metallardan (altyn, kümüş) aýal-gyzlar üçin bezeg şaý-seplerini ýasapdyr. Bu hakda ol «Mala seretmez» goşgusynda şeýle ýazýar:

Altyn, kümüş gözleriniň maýydyr,
Goç ýigitler bozuk jaýa seretmez.¹

XVIII asyrdaky hem, häzirki wagtdaky ýaly, Türkmenistanyň ajaýyp ýyldyzly asmany türkmenleriň tebigy baýlyklaryndan biri bolupdyr. Bu baýlyk – astronomik pikirler bolsa Magtymgulynyň döredijiliginde ep-esli orny tutýar. Magtymgulynyň ýaşan döwründe halk arasynda giňden ýaýran dünýäniň gurluşy baradaky pikir Ýer we asman hakyndaky häzirki ylma garşydy.

Injilde berlişine görä, Ýer dünýäniň esasydyr, başgaça aýdanda, dünýä ägirt uly jaý bolup, onuň diwarlary we depesi hökmünde gaty gümmezden ybarat asman hyzmat edýär. Gaty gümmeziň üstünde

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 464 s.

bolsa asman patyşalary ýaşayarmyş. Başgaça aýdanyňda, musulman dininiň maglumaty boýunça Ýer şeýle göz önüne getirilýärdi. Ýer ägirt uly sary öküziň şahynda ýerleşýär, öküz bolsa balygyň üstünde durýar, balyk hem suwda ýüzýär. Sary öküz ýadap, ýeri bir şahyndan ikinji şahyna geçirende, ýer titremesi bolýar. Umuman, şol döwürdäki dini düşünelere görä, dünýädäki hemme zat Hudaýa bagly bolupdyr. Magtymgulydan 250 ýyl öň polýak astronomy N. Kopernik Ýeriň Günüň töwereginde aýlanyşy hakynda açyş edýär. Emma bu açyş türkmen halkyna belli bolmaýar.

Magtymguly Ýer we asman giňişligini öz içine alýan dünýäniň hemişe boljakdygyny we onuň tükeniksizdigini goşgularynda beýan edýär. Özüniň «Ata meňzär» goşgusynda bu hakda şeýle ýazýar:

Bu dünýä bir düýpsüz derýa,
Gark eder, bolma biperwa.¹

Şu setirlerinde şahyr dünýäniň düýpsüzdigini ýa-da tükeniksizdigini düýpsüz derýa arkaly düşündirýär. Ýa-da «Bu dünýä» diýen goşgusynda şeýle setirlere duş gelmek bolýar:

Bu dünýä şeýledir – bir düýpsüz derýa,
Elli müň, bir batman, maldyr bu dünýä.²

«Reftardyr» diýen goşgusynda adamyň ömri bilen deneşdirip, dünýäniň tükeniksizdigini belläp geçýär. «Bu dünýä» goşgusynda şahyr:

Maşrykdan magryba dünýäniň ýüzi,
Diýmäň, bize mälim dälidir bu dünýä.
Abady, haraby, derýasy-düzi,
Ýüz kyrk alty müň agaç ýoldyr bu dünýä³ – diýip ýazýar.

Şahyryň bu goşgusynda «dünýä» sözi Ýer manysynda bolup, «maşryk» gündogary, «magryp» bolsa günbatary aňladýar. Şahyr

¹ Şol ýerde, I jilt, 261 s.

² Şol ýerde, II jilt,

³ Şol ýerde, II jilt, 255 s.

bu goşgynyň soňky setirlerinde «ýüz kyrk alty müň agaç ýoldur bu dünýä» diýmek bilen, ýeriň töwereginiň uzynlygyny-da kesgitlemäge synanyşýar we 876 müň kilometr diýip ýazýar. Bu san häzirki ylmy maglumatda 40 müň kilometre golaý bolup, ol şahyryň deliline dogry gelmeýär. Şeýle-de bolsa, şahyryň bu synanyşygy Ýeriň asman giňişliginde çäklidigini tassyklaýar.

Beýik şahyr hat-da Ýeriň ýaşynyň näçedigini-de biljek bolup synanyşypdyr, muňa «Köňül joşundadyr» goşgusyndaky setirler mysal bolup biler: «Kim biler bu köne dünýä, Ýa Reb, niçe ýaşyndadyr». Häzirki wagtda Ýeriň ýaşy belli edildi. Ol 4,5 milliard ýyla deňdir.

Magtymgulynyň döwründe planetalaryň tebigaty hakynda hiç hili maglumat bolmandyr. Emma häzirki, bize belli bolan 9 planetanyň Ýer bilen bilelikde 7 sanysy, Ýerden başga 6 sanysy (Merkuriý, Wenera, Mars, Ýupiter, Saturn, Uran) şahyryň döwründe, umuman, ylymda bellidi. Şol planetalaryň köpüsini şahyr bilipdir. Muňa onuň «Istemeni» goşgusyň käbir bentleri mysal bolup biler:

Keýwany geler estime, baksam ki gara gözlere,
Myrryh meni bent eýleýir, gözleşem, dost ýüzlere,
Müşteri gapyl oturmuş, bent bolup, bil, sözlere,
Zöhre, Näzperi, Humay, Dursuti haýran sizlere,
Beýle adalatly şa sen, Gyzy Arslan istemen.¹

Bu bentde Keýwan – Saturn planetasyny, Myrryh – Mars planetasyny, Müşteri – Ýupiter planetasyny, Zöhre – Wenera planetasyny aňladýar. Planetalaryň türkmençe atларыnyň tapylmagy häzirki wagtda orta we ýokary mekdeplerde türkmen dilinde astronomiýany öwrenmekde uly ähmiýete eýedir.

Şahyr özüniň «Sataşdym» atly goşgusynda şu pikiri öňe sürýär: «*Jandan umyt üzüp, haýranda eken, ýyldyzdan ýol umdum, Aýa sataşdym.*»² Magtymguly ýyldyzly asmandan-da gowy baş çykarýar. Ol birnäçe ýyldyz toparларыny – uly ýedigeni, kiçi ýedigeni we başgalary gowy bilipdir. Şahyr ýyldyzlardan peýdalanylýan, matematiki gözýetimiň dört tarapyny-da dogry kesgitläp bilipdir.

¹ Şol ýerde, I jilt, 212 s.

² Şol ýerde, II jilt, 188 s.

Magtymguly meteorlar (süýnýän ýyldyzlar) bilen hem ýakyndan gyzyklanydyr. Mysal üçin, onuň «Boldum girýana» goşgusynda: «Asmanyň ýüzünden kähkeşan uçdy, Nägehän üç äre nazarym düşdi» diýen ýaly setirlerinde kähkeşan ýyldyz manyda, «Ýyldyz uçdy», meteor süýndi manydadyr. Ýa-da şahyryň «Meňli ýarymdan» diýen goşgusyň käbir setirlerinde aşakdaky ýaly pikirlere duş gelmek bolýar:

Yns-jyns tugýan eýläp, zemin lerzana gelmiş,
Asmanlar jünbüş kylyp, köwkep ýanmyş narymdan¹ –

diýende, «Köwkep» ýyldyz manyda, «nar» ot manyda. Diýmek, «Köwkep ýanmyş» meteoryň ýanmagyny (ýa-da ýyldyzyň süýnme-gini) aňladýar.

Magtymguly ýyllaryň, aýlaryň, günleriň dowamlylygyny hasaplaýan sistemany-kalendary hem käbir ylymly türkmenler ýaly, öz döwrüne laýyk tapyp bilipdir we ondan peýdalanmaklygy başarypdyr. Muňa şahyryň «Atamyň» goşgusyň aşakdaky ýaly setirleri aýdyň şaýatdyr: «Altmyş başde, nowruz günü, Lu ýyly, Turdy ajal, ýolun tusdy atamyň»². Magtymgulyň kalendary ulgamy Aý kalendaryna degişlidir. Ýagny ol Aýyň fazalary boýunça ýyly hasaplapdyr we dowamlylygy 29,5 gije-gündize deň bolan sinodik Aýdan peýdalanypdyr. Muňa şahyryň «Istemem» atly goşgusyndan aşakdaky ýaly setirleri getirmek gerek:

Roýuň erer şemsi-kamar, ol mahy-taban istemen,
Bakyşyň, şah kyldy, bilgin, zowki-döwran istemen³.

Bu ýerde «Şems» – Gün, «Kamar» – Aý diýmekdir. Mahy-taban bolsa doly Aý, ýagny sinodik Aýyň doly fazasyny (14-nji gijäniň aýyny aňladýar). Şeýlelikde, Magtymguly Aý kalendaryny ulanmak bilen, ýyl hasabyny hijri ýyly boýunça geçiripdir (hijri arapça göç-

¹ Şol ýerde, I jilt, 157 s.

² Şol ýerde, I jilt, 41 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 211 s.

mek manyda bolup, 622-nji ýylda Muhammet Pygamberiň Mekgeden Medinä göçenini aňladýar). Diýmek, Magtymgulynyň astronomik garaýyşlary häzirk wagtda Türkmenistanda astronomiýanyň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir. Magtymguly özüniň syýahatçylygy üçin köp ýyldyzlary bilipdir we olar arkaly ugur kesgitleýdir. Şahyryň mundan başga-da astronomik garaýyşlara degişli birnäçe goşgusynyň bolmagy-da ahmal.

Beýik Magtymgulynyň fizika, astronomiýa, matematika bolan garaýyşlary barada gürrüň gozgalsa, ony hut atom fizikasynyň wekillerini meşhur A. Saharow we daniýaly fizik N. Bor bilen deňeşdiresim gelip dur. Munuň ýönekeý bir sebäbi bar. Magtymguly Pyragy suwdan ot çykjakdygyny XVIII asyrdan aýdypdyr, iki asyrdan soň A. Saharow beýik akyldar şahyryň pikirini ylmy taýdan subut edýär. Özem bu pikir dünýä belli alymyň Magtymgulynyň ata watanynda – Türkmenistanda okan ýyllary döreýär. Andreý Saharow açyşlarynyň Aşgabatda okan ýyllaryndan gözbaş alandygyny öwran-öwran nygtapdyr. Pikirimiň okyjylara has düşnükli bolmagy üçin, käbir maglumatlary aýdaýyn. Men Moskwa şäherinde geçen ylmy maslahatda Andreý Saharow bilen duşuşyp, oňa Magtymgulynyň: «Bu ne gudrat işdir, suwdan ot çykar» diýen setiri hakda aýdypdym. Alym XVIII asyrdan aýdylan bu pikire haýran galypdy we özüniň Aşgabatda okan ýyllary hakda gyzykly, täsirli wakalary joşup-joşup gürrüň beripdi.

1961-nji ýylda Çärjewdäki (häzirk Türkmenabat şäheri) Türkmen döwlet mugallymçylyk mekdebinde, soňra bolsa Moskwanyň döwlet uniwersitetinde ylmy maslahatlar geçirilipdi. Men şol ylmy maslahatlaryň ikisinde-de «Magtymgulynyň astronomiki garaýyşlary» diýen temada çykyş edipdim. Bu çykyşym ilki Çärjewde türkmen dilinde, soňra Moskwada rus dilinde özbaşdak ylmy monografiýa hökmünde çap edilipdi. Meniň şol ylmy işimi beýik Magtymguly hem-de onuň şygrylaryndaky astronomik garaýyşlaryny akademik Baýmuhammet Garryýewe görkezdim. Hormatly magtymgulyşynas alym meniň ylmy işimde aýdýanlarymy unap, bu işi dowam etdirmegimi tabşyrypdy. Baýmuhammet Garryýewiň şol sargytlaryndan soň kän ýyl geçen-de bolsa, men bu gün ýene-de beýik Magtymgulynyň döredijiligine ýüzlenmegi makul bildim.

Bagşylarymyzyň Magtymgulynyň sözlerine höwes bilen ýerine ýetirýän «Gözel sen» diýen aýdymynyň goşgusyny alyp göreliň. Dogrusy, onda üýtgeşik bir gözel zenanyň waspy edilýändir öýdýäris, emma beýik akyldaryň bu goşgusynda has başgaçarak zatlar, ýagny ýaşayşyň gözbaşy bolan, daşymyzy gurşap alan gözel tebigatyň waspy, onda bolup geçýän hadysalar beýan edilýär. Şahyryň «Gözel» diýip atlandyryany biziň ene topragymyzdyr. Ine, okap göreliň:

Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan Aýy, gözel sen.
Ussa Jagfar işi, senjap jüpbesi,
Yspyhanda gurlan ýaýy, gözel sen.¹

«Gün hanjary gökden ýere inende» – Günüň şöhesi ýere ýedi sany dürli reňkli şöhle görnüşinde inýär. Ol ýedi şöhle ýagyşdan soňra şertli ýagdaý dörän badyna serpikdiriji ýalkym görnüşinde asman gurşawynda aýdyň görünýär. Günden gaýdýan bu ýedi şöhläniň hersiniň biziň ene Ýerimizdäki tebigatyň ýaşayşy üçin öz möhüm orny, kesgitli wezipesi bar. Ine, şol şöhleleriň ýeke biriniň –gyzyl reňklisiniň tebigatymyzdaky fotosintez prosesini emele getiriş ukybynyň bardygyny aýdasymyz gelýär.

Gök ösümlükler Gün energiýasynyň gerekli mukdaryny özüne kabul etmek bilen, howadan alýan kömürturşy gazy we ýerden alýan mineral duzudyr suwy bilen organiki birleşmeleri – beloklary, ýaglary, uglewodlary we şuna meňzeş maddalary emele getirýär. Bu çylşyrymly reaksiýa bolsa fotosintez diýilýär.

Gök ösümlükler bu ýerde Gün energiýasynyň (Gün hanjarlaryň) «akkumulýatorynyň» wezipesini ýerine ýetirýär. «Akkumulýator» öz gezeginde özünde jemlän energiýasyny umumy ýaşayş üçin sarp edýär. Meselem, iýmitlenenimizde, bize güýç-kuwwat berýär, odun ýa nebit önümlerini ýakanymyzda, biz şol «akkumulýatorlary» peýdalanýarys.

Bu goşgynyň indiki bentleri, indiki setirleri bilen baglylykda hem şuna meňzeş gyzykly pikirleri aýtmak bolar. Meselem, başda

¹ Şol ýerde, I jilt, 203 s.

mysal getiren bendimizdäki «Ussa Jagfar işi» diýen jümlä «Beýik Ýaradyjynyň, Kadyr Allanyň işidir, onuň ylmy çäksizdir» diýen manyny berýär diýip düşünyäris.

Elbetde, Magtymgulynyň ylmy garaýyşlary, onuň göz ýetiren täsinlikleri barada aýdara zat kän. Ýöne ýene başky gürrüňimize dolanyp, söhbetimizi aňyrrakdan başlasymyz gelýär.

1941-1945-njy ýyllaryň urşy sebäpli, Moskwanyň Döwlet uniwersitetini Aşgabada göçürip getiripdiler. Gelenleriň arasynda bu uniwersitetiň meşhur mugallymlary bilen bir hatarda, aspirantlary we geljegine uly umyt bildirilýän talyplary-da bardy. Olaryň bary Aşgabadyň şol wagtky M. Gorkiý adyndaky döwlet mugallymçylyk institutynyň (häzirki Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti) jaýyna ýerleşdirilipdi. Moskwanyň döwlet uniwersitetiniň tyla iberen talyplarynyň arasynda soň dünýä meşhur bolup giden Andrey Dmitriýewiç Saharow hem bardy. Ol şol wagtlar uniwersitetiň soňky kursunda okaýardy. 1942-nji ýylda Moskwa uniwersitetini Aşgabatda tamamlan geljekki beýik fizik Ulyanowska işe ýollanýar.

1950-nji ýylda Andrey Saharow akademik Igor Tamm bilen bilelikde, dolandyrylýan termoyadro reaksiýasyny almak üçin magnit meýdanynda ýerleşdirilen gyzgyn plazmany ulanmagy teklipler edýärler. Şol döwürden bäri hem dolandyrylýan termoyadro reaksiýasyny, has dogrusy, dolandyrylýan termoyadroreaktoryny gurmak baradaky ylmy-barlag işleri dowam edip gelýär.

Adamzat aňynda «welilik» diýen bir düşünje bar. Bu düşünje biziň halkymyzyň arasynda hem asyrlaryň jümmüşinde döräp, şu günlere çenli dowam edip gelýär. Muny halkymyzyň: «Özüni bilen – weli» diýen atalar sözi-de tassyk edýär. Şol welileriň biri hem türkmeniň beýik şahyry Magtymguly Pyragydyr. Ol özüniň «Ykbal bolmady» diýen goşgusynda: «Magtymguly haýran, her ýana bakar, Bu ne gudrat işdir, suwdan ot çykar?!»¹ diýýär. Görşümüz ýaly, türkmeniň beýik akylgary mundan üç asyr töweregi ozal geljekde suwdan ot çykaryljagyny öňünden görüpdir. Elbetde, onuň bu işi ähli jikme-jikligi bilen, meselem, onuň üçin termoyadro reaktorynyň gurulmalydygyny göz öňüne getiren däldir, ýöne bu ýerde, iň esasy zat, onuň suwdan ot alyp boljagyny welilik bilen öňünden aýdanlygyndadyr.

¹ Şol ýerde, I jilt, 515 s.

Bu gün dünýäniň ähli orta mekdepleriniň fizika sapagynda suwdan nädip ot alynýandygy öwredilýär. Arassa suwuň (H_2O) gyzgynlygy 100 gradusa ýetende, ol gaýnaýan-da bolsa, onuň düzümindäki agyr suwy (D_2O) herekete getirmek üçin, 13 million gradus gyzgynlyk gerek bolýär. Ol diňe 13 million gradusa ýetende, ondan ot çykyp, ýagny termoyadro reaksiýasy geçip başlaýär.

Häzirki wagtda dünýä alymlary suwdan öndürilýän ot esasynda termoyadro reaktoryny ýasaýarlar. Onuň esasy ýangyjy beýik Magtymgulynyň göz önüne getirişi ýaly, deňizleriň we ummanlaryň suwlarynyň düzümindäki deýteridir (wodorodyň agyr izotopy). Häzirki wagtda Zeminde deýteriniň 25000 milliard tonna golaý gory bar. Onsoňam, bir gram deýteriniň oda (ýagny gelä) öwürilmegi bilen, 100 müň kilowat sagat energiýa önýär. Bu ugurda işleýän alymlaryň pikirçe, termoyadro reaktory, başgaça aýdylanda, täze dörediljek «Gün» adamzady häzirki döwrüň energetika gytçylygundan halas eder.

Fizika, matematika ylymlarynyň heniz açylmadyk syrларыna mundan 300 ýyl töweregi ozal akyl ýetiren beýik Magtymgulynyň döredijiliginde dünýewi ylymlara degişli mysallar başga-da az däl. Şonuň üçin oňa öz döwründe diňe matematikadan, fizikadan däl, eýsem astronomiýadan hem habarly bolupdyr diýmäge esas bar. Bu zatlar bolsa beýik şahyryň Gurhanyň syrly aýatларыny, şeýle-de özünden ir ýaşap geçen beýik akylدارlar Muhammet ibn Musa al-Horezminiň, Abu Reýhan Biruniniň, Muhammet al-Farabynyň, Abu Aly ibn Sinanyň, Omar Haýýamyň hem beýleki öten-geçen alymlaryň eserlerini öz wagtynda ilik-düwme edendigine güwä geçýär. Magtymguly özüniň «Köňül joşundadyr» diýen goşgusynda: «Üç essesi däli derýa, Bir esse ýerde müň gowga...»¹ diýip, Ýer togalagynyň dörtdeň üç böleginiň suwdugyny, onuň diňe bir böleginiň bolsa gury ýerdigini dogry belleýär. Beýik şahyryň bu pikiriniň dogrudygyny bu gün dünýä boýunça ulanylýan ylmy maglumatlar hem tassyklaýär. Hatda bu barada mundan müň ýarym ýyl töweregi ozal Allanyň Resulyna aýan bolan Gurhanyň aýatларыnda-da aýdylýär. Magtymgulynyň «Bilmezmiň» diýen goşgusy okanynda hem beýik akylдарыň eýýäm şol döwürlerde öňdebaryjy ideýalary öňe sürendigine göz ýetirmek bolýär. Mysal üçin:

¹ Şol ýerde, I jilt, 266 s.

Magtymguly, aýdýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy¹ –

diýen setirdäki «pelek» we «ýyldyz» sözleri seýýaralar (planetalar) manysyndadyr. Şahyr eýýäm öz döwründe seýýaralaryň sanynyň dokuzdygyny we şolardan ýedisiniň Zöhre seýýarasyna meňzeşdigini – dogandygyny nygtaýar. Beýleki ikisiniň, ýagny Aýyň we Günüň seýýaralardan tapawutlydygyny bilip, ýedi seýýaranyň Günüň bölegidigini, başgaça aýdylanda, olaryň bir wagt Günüň töwereginde emele gelendigini dogry belleýär. Şahyryň bu pikiri häzirki zaman ylmynyň bu baradaky gelen netijeleri bilen doly gabat gelýär, ýagny beýik Magtymgulynyň ýaşan döwürlerinde Güni we Aýy hem seýýara hasaplapdyrlar.

Elbetde, Magtymgulynyň döwründe seýýaralaryň tebigaty, ol ýerlerdäki howa ýagdaýlary barada hiç hili maglumat bolmandyr. Hatda ol döwürlerde bu zatlara gözegçilik etmek, öwrenmek üçin kämil enjamlar hem bolmandyr.

Beýik akyldaryň dinimiz hem-de öten-geçen akyldarlar, öz döwürdeşleriniň hal-ahwaly, jemgyýet gurluşy barada aýdanlaryndan başga-da, onuň edebiyata, taryha, matematika, fizika, geografiýa, astronomiýa, dünýäniň gurluşyna degişli gymmatly pikirleri bu gün hem geljekki nesiller üçin egsilmez hazynadyr. Magtymgulyny düýpli öwrenmek, onuň syrly pikirleriniň üstüni açmak, ony halka ýetirmek, dünýä ýaýmak her birimiziň mukaddes borjumyzdyr.

¹ Şol ýerde, II jilt, 302 s.

AMANGÛL DURDYÝEWA,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar
institutynyň esasy ylmy işgäri,
filologiýa ylmymlarynyň kandidaty*

MAGTYMGULYNYŇ ŞYGYRLARYNDA AHLAK ÝÖRELGELERI

Beýik söz ussadyňyň çeper döredijiliginde ynsanyň ahlak ýörelgelerini öz içine alýan öwüt-ündew häsiýetli şygrylary ep-esli orny eýeleýär. Akyldar şahyr adamlaryň hoşsözli, hoşgylaw bolmagyny ündäpdir. Muny onuň «Sözi geçer janyňdan» atly şygryndaky:

Bir ýaman söz jana ýylan dişidir,
Soksa, zähri asan çykmaz iniňden¹

– diýen dana setirleriniň mysalynda hem düşündürmek bolýar. Bu setirler ata-babalarymyzyň pähimi bilen döredilen «Ýagşy söz ýylany hinden çykarar» diýen nakyly biygytyýar ýadyňa salýar.

Sözün gudratyna göz ýetiren akyldar ýerlikli, jaýdar, jüpüne düşen sözleriň her bir zatdan rüstemdigine göz ýetiripdir. Bu barada şahyryň:

Gep aňyp, görende gizlän,
Akyldyr – iş soňun gözlän,
Gepin tapyp, ýagşy sözlän,
Misli dür saçan ýalydyr² – diýen bendindäki piki-

rini:

Söz manysyn aňmaz adam,
Bir guýruksyz ite meňzär³ – kimin setirleriň üsti bi-

len berkidýär.

Akyldaryň eserlerinde öňe sürülýän meseleleriň biri-de syr saklamaklykdyr. Ol her bir öýün syry, işleýän iş ýeriň syry, gatnaşyk edýän dost-ýarlaryň syry, ylaýta-da, Watan syry ýaly onlarça ahlak kadalaryny, meseleleri öz içine alýar.

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI. 2013, 486 s.

² Şol ýerde, I jilt, 275 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 262 s.

Içki syryň aýtma her bir namarda,
Syryň ile ýaýyp, paş eder seni,¹

ýa-da:

Magtymguly, syryň gizle,
Her namarda paş bolmasyn²,

ýene-de:

Bir syryňy aýtsaň, içde ýatyrmaz,
Syrdaş olma, ýyrak eýle özüňi.³

Şeýle ahlak ýörelgeleri şahyryň islendik şygrynyň mysalynda yzarlamak bolýar.

Hünär, kesp-kär edinmek ynsan üçin iň bir zeruryýetçilikleriň biridir. Onsuz ýaşayşy göz önüne getirmek asla mümkin däl. Danalaryň gürrüňine salgylananymyzda, bir adam gije-gündiz namaz okamak bilen meşgullanyp, hiç bir kär edinmändir. Bir dana ondan «seniň käriň näme?» diýip soranda, ol gije-gündiz hamdy-sena bilen meşgullanýandygyny aýdypdyr. Akylyly dana «namaz okamak, ol seniň parzyň, ol hünär däl ahyryn, sen hünär edin» diýip, öwüt-ündew beripdir. Ol adam pikirlenip, dogrudan hem diňe namaz okap, gün-güzeran dolandyryp bolmaýandygyna düşüňip, bir demirçi ussadan tälim alyp, belli ussa bolup ýetişipdir. Ine, şu pikirlere aňryýany bilen düşünen akyldar şahyr: «Ýok döwletden ýegdir, bolsa bir hünär»⁴ diýip ündäpdir.

Pederlerimiz kesp-käriň zerurlygyny nygtamak bilen «ýigide müň dürli hünärem azdyr» diýipdir.

Beýik ussat şahyrçylygyň daşyndan zergärçilik sungaty bilen hem meşgullanypdyr. Şahyr bu hünäri:

Meňli gyzyň ýüzüginе,
Gaşlar goýsam kümüş bile⁵ –

diýen setirleriniň üsti bilen özi aňgär edýär.

¹ Şol ýerde, I jilt, 498 s.

² Şol ýerde, I jilt, 249 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 496 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 487 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 178 s.

Ussat şahyryň döredijiliginde aýal-gyzlara hormat goýmak ýaly gözəl ahlak häsiýetleri hem uly orun alypdyr. Muňa onuň öz maşşugy Meňlä, uýasy Zübeyda bagyşlap düzen şygrylarynyň mysalynda göz ýetirmek bolýar. Şahyr şygrynda:

Magtymguly gözlerime
Ýeke Meňli han görüner¹ –

diýen bolsa, eziz uýasyna syrdaşy hökmünde başyna düşen pajygaly waka dogrusynda:

Zübeyda, naçarym diňle,
Kalbymda armanym galdy,
Kuýaşymdan akdyrdym gan,
Zemine bak, ganyň galdy² –

diýip ýüzlenýär, derdini paýlaşýar.

Beýik akylдар diňe bir öz uýasy, maşşugy hakda däl, eýsem ähli aýal-gyzlaryň jemgyýetde tutýan ornuna, gymmatyna ýokary sarpa goýupdyr. Ol gelin-gyzlarsyz durmuşyň manysynyň ýokdugyny synçy nazary bilen dogruçyl beýan etmegiň hötdesinden gelipdir:

Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama,
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa.³

Ussat şahyryň gözəl ýar, asylly, wepaly edepli maşşala baradaky garaýyşlary, «Durasyň geler», «Ýör biläni», «Söwüş bile», «Bu dahana», «Söz manysyn bilmeginçe» ýaly onlarça şygrylarynda öz beýanyny tapypdyr. Ol şygrylar häli-häzire çenli öz ähmiýetini ýitirmän, baý ruhy gymmatlyk bolup, halkyna hyzmat edýär.

Akylдар şahyr döredijiliginde bilime, sowatlylyga aýratyn ähmiýet beripdir. Çünki bilimli, sowatly, hünärli adamlar bilen gatnaşyk etmegiň hem özboluşly medeniýeti, lezzeti bolýar. Ine, şonuň üçinem beýik ussat bu hakda:

¹ Şol ýerde, I jilt, 180 s.

² Şol ýerde, I jilt, 186 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 410 s.

Kitap gören gullar magnydan dokdur,
Olaryň kalbynda şeytan bolarmy?¹ –

diýmek bilen kitap okan adamlaryň gözýetiminiň, düşünjesiniň giňdigini beýan edýär. Şahyr bu pikirini dowam etdirip:

Alymlara uýsaň, açylar gözünň,
Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen² –

diýip öwüt berýär. Köp okamak bilen ynsan kalbyny tämizleýär, ýokary ahlak häsiýetlerine kybap gelýän in gowy gözəl häsiýetleri özünde ornaşdyrýar. Asyllylyk, oýlanyp hereket etmek ýaly oňyn häsiýetler ýüze çykýar.

Beýik akyldaryň durmuşyň köp meselelerini öz içine alýan ajaýyp sygyrlary diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem dünýä halklarynyň kalbynda orun alypdyr. Muňa görnükli gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýtmatowyň çyn ýürekden çykan sözleri hem şaýatlyk edýär: «Häzir Magtymgulynyň ady köp dillerde, şiwelerde ýaňlanýar. Onuň pikirleri, onuň owazy özüniň bar wagtyndaky şöhratyndan hem meşhurlygyndan kän esse artdy, kän dereje ýokary galdy. Häzir hakykatdanam, gymmatly zatlaryň ählisi pähim edýän jemgyýetçiligiň hemmesiniň umumy medeni baýlygyna öwrülýär. Magtymgulynyň sözleriniň biziň günlerimize gelip ýetmegi türkmen halkynyň edermenligidir»³.

Parasatly söz ussadynyň köp taraply ölmez-ýitmez döredijiligi halklaryň kalbyna barha nur saçýar.

¹ Şol ýerde, I jilt, 407 s.

² Şol ýerde, I jilt, 420 s.

³ «Edebiyat we sungat» gazetini, 1983.

GURBANJEMAL YLYASOWA,

*TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň
esasy ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň
kandidaty*

BEÝIK PYRAGYNYŇ PAÝHASA ÖWRÜLEN SETIRLERI

Söz sungatynyň taýsyz ussady, beýik şahyr Magtymguly Pyragynyň her bir setiriniň aňyrsynda paýhaslar ummany jemlenendir. Bu barada şahyryň özi şeýle diýýär:

Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilen ýanda nyrhy köp¹

Biz bu gün Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe şygryýet äleminiň parlak ýyldyzynyň ajaýyp setirleriniň söze sarpa goýyan adamlar üçin «şerhiniň kändigine» göz ýetirýäris.

Magtymguly Pyragynyň paýhasa öwürlip, halkyň kalbynda ornaşan setirleri tutuş bir ummana barabardyr. Ol şygrylaryň many-mazmuny ynsanlara ýol görkeziji şamçyragdyr. Magtymguly Pyragynyň maslahat beriji setirlerine, durşy bilen paýhasa öwürülen bentlerine üns berlende, olarda durmuşyň ähli ugurlary barada söhbet açylýandygyna göz ýetirmek bolýar. Ol paýhasa öwürülen setirler şu günki gün hem ynsan üçin hakyky öwüt-ündew çeşmesi. Hormatly Prezidentimiziň: «Magtymguly – ynsan kalbynyň ruhy lukmanydyr»² diýip şahyryň eserlerine ýokary baha bermegi munuň aýdyň mysalydyr.

Türkmen halkynyň uzak heňnamlaryň dowamynda döredip, sün-näläp, biziň döwrümize ýetiren halky eserlerini öz döredijiliginde ýer-be-ýer ulanyp, manysyny tirmegi başaran Magtymguly kimin ussat şahyr ýok diýerlikdir. Ussat şahyryň şygrylarynda folklor eserleriniň arasynda lowurdap «kül içinde ýylpyldap», özüne çekip duran, nakyl-lara ýa-da olaryň manylaryna köp duş gelmek bolýar.

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 444 s.

² Şol ýerde, I jilt, 5 s.

Dostluk adamzat döräli bäri ynsanlaryň özara ysnyşykly gatnaşyklary netijesinde ýüze çykyp, kämilleşip gelen päk duýgudyr. Türkmen halky «Dostsuz başym, duzsuz aşym», «Ataň barka, dost gazan, atyň barka – ýol» diýýär. Ussat Pyragy dostluk barada söhbet açanda, dostlugyň mydamalyk bolmagyny, ara ýamanlygyny, ýowuzlygyny düşmezligini arzuwlaýar:

Iki dostuň arasynda,
Ýowuz-ýaman iş bolmasyn.¹

Şahyr başga bir goşgusynda: «Her kime el bermez, dürri-galtany, Aş barka, dost gazan, at bar – ýol tany»² diýmek bilen, dostlugyň adamzat üçin zerurlykdygyny ýatlap, ýokarda agzalan nakyllaryň manysyny has ösdürýär.

Magtymguly, bolsa başly,
Uýalmaz gilyçly, aşly,
Duzy zor, duşmany güýçli,
Dosty wepaly bolmasa.³

Wepaly dostuň bolsa, hiç hili kynçylyk ýok, kynçylyga duçar bolanynda, ol gaýgyňy deň çekişer, ine, şahyryň ündeýän pikiri.

Dost bar, ýoldaş bar. Adam özüniň ýola bile çykjak bolýan ýoldaşyny gowy tanamaly, tanamaýanyň bilen ýoldaş bolmaly däl, çünki sen onuň häsiýetini bileňok. Tanyşlyk, goňsuçylyk, ýola ýoldaşlyk baradaky paýhasa öwrülen setirler şahyryň döredijilik älemi bezeýär, şol älemiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol pikirler, paýhaslar şahyryň nesil dowamatlaryna goýan mirasy, olar üçin ýol-ýörelge. Şahyryň bir oýnam bendiniň her setiri durmuşyň bir ugry barada söhbet açýar.

Owwal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edeniň tanapy çüýrük,
Mertden aşna tutsaň, abraýňa şarik,
Namart aşnasyna hile getirmiş.⁴

¹ Şol ýerde, I jilt, 248 s.

² Şol ýerde, II jilt, 507 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 290 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 468 s.

Bu bendiň her bir setiri pähim-paýhasa ýugrulan parasat ummany. Üçünji, dördünji setirler mertlik, namartlyk, dostluk, tanyşlyk açmak ýaly meselelerde dogry çözüdi salgy berýär.

Ýagşy sözi jana ýarar,
Ýagşy bilen ýoldaş bolan.
Gaçyp gutulmaga uwnar,
Bir ýaman goňşa duş bolan.¹

Bu bentde ýagşy bilen ýoldaş bolmak barada söz açan şahyr, gürrüni ýaman goňşa duş bolanyň ýagdaýy hakdaky söhbete syrykdyrýar. Başga bir setirlerinde şahyr namart ýoldaşyň ähli ýerde zyýanynyň degjekdigini, ondan ýaramazlykdan başga zadyň çykma-jakdygyny altyna gaplap, dogra edinip dakynmaly setirlere siňdirip, adamyň aňyna ornaşdyrmaga çalyşýar, öwünjeň, ýaramaz häsiýetli ýoldaşlardan daşlaşmagy maslahat berýär:

Il içinde özün öwer,
Dil dumany başdan agar,
Ýagyda nogsany deger,
Namartlar ýoldaş olmasyn.²

Ýa-da:

Ýaman ýagşa ýoldaş bolsa,
Awulyk içen ýalydyr.
Aýryla bilse awusy,
Içinden oçen ýalydyr.³

Şahyr şular ýaly setirlerde gündelik durmuşda duş gelýän wakalary hakda ýazýar, ýamanlardan gaça durmagy maslahat berýär. Dürdäne paýhasa eýlenen dostluga, dost tutunjak adamyňy tanamaklyga gönükdirilen setirler şahyryň kalbynda joş urýar:

¹ Şol ýerde, I jilt, 296 s.

² Şol ýerde, I jilt, 249 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 274 s.

Sam-sam adam bilen oturma, turma,
Zynhar, namart bilen sen söhbet gurma,
Gadyrdan dostuňdan ýüzüň öwürme,
Barsaň, depesine täç eder seni.¹

Şahyr dostlukda sak bolmagy, gepe gidip, dostuň göwnüne degmezligi ündeýär: «Aralykda bir şum rakyp bar bolsa, ýagşy dostuň bilen öç eder seni».²

Akyldar şahyryň esasy ýüzlenen temasy hem söz sungaty. Şahyryň gerek ýerinde adamy galkyndyryan, emma käbir ýagdaýlarda jana «ýylan zähri» bolup ornaýan aý söz baradaky garaýyşlary aýratyn üns bererliklidir. «Alma ýaman sözi hergiz ýadyňa, tiken bolup dürtüp geçer donuňdan».³ «Musulman ähline aý söz urmaň, pakyra-misgine delalat ýagşy».⁴ Ýa-da:

Ýetimi göreňde, güler ýüz bergil,
Goldan gelse, oňa tagam-duz bergil,
Bir gamly göreňde, şirin söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy.⁵

Jadylaýjy, dertlere derman ýakymly sözüň güýjüne uly baha beren şahyr hoşamaý sözlemegi, birek-birege kalba nur çayýan hoş sözleri aýtmagy maslahat berýär. Bu dünýä bir baş günlük kerwensaraý, «gelen yük ýazdyryp, geçip barýan» pany dünýä. Şu gysga ömürde ynsanlar biri-birini söýmeli, birek-biregiň göwnüni hoş söz bilen awlamaly:

Eger sen hem bolsaň nerm-u mylaýym,
Sen mylaýym bolsaň, guluň bolaýym,
Gulagyma bergen pendiň alayym,
Kişiğe gaty söz aýdyjy bolma!⁶

¹ Şol ýerde, I jilt, 498 s.

² Şol ýerde, I jilt, 499 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 486 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 453 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 453 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 430s.

«Jahanda bir at» hasaplan söz sungatyna şahyr uly baha berýär. Ýaman sözüň adama örän ýaramaz täsir edýänligini, tyg ýarasy bitip gitse-de, söz ýarasynyň bitmesiniň örän kyndygyny şahyr öwran-öwran ýatladýar. Elbetde, bu barada folklor eserlerinde hem gymmatly tymsallar kän gabat gelýär, şahyr halkyň dürdäne paýhasyndan dörän gymmatlyklary has ösdürýär, sözüň täsirini has güýçlendirýär. «Bir ýaman söz jana ýylan dişidir, soksa zähri asan çykmaz iniňden».¹

Ussadyň belentlige göteren söz baýlygy hakyndaky sygyrlarynyň aňyrsynda «Ýerin bilip sözleseň, ýüzüň nury tükenmez, ýerin bilip harçlasaň, jübiň puly tükenmez», «Dagy-daşy ýel bozar, adam arasyny – dil», «Dil – bela, diş – gala», «Başa bela iki barmak dilden geler», «Edep başy dil» diýen ýaly köp sanly halkyň döreden dürdäneleri dur. Bu hili halk paýhasy siňen setirleriň, gymmatly mirasyň esasynda akyldarlar, danalar ajaýyp pelsepä öwrülen ruhy gymmatlyklary döredipdirler.

Şahyr adamzat durmuşynda «wawwaly» meselä öwrülen ýaman dil baradaky meselä öwran-öwran dolanýar, ynsan balasyny ýagşy sözlülüğe çagyýar:

Magtymguly hergiz tapmady aman,
Dil ýamany tygdan, teberden ýaman,
Ýaman dil ýanynda zähri çoh ýylan,
Çaksa-da, bir çybyn çakança bolmaz.²

Halkyň ýüregine özüniň ajaýyp paýhasa öwrülen setirleri bilen ýol salmagy başaran ussat şahyryň «Ýürek bulaýan ýaman sözlerden gaça durýan ýagşylary» tutuş älemiň arzuwlaýanlygy baradaky gymmatly pikirleri şu günki gün – Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hem hümmeti egsilmejek hazyna. Magtymguly atamyz «Birek-biregiň gadyryny bilmeyän adamlardan otlap ýören malyň ýagşydygyny» ýatlamak bilen, «Ýetimi göreňde güler yüz bermegil», «Entäni goldamaga hemaýat ýagşydygyny» duýdurýar. Magtymguly ussadyň akylyňa akyl goşýan sözlerinden söze sarpa goýýan, sözüň

¹ Şol ýerde, I jilt, 486 s.

² Şol ýerde, I jilt, 509 s.

manysyny tirmegi başaryan ynsanlar gana-gana içip, ussatdan edep sapaklaryny öwrenýärler. «Sözden hezl eýlemez», many aňlamaýan adamlara welin, «müň söz aýtsañ, biri hem ýokmaýar», şahyr bu pikirleriniň ýugrumyny ýetirip, täsin sözler bilen okyjylaryň kalbyna siňmegini gazanýar:

Magtymguly sözlär, sözün soňlamaz,
Bidert kişi dertli sözün diňlemez,
Akmak sözden hezl eýlemez, aňlamaz,
Aryp bolsaň, söz manysyn içer sen.¹

Geçmiş danalarymyzyň ählisi-de söze uly sarpa goýup, ynsan kalbyna jepa-da, sapa-da berip bilýän söz barada gymmatly pikirleri galdyrypdyrlar.

Ynsan durmuşyndaky zerurlyklar barada şahyryň esasy öňe süren meselesi hem ýagşylyk etmek, ynsana ýamanlyk etmezlik. Türkmen halky «Ýagşylyk et-de, derýa at, balyk biler, balyk bilmese, Halyk biler» diýýär. Magtymguly şahyr bolsa «Goldan gelen ýagşylygyň bolmasa, Köňül içre ýagşy niýet ýagşydyr»² diýýär. Şahyryň öňe süren pelsepesi ynsanlara ýagşylyk etmek. Şahyr hümmet-haýyrsyz kişileri, ile ýagşylyk etmeýänleri «howada ýagmazak bulut» hasaplaýar. «Ýagşy niýet – senden dilegim köpdür» diýip, ýagşy niýeti özüne hemra edinen şahyr ýagşylykda özüni tanadanlar bilen ýaman gylykly adamlary deňeşdirýär, biri-birine gapma-garşy goýýar.

Ýagşylykda ile özün tanydan –
Alkyş alyp, derejesi zor bolar.
Ýaman bolup, ýagşylygy unudan –
Öz yzzatyn gidir, itden hor bolar.³

Şahyr ýagşylardan hergiz ýamanlyk çykmaýakdygyny, ýamanlardan bolsa hiç wagt ýagşylyga garaşmaly däldigni öwran-öwran gaýtalap, ynsan aňyna täsir etmäge, olaryň kalbyny nogsanlyklardan arassalamaga çalyşýar.

¹ Şol ýerde, I jilt, 440 s.

² Şol ýerde, I jilt, 487 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 500 s.

Magtymguly Pyragynyň poeziýasynda ýugrummy ýeten setirler dürdäne paýhaslara öwrülip, halka ýoda-ýörelge bolmak hyzmatyny ýerine ýetirip gelýär. Onuň döredijilik örüsi örän giň. Dana şahyr durmuşyň haýsy ugry barada söhbet açsa-da, onuň kalbynyň töründen syzylp çykan setirleri dertlere derman bolup ýaňlanýar.

Häzirki döwürde şahyryň öndengörüjilik, welilik bilen aýdan sözleri berjaý boldy. «Berkarar döwlet islärin» diýip, arzuwlan şahyryň islegi bu gün hasyl boldy. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe şygryýet äleminde daň ýyldyzy kimin lowurdap duran, akyl-dar şahyrymyz Magtymguly Pyraga hormatly ýurt Baştutanymyzyň goýýan sarpasy bimöçberdir. 2014-nji ýylda beýik şahyryň doglan gününüň 290 ýyllygy dabara bilen bellenilip geçiler. Bu bolsa şahyryň sarpasynyň mähriban Watanymyzda örän belentliginiň güwänamasydyr.

MAGTYMGULYNYŇ GOŞGULARYNYŇ RUS DILINDÄKI TERJIMELERI

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly: «Magtymguly – ynsan kalbynyň ruhy lukmanydyr. Şahyryň şygryrlarynyň döwürler dolanyp, heňnamlar öwrülse-de, öz gymmatyny ýitirmän, eýsem gadyrynyň artmagy ondaky öwüt-ündewleriň kalbyňa melhem bolup siňýänligindendir, göwünleri ganatlandyrmagyndandyr, adamlary heýjana getirmegindendir. Onuň şygrylary ynjan ýüreklere em, argyn bedenlere kuwwat, susupese ruhy ganatdyr».¹ Magtymgulynyň döredijiligi diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem dünýäde ýaşayan her bir adamyň hem kalbynyň törüne aralaşyp, özüni gozgalaňa salýan meselelere jogap tapmaga mümkinçilik berýär. Bu ugurda beýik şahyryň we akyldaryň goşgularyny dürli dillere terjime etmegiň ähmiýeti örän uludyr.

Terjimeçilik işi sungatyň düýpli we çuňňur meseleleriň çözgüdini öz içine alýan bir görnüşidir. Bu gadymy käre eýe bolmak isleýänlere niýetlenen, onlarça neşir edilen kitaplar we ylmy derňewler bellidir.² XXI asyrdaky maglumatlar giňişliginiň, halklaryň, döwletleriň

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Magtymguly - ynsan kalbynyň ruhy lukmany // Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, j. I, A., 2013, s.5.*

² Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / Ed. ItA. Brower.- Cambridge (Mass.), 1959; Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. - М., 1964. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. - М., 1973; Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. - London, 1965; Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М., 1975; Латышев Л.К., Семенов А.Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания: Учеб. пособие для студ. перевод. фак. высш. учеб. заведений. М., 2003. С. 116—151; Komissarov V.N., Korolava A.L. A Manual of Translation from English into Russian. - М, 1990; Neubert A. Text and Translation. - Leipzig, 1985; Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. - М., 1980; Последовательный перевод. - М., 1969; Чернов Г.В. -Теория и практика синхронного перевода. - М., 1978; Ширяев А.Ф. Синхронный перевод. - М., 1979; Seleskavitch D. Zur Theorie des Dolmetschens // Übersetzer und Dolmetscher / Hrsg. V. Kapp. - Heidelberg, 1974; Interpretation. A Psychological Approach to Translation // Translation / Ed. R. Brislin. - N.Y., 1976; Стрелковский Г.М., Латышев Л.К. Научно-технический перевод. - М., 1980 we beýlekiler.

arasyndaky medeni-durmuş we ykdysady gatnaşyklaryň ösen döwründe terjimeçilik käri gerekli hasaplanylýar we terjimeçileri taýýarlamak meselesine uly üns berilmegini talap edýär.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan Watanymyzda hem terjimeçilik işi giň gerime eýe bolýar. Belli bolşy ýaly, adamzat siwilizasiýasynyň ösüşine uly goşant goşan türkmenleriň ýazyjy-şahyrlarynyň döreden eserleri dünýäniň köp dillerine terjime edildi. Şol sanda dünýäniň beýleki halklarynyň dillerinde ýazylan ajaýyp kitaplary hem türkmen okyjylaryna ýetirildi. Diňe Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň işgärleri tarapyndan neşir edilen kitaplaryň onlarçasyny bellemek bolar.

Türkmenistanda terjimeçilik işine uly üns berilýändigine şaýatlyk edýän delilleriň ýene biri hem hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen 2011-nji ýylyň ýanwaryndan başlap, «Dünýä edebiýaty» žurnalynyň neşir edilmegidir. Bu žurnalyň işgärlerine ýüzlenip, milli liderimiziň: «Täze döredilen «Dünýä edebiýaty» žurnalynyň baý edebi-millî mirasymyzy düýpli öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem dünýä halklarynyň edebiýaty, mirasy, şeýle hem kämil çeper eserleri, gymmatlyklary bilen tanyşdyrmakda hem ähmiýetiniň uly boljakdygyna pugta ynanýaryn»¹ diýip aýdanylary diňe bir onuň döredijilik toparyny däl, eýsem terjimeçilik bilen meşgullanýan her bir adamy täze üstünliklere ruhlandyrdy.

Belläp geçişimiz ýaly, terjimeçilik uly sungatyň bir görnüşü bolup, ol öz taryhyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar.

Gadym zamanlarda, terjimeçiniň käri hemmeler tarapyndan sylanylýan arzyly hünär bolupdyr. Mysal üçin, gadymy Karfagende dürli dillerde gepleýän köp sanly milletiň wekili ýaşapdyr we ol ýerde «professional terjimeçileriň» aýratyn topary, ýagny gelip çykyşy, nesilden-nesle geçirmek birligi we öz agzalarynyň hukuk ýagdaýy bi-

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Dünýä edebiýaty» žurnalynyň hormatly işgärlerine we okyjylaryna // «Dünýä edebiýaty» žurnaly, 2011, 31, s.1.

² Gadymy şäher (häzirki Tunisiň golaýynda) we döwlet. Ol b.e.ö. VII-II aa. Ortaýer deňziniň günbatarynda ýerleşipdir. Karfagen (finikiýçe «täze şäher») Finikiýanyň Tirasýandan gelip çykanlar tarapyndan esaslandyrylýar (onuň däp boýunça esaslandyrylan senesi b.e. 814-nji ýyla çenli, hakykatda bolsa ol gijiräk döredilýär, belki b.e. 750-nji ýyllary bolmagy ahmal).

len baglanyşykly ýapyk jemgyýetçilik topary bolupdyr.¹ Karfageniň terjimeçileri aýratyn hukuk derejesine eýe bolup, artykmaçlyklardan peýdalanylýdyr we terjimeden başga ähli borçdan boşadylypdyr. Terjimeçiler toparynyň agzalary daş sypatlary bilen hem tapawutlanypdyr: olaryň saçlary syrlygy we taturowkaly bolupdyr. Birnäçe dilden terjime etmegi başaryanlarda ganatlaryny gerip duran, diňe bir dil bilen işläp bilýänleriňkide ganatlaryny ýygnap duran totuguşyň suraty çekilipdir. Karfagen topary taryhda terjimeçileriň ilkinji professional birleşiginiň bolan bolmagy ahmal. Gadymy terjimeçileriň sypatlary bu gün geň hem däl, emma olaryň näme üçin totuguşyň suratyny tenlerine çekdirendigi bolsa gyzyklydyr. Bu adamyň aňynda her bir guşuň dürli häsiýeti bilen baglydyr: bürgüt – buýsançly, dymma, her zat edýär welin, ýeňiş gazanmaga ymtylýar; laçyn – buýsançly, batyr, emma ýekeligini söýýär; garga – güýçli, emma maslygy çokmaga ýygyn edýär. Totuguş bolsa adamyň sözleşmesini gaýtalamaga ukyply ýeke-täk guşdur. Sözleşiş bolsa pikirini ýüze çykmagydyr. Totuguş bilen hiç kim deňleşip hem bilmeýär. Ol araçy bolup, dymma tebigat bilen geplemsek adamyň arasyndaky baglaýjy halkanyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Halkyň aňynda totuguş uzak ýaşayan, aýratyn-da, käwagt adama-da mahsus bolmadyk akyla eýe bolan guş hasap edilipdir.

Her bir hünärde bolşy ýaly, terjimeçilikde-de bu käre eýe bolanlardan edilýän talaplar bar. *Birinjiden*, terjimeçi diňe bir asyl dili we terjime edilýän dili kâmil bilmän, eýsem iki dil ulgamynyň gatnaşygyna hem gowy düşünmeli bolupdyr. Diňe şonda ol terjimäniň stiline gerekli derejedäki ýitiligi we asyl nusganyň diliniň dürli öwüşginini bermegi başarypdyr. *Ikinjiden*, terjimeçi asyl dildäki tekstiň manysyna dogry düşünmegi we terjime edilýän diliň serişdeleri bilen bermegi başarypdyr. Şonda ol terjimeden edilýän 1) anyklyk, 2) gysgalyk, 3) aýdyňlyk, 4) edebilik we 5) arassa sözlülük ýaly talaplary ýerine ýetirmegi başarypdyrlar. Bu aýratynlyklaryň bolmagy üçin, terjimeçi awtoryň hemme pikirlerini we jümlelerini doly bermäge, hökmany ýagdaýda olaryň diňe bir esasy ýagdaýlaryny däl, eýsem owunjak öwüşginlerini hem saklamaga borçly bolýar.

Terjimeler ençeme milli diliň we edebiyatyň emele gelmegin-

¹ Словарь иностранных слов. М., 1988, с.224.

de we ösmeginde wajyp hyzmaty ýerine ýetiripdir. Köplenç terjime edilen eseriň döremegine sebäp bolupdyrlar, täze dil we edebiyat görnüşleriniň ýüze çykmagyna, okyjylaryň giň köpçüligini terbiýelemäge täsirini ýetiripdir. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň dilleriniň we edebiyatynyň, Gündogar edebiyatynyň we dilleriniň, şol sanda türkmen edebiyatynyň we diliniň taryhynda hem terjimäniň uly hyzmaty bolupdyr. Mysal üçin, Ýazyjy ogly Alynyň «Seljuk türkmenleriniň taryhy»¹ atly işi pars dilinden türki diline XV asyrdaky terjime edilen kitapdyr. Terjimäniň bilimde, ylymda we medeniýetde uly ähmiýetiniň bardygyna adamzat siwilizasiýasynyň ösüşiniň dürli döwürlerinde gowy düşünilipdir.

Çeper eseri terjime etmek barada aýdylanda, onda üç sany maksat göz önünde tutulýar: *birinjiden*, okyjylary ýazyjynyň döredijiligi, onuň eserleri, döredijilik täri bilen, *ikinjiden*, beýleki halkyň medeniýetiniň aýratynlyklary bilen, *üçünjiden*, okyjy ýöne kitabyň mazmuny bilen tanyşdyrylýar.

Terjimeçileriň köpüsi üçin, esasan hem, çeper edebiyaty terjime edýänler üçin, belli rus şahyry we terjimeçisi Žukowskiň şu gantly sözleri ýol görkeziji bolup durýar: «Terjimeçi kyssada guldur; şygryda terjimeçi bäsdeşdir»² ýagny ol asyl eseri ýazanyň bäsdeşidir, sebäbi ol gymmaty ondan pes bolmadyk eseri döredýär.

Türkmen dilinden terjime edýän her bir adam dilimiziň gurluş aýratynlygyna gowy düşünmelidir. Agglýuniatiw gurluşly bolan türkmen dilinde goşulmalaryň ulanylyş zygiderligini, her biriniň aňladýan manysyna we olaryň berýän dürli grammatik öwüşginlerine hem düşünmelidir. Ýöne gynansagam, XX asyryň birinji ýarymynda türkmen edebiyatynyň wekilleriniň eserlerini terjime edenleriň köpüsiniň türkmen dilini bilmändigi, şonuň üçinem sözme-söz terjimeden peýdalanandyklaryny, olara bu dile terjime etmäge goldaw beren käbir türkmenleriň bolsa rus dilini kämil bilmändiklerini bellemek gerek.³

Belli türkmen alymy R. Rejebow «Türkmen poeziýasynda goşgy düzüliş sistemasy, tutuşlygyna diýen ýaly, sillabik sistemadyr» diýip

¹ Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. 2 j. , A., 2004.

² Жуковский В.А. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/87426

³ Rejebow R. Lirik mazmun we şygry sungaty. A., 1968, s.214.

belleýär. Muña Magtymgulyny terjime edenleriň hemmesi hem örän gowy düşünipdirler we öz terjimelerinde ony göz önünde tutmaga çalşypdyrlar. Beýik türkmen şahyrynyň we akyldarynyň eserlerini rusça sözledenlere G. Şengeli, A. Tarkowskiý, S. Iwanow, M. Tarkowskiý, Ý. Gordiyenko, Ý. Neýman, N. Grebnew, T. Spendiarowa, W. Ganiýew, A. Krongauz, Ý. Waliç, A. Starostin, N. Lebedew, L. Penkowskiý, T. Streşnewa, A. Rewiç, S. Botwinnik, A. Zyryna we beýlekiler degişlidir.

Magtymgulynyň goşgularyny rus diline terjime edenleriň köpüsiniň halypasy bolan Georgiý Şengeliniň işleýiş usuly barada ýazan işi örän gyzyklydyr.¹ Bu ajaýyp terjimeçi Magtymgulynyň «Oglum-Azadym», «Don gerek», «Gökleň», «Gürgen», «Ýáylalary bardyr», «Ýeldim tut», «Ýagydyr ýagy», «Aty ýagşydyr», «Adamzat», «Hak menzil etdi jana», «Baglar, heý», «Köňül joşundadyr», «Ykbal bolmady» ýaly jemi 110-a golaý goşgusyň terjime edip, okyjylara ýetiripdir. Ol özüniň terjimäniň üstünde işleýşi barada aýdanynda, goşgy terjime edilende, asyl dildäki ýaly görnüşde etmegiň ýalňyşdygyny, onda terjime edilýän diliň hem öz aýratynlygyny göz önünde tutmagyň gerekdigini, şeýle edilmedik ýagdaýynda, goşgynyň gödek bolýandygyny belleýär. Ol türki dilde ýazylan on bir bogunly goşgynyň rus dilinde baş stoply ýamb bilen berilse, ýerine düşýändigini nygtaýar. Şeýle-de rus terjimeçileri türkmen dilindäki goşgular terjime edilende, beýleki rus goşgy düzüliş ýollaryndan hem peýdalanypdyrlar.

Magtymgulynyň eserlerini rus diline terjime edenleriň biri, 1971-nji ýylda Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Döwlet baýragyna eýe bolan A. Tarkowskidir. Bu terjimeçiniň galamynyň astyndan «Türkmeniň», «Turgul diýdiler», «Şirgazy», «Bady-sabany görsem», «Bar meniň», «Gojalan günler», «Ygtyýarym alypdyr», «Para-paradyr», «Läşler aglar halyma», «Mallar dargady», «Ýakança bolmaz», «Pany jahana degmez» ýaly, jemi 110-dan gowrak goşgynyň terjimesiniň çykandygyny bellemek bolar. Ol öz terjime eden goşgularynda diňe bir uçgunlap duran Magtymgulynyň ylamyny täzedan ýakman, eýsem özüniň çuňňur duýgularyny hem goşupdyr

¹ Шенгели Г. О моей работе. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

diýip, onuň döwürdeşleri ýatlaýarlar.¹ Mysal hökmünde şahyryň «Para-paradyr» diýen goşgusynyň bir bendiniň terjimesine seredeliň:

Ýaranlar, gerdişi-çarhyň elinden,
Bu meniň ýüregim para-paradyr,
Syzzyldaşar tenim Eýýup teni dek,
Kişi bilmez, bir agyzsyz ýaradyr.²

Веселье мне было отмерено скупо,
Мне сердце обиды и беды сожгли,
Дрожит мое тело, как тело Эюпа,
Я ранен, а вы мне помочь не пришли.³

Ilki seredeniňde, goşgynyň manysy gabat gelmeýän ýaly görünse-de, üns bilen okanyňda, terjimeçiniň aýdylyan pikiriň özenine göz ýetirip terjime edendigine we A.Tarkowskiniň terjimelerine öz duýgularyny hem goşdy diýip, näme üçin aýdandyklaryna gowy düşüňärsiň.

Magtymgulynyň eserlerini terjime edenlerinde, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, terjimeçiler rus goşgy düzüliş kadalaryny ulansalarda, asyl dildäki goşgynyň bendine we olardaky setirleriň sanyna meňzeş edip bermäge çalşypdyrlar. Mysal üçin, Magtymgulynyň 11 bogunly murabagda ýa-da dörtleme bilen ýazylan «Paş eder seni» diýen goşgusyny N. Grebnew 10 we 11 bogunly edip ýambda, S. N. Iwanow bolsa 11 bogunly görnüşinde anapestde terjime edipdir.

Içki syryň aýtma her bir namarda,
Syryň ile ýaýyp, paş eder seni.
Ogry-kezzap bilen obadaş bolma,
Malyňdan aýyryp, aç eder seni.⁴

¹ Синельников М. Журнал «Дружба народов», №6, 1997. <http://urgatrans.ru>

² Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. J.1, A., 2013, s.491.

³ Махтумгули. Стихи. А., 2010, с.58-59.

⁴ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. J.1, A., 2013, s.498.

N.Grebnew :

Ты тайны трусу не вверяй своей,
Он разнесет ее на всё селенье.
Коль вор сосед твой, прочь беги скорей,
Не то растащит всё твое имяне.¹

S.N. Iwanow:

С трусом тайн не дели – нету чести в нем,
Трус предаст – осрамит весь народ тебя,
С вором-плутом вовек не селись вдвоем:
Все богатства отняв, оберет тебя.²

Belleýşimiz ýaly, Magtymguly Pyragynyň eserleri rus diline terjime edilende, şahyrlaryň köpüsi sözme-söz terjimeden peýdalanylýdylar. Ýokarda getirilen mysaldan, türk dillerini gowy bilýändigini üçin, türkologiýadan belli hünärmenleriň biri bolan, filologiýa ylmylarynyň doktory, professor S.N.Iwanowyň terjimesiniň asyl nusga has ýakynlygy bilen tapawutlanýandygyny görmek bolýar.

Magtymgulynyň «Neýleý, indi biçäreyem» (käbir neşirlerde «Pukaraýam») diýen müseddesde düzülen 6 setirli, ilkinji baş setiri 7 we soňkusy 8 bogundan duran goşgusyny, rus ölçegi ulanylsa-da, türkmençedäkä ýakynlaşdyryp, S.N.Iwanow ony horeýde 6 setirli, 8 bogunly we A.Tarkowskiý 6 setirli, 8 bogunly, M.Tarlowskiý bolsa 7 setirli edip, 8 we soňky setirini 9 bogunly görnüşinde anapestde terjime edipdir. Terjimeleriň hemmesinde-de türkmen dilindäkä meňzeş kapuýa salmaga ýykgyň edipdirler. Türkmen dilinde bu goşgynyň soňky setirinden beýlekilerinde «idim» ulanylan bolsa, rus dilindäki terjimelerinde «был» sözi gaýtalanyp, aýdylyşy asyl dildäkä ýakyn bolan goşgy emele gelipdir.

Watanymda han idim,
Hanlara perman idim,
Dertlere derman idim,
Misgine dükan idim,

¹ Махтумкули. Стихи. А., 2010, с.237.

² Свиток столетий. Тюркская классическая поэзия XIII-XX веков. Перевод С.Н.Иванова. Л., 1991, с.641.

Jansyza men jan idim,
Neýleý, indi biçäreýem.¹

S.N.Iwanow:

В отчих землях я ханом был,
Ханом ханов всем странам был,
Я бальзамом всем ранам был,
Я подмогой всем рваным был,
Я душой в бездыханном был,
А теперь я и сам бедняк.²

A.Tarkowskiý:

Я на родине ханом был,
Для султанов султаном был,
Для несчастных Лукманом был,
Одеянием рдяным был,
Жизнью был, океаном был –
Жалким странником ныне стал.³

M.Tarlowskiý:

Я на родине шахом был,
А для шахов я страхом был,
Для несчастных я царством был,
Для больных я лекарством был,
Я врачом для недужных был,
Я душой для бездушных был,
А теперь я слабее птенца.⁴

Magtymgulynyň eserlerindäki muhammesleri⁵ rus diline terjime edenleriň biri bolan S.N.Iwanowyň terjimeçilik baradaky pikiri hem gyzyklydyr. Bu türkolog alymyň her bir terjimeçiniň döredijilik dünýägaraýyşy barada gürrüň edende, şahyrana terjime tekstiň çeper düşündirişi bolmaly, ýagny ol diňe bir mazmunyň dikeldilmegi däl-de, eýsem asyl tekstiň poetikasyny hem bermekden durýandyр diýip

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. J.1, A., 2013, s.108.

² Свиток столетий, с.640.

³ Махтумкули. Стихи. А., 2010, с.275.

⁴ Махтумкули. Избранное. М., 1960, с.180.

⁵ Kekilow A. Söz sungaty. A., 1970, s.295-296.

aýdanlary, bu käre eýe bolmak isleýänlere ýol görkeziji bolup hyzmat edýär.¹ Ine, S.Iwanow Magtymgulynyň «Birýana, boldum imdi» atly muhammesini terjime edende, ol rus dilindäki ýamby, «Enede bizi» diýen şygyrň terjimesinde bolsa anapesti ulanypdyr we goşgularyň mazmunyny doly berip bilipdir:

Ýşk ataşyna düşdüm, perwana boldum imdi,
Şowkuň közüne köydüm, birýana boldum imdi,
Jismim kebaba döndi, girýana boldum imdi,
Geňç isteyenler gelsin, weýrana boldum imdi,
Aýryldym agýarlardan, bigäne, boldum imdi.²

В огне любви пылаю, стал я мотыльком теперь,
Стал сотлевшим на жаровне жареным куском теперь,
Тело углится от жара, плачу – в горле ком теперь,
Пеплище мое вора́м впо́ру рыть тайком теперь,
Отрешен от всех, чужой я в сонмище людском теперь.³

Hakykatyň ýoluny rahbersiz gezmek olmaz,
Jemal istegen aşyk görmeýen gyzmak olmaz,
Aşyklygyň belasyn çekmeýen syzmak olmaz,
Wysala doýmak olmaz, hijrana dözmek olmaz,
Örtme ýşk oduna mundan zyýada bizni.⁴

Без наставника путь правды в мире одолеть нельзя,
Хоть и любишь – нужен разум, попадаться в сеть нельзя,
Муки страсти не изведав, страсть осилить ведь нельзя!
И свиданье не насытит, и разлук терпеть нельзя!
Притуши огонь любовный, жгущий одичало нас!⁵

¹ Иванов С.Н. Лирика Насими и вопросы ее переводческого истолкования // «Советская тюркология», 1973, №5, с.22-23.

² Magtymguly. Eserler ýygyny. J.1, A., 2013, s.222.

³ Свиток столетий. Тюркская классическая поэзия XIII-XX веков. Перевод С.Н. Иванова. Л., 1991, с.656.

⁴ Magtymguly. Eserler ýygyny. J.2, A., 2013, s.292.

⁵ Свиток столетий. Тюркская классическая поэзия XIII-XX веков. Перевод С.Н.Иванова. Л., 1991, с.657.

Magtymgulynyň goşgulary terjime edilende, onuň manysynyň nähili berlendigine seretmek üçin, akyldaryň «Buluda gardy meni» diýen şygyryndan bir bende seredip geçeliň:

Yşk ýüregimde gaýnap, ýandyrdy derdi meni,
Tütünim bada berip, buluda gardy meni.
Pelek bilegim towlap, çarhyna sardy meni,
Hyrydar gözi bile kim gelip gördi meni,
Hijran ýagmyru ýagyp, gam sile berdi meni.¹

S.N.Iwanow:

В сердце страсть любви вскипела, жжет огнем невзгод меня,
Дым мой ветром заметает, к облакам влечет меня,
Небо за руки хватает, крутит небосвод меня!
Кто взглянул бы, кто помог бы, спас бы доброхот меня.
Дождь разлуки яро хлещет, гонит в бездну вод меня.²

T. Spendiarowa:

Воспламенилась грудь моя, любовь меня сожгла,
Дым от меня метнула вверх и с тучами сплела.
Связал мне руки лютый рок, напав из-за угла,
Меня к колену прикрутил, не развязать узла.
Разлуки дождь полил, душа с потоком бед ушла.³

Bendiň ilkinji iki setirinde terjimeçiler asyl nusgadaky manyny özleriçe beripdirler. Emma üçünji we dördünji setirlerde S.N.Iwanowyň terjimesi asyl tekstiň manysyny doly berýär, emma T.Spendiarowanyň bolsa esasy pikirden has daşlaşandygyny görmek bolýar. Käbir kemçilik ýaly görünýän ýokarda getirilen pursatlary kemçilik hasaplamak bolmaz, beýle ýagdaýlar terjimeçilikde, köplenç duşýan hadysalaryň biridir. Sebäbi her bir terjime bilen meşgullanýan adamyň öz işleýiş usuly bolýar. Magtymguly Pyragynyň eserlerini terjimeçileriň näme üçin ol ýa-da beýleki görnüşde terjime edendigi baradaky soraga jogap bermek üçin, beýik türkmen şahyrynyň eserle-

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. J.1, A., 2013, s.221.

² Свиток столетий, с.658.

³ Махтумкули. Избранное. М., 1960, с.181.

rini terjime etmäge gatnaşan her bir terjimeçiniň we şahyryň döredijiligini hem iş usullaryny çuňňur öwrenip, olar boýunça aýratyn ylmy derňew geçirmek gerek.

Magtymguly Pyragynyň eserleriniň rus diline terjimeleriniň gysgajyk derňewi olaryň terjimeçilik sungatynyň naýbaşy eserleri hökmünde geljekki ussat terjimeçileri taýýarlamakda we terjimeçiligi ylmyň bir görnüşi hökmünde çuňňur öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak hyzmaty bitirip biljekdigini görkezdi.

REJEPMUHAMMET GELDIÝEW,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar institutynyň
bölüm müdiri, filologiýa ylmymlarynyň kandidaty*

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ ŞYGRYÝETINDE KÄBIR SÖZLERIŇ MANY TAÝDAN GIŇEMEGI

Dil diýilýän mukaddes düşünje her bir halkyň milli barlygynyň nyşanydyr. Meşhur pelsepeçiler «Watan iki esasa daýanýar: birinjisi maddy esas, ýagny «toprak», ikinjisi bolsa ruhy esas, ýagny «dil» diýip aýdýarlar. Her bir millet dili bilen döreyär we dil bilen barlygyny dowam etdirýär. Onuň bütin aňy, ruhy we şahsyýeti diňe dilinde ýaşaýar. Hut şu hakyatlara has irräk göz ýetiren milli şahyrymyz Magtymguly Pyragy hem dünýä türkmenleriniň özboluşly milli aýdymyna öwrülen «Türkmeniň» atly goşgusynyň iň soňky hem aýgytlaýjy setirini: «Magtymguly sözlär çaly türkmeniň» diýip tamamlaýar. Bu sözler türkmen döwletiniň diňe türkmen diliniň diriligi bilen ýaşap biljekdiginiň iň aýdyň beýany hem-de bize galdyryp giden iň mukaddes sargydydyr.

Magtymgulynyň eserlerinde sözleriň täze-täze manylara eýe bolýandygyna geçirilen derňewler aňyrýany bilen tassyk edýärler. Şahyryň eserleriniň söz baýlygyny derňemekligiň bir makala sygma-jakdygy hemmämize äşgärdir. Biz bu ýerde onuň döredijiliginde duş gelyän «çaman» sözüniň many çäkleriniň giňelişi barada aýtmak isleýäris.

«Türkmen diliniň sözlüğünde» «çaman» sözüne: 1. Ýyldam däl, ýüwürük bolmadyk, haýal gidýän, ýaramaz çapýan (at, eşek hakda); 2. Göç man. Çalasyň hereket edip bilmeýän, dogumly däl, dogumsyz, gowşak ýaly düşündirişler berlipdir. Bu söze «Türk-tatar gepleşikleriniň deňşdirme sözlüğünde» جامان 1. (يمان) erbet we beýl. Ýalta (käbir tatarlarda at, ulag hakda aýdylyar) ýaly düşündiriş berilýär. Şeýle hem Sewortýanyň ýolbaşçylygynda taýýarlanmaga başlanan «Türki dilleriň etimologik sözlüğünde» ýaman sözüne berlen düşündirişde käbir türki dilleriň (özbek, gazak, gyrgyz, garagalpak, uýgur) dialektlerinde jaman, jäman, žaman ýaly ýazylandygy bellenilýär. Sözüň başynda ç ~ ý ses çalşygy barada «Türkmen dialektolo-

giýasy» kitabynda bellenip geçilýär. «Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki» kitabynda: «Türk dilleriniň birnäçesinde hem *y* çekimsizi sözüň başynda aktiw ulanylman, ol köplenç *ž*, *j* çekimsizleri bilen berilýär *ýa*-da düşürilip ulanylýar» diýilýär. Şeýle hem *jyldam* // *ýyldam*, *ýigit* // *jigit* sözlerinde hem bu ses çalşygy hadysasyny görmek bolýar.

Pars diliniň irki düşündirişli sözlüklerinden biri hasap edilýän XVII asyrdan Hindistanda ýazylan, 1775-nji ýylda türk dile geçirilen «Burhany-katyg» sözlüğünde *ýam* (يام) sözüne «menzilgählerde taýýar bolup duran aragatnaşyk (poçta) aty. Gyssagly gelip-gidýän çaparlary münery ýaly at»; «Osmanlyja-türkçe ensiklopedik sözlükde» «*ýam* (يام) aragatnaşyk aty»; «Uly rusça-türkmençe sözlükde» «1. Russiýada XIII-XVIII asyrlarda poçta ýolundaky oba. 2. Köne wagt-larda ýolagçylaryň ýadaw atlaryny çalşyryan poçta duralgasy»; «Türkmen diliniň sözlüğünde» bolsa bu leksik birligiň many meýdanynyň merkezi hasap edilip bilinjek ýaby sözüne «Iş maly hökmünde ulanylýan ýeke toýnakly iri öý haýwany, gylýal» ýaly düşündiriş berilýär. Ýaby sözi «Türkçe sözlükde» hasaba alynmandyr. Ýaman sözüne «Türkmen diliniň sözlüğünde»: 1. Islenýän talaby ödemeyän, kanagatlanarly bolmadyk, gowy däl, erbet, pis. 2. Örän, juda, hetdenaşa, has; «Türkçe sözlükde»: «1. (güýç, täsir *ýa*-da ukyp) Adatydan ýokary, artykmaç bolan. 2. Erbet gorkulýan ýaly düşündirişler berilýär. Türkmen diliniň käbir dialektlerinde ýaman sözüniň sypatyň artyklyk derejesini ýasamak üçin ulanylandygy beýan edilýär: ýaman gowy, ýaman erbet. Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki sözleriň diwanynda» çamguk (جمغق) sözüne «öjükdiriji, pitneçi, gepçi, gep äkidip getirýän»; ýaman sözüne «erbet (her zadyň erbedi)» ýaly düşündirişler berilýär.

«Parsça-rusça sözlükde»: çaman چمان sözüne 1) buýsançly ýöreyişli; 2) bezemen; dik, owadan ýöreyän; 3) (köne söz) bulgur (şerap üçin) ýaly düşündirişler berlipdir.

«Burhany-katyg» sözlüğünde «çam (چام) çem we hem manylaryny berip, ol çemiden we hemiden işliginiň nämälim görnüsidir. Çemiden eda bilen ýöremek, sallanjyrap ýöremek; hemiden bir tarapa gyşarmak» diýlip düşündirilýär. «Osmanlyja-türkçe ensiklopedik sözlükde» çem sözüniň alty manysy ýüze çykarylypdyr: 1. Náz we eda bilen sallanjyrap ýöremek. 2. Bezemen, tertipli. 3. Gazanylan,

toplanylän. 4. Many. 5. Gabahat, günä. 6. Nahar. Şol ýerde çeman (چمان) sözi hasaba alnyp, üç manysy ýüze çykarylypdyr: 1. Näz bilen sallanjyrap ýöreýän. 2. Şerap bulgury. 3. Çemen. «Uly rusça-türkmençe sözlükde» çemiden işliginiň we çeman sözüniň birinji manysynyň many meýdançasynyň çäklerine girýän: «жеманиться несов. разг. näzlenmek, näz-kereşme etmek, näz etmek; жеманница ж разг. näzli aýal (gyz), näz edýän aýal (gyz), näz kereşme edýän aýal (gyz); жеманничанье с разг. näzlenme, näz kereşme etme, näz etme; жеманн//ый, -ая, -ое (жема/нен, -нна, -нно) ýasama, jilweli, näzli, näz-kereşmeli; жеманство с ýasamalyk, näzlilik, ýasama jilweler» ýaly manylarda hasaba alnan sözler ünsi çekerliklidir.

«Magtymgulynyň düşündirişli sözlüğinde» çem (چم) sözüne pursat, ýagdaý, maý; ýan; gapdal ýaly düşündiriş berlip, şu aşakdaky mysalda getirilipdir: «Oýun bilen oglanlygyň deminden, // Ýetip geldim kämilligiň çeminden. Sözlükde berlen çemender (p. çemend) چمند // چمند // sözi 1) çaman at, ýalta ýaby; 2) gm. ýalta adam, biderek adam ýaly düşündirilýär: Tilim guş tilidir, suratym – ynsan, // Hemzybanym barça çemender bile». Sözlükde çaman sözi şeýle düşündirilýär: «çaman (p. çemend) چمان // چمند ýalta, uzakçyl däl, ýüwürük däl, uzaga çapyp bilmeýän (at, eşek hakda); antonimi: ýüwürük. Aslyna dartadyr ýüwürük, çamanlyk, // Ýüwürükni çamanga satyjy bolma; At alsañ ýüwürük al, alma çamany. Jaý ýerinde gaýry galsa garrydar, // Goç ýigidiň aty çaman ýoluksa. Bu sözüň Magtymgulynyň goşgularynda ýüwürük manysynda ulanylän ýagdaýlaryna-da duş gelmek bolýandygy aýdylýar we şu mysal getirilýär: Mert astynda ajap çaman, // Bak, bu ol hara döndi. // Depdigim bedew, gör, eşek bolmuşdyr, çaman.»

«Türkmen diliniň sözlüğinde» çaman sözüniň ýüze çykarylan birinji: Ýýldam däl, ýüwürük bolmadyk, haýal gidýän, ýaramaz çapýan (at, eşek hakda) manysyna – «Dogrusy, göz önüme çaman eşekli jerçi düşdi. Çaman ördek ir uçar. Çaman-da bolsa, üsti amanja. Çaman at.»; ikinji göçme: Çalasyň hereket edip bilmeýän, dogumly däl, dogumsyz, gowşak manysyna – «Dogry, Welä bizem ýaman diýjek däl, // Hat-sowatsyz ýa-da çaman diýjek däl» ýaly mysallardaky düşündirişlerini, umuman, ýerlikli hasaplamak bolar. TYA-nyň

Milli golýazmalar institunyň hünärmenleri tarapyndan Magtymguly Pyragynyň institutyň hazynasynda saklanylýan golýazmalary we daşary ýurtlardan getirilen golýazmalarynyň surat we elektron nusgalary esasynda neşire taýýarlanan iki tomlukda çaman leksik birligi şu aşkdaky manylarda ýüze çykaryldy:

1) ýyndam däl, ýüwrük bolmadyk, haýal gidýän, ýaramaz çapýan – Aslyga dartadyr ýüwrük, çamanlyk, // Ýüwrügi çamana satygy bolma! («Gidiji bolma»); Jaý ýerinde gaýra galsa garrydar, // Goç ýigidiň aty çaman ýoluksa («Meýdan ýoluksa»); At alsaň gyr algy, mekrudyr ak ýal, // Kitapda görüner çaman — garagol («Ýol alar»); Bedew diýer: «Gymmatym, // Bardyr çaman içinde» («İçinde»); Ýagşy diýip gol uranym, çykdy bagtyma ýaman, // Depmişem bedew diýip, gör, eşek olmuşdyr çaman (soňky mysaldaky manyny A. Meredow ýüwrük, çapgyr manysynda berýär) («Aýrylyp»); 2) sarç at, çapgyr at, ýyndam at, ýüwrük at – Har özüni saýmaz egsik är münen çamanydan, // Bedew bolmagan jaýynda hary çaman eýledim («Aman eýledim»); Mert astynda ajap çaman, // Bak, bu gün ol hara döndi (Bir käre döndi); Rüstem-u Zal gelen zaman, // Berdiň gola ýüwrük – çaman («Mukam gaşynda»); Mert ýigitde çaman idim, // Dag başynda duman idim (Neýleý, indi biçäreýem); Menem diýen çyn ärlere, // Ötgür gylç, çaman gerek («Jan gerek»); Ençeleriň aýagy // Ne har, çamana degmez («Pany jahana gelmez»); Bu eýýamyň ärleri // Çaman, sowuty gözlär («Namardy gözlär»); Baş apan mert goçlara, // Ili-güni çaman berer («Perman berer»); Gözlerim, gördüm ýamany, // Paýym münmedi çamany («Kylar boldum»); Seçip, çaman alar bolsaň, // Araplar aty bellidir («Gaýraty bellidir»); Bedew çamany deň kyldy, // Isa münen har biläni («Diýseň gitmez ýör biläni»); At alaňda sürüp alsaň çamany, // Göwnünde goýmaz ol zerre gümany (Amana geler); Namysly, döwletli bir gerçek äriň, // Ötgür gyljy, zor çamany gerekdir («Hany gerekdir»); Nesip eýläp, münse ýörgür çamana, // Tana bilmez, başy nedir, art nedir («Dert nedir»); Kimler täji-tagtda perman gönderip, // Kimler çaman münüp, sürer segredip («Ötüp baradyr»); Ýagşyny berdiň ýamana, namardy goýduň çamana, // Mert ýigit gitdi gümana, pena dünýä, pena dünýä («Pena dünýä»).

Beýik akyldaryň şygryýetinde çaman leksik birliginiň üçün-
ji manysy hökmünde sarç at, çapgyr at, ýyndam at, ýüwrük at
düşündirişini, ýokarda getirlen mysallara esaslanyp goşmak bo-
lar. Çaman we ýaman leksik birlikleriniň manylarynda bolup geçen
şeýle dil hadysalarynyň bolsa, gadymy dilimiziň ösüş we özgeriş
pursatlarynyň ýaňlarydygyny aýtmak bolýar.

TÄJIGÖZEL HOJAGELDIÝEWA,

TYA-nyň Milli gollýazmalar institutynyň esasy ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň kandidaty

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINE FUTUWWETNAMAÇYLYGYŇ TÄSIRI

Çuň many-mazmuna ýugrulan ajaýyp döredijilik mirasy bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine uly goşant goşan söz ussatlarynyň biri hem akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragydyr. Hormatly Prezidentimiz: „**Türkmen topragynyň hakyky watançysy, joşgunly waspçysy Magtymguly Pyragynyň şygrylary jemgyýetimiziň ruhy kämilligine, ahlak sagdynlygyna hyzmat edýär, halkymyzyň watansöýüjiligini, erkinligini, bitewiligini, agzybirligini, ýokary adamkärçilik sypatlaryny wasp edýän belent aýdym bolup ýaňlanýar**»¹ diýip, bu beýik şahyryň döredijiligine mynasyp baha berdi.

Islendik döwür edebiýatyna ýa-da şol döwürde ýaşan ýazyjy-şahyrlaryň edebi mirasyna doly göz ýetirmek we ony çuň ylmy nukdaýnazardan öwrenmek üçin, ondan ozalky edebiýata ser salmak zerurdyr. Bu Magtymgulynyň döredijiligi babatda hem şeýledir. Çünki gadymy hem orta asyrlar edebiýatynyň aýratynlyklarydyr däpleri XVI-XVII, hatda XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda hem öz yzlaryny goýupdyr.

Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy seljerilende-de, onuň eserlerinde orta asyrlarda giňden ýaýran futuwwetnamaçylyk däbiniň yzlaryny görmek bolýar.

«Futuwwet» sözi aslynda «feta» diýen sözden bolup, ol häzirki zaman türkmen dilinde «ýigit» diýen manyny aňladýar. «Ýigit» diýlende, sahatlylyk, pespällik, geçirimlilik, ynsanperwerlik ýaly ähli ýagşy gylyk-häsiýetleri özüde jemleýän kämil ynsan göz önünde tutulýar. Has dogrusy, ol biziň häzirki ulanýan «Är» diýen sözümiz bilen manydaşdyr.

Şeýlelikde, ýagşy gylyk-häsiýetleri özüde jemleýän we

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. –Aşgabat, 2011, IV jilt, 241 sah.

başgalara-da dogry ýoly salgy berýän kämil kişä – «ýigit-är», ýagny «feta» diýlipdir. Olaryň tutýan ýoluna bolsa «futuwwet» diýlipdir. Kämil häsiýetli ärleriň ýoly bolan futuwwet ýoluna – futuwwet ylmy-na bagyşlanyp, taryhda ençeme eserler ýazylypdyr we olar «Futuwwetnama» diýlip atlandyrylypdyr. Ilkinji «Futuwwetnamalar» VIII-IX asyrlarda ýüze çykyp başlapdyr.

Türkmen akyldary Ýahýa ibn Halylyň, takmynan, XIII – XIV asyrdä ýazan ajaýyp «Futuwwetnama» eseri türkmençe ýazylan «Futuwwetnamalaryň» iň gadymysy hasaplanylýar.¹ Ylmy çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, Ýahýa ibn Halyl Menteşe ogullary Türkmen begliginden bolupdyr.²

Haýsy dilde ýa-da haýsy asyrdä ýazylandygyna garamazdan, «Futuwwetnamalar» päk ahlaklylygy, ýagşygylyk-häsiýetleri ündäp, adamlary hemmetaraplaýyn ajaýyp adam bolmaga çagyýar. Bu bolsa hiç wagt gymmatyny ýitirmejek umumadamzat ähmiýetli meseledir. Şoňa görä, dürli ýurtlaryň edebiyaty öwrenijileriniň ünsüni çeken futuwwetnamaçylyk däbi we «Futuwwetnamalar» babatda dünýä edebiyatynda ençeme ylmy-barlag işleriniň alnyp barlandygy bize çeşmelerden mälimdir. Bu ugurdan edilen düýpli ylmy-barlag işleriniň hatarynda nemes alymy Taeschner Franzyň, türk alymlary Abdülbaki Gölpınarlynyň, Neşet Çagataýyň, Cemal Anadolyň, Torun Aliniň we başgalaryň işlerini³ agzap geçmek bolar. Ýahýa ibn Halyl ibn Çopan el-Burgazyň «Futuwwetnamasyna» bagyşlanan ýörite ylmy işleriň hem bardygyny bellemek gerek.⁴

¹ Islam ansiklopedisi. Istanbul, 1996, XIII jilt, 265 sah.

² Türkler. Ankara, 2002, VI jilt, 731 sah.; Türk taryhy. Ankara, 2002, VI jilt, 272 sah.

³ Taeschner Franz. «Des Futuwwet kapitel in Gulşehris altos – manischer bearbeitung von Attars mantig ut – Tayr». Berlin, 1932. Taeschner Franz Der anatolische Dichter Nasiri und sein Futuwwetname (Molla Nasyryň Futuwwetnamasy). Leipzig, 1944. Abdülbaki Gölpınarly. «Islam ve Türk illerinde fütüwwet Teşkilati». Ystanbul, 1949. Neşet Çagataýy. «Bir Türk Kurumu Olan Ahilik». Ankara, 1989. Cemal Anadol «Türk-islam medeniýetinde Ahilik költürü ve «Fütüwwetnämeler». Ankara, 1991. Torun Ali. «Türk edebiyatında türkçe fütüwwetnämeler». Ankara, 1998

⁴ Abdülbaki Gölpınarly. Burgazi ve Fütüwwetnämeleri. IFM, XV (1-4) jilt. 10. 1953-7. 1954, 76-153ss.

Habaýogly Muninjan. Das Futuwwetnami des Yahýa b. Halyl. (Yahýa b. Halylyň Futuwwetnamasy). Münster, 1956 we ş. m.

Her bir eseriň gymmaty, öňi bilen, onuň öňe süryän pikirindedir. Şonuň ýaly-da islendik döwürde dörän edebi döpleriniň hem dörän döwürine laýyk öz öňe süren pikirleri bolmalydyr. Diýmek, edebi akymyň ýa-da edebi däbiň häsiýetli alamatlary onuň öňe süren esasy pikirlerinden gözlenmelidir. Geçirimlilik, halallyk, päklik, kiçigöwünlilik, sahatlylyk, kişiniň ýagşysyny ýaýyp, ýamanyny ýapmak ýaly «Futuwwetnamalarda» öňe sürülýän esasy pikirler Magtymguly Pyragynyň tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Ýahýa ibn Halylyň «Futuwwetnama» eserinde getirilýän örän täsirli bir rowaýata görä, bir Soltanyň elguşy bolupdyr. Soltan öz elguşuny örän gowy görüpdür. Emma bu guş bir gün öz hojaýynyň, ýaşap ýören ýerini taşlap, uçup gidipdir. Soltan ony uzak wagtlaý agtarypdyr, emma tapmandyr. Bu elguş uçup ýörşüne bir awçynyň eline düşüpdür. Awçy guşy öýüne äkidipdir we towuklarynyň arasyna salypdyr. Ozal erkin gezmegi öwrenen elguş towuklaryň arasyna salnanyny ýokuş görüp, bir towugy bölek-bölek edýär. Bu wakany gören awçy: «Munuň dyrnagy uzyn, towuklara goşulmaz» diýip, elguşuň dyrnaklaryny gyrkýar. Soňra elguş uçmaga hyýal edýär. Awçy onuň ganatyny gyrkýar. Soňra elguşuň öňüne dary dökýärler, emma elguş iýmeýär. Awçy: «Çünki uzyn, şonuň üçin eglip, dary iýip bilmez» diýip, guşuň çüňkünü hem gyrkýar. Umuman, guşy erbet hala salýarlar, horlaýarlar.

Soltan bir gün jar çekdirip, elguşy getirene, mün tylla berjekdigini aýdýar. Awçy bu habary eşidip, guşy soltana berýär. Görseler, guşuň haly harap bolupdyr.

Soltan elguşy jarçylaryň eline berip: «Bu guşy şäherde aýlaň we eger kim nebsine buýrup bilmän, öz dogduk diýaryny taşlap, ýurduny terk etse, onuň hem halynyň şu elguşuňky ýaly boljakdygyny aýdyp, jar çekin» – diýýär.

Beýik şahyr Magtymguly Pyragynyň «Aýrylma» atly goşgusyny okanynda, aşakdaky setirleriň hut «Futuwwetnama» eserinde getirilýän ýaňky rowaýatyň täsiri bilen döredilendigine ynanasyň gelýär. Beýik şahyr şeýle ýazýar:

Mestana ýöriňçäň gaýry ýurdunda,
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma.
Magrur käkilik deý nebsiň ugrunda
Dama düşüp, ganatyňdan aýrylma.¹

Iň bir kämil häsiýetleri, ýokary ahlak sypatlaryny ündemek, olary özüňde terbiýelemegiň ýollaryny salgy bermek, şol esasyda-da, «feta – ýigit, är» diýen mertebä mynasyp bolan kämil ynsany kemala getirmek maksady «Futuwwetnamalara» mahsus bolan esasy aýratynlyklaryň biridir.

Türkmen akyl-dary Ýahýa ibn Halylyň öňden gelýän däbe eýerip ýazan ajaýyp «Futuwwetnamasynyň» şu ugurda ýazylan öňki eserlerden tapawutlanýan esasy aýratynlyklarynyň biri hem onda ahunlyk-pirlik düzgünnamasynyň giňişleýin beýan edilmegidir.

Onuň bu eserinde «Her bir kişiniň, ilki bilen, ahunyň-piriň ýa-nynda ýetişmegi, ýagny bir kämiliň tälimini almagy gerekdir» diýen pikir boýdan-başa ündelýär.

Bir kämile baş goýmak, kämil äre gulluk etmek pikiri Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde hem uly orun tutýar. Muny şahyryň aşakdaky setirlerinde hem görmek bolýar:

Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňy,
Är ardynda gezeň, är dek bolar sen.²

Kämil aýagna baş goý, ýalançydan el göter,
Toba kylyp, bir piriň topragna bulan, köňlüm.³

Ýa-da:

Magtymguly, towfyk alsam,
Bir är tapsam, gulluk kyslam.⁴

Gündogary öwreniji beýik rus alymy Ý.E. Bertels Magtymguly-nyň şygrylaryny öwrenmegiň öz aýratynlygynyň bardygyny nygtap

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. –Aşgabat, «Ylym», 2013, I jilt, 379 s.

² Şol ýerde, I jilt, 421 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 304 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 253 s.

şeýle ýazýar: «Magtymguly öz goşgularynyň bir ýa-da başga setirlerini owadan obraz üçin, gelşikli kapiýa üçin ýazandyr diýip pikir etmek bolmaz. Şu zatlaryň hemmesini nazara alyp, onuň döredijiligini örän dykgat bilen öwrenmek, her bir sözüni saldarlap görmek we şol sözüň hakyky manysyna göz ýetirmäge jan etmek bilen öwrenmek gerek».¹

Elbetde, kämillige düşünmek, onuň gymmatyna göz ýetirmek üçin özüň kämil bolmaly. Beýik şahyr Magtymguly:

Hemdert olup, içgin-içgin sormaýyn,
Nä bilsin bir görüp gitse daşymdan² –

diýen setirleri ýöne ýere döretmändir.

Bu «Futuwwetnamalar» babatda hem şeýledir. Muny simwoliki häsiýetde beýan edip, Ýahýa ibn Halyl şeýle ýazýar: «Göwherleriň, jöwherleriň we dürleriň gymmatyny sarrap biler».³

Bu ýerde simwoliki beýan edijilik bilen aýdylýan göwher, jöwher, dür – «Futuwwetnama» kitaby bolup, sarrap – bu kitabyň gadyr-gymmatyna düşünişip okaýan we onuň ýollaryny tutýan okyjydyr – kämil kişidir.

Bu pikir Magtymguly Pyragynyň şygrylarynda hem yzygiderli nygtalýar. Muňa şahyryň:

Her sözüň bir dürdür gadryň bilene...⁴

Magtymguly, sözüň gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilen ýanda nyrhy köp.⁵

Ýa-da:

Akmak sözden hezl eýlemez, aňlamaz,
Aryp bolsaň, söz manysyn seçer sen⁶ –

diýen setirleri-de şaýatlyk edýär.

¹ Magtymguly. Makalalar ýygynyndysy. Aşgabat, TDN, 1961, 103 s.

² Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ýlym», 2013, 422 s.

³ Ýahýa ibn Halyl. Futuwwetnama. TYA-nyň Milli golyazmalar instituty. Watan Turko – 337, 90 s.

⁴ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ýlym», 2013, 507 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 444 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 440 s.

Magtymgulynyň döredijiligi «Futuwwetnamalar» bilen diňe aýry-aýry ugurlar boýunça däl, eýsem pikir-tema taýdan hem baglanyşyklydyr. Ýahýa ibn Halylyň «Futuwwetnama» eserinde milli döp-dessurlarymyz we ahlak-edep ýörelgelerimiz bilen baglanyşykly, şeýle hem kämil ynsan meselesi babatda ündelýän paýhasly pikirleriň Magtymgulynyň döredijiliginde giňden işlenmeginiň özi olaryň bir maksatdan ugur alandygynyň nyşanydyr.

ŞIRIN GYLYÇMEDOWA,

*Halkara nebit we gaz uniwersitetiniň uly
mugallymy, filosofiýa ylymlarynyň kandidaty*

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ WE MOLLANEPESIŇ DÖREDI- JILIGINDÄKI ÝAKYNLYKLAR

Türkmen halkynyň asudalygyny, berkararlygyny agzybirlikde, tire-taýpalaryň biri-biri bilen ysnyşykly gatnaşyklarynda gören we göz önüne getiren beýik şahyr Magtymguly Pyragy döredijiliginde watançylyk, pähim-paýhas, ahlak temalary bilen birlikde ähli gözelligeriň baş bezegi bolan zenan waspyna, edep-ekramyna we söýgä uly orun beripdir. Şahyryň:

Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama,
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa¹ –

diýen goşgy setirlerinden hem görnüşi ýaly, döredijiliginde gelin-gyzlara, olaryň ynsan durmuşyndaky ornuna neneňsi uly baha we ähmiýet berendigini görmek bolýar. Şahyr türkmen gyz-gelinleriniň gözelligini, dünýädäki, jemgyýet içindäki hormatyny wasp edip, köp sanly şygyrlar düzüpdir:

Gözel bardyr, ak kagyz dek bilegi,
Jan içinde bile bolar yüregi,
Andag gözel mert ýigidiň geregi,
Ne hajat istese, beresiň geler.²

Şahyr gyz-gelinleriň gözelligini wasp edende, gözelligiň diňe bir daşky görnüşden, tebigy gözellikden ybarat bolman, eýsem esasy gözelligiň zenan edep-ekramyndadygyny, ýagşy ahlagyndadygyny, oňat gylyk-häsiýetindedigini nygtapdyr:

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 410 s.

² Şol ýerde, I jilt, 205 s.

Edepli, erkanly, mylaýymzada,
Tä ölinçäň bile ýöresin geler.
...Sözlegen sözleri misli bal kimi¹

Şahyr zenan maşgalanyň söýgä mynasyp bolmagy üçin mylaýymlygy, edepliligi, süýjüsözlüligi, mähirliligi özüne hemra edinmelidigini ündeýär.

Şahyr «Gyz gördüm türkmen göçünde, Müşk-u-anbar bar saçynda»² ýaly goşgy setirlerinde türkmen zenanlarynyň türkmen mahsus aýratyn bir milli duýga ýugrulan häsiýetini açyp görkezýär.

Gyz-gelinleriň waspyny, ýürek owazyny şygyr setirlerine siňdiren, söýgi lirikasyny ýokary basgançaklara galdyran, yşk mülküniň şasy hasaplanýan Mollanepes Magtymguly Pyragynyň söýgi temasyny, zenan gözelligi baradaky gymmatly we çeper pikirlerini ösdüren ussat şahyr hökmünde tanalýar. Mollanepesiniň şygyrlarynda altyn-kümüş şaý-sepli, keteni köynekli türkmen gelin-gyzlarynyň milli keşbi aýdyň gözelligi bilen suratlandyrylýar.

Şahyr çeperçilik taýdan örän ýokary derejede bolan «Nazar kylsa dişleriňe» atly goşgusynda:

Dür derýadan çyka bilmez,
Nazar kylsa dişleriňe.
Dowzah meni ýaka bilmez,
Ýanyp men ataşlaryňa³ –

diýip, hünji dişi türkmen gelin-gyzlarynyň özboluşly gözelligini uly joşgun, uly ruhabelentlik bilen wasp edýär. Mollanepes söýgi temasyndaky goşgularynda zenan maşgalanyň waspyny şunuň ýaly örän gysga ölçegli setirleriniň üsti bilen, giň manyda wasp etmegi ussatlyk bilen başarypdyr.

Magtymguly zenan maşgalanyň waspyny edende, ajaýyp meňzetmelerden, edebi çeperçilik serişdelerinden ussatlyk bilen peýdalanylýdyr. Mysal üçin, ol gyz-gelinleriň asylyly oturyş-turuş here-

¹ Şol ýerde, I jilt, 205 s.

² Şol ýerde, I jilt, 312 s.

³ Mollanepes. Goşgular ýygynyndysy. Aşgabat, «TDNG», 2010, 54 s.

ketlerini humaý oturyşly, laçyn turuşly, käkilik ýörüşli ýaly owadan meňzelmeler bilen beripdir.

Humaý oturyşly, laçyn turuşly,
Kebuter topukly, maral görüşli,
Täze hilal gaşly, merwerit dişli,
Tawus guş zynatly, Dawut towuşly,
Tezerw şiweli, käkilik ýörişli,
Tugun guş timarly, tarlan bakymly.¹

...Inçe bil, şirin zyban, kepder topuk sen, gaz boýun²

Şeýle hem akyldar şahyr gyz-gelinleriň ynsan durmuşynyň bir bölegidigini aýdyp, olaryň ýigitleriň mertebesini, olaryň il içinde at-abraýyny galdyrmakdaky hyzmatlary dogrusynda aýratyn durup geçýär. Şonuň üçin şahyr ýagşy zenanyň – ýagşy ýaryň ýigitleriň baş arzuwlarynyň biridigini çeper setirlerine siňdiripdir:

Menem diýen goç ýigide,
Bir mynasyp ýar gerekdir.³

Magtymguly Pyragynyň zenan maşgalanyň görk-görmegine, mylaýym-mähremligine uly hormat goýandygyny ençeme sygyrlary arkaly göz ýetirmek bolýar. Zenanlary adamzat durmuşynyň şamçyragy hökmünde suratlandyran şahyryň ýokardaky goşgy setirlerinden görşümüz ýaly, şeýle gözelleriň mert ýigitleriň arzuwydygyny, şeýle gözellere dünýä malyny berseň-de azdygyny buýsanaç bilen wasp edipdir:

Dünýä malyn harç et ýagşy gözele,
Ýamanyň ýanyndan gaçasýň geler.⁴

...Gözel bardyr, dünýä malyn harç etseň⁵

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 227 s.

² Şol ýerde, I jilt, 219 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 295 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 206 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 467 s.

Mollanepes şahyr hem özünüň »Saçyň» atly goşgusyny Magtymgulynyň zenan gözelligini wasp edýän goşgularyndan täsirlenme arkaly döredip, olardaky pikirleri has-da çuňlaşdyrýar. Mollanepesiň birnäçe goşgularynda Magtymgulynyň yşky-liriki temadaky döplerini özboluşly ösdürendigini, olara ýokary çeperçilikli öwüşgin berendigini görmek bolýar. Bu söz ussatlarynyň zenan gözelligine, görküne we edebine degişli garaýyşlaryndaky bütewilikler, umumylyklar örän täsindir. Ussat şahyrlaryň goşgularynda diňe bir zenan gözelliginiň waspynda däl, eýsem kämil ynsan, belent adamkärçilik meselelerinde hem meňzeşlikleri görmek bolýar. Çünki kämil ynsan, kämil jemgyýet XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda esasy öňe sürülýän meseleleriň biri bolupdy.

Watanyny, il-gününü ýürekden söýýän, ar-namysly, pähim-paýhasly, oňat gylyk-häsiýetli, edermen, gaýduwsyz türkmen ýigitleri kämil ynsanyň nusgasy hökmünde çeper edebiýatyň esasy gahrymanlary bolup orta çykypdyr. Türkmen mahsus bolan bu milli häsiýetli aýratynlyklar ajaýyp söz ussady Mollanepesiň döredijiliginde-de mynasyp orun alandyr. Şahyr her bir ynsanyň kämillige ýetmegi üçin, ilki bilen, ýaňky aýdylan häsiýetleri özünde jemlemegiň şertdigini ündeýär. Kämil ynsan baradaky garaýyşlaryny şahyr «Ner gezgin» diýen goşgusynda şeýle beýan edýär:

Könlüm, saňa nesihat, gitseň serbeser gezgin,
Tany dosty-duşmanyň, öýňe bahabar gezgin.
Ganym bilen garjaşaň, daýym muşty-per gezgin,
Gezseň dünýä ýüzünde, dowam täze-ter gezgin,
Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.¹

Şahyryň bu goşgusy, şol bir wagtda hem, öwüt-ündew, wagyz-nesihat häsiýetli bolup, ähli döwürlerde-de öz ähmiýetini ýitirmändir. Şeýle-de öwüt-nesihat häsiýetli goşgularynda Mollanepesiň özünden öňki söz ussatlarynyň, aýratynam, Magtymguly Pyragynyň öwüt-nesihat pikirlerinden täsirlenendigini görmek bolýar. Ol Magtymgulynyň:

¹ Mollanepes. Goşgular ýygynyndysy. Aşgabat, «TDNG», 2010, 32 s.

Dostuňy egleme, nepden galmasyn,
Duşmanyň saklama, syryň bilmesin,
Açda algyň, bege bergiň bolmasyn,
Iş müşgildir aňlamaza duş gelse¹ –

diýen şahyrana pikirlerini özüniň »Ner gezgin» atly goşgusynda:

Nepes diýer, kem durma deňi-duşy, dost-ýardan,
Pul tapmasaň, göterme näkes bilen süýthordan,
Her dilände, gam basar, köňlün dolar gubardan,
Dogmaz togsan dört ýylda, bogaz bolsa är-ärden,
Kyrk ýyl maýa gezinçän, bütin bir ýyl ner gezgin² –

diýen ajaýyp pikirleriniň üsti bilen beýan edipdir.

Türkmen nusgawy akyldarlarynyň şunuň ýaly gymmatly edebi mirasy şu günki günde – Magtymguly atamyzyň arzuwlan ajaýp eýýamynda hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen giňden öwrenilýär. Bu milli gymmatlyklar geljege nusga, döwürlerden dowamatdyr.

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 392 s.

² Mollanepes. Goşgular ýygynyndysy. Aşgabat, «TDNG», 2010, 32 s.

MÖWLANA LUTFY WE MAGTYMGULY PYRAGY

Her bir akyldar, beýik şahyr özünden öň ýaşap geçen danalaryň, şahyrlaryň nesillere miras goýan eserlerini okap, halk döredijiligini düýpli öwrenip, olardan täsirlenýär. Hut şeýle edilende, ynsan kalbyna ýiti täsir edýän, onuň göwün köşgüniň töründe mäkäm orun tutýan, ölmez-ýitmez eserler döreýär. Bu ýagdaýa XIV-XV asyrlarda gadymy Horasanyň medeni merkezi bolan Hyratda ýaşan, ilkinjileriň biri bolup, türkmen dilinde çeper şygyr düzmeğiň ajaýyp nusgasyny görkezzen Möwlanä Lutfynyň hem-de türkmeniň guwanjy, beýik akyldar Magtymguly Pyragynyň döredijiligine nazar aýlanyňda-da, aýdyň göz ýetirmek bolýar.

Henize çenli ömri we döredijiligi türkmen alymlary tarapyndan öwrenilmedigem bolsa, nusgawy şahyrlarymyz Lutfynyň döredijiligi bilen ýakyn tanyş bolupdyrlar, onuň çeper şygyrlaryndan täsirlenipdirler. Meselem, Magtymguly şahyr ylahy yşky beýan edýän şygyrlarynda öz içki duýgusyny Lutfynyň meşhur «Gül we Nowruz» dessanynyň gahrymanlarynyň güýçli söýgüsine meňzedýär. «Söýmüşem seni» atly şygyrynda şahyr şeýle diýýär:

*Aşyk Nowruz Gül-Ferhary
Söýen dek söýmüşem seni.¹*

Şu ýerdäki «Perhar – köne döwürde Hytaý bilen Kaşgaryň aralygynda bir welaýatyň ady bolupdyr. Onuň owadan gözelleri şahyrlaryň ünsüni özüne çekipdir. Şonuň üçin bu söz «owadan, görmegeý» diýen manyda hem ulanylýar».²

Lutfynyň «Gül we Nowruz» dessanynyň baş gahrymanlarynyň biri – Gül hem Perharyň şasy Müşginiň gyzy. Gadymy çeşmelerde

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 157 s.

² A.Meredow, S.Ahally, Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi, Aşgabat, 1988.

şahsyýetiň nirelidigini görkezmek üçin, onuň adynyň zyndan doglan, ýaşan ýeriniň adynyň getirilmeginiň döp bolandygyna esaslan-sak, Magtymguly akyldar «Gül-Perhar» diýende, Gülüň diňe özüni ýatlamak bilen çäklenmän, watanyny hem görkezipdir diýmek bolar.

Ikinji tarapdan bolsa Lutfynyň öz gahrymanyny perharly edip almagy bu welaýatyň gözelleriň mesgeni hasaplanandygy üçin bol-magy mümkin. Edil şonuň ýaly, Magtymguly şahyr hem «Gül-Perhar» diýende, belki Gülüň owadanlygyny göz önünde tutandyr, ýagny «perhar» sözünü gôzel, görmegeý manysynda ulanandyr.

Şu pikirleriň haýsysy dogry bolanda-da, bir zat: Magtymguly şahyryň Lutfynyň döredijiligi bilen örän içgin tanyş bolandygy belli bolýar.

Magtymguly Pyragynyň Lutfynyň döredijiligine ýüzlenýän ýeri başga-da bar. Meselem, şahyr «Ýar senden» atly şygyrynda:

Doga kylyp, elim Göge galdyrsam,
Gül, Ferhar dek gyzyly meňzim soldursam¹ –

diýmek bilen özüniň yşga düşen ýagdaýynda Gülüň yşk ýolunda saralyp-soluşyna meňzemegi nazarlaýar.

Lutfynyň döredijiligi bilen şeýle içgin tanyş bolansoň, ol eserler Magtymgulynyň sygyrlaryna-da täsirini ýetiripdir. Bu iki şahyryň döredijiliginde pikir meňzeşligine köp gabat gelmek bolýar. Nakyl-lardyr atalar sözlerini, ganatly sözlere öwrülen dana pikirleri her şahyr özüçe işläpdir. Bu bolsa türkmeniň milli ruhunyň bitewiligini emele getirýär. Başgaça aýtsak, Lutfynyň hem edil Magtymguly ýaly milli ruhly türkmen şahyrydygyny bütin aýdyňlygy bilen görkezýär. Meselem, «Ak puly aýarlar gara gün üçin» diýen nakyly Magtymguly şahyr özüniň «Şal tapsa» atly şygyrynda şeýle getiripdir:

Ak puly saklarlar gara gün üçin,
Hoş gezerler, gyzyly, ýaşyl, al tapsa.²

¹ Şol ýerde, I jilt, 218 s.

² Şol ýerde, I jilt, 483 s.

Zerur bolan wagty kösenmezlik üçin harajatyň barka, ony tygşytlý tutmagy, ätiýaçly bolmaklygy ündeýän bu gadymy türkmen nakylyny Lutfy öz gazalynda şeýle görnüşde ulanypdyr:

Pyrakyňda döker men ýaş nakdyn,
*Gara günler üçindir ak ýarmak.*¹

Şu beýtdäki «ýarmak» sözi gadymy türkmen dilinde puly aňladýar. «Nakt» bolsa häzirki zaman türkmen dilindäki «nagt» sözüniň gadymy görnüşidir. Şeýlelikde, tutuş beýtden puluňy kän harçlamany, ätiýaçlyk üçin aýap saklamaly diýýärler, emma men bu ýörelgäni tutman, senden aýrallykda (pyrakyňda) gözýaşymy aýaman (nagt) döküp ýörün, diýen pikir gelip çykýar.

Magtymguly akyldaryň «Läle getirmiş» atly şygrynda şeýle se-tirler bar:

*Owwal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edeniň tanapy çüýrük.*²

Şu ýerdäki, durmuşda her bir zadyň öz ýoly-ýörelgesi bolýar, hatda ynsan balasy hem ata-babasynyň häsiýetine, hünärine eýerýär, ony dowam edýär diýen pikiri öňe sürýän «Ozal akan ýerden akarmyş aryk» diýen göçme manyly atalar sözüni Lutfy şahyr öz şygrynda şeýle görnüşde getiripdir:

Duýar men gözge görsem arzyňny,
Ki diýrler: «*Akgan arykga akar suw*»³.

Gylyk-häsiýet babatda öwüt-nesihat berýän pikirleri beýan et-mekde-de bu iki şahyrda manydaş jümelere gözün düşýär:

¹ TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 61s.

² Şol ýerde, I jilt, 468 s.

³ TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 114s.

Aryp bolsaň, aslyn sorma ýigidiň,
Edebinde, erkanynnda bellidir.¹

Lap urar zülpüň bilen müşk, aslynda bardyr Hata,
Her kişiniň aslyny bilse bolar ahlakdan.²

Şu alan mysallarymyzda pikir meňzeşlikleri bilen birlikde, birnäçe tapawut hem duýulýar. Birinjiden-ä, Lutfy şahyr ýşky lirikanyň ussady bolansoň, her bir aýdýan pikirini aşygyň magşugyna bolan garaýşy, gatnaşygy bilen baglaýar. Mysal alan beýdimizde-de şahyr magşuk gözeliň saçlarynyň ýakymly ysy Hata (Hytaý) müşki bilen asyldaşdyr diýen netijä gelýär. Ýagny Hytaýdaky (oňa gadymy çeşmelerde Hotan, Hata hem diýilýär) bir hili keýigiň göbегinde aýratyn ýakymly ysly müşk bar diýilýär. Şunlukda, şahyr her kimiň aslyny onuň özüni alyp barşyndan bilip bolşy ýaly, her bir zadyňam aslyny onuň hilinden bilmek bolýar diýen pikiri ýşky duýgulary bilen baglap beýän edýär.

Ikinjiden bolsa, Möwlanana Lutfy Magtymguly Pyragydan telim asyr öň ýaşan hem döreden şahyr. Şonuň üçinem onuň dilinde gadymy söz, dil serişdeleri has köp duş gelýär. Iň esasy bellemeli zat bolsa, beýik akylдар Magtymguly Pyragy özüniň adamzat durmuşy hem-de dünýäniň gurluşy baradaky çuňňur pelsepewi pikirleriň çeşmesi bolan gөzel şygrylaryny halkyň gepeşik dilinde ýazyşdyr.

Şunuň bilen birlikde, Magtymguly şahyr türkmen diliniň gadymy baýlyklaryny örän ýerlikli ulanypdyr. Emma şol gadymy sözlerdir gaýry dil serişdeleriniň manysy şygyr setirlerinde açylypdyr, düşnükli görnüşde beýan edilipdir. Meselem, «Är ýanynda bellidir» diýen şygrynda şahyr şeýle diýýär:

Eger *pir* sen, eger ýaş,
Kylma syryň halka paş.³

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 390 s.

² TYA-nyň Milli golyazmalar institutynyň golyazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 93 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 285 s.

Şu ýerdäki «pir» sözünüň garry, goja, ýaşuly manysynda gelendigi setirlerde beýan edilýän pikirden görnüp dur. Aslynda «pir» sözünüň mundan başga-da sopolaryň başlygy, ýolbaşçysy manysy hem bar. Häzirki zaman türkmen dilinde «pir» sözi, esasan, şu manyda ulanylýar-da, ýaşuly manysynda ulanylyşdan galaňkyrlapdyr.

«Pir» sözünüň garry manysy has gadymy bolansoň, ol Lutfynyň gazallarynda-da duş gelýär:

Çehreden burkag alyňyz, kim ýigitlik çagynda,
Hasraty-didaryňyzdyr Lutfyny *pir* eýlegen.¹

Gadymy çeşmelerde «çehre» sözünüň ýüz, adamyň ýüzi, «burkag» sözünüň bolsa perde, nikap ýaly manylary aňladandygyny ýada salsak, bu beýdiň didaryňyza zar bolup, hasratdan ýaña ýigitlik çagynda garrana döndüm, henizem bolsa, ýüzüňizden perdäni aýryp, husnuňyzy görkeziň diýen manysy açylýar. Şeýlelikde, «pir» sözünüňem garry manysynda gelendigi açyk-áýdyň görünýär.

Gadymy türkmen dilinde «zat» sözi bir zadyň asly manysynda ulanylypdyr. Meselem, Lutfynyň gazallarynda şeýle setirler bar:

Ýa lutfy-zerafat birle ýugruldymu zatyň,
Ýa hulky-kerem magdanynyň känimudyr sen?!²

Gadymy çeşmelerde «lutf» sözünüň mylaýymlyk, mähribanlyk, «zerafat» sözünüň bolsa päkizelik, nepislik ýaly manylarda gelendigini göz önünde tutsak, bu beýdiň birinji setirinde, sen aslynda mylaýymlyk hem-de päkizelik bilen ýugrulyp-ýasaldyňmy diýen ritoriki soragly mahabatlandyрма emele gelýär.

Magtymguly şahyryň goşgularynda «zat» sözünüň bir zadyň asly diýen manysy has áýdyň ýüze çykýar. Meselem, onuň «Kyly-kal bolar» diýen şygrynda şeýle setirler bar:

¹ TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 113s.

² TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasy, 5023-nji bukja, 92s.

Magtymguly, kimse bilmez batyny,
Öylenseňiz, garap alyň *zatyny*.¹

Şeýle diýmek bilen akylдар edinjek gelniňiziň aslyna serediň, eger önüp-ösen maşgalasy, aňyrdan gelşi asylyly ýerlerden bolsa, ondan ýürekdeş ýanyoldaş, gowy öý bikesi çykar diýen nesihatly berýär. Şahyr «aslyna çekedir ýüwrük-çamanlyk» diýip, hatda bedew at babatda-da şeýle bolýandygyny başga bir ýerde ýatlap geçýär.

Nusgawy edebiyatymyzyň diline üns berseň, diňe bir gadymy sözlerdir goşulmalar däl, diňe nusgawy edebiyatyň özüne mahsus söz birikmelerine-de ünsüň çekilýär. Köplenjem yşky şygrylarda gabat gelýän şol göçme manyly, şahyрана söz birikmeleri nusgawy şahyrlarymyzyň köpüsiniň döredijiliginde gabat gelýär.

Şu ýazgymyзда garap geçenlerimiz ýaly meňzeşlikleri Möwla-na Lutfynyň hem-de Magtymguly Pyragynyň eserleriniň dilinde ähli babatda: leksikasynda-da (sözleriň many öwüşginlerinde), morfologiýasynda-da (söz ýasaýjy hem-de söz üýtgediji goşulmalaryň gadymy görnüşlerinde), fonetikasynda-da (sesleriň çalyşmagynda), sintaksisinde-de (sözlemleriň we söz birikmeleriniň gadymy şygryýete mahsus gurluşynda) görmek bolýar.

Bu ýagdaý Magtymguly Pyragynyň özünden öň ýaşap geçen şahyr hökmünde Möwla-na Lutfynyň döredijiligini içgin öwrenendigini, ondan täsir alandygyny görkezýär. Muňa garamazdan, bu iki şahyryň eserleriniň dilinde ep-esli tapawut bar, ýagny meňzeş dil baýlyklary bar diýip, iki şahyrdanam mysal alanyňda, Magtymgulydan alnan mysalyň düşnükli bolup dur, Lutfydan alan mysalyňa bolsa düşündiriş bermeli bolýar. Munuň hem sebäbi, öňem belläp geçişimiz ýaly, Möwla-na Lutfy has irki döwürde ýaşan şahyr. Şonuň üçin hem onuň eserlerinde häzirki zaman türkmen okyjysyna düşnüksizräk gadymy sözleriň köpräk bolmaklygy kanunalaýyk ýagdaý.

Magtymguly Pyragy bolsa wagt taýyndan bolan tapawudy hasaba almanyňda-da, öz döwründe edebiyatyň dilini halkyň gepleşik diline golaýlatmak meselesini öňe süren akylдар. Ol özüniň çuňňur many-mazmunly gözəl şygrylaryny türkmeniň ähli tire-taýpalaryna

¹ Magtymguly. Eserler ýygnyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 469 s.

düşnükli, ortalyk dilde ýazyp, bu babatda döwürdeşlerine we özünden soňkulara beýik görelde görkezipdir. Şeýdibem, akyldar şahyr häzirki zaman türkmen edebi diliniň düýbünü tutupdyr.

Bu bolsa milletiň dana ogly Magtymguly Pyragynyň türkmen diliniň taryhynda bitiren deňsiz-taýsyz hyzmatydyr.

GÖZEL AMANGULYÝEWA,

*TYA-nyň Milli golýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri*

AKYLDAR ŞAHYRYŇ «ŞYPA BER» ŞYGRYNDAKY SYRLY ÖWLÜÝÄLER

Alym, akyldar, aşyk şahyr Magtymgulynyň her bir şygyry bir uly eser. Biz bu welileriň welisi, danalaryň danasy, söz mülküniň sütüni Magtymguly Pyragynyň eserlerine ser saldygymyza, onuň her bir şygyrynyň, her bir setiriniň, hatda her bir sözünüň hem özünde ummasyz syry gizläp ýatandygyna göz ýetirýäris. Olaryň birnäçesi hakda soňsuz pikirlere gaplanýarys. Biz «Magtymguly syrym çohdur, men neýläýin açan ýokdur»¹ diýip, şol wagtky ruhy halyndan söz edýän şahyr Pyragynyň, wagtyň geçmegi bilen özüniň köp zatlary beýan etdigiçe, syrynyň açyljakdygyndan howatrylanyp, «...Sözlärem, syrym açylar»² diýmesiniň sebäbine düşünmäge çalyşdyk. Bar bolan delillere ýüzlenip, onuň syrly setirleriniň pynhanlygyna aralaşmaga synanyşdyk. Kähalatlarda şahyryň öz setirlerinde:

Sygryna bilmedim, syrymy diýdim,
Saklana bilmedim, zybana geldi³ –

diýmegi bizi-de şeýle hala getirýär. Çünki Magtymguly Pyragynyň özi «Syrymny yzhar eýleşem älemde bir ýoldaşyma...» diýýär. Onuň bu setirleri sende şahyryň şygyryet äleminde syryny paýlaşmaga ýoldaş bolmak meýlini oýarsa, «Pynhan syrym äşkäre...»⁴ çykaryp, derdimi paýlaşsam, derdim ýeňlejek, odum sowajak diýen pikirden ugur alyp:

Hemrazym ýok, baryp syrym açara,
Derdim togtaşara, odum öçire⁵ –

diýeni üçin, şahyryň setirlerinde gizlän pynhan syryny açmaga, derdini paýlaşmaga bolan höwesiniň seni goluňdan tutup, onuň akyl gämisiniňni batyryp, çyka bilmän, çarp uran ummanyna tarap alyp gidýär. Oňa

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, II jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 194s.

² Şol ýerde, I jilt, 101 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 185 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 341 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 513 s.

aralaşdygyňça, seni boýlaýan setirler seni girdaba tarap çekse, pikir ummanynyň käbir gazaply gomlary öz goýnuna çekip, gark edere getirýär. Ol girdapdan halas bolmak, joşly, harasatly, tupanly ummandan sag-salamat çykyp bilmek, has dogrusy, onuň içinden bogulman çykmaq, ol ýerdäki syrlaryň ýumagyny çöşläp, halas bolmak üçin, senem şahyryň özi ýaly «...sözi agzyna Hak salan» ynsanlardan, täleýi göterilip, hak nazary düşen, has takygy «Hakdan içenlerden» haraý isleýäň. Onuň üçinem özüň şeýle kişilerden bolmasaň-da, Taňrynyň bildiren ylmyndan habardar bolmagyň gerekdigine göz ýetirýärsiň. Munuň şeýledigini şahyryň özi:

Kimse syrym bilmez, özün öldürse,
Pakyr bendelere Taňry bildirse...¹ –

diýen setirleri bilenem aýdyp gidipdir. Şeýle-de bolsa, biz öz setirlerinde ençeme pynhan syrlary saklan, beýik welilerden ýardam isläp, olar bilen bile derde düşüp, şahyr bilen bile «aglaşan» şahslaryndan gürrüň etmek maksady bilen, şahyryň «Şypa ber» atly eserini saýlap aldyk.

Bu çölde rehm eýle garyp halyma,
Älemi ýaradan, Suhan, şypa ber.
Çoh yzaly, dertli şirin janyma,
Ýa Mustapa – Fahry-jahan, şypa ber.²

Magtymgulynyň ýekelige gaçyp, Subhana sygynyp, şypa diläp oturan bu göçme manysyndaky «çöli» – sopusylyk taglymatyna görä, nebileriň, welileriň we alymlaryň kalbydyr. Tur dagyndan, ýagny merhemet çeşmesiniň gözbaşyndan pürküp çykan magrypet suwlary (ylym akabasy) we ynsan ahlagynyň dury, aýdyň, gözelligi we nepislik hallary bu «çöllere» akar. «Mantyk-at-taýrda» sälik derwüşleriň geçýän ýedi sany çölünden, ýedi wadydan gürrüň edilýär. Olar: arzuw, yşk, magrypet, istygna (mätäçsizlik), töwhit (birleşmeklik), haýrat (aljyramak), fakr (mätäçlik, ýoksulluk) we fena (ýokluk) çölüdür.

Mantogyň başy Haka ýetmek, hakykata gowuşmak arzuwy bilen başlar. Nebileriň, welileriň, Magtymguly dek alymlaryň kalby bu

¹ Şol ýerde, I jilt, 435 s.

² Şol ýerde, I jilt, 83 s.

ýerde arzuw çölüne öwrüler. Ähli zat bu «çölde» şinelär. Ynsan göze görünmeýän bu gymmatly barlygyň arzuwyna düşer, onuň yşky bilen gaýnap-joşar we Oňa ýetmegi arzuwlar. Ýadymyzda bolsa «Mantyk-at-taýrda-da» waka guşlaryň arzuwy bilen başlanýandyr. Kalp ikinji «çölde» göze görünmeýän, emma akyl bilen mantyk esasynda ýetilýän bir magşugyň, Hakyň yşgyna düşer we özüni yşk wadysyna salar, yşgyň çölüne atar. Bu çölde ser-sepil bolup, magşugyny agtarar. Oňa ýetmek, düşünmek we gowuşmak üçin, elbetde, magrypet gerek. Bu weliler kalbynyň in bir yhlasly, horluk we talap bilen geçýän «çölüdir» we oňa ýetme höwesidir. Kalp istygna (ätiýaç duýmazlyk, barlylyk) çölüne, wadysyna yüz öwürän mahaly, säligiň (Allanyň ýoluna düşen mürit, sopy) Allanyň özüne käfiligine (ýeterlikdigine) ynananlygy üçin, Ondan başgasyna zerurlyk, mätäçlik duýmaz, göwnüçökgünlik etmez. Allany bir bilip, oňa bir göz bilen seretmek derejesine ýeten sâlik ynsanyň kalby ol çöllerden geçensoň, gelip, töwhit wadysyna düşendir. Bu «çölde-de» sâlik kişi azaşyp biler, töwhit dili bilen «Lä ilähe illallah!» diýip, ýene Onuň özüne sygynar. Oňa göz ýetireninden, töwhit getireninden soňra, ol ýene haýrata düşer, bu çölde akyly-başy bilen çaşar, aljyrar. Çünki ol kalba gelen bir tejelliniň (nuruň), ýagny gaýypdakynyň görünmeýän kalplarda görünýän hala gelmesiniň sebäbi bilen aljyrar. Çünki bu çöl, ýagny kalp säligiň düşünmek we oňa akyl ýetirmez hala gelmesine, aljyramasyna esas berer. Soňra bolsa kalbyň bu akyl ýetirilmeze bolan mätäçligi sâligi fakr halyna salar, golundan tutup, fakr çölüne getirer. Bu ýolda, ýagny fakr çölünde özüni gyan, her hili hallar bilen mantygyny gyan kalbyň sahyby, ýagny säligiň özi özüniň hiç bir zadyň eýesi dälidigine, her bir zadyň eýesiniň, hatda özüniň hem eýesiniň Alladygynyň hakykatyna barar. Özüniň bu ähli barlygyň eýesi Allanyň guludygyna gözi ýeter we hemişe, hemme ýerde özüniň Allatagala mätäçligini biler. Ahyrynda kalp ýokluk, fena çölüne ýetende, guluň öz pyglynly görmezlik halyna barar. Aljyrar, ugruny ýitirer. Bu halatlarda ynsan çykalga gözlär. Özünden öňki öten nebilere, welilere we alymlara gaçyp sygynar, olardan bu dertli halyna «şypa dilär». Ähli sâlikler, derwüş sopolary ýaly, Magtymguly hem öňi bilen Alla tarap barýan bu ýolda Onuň özünden, soňra bolsa diniň diregi Muhammet Mustapadan medet göz-

leýär. Sopusylygyň kyn hem müşgül ýolunda arzuw bilen ýola düşüp, aşyk bolan, aljyran, Onuň didaryna ýetmäge telwas edip, ençeme synagdan geçen ynsanyň kämillik ýolundaky aljyraňnylygy beýleki danalarda, sopy-müritleerde bolşy ýaly, Magtymgulyda-da adaty ýagdaýa eýedir. Säligiň bu ýolda goluny tutjak, özüniň bolsa etegini tutjak bir pire, ýol görkezijä mätäçligi bar. Ol bu ýolda ýöränleriň yzyna düşýär, olardan kerem we medet uýýar. «Şypa ber» eserini hem ol hut şu jähtden galama geçirýär. Şygryň dowamynda Ýaradanyň özünden we onuň Resulyndan medet dilän şahyr:

On iki ymam, biri-birinden serwer,
Ýedi weli, ýaran bolup, medet ber¹ –

diýip, ymamlara, welilere sygynýar. Şu ýerde «Şypa ber» sygryndaky on iki ymamy ýatlamak zerurlygy ýüze çykany üçin, olary atlandyrmak geçmek dogry bolmaz. Şahyrlaryň häli-şindi ýüzlenen, eserlerinde orun berip, olardan ýardam islän on iki ymamy – dine, şerigata ýolbaşçylyk eden, bu ýolda janyny we ganyny aýamadyk Aly Murtaza we onuň neslinden bolan on bir adamdan ybarat ymamlardyr. Alydan soň olaryň ilkinjisi Pygamberimiziň gyzy Patmanyň we Alynyň uly ogly, 624–625-nji ýyllarda dünýä inen, 669–670-nji ýyllarda zäherlenip öldürilen Ymam Hasandyr. Üçünji ymam, Alynyň ikinji ogly Ymam Hüseyindir (625–681); dördünji onuň mübärek dowamaty Ymam Zeýnel Abidindir (658–713); başynji ymam Zeýnel Abidiniň ogly Ymam Muhammet Bakyr (676–733); altynjy Ymam Jafar, ýagny Abu Abdylla Jafar ibn Muhammetdir (699–766). Ýedinji ymam Abu Abdylla Jafaryň ogly Ymam Musa Kázimdir. Sekizinji Musa Kázimiň ogly Ymam Ryza Abulhasan Alydyr (770–818). (816-njy ýylda Apbasylaryň halypasy Mamun ony ýörite çagyryp, Mara getirdýär). Sanaw boýunça dokuzynjy ymam, Ymam Ryzanyň ogly Muhammet Takydyr (811–835). Onunjy Ymam Ryzanyň beýleki ogly Muhammet Nakydyr (829–965). On birinji ymam Ymam Esger lakamly Abu Muhammet Hasandyr (846–873). On ikinji ymam bolsa Ymam Esgeriň ogly Abulkasym Muhammetdir. Onuň «Mäti», «Sahypzaman» diýen lakamlary bolup, dini rowaýatlara görä, göýä ol ýene-de direlip, dünýäde ýaşajakmys.

¹ Şol ýerde, I jilt, 83 s.

Magtymguly tarapyndan «şypa» islenen ýedi weli bolsa, yslandan öňki döwürde zalym patyşa Dakýanusyň zulmundan gaçyp, gowaga giren we üç ýüz ýyllap Allanyň gudraty bilen ýanlaryndaky Kytmyr atly it bilen birlikde şol gowakda uklap galan ýedi sany keramatly öwlüýälerdir. Olaryň Alla tarapyn ýalkanan kimselerdigine ynanýan Magtymguly sözünü dowam edip:

Meşhet, Gara Baba, ýa Şis pygamber,
Hasan, Hüseyin, Şahymerdan, şypa ber¹ – diýýär.

Şahyryň Meşhet ady bilen beýan edeni Maşatdyr. «Maşat» diýmek «şehit edilen», «öldürilen ýer» diýen mana eýe bolup, ol Ymam Ryzanyň öldürilen – jaýlanan ýeri bolany üçin şeýle atlandyrylandyr.

Bu welilerden we öwlüýälerden soňraky ady agzalan şahslaryň biri-de Eýran mifologiýasyna görä, ilkinji hökümdar Keyümersiň zamanynnda ýaşan Şis pygamberdir. Çeşmeler ony gadymy pygamberleriň biri, şeýle-de Adam ata bilen How enäniň üçünji ogly hasaplaýarlar. «Hezreti Adam ata bilen Howa eneden ýüz ýigrimi, käbir rowaýata görä, bäs ýüz garyn perzentleri bolýar. Şygyrdaky: «Kowus, Kyýas, Musa Ymran, şypa ber»– diýen jümlelerde gürrüni edilýän Kowus we Kyýas hem ýene rowaýata öwrülen, suwda we gury ýerde ynsanlara ýardam edip ýören şahslardyr. Musa Ymran bolsa Magtymgulynyň öz belleşi ýaly:

Kapyrlar beslegen oglan çagynda,
Bir oda ýolugan dost pyragynda,
Baryp, raz aýdyşan Sina dagynda;
Tury-Musa Kelimulla haky çün² –

diýlen Musa kelimulladyr. Musa sözi «mu»–«tabyt», «sa»–«suw» diýmekdendir. Fyrgaunyň gyzy tarapyndan suwdan halas edilen Musa, hut şol zalymyň köşgünde terbiýelenýär. Bir sebäp bilen «sry» öwrenilen Musa bu ýerden gaçyp, çopançylyk edýär. Tur dagynda Allataga bilen raz aýdyşan Musa pygamberlik derejesine eýe bolup, göýä ol öz elinde «pis» keselini döredip, ýene ony özi ajaýyp bir şekilde bejermegi başarypdyr. Şol jähtden oňa «ýedi-beýza», ýagny Musanyň «ak eli» diýlipdir. Ol sopusylykda gudratyň, dabaranyň hem şöhratyň sinonimidir. Şahyryň ondan şypa dilemegi ýöne ýerden däl.

¹ Şol ýerde, I jilt, 83 s.

² Şol ýerde, II jilt, 134 s.

Ybraýymyň jandan aýryldy taby,
Käbä baran hajy tapar sogaby,
Gara Älem ata, ýa Halat nebi,
Gözli ata, Baba Selman, şypa ber.¹

Bu beýtdе beýan edilýän şahslaryň başynda gelýän Ybraýym pygamberiň Käbäni binýat etdirip ýören wagty janyny tabşyryşy we Allanyň gudraty bilen onuň göýä hasasyna söýenip duran mysalynda tä, Käbe gurulyp gutarylýança dik şekilde durşy bilen bagly rowaýat beýan edilýär. Ybraýymyň hasasyna söýenip duranyny görüp işleýän zenjileri «Ybraýym öldi» diýip ynandyryp bilmedik şeýtanyň ahyrynda garynjalara emr edip, onuň hasasyny iýdirip, ony ýykyşy, emma ol wagtda Käbäniň gurluşygynyň tamamlananlygy bilen bagly wakalaryň ardynda kynçylyk bilen jan çekip, bina edilen Käbä zyýarat edeniň haj sogabyny gazanýanlygy bilen bagly düşünje ýatyr. Haja gitmek – Haka ermek (ýetmek) üçin edilýän magnawy we ruh ýolçulykdyr. Allanyň enaýat-ýardamyna ynanan sâlik kişi sapara niýetlener, «barlyk» watanyndan «ýokluk» («fena») diýaryna tarap ýola çykar. Mikat ýerinde² üstündäki dünýewi geýimlerini çykaryp, «päkligiň» nyşany bolan «dostuň» eşigine, yhrama girer, dünýäden tejerrüt eder³, magrypet arafatynda aryf hökmünde durar⁴, «nebs» goçuny gurban eder. Safa dagynda saplanar, Merwe dagynda mürewwet ähli⁵ bolar. Nebsindäki erbet gylyk-häsiýetleri taşlar. Käbede Hakyň

¹ Şol ýerde, I jilt, 83 s.

² Mikat ýeri – Hajylara ihram baglanmak üçin görkezilen, hökmany şert bolan ýer.

³ Dünýäden tejerrüt etmek – hemme dünýewi zatlardan geçip, Hudaýa berilme.

⁴ Bu ýerdäki aňlama görä, tagalla we tomaşadan (seredip görmekden) hasyl bolan bilgä «magryfet», bu bilgä eýe bolan şahsa-da «aryf» diýiler. Aryfyň bu ýol bilen tanadygy Allatagala «maruf» diýiler. «Aryf» özi dymdygy wagtda, dili bile Allanyň zikrini gürledigi kişidir. Beýik aryflar: «Aryf suw mysalydyr, içinde bolundygy zadyň reňkini we şekilini alar», «Aryfy hiç bir zat bulandyrmaz, her bir zat onuň bilen durudyr» diýipdirler. Aryf sopusçylykda «kâmil ynsandyr».

⁵ Mürewwet ähli – adamylyk, adamçylyk, mertlik; ärlük. Din we akyl tarapdan öwülmäge laýyk gözəl hereketleriň orta çykmagyny saglaýan nebsiň bir kuwwaty, ruhy başarnyk; ruhy başarnygy bolan ynsan.

mukaddesligine gowuşar. Soňra magnawy joşgun we ruhy saplanma bilen watanyna döner.

Magtymguly öz şygrylarynyň ählisinde diýen ýaly köňül hakda söz açýar. Bu şygrynda-da şahyr Kábä deňelen köňlüniň saplanmagyny diläp, Ybraýyma ýüzlenýär. Şygrydaky Gara Älem baba öz döwrüniň keramatly welilerinden, Halat nebi bolsa pygamberlerden hasaplanan şahslar bolup, olaryň gubury häzirki Serdar etrabynda, Hasar dagynyň gaýra ýüzündäki bir jülgede ýatyr. Rowaýatlara görä, Halat nebi halky keseki duşmanlardan goramakda köp tagalla edipdir we ahyrynda «dinsizleriň eline geçenden, gara daşa öwrülenmiz ýegdir» diýip, töweregindäkiler bilen daşa öwrülipdir diýilýär. Dagyň öwlüýä tarap çykylyan ýerinde adam şekilindäki daşlary görmek bolýar. Keramatly öwlüýälerden, welilerden şypa dileýän şahyryň Gözli ata bilen bagly beýleki bir şygrynda:

Sen Gözli ata bolsaň, biz gerkez ili,

Çöl ýerde gezer sen, ýat edip heýli¹ – diýen setirler-de bar. Dogrusy bu ýerde Magtymguly öz döwürdeşi, Gözli atanyň neslinden bolan, ýurdumyzyň Balkan welaýatynyň Oglanly obasyndaky «Oglanly öwlüýäsinde» gonambaşy bolup ýatan, şahyryň özi bilen aýdyşan şahyr Durdy şyha ýüzlenýär. Emma şahyr Gözli ata barada gürrüň edende, XII-XIII asyrlarda ýaşap geçen, Gul Gedaýy tahallusy bilen hikmetler ýazan beýik sopy şahyr, Hoja Ahmet Ýasawynyň tarykatyna eýeriji Uzyn Hasan lakamly Hasan ibn Muhuby göz önünde tutýar. Onuň pir ýolunda, ylym-yrfanda, halka hyzmat etmekte görkezen başarnyk ukyplary keramat hökmünde dile alnyp, häzirki günlerimize çenli ýaşap gelýär. Gözli Atanyň mübärek gubury Türkmenbaşy şäheriniň 150 kilometr demirgazyk gündogar tarapynda ýerleşýär. Gözli ata gonamçylygy ýurdumyzda köp zyýarat edilýän aramgähleriň biridir.

«Baba Selman» ady bilen galama alnan şahs bolsa, Pygamberimiziň zamanynda ýaşap geçen, din ugrundaky söweşlerde özüniň ukyby bilen Resulymyzyň söýgüsini gazanan we Osman ibn Eşhel atly şahsdan satyn alnyp, azat edilen yspyhanly Selman Parsy atly sahabadyr. Ol köp söweşlere gatnaşyp, ömrüniň ahyryna çenli Haka

¹ Şol ýerde, I jilt, 127 s.

gulluk edipdir. Selman Baba Omaryň halypa bolan döwründe Me-daýyna häkim bellenýär. Ol 655-656-njy ýyllar aralygynda şol ýerde aradan çykydyr.

Magtymguly Pyragynyň perzentsizlik pyrkatyna teselli, «Şypa ber» diýip, bu derdine şypa islän aşaky beýdinde:

Ogul döwletini bermän Eýesi,
Yzynda bir nyşan ýokdur – nowasy,
Döw-periniň, ynsoň, jynsoň patşasy,
Soltan bolan şa Süleýman, şypa ber¹ –

diýmesiniň aňrsoynda ýatan syr, şahyryň ruhy hemaýatkäri, dertdeşi, ýele-göge hökümi ýeten, Dawudyň ogly Süleýmanyň kyssasydyr. Süleýmanyň ady mukaddes kitaplar bolan Gurhany-Kerimde we Töwratda birnäçe gezek ýatlanyp geçilýär.

Özüň dogry gözle, ýa Rebbim Jelil,
Barçanyň ryzkyna Sen Özüň kepil,
Ýa Dawut, ýa Jirjis, Ybraýym Halyl,
Abu Bekr, Omar, Osman, şypa ber² –

diýmek bilen Magtymguly Rebbine ýüzlenip, barça zada Özüniň kepilligini aýdýan şahyr Onuň Dawut, Jirjis, Ybraýym ýaly ilçilerine, Resulymyzyň dört çaryýarlary bolan Abu Bekre, Omar, Osmana we Ala sygynýar. Soňra bolsa şahyr ýene-de öwlüýälere, ärlere, pirlere ýüzlenip, olardan medet dileýär:

Dat eýläp, dilimden kyldym pyganlar,
Ýaş ýerine akdy gözümden ganlar,
Horezm ýurdunda ýatan jananlar,
Ismi Mahmyt – är päliwan, şypa ber.³

Pälwan Mahmydyň ismi (ady) Magtymgulynyň beýleki bir şygrynda:

¹ Şol ýerde, I jilt, 84 s.

² Şol ýerde, I jilt, 84 s.

³ Şol ýerde

«...Şiblini, Mejnuny alyp gelmişem,
Pähliwan Pirýary, Weýsi, galandar»¹ – görnüşinde geçýär.

Çeşmelerde Mahmyt Pälwan, Pälwan Pirýar, Pirýar weli, Purýaýweli görnüşinde atlandyrylan bu şahs XIII-XIV asyrdaky ýaşap geçen uly öwlüýä, alym-aryf, rubagyçy şahyrdy. «Kenzi-hakaýyk» atly mesnewisinden daşgary meşhur rubagylary bilen «Horezmiň Haýýamy» adyna eýe bolan şahyr 1255–1326-njy ýyllarda Horezmda ýaşap geçipdir. Mahmyt Pälwan sopusylygyň juwanmerdan («jomartlar») akymynyň wekili bolupdyr. Magtymguly Pyragynyň:

Dünýäniň tebibi – Lukman şypa ber² –
Möwlam, ýetir mesgenime, ýurduma,
Ýüzüm düşsün arslanyma, gurduma,
Magtymguly aýdar, meniň derdime,

diýen setirler bilen tamamlanýan «Şypa ber» şygry yüzlerçe syra çolan, çarhy-pelekden agyp-dönüp dolanan eýýamlaryň, asyrlaryň agysy, müňlerçe ýaraly ýürekleriň eýesi beýik welileriň, aryf akyl-darlaryň derdini beýan edýän bir eserdir. Ondaky ýüzlenilýän şahslaryň her biri Allany söýen, oňa ýakyn bolan ynsanlar. Pygamberlik derejesine dem salan Pyragynyň päkize kalbynda yz goýan paýhaslar ummanynyň beýikleri, şahyryň dertdeşleridir. Olar hem dünýäniň tebibi Lukman hekimden medet uman kämiller, beýik aryplardyr. Magtymgulynyň hut özüniň aýdyşy ýaly, «Dört müň dört yüz ýaşan Lukman hekimiň...»³ dertli gullaryň dermany bolandygy, gadymy rowaýatlara görä, gadymy arap edebiýatynda-da dana adamlygy, köp dürli nakyllaryň, parasatly setirleriň, aforizmleriň we basnyalaryň awtorydygy aýdylýar. Bu şygryda hemaýat islenen şahslaryň ählisi-

¹ Şol ýerde, II jilt, 187 s.

² Magtymguly. Eserler ýygındysy, I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 84 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 79 s.

de halka haýyr beren, iki dünýäsi berlen, mydama şypa dilenen aryp akyldarlar, sopular, pirlar, dertlilere demi ýeten ärler, beýik sopulardyr. Bulardan medet dilän Magtymguly hem Haky we halky söýüp, hakykata göz ýetirip, Haka gowşan, syr berip, syr alşan, Beýik Biribaryň syrına ulaşan bu pirleriň hatarynda özüne mynasyp orun tutupdyr.

*AKMYRAT TÄJIMOW,
Seýitnazar Seýdi adyndaky
TDMI-niň uly mugallymy*

BEÝIK ŞAHYRLARYŇ DÖREDIJILIGINDE ÇEPER TÄSIR MESELESİ

Nusgawy edebiyatda şahy ana zehinler uly akabalaryň döredijiligini ylham çeşmesi hökmünde kabul edipdirler. Ol edebiyatda ne-zireçilik däbiniň rowaçlanmagyna getiripdir. Bu hem öz gezeginde ýazuwly edebiyatyň kämilleşmegini üpjün edipdir. Edebi çeper täsir meselesi XVIII-XIX asyr türkmen edebiyatynda has ýiti duýulýar. Şonuň üçin bu döwrüň edebiyatyny çeper täsir nukdaýnazaryndan öwrenmek möhüm wezipeleriň biridir.

Andalyp bilen Magtymguly bir döwürräkde ýaşan şahyr. Olaryň ikisi hem nusgawy edebiyatymyzyň uly wekilleridir. Magtymguly Andalybyň döredijiligini baş barmagy ýaly bilýär diýmäge, bu iki zehiniň edebi mirasy esas berýär. Magtymguly Andalybyň des-sanlaryny üç edip okapdyr. Magtymguly Andalybyň okan Buhara şäherinde Gögeldaşda iki ýyl tälim alypdyr. Soňra ol üç ýyl Hywada Şirgazy han medresesinde okuwyny dowam etdiripdir. Elbetde, Magtymguly Andalyba duşupdyr diýmäge esas ýokdur. Andalyp 1660-njy ýylda doglup, 1740-njy ýylda dünýäden ötüpdür. Edebiyat ylmynda Magtymgulyň, takmynan, 1724-nji ýyllar töweregi eneden bolandygy hakyndaky pikir ygtybarly hasaplanýar. Biz Magtymgulyň 1756–1757-nji ýyllarda okuw diýip, obasyndan çykyp gaýdan hasaplaýarys.

Magtymguly Hywada okap ýören ýyllary Andalybyň döredijiligi bilen içgin tanşan bolmaly. Ol ussat şahyryň eline düşen ähli eserini birkemsiz özleşdiripdir. Şahyr aýratyn hem Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyňa mähir siňdiripdir. Şonuň üçin bu dessanyň wakalary Magtymgulyň döredijiliginde yz goýupdyr. Pyragynyň şygrylarynda 50 töweregi ýerde Ýusubyň ady gelýär. Elbetde, biz şahyry Ýusuply meselede bir Andalyba baglap goýmagyň tarapdary däl. Ýöne Magtymguly «Azadym, kany» elegiýasy bilen Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyndaky Ýusubyň agalarynyň atalaryna Ýu-

suby böri iýdi diýip gelenlerinde Ýakubyň söýgüli ogy Ýusuby sorap, nalyş edip aýdýan «Ýusubym kany» şygrynynyň arasynda mazmun hem görnüň babatyndaky ýakynlyk mesaña bildirýär. Magtymguly:

Pelek, idär idim, sen duçar bolduň,
Gözümiň nurany – Azadym kany?
Ýüregim soguryp, seglere berdiň,
Şährimiň soltany – Azadym kany?¹

Andalyp:

Ýaratgan biribar Taňry haky üçin,
Rastyňyz aýdyňlar, Ýusubym kany?
Barçanyň atasy Adam safy üçin,
Rastyňyz sözläňler, Ýusubym kany?²

Magtymguly Andalybyň bu goşgusyndaky «Gözümniň röwşeni» söz düzümini «gözümniň nurany» görnüşinde getirýär. Magtymgula atasyny ýitirmek juda agyr degýär. Muny şahyryň «Ýowuz galdym, sil alypdyr etrapym», «Kuwwat gitdi, gubarlandy gözlerim», «Münberim azany», «Ilimiň zybany», «Höwesler ýas boldy, pişäm gam boldy», «Ýüregim aramy», «Gökleňiň pälwany», «Bagymyň reýhany», «Namysym imany» diýip bagryny paralamagy tassyklaýar. Hut şeýle ruhy sarsgynlylyk ogluny elinden aldyran Ýakuba-da mahsus. Ol Ýusuba «Täze gülüstanym», «Keremli soltanym», «Janymyň rahaty, köňlümiň hoşy», «Jenneti ryzwanym», «Hurşydy-jahanym» diýip göz-ýaş dököýär. Bu iki şygryda duýgynyň çeper keşbe-obraza öwürülişi birdir. Hasratyň ýüze çykyşy, açylyşy hem olaryň sintaktik birliklerde berlişi juda ýakyndyr. Şu hem bu iki matam goşgyny biri-birine baglanyşdyrýar. Andalybyň «Zeýnelarap» dessanynda hem «Nigärim kany»³ redifli şygry bolup, ol Muhammet hanapyýanyň dilinden ýaryny sorap aýdylýar. Şeýle mysallary näçe diýseň getirmek mümkin. Biz olaryň käbirini diňe sanap ötmekçi. Andalybyň «Ýusup–Züleyha» dessanyndaky «goldawer»⁴ redifli mynjat goş-

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 42 s.

² Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 152s.

³ Şol ýerde, 410 s.

⁴ Şol ýerde, 146 s.

gusy hem «Babaröwşen» dessanyndaky «soltanym»¹ şygyry bilen Magtymgulynyň «Ýagmyr ýagdyr, soltanym»² mynjatynyň arasynda edebi täsiri görmek bolýar. Şeýle-de, Magtymgulynyň «Ýa Resul»³, «Galmagaly neýlerem»⁴, «Jan içinde»⁵, «Bolar sen»⁶, «Bular gelmedi»⁷, «Aly Siziňdir»⁸ goşgulary degişlilikde Andalybyň «Ýa Resul»⁹, «Neýlerem»¹⁰, «Içinde»¹¹, «Bolar sen»¹², «Gelmedi»¹³, «Seniňdir»¹⁴ redifli şygyrlarynyň täsirinde döredilipdir. Elbetde, mysallary ýene getirmek mümkin. Ýöne şu getirilen mysallar hem XVIII asyr türkmen edebiyatynyň görnükli nusgawy şahyrlary Andalyp bilen Magtymgulynyň döredijiliginiň çeper täsir meselesinden habar berýär. Elbetde, Andalyp bilen Magtymgulynyň döredijiliginiň deňeşdirme derňewi özbaşyna uly meseledir. Emma şu getirilen deliller Magtymgulynyň Andalybyň döredijiliginden täsirlenendigini, ondan ylham alandygyny subut edýär. Munuň özi Magtymgulynyň Andalyba goýýan hormatydyr.

Ýeri gelende bellesek, Nurmuhmet Andalyp Magtymguly bilen bir hatarda asyryň beýleki şahyrlaryna-da täsirini ýetiripdir. XVIII asyrdaky ýaşap geçen Gurbanaly Magrupy «Saltyk»¹⁵ atly goşgusy tussaglykdan boşap gelýärkä, Artyknyýaz atly ýaryny soraglap döredipdir. Bu goşgy kämil çykypdyr, şonuň üçin ol aýdyma öwrülipdir. Magrupynyň bu goşgusynda Andalybyň «Zeýnelarap» dessanyndaky Zeýnelarap bilen ymam Muhammediň, ymam Muhammet bilen Bibi Hanypanyň aýdyşyk goşgularynyň täsiri duýulýar.

¹ Şol ýerde, 270 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyny, II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 137 s.

³ Şol ýerde, s. 151.

⁴ Şol ýerde, s. 281.

⁵ Şol ýerde, s. 358.

⁶ Magtymguly. Eserler ýygyny, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 420 s..

⁷ Şol ýerde, 48 s.

⁸ Şol ýerde, 27 s.

⁹ Nurmuhmet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 297 s.

¹⁰ Şol ýerde, 245 s.

¹¹ Şol ýerde, 320-321 s.

¹² Şol ýerde, 276 s.

¹³ Şol ýerde, 221 s.

¹⁴ Şol ýerde, 406 s.

¹⁵ Magrupy. Lirika. «Seýpelmelek - Methaljemal». Aşgabat, «Ylym», 1979, 40-41 s.

Andalybyň bu aýdyşyklaryndaky, degişlilikde, «esen amanmy?»¹, «enem amanmy?», «balam amanmy?»² redifli kapyýalary Magrupyda «ýarym amanmy», «tarym amanmy», «narym amanmy», «gülzarym amanmy» görnüşinde gelýär.

Biz şu ýerde Andalybyň edebi täsirini XVIII-XIX asyr edebiýatymyzyň uly wekilleriniň tas hemmesinde diýen ýaly görmek bolýandygyny nygtamak isleýäris. Hakykatdan hem Andalyp nusgawy edebiýatymyzda uly seslenme döredipdir. Magtymguly, Magrupy, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Misgingylyç ýaly şahyrlar bilen Andalybyň döredijiliginiň arabaglanyşygy öwrenilmeli meseledir.

Magtymgulynyň sopuçylyk mazmundaky poemalary bilen Andalybyň poemalarynyň arasynda hem edebi žanr ýakynlygyny duýmak bolýar. Magtymguly Andalybyň goşugy dessanlarynyň baş şygyr žanry hökmünde saýlamagyny, şygryýetiň dilini millileşdirip, garlyk-çagataý usuldan daşlaşyp, oguz-türkmen edebi ýazuw dilini täzeden şygyr dolanyşygyna girizmegini goldapdyr hem ol hut, şu edebi ugru boýunça öz döredijiligini ösdüripdir.

Nusgawy edebiýatyň nusgawylyk-kämillik derejesinde bolmagynda edebi däpleriň orny uludyr. Şol bir waka-ýordumlar, keşpler, çeperçilik serişdeleri, şygyr görnüşleri edebi däbiň içinde şahyranazehinler tarapyndan gaýta-gaýta işlenmek bilen, syntgylanmak, üsti ýetirmek netijesinde her şahyryň şygyr çeperçilik ussahanasynda kämilleşdirilipdir hem ahyrynda nusgawylyk derejesine galyppdyr. Bu babatda Andalypdan gaýdan edebi başlangyçlar az däl. Olaryň käbiri öz gezeginde Magtymguly tarapyndan ösdürilipdir we aňrybaş çeperçilik derejesine ýetirilipdir. Biz asyryň ýazuwly edebiýatynyň dili hem goşuk edebi görnüşi babatynda şu hakykaty görýäris. Andalybyň dessançylyk däbinde döreden eserleriniň dili hem ondaky goşukçylyk Magtymgulynyň döredijiliginde esasy orny eýeläpdir. Şunda bir ýagdaý aýratyn hasaba alarlykdyr. Olar hut Magtymgulynyň şygryýetinde kämilleşdirilipdir we beýleki nusgawy şahyrlaryň döredijiligine ýiti täsir edipdir. Diýmek, duýgulaýyn çeperçilikdäki kämilleşme tapgyrlaýyn ösüşiň önümi eken. Her bir edebi täzeçilligiň kämilleşme derejesi-

¹ Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991, 114-115 s.

² Şol ýerde, 117-118 s.

ne galmagy üçin belli bir wagt we onuň birnäçe şahyrlaryň döredijilik ussahanasynda taplanmagy gerek. Şundan hem çen tutup, edebiyatyň ösmegi üçin, onuň ähli wekilleriniň tagallalaryny birikdirmekleriniň gerekdigine düşünýäris. Olaryň edebiyatyň islendik meselesine we hut edebi eseriň gurluşyna aňly-başly çemeleşmekleri gerek. Ýazyjynyň kämilleşmegi üçin edebi ylmy özleşdirmekleri zerur. Biz Andalybyň, Azadynyň, Magtymgulynyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Keminäniň, Mollanepesiň we başga-da gaty köp nusgawy şahyrlaryň döredijiliginde edebi ylmy mäkäm özleşdiren şahyranasahsyýeti görýäris. Biziň barlaglarymyz edebi ylym bilen duýgynyň sazlaşygynda kämil eseri döredip bolýandygyny görkezdi. Hut nusgawy edebiyatdaky edebi çeper täsir meselesi, bolsa-da XVIII-XIX asyrlarda şahyranasahinleriniň halypa ussatlardan, biri-birlerinden yzygider öwrenendiklerini olaryň döredijiligindäki edebi ýakynlyk görkezýär. Edebiyatyň däpleşen ýordumlary, keşpleri, tahmysçylyk däbi, XVIII-XIX asyrlar edebiyatyndaky müsemmet şygyr görnüşinde döredilen goşgular (müsemmediň dürli şekillerinde şygyr döredilmegi, «Dilberimler», «Gözelimler» we başgalar) biziň bu pikirimize delildir.

*KAKABAÝ AMANMYRADOW,
TYA-nyň Işgärler bölüminiň başlygy*

BAÝRAM HANYŇ WE MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE EDEBI DÄP MESELELERI

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleri, halkynyň wepaly ogullary bolan Muhammet Baýram han hem Magtymguly Pyragy öz döredijilik özboluşlylygy bilen meşhurdyrlar. Bu söz ussatlarynyň çeper sözleri edebiýaty öwrenijileriň ünsüni öňden bári özüne çekip gelipdir. Olaryň çeper pikirlenmesine düýpli aýratynlyklar bilen bir hatarda birnäçe umumylyklar hem häsiýetlidir.

Baýram hanyň we Magtymgulynyň ýaşan hem döreden döwürleriniň arasy bir asyrdan-da gowrak bolmagyna garamazdan, olaryň ikisi-de türkmen halkynyň döwletsizlik, dagynyklyk döwrüniň ejirini gerdeninde çeken, agysyny aglan mertlerdir. Bular çeper döredijilikde Gündogaryň hem-de türkmen edebiýatynyň ýörgünli edebi дәplerini dowam etdirmek bilen bu ugurda özleriniň ýoluny goýmagy başarypdyrlar.

Döwrüniň ýiti zehinli şahyry, hanlar hany Muhammet Baýram han XVI asyrdan Merkezi Aziýa, Horasan, Owganystan, Eýran we Hindistan ýaly ýurtlaryň medeniýetiniň biri-biri bilen ýakyn hyzmatdaşlykda ösmegine ägirt uly goşant goşan şahsdyr. Ol türkmen, pars, hindi dillerinde ýazan ajaýyp eserleri bilen halklary biri-birlerine golaýlaşdyrypdyr, doganlaşdyrypdyr, dostlaşdyrýan gatnaşyklaryň köprüleriniň döremegine ýol açypdyr. Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary onuň döredijiliginiň täji hasaplanylýar. Şahyr gazallarynyň üsti bilen özüni hakyky joşgunly lirik, romantik hökmünde görkezip bilipdir. Baýram han orta asyr edebiýatynyň arzuwçyl ideýalary bilen dem alýardy.

Baýram han, birinjiden, Gündogaryň nusgawy sygryýetiniň oňat дәplerini öz döredijiliginde ussatlyk bilen dowam etdirip ösdüren bolsa, ikinjiden, uly baýlyga eýe bolan türkmen halk döredijiliginiň akgyňlylygyny, çeperçiligini giňden ulanmagy başarypdyr. Şeýle hem, Baýram han hindi halkynyň milli köklerinden üzňe bolmadyk özboluşly türkmen edebiýatyny döretmek bilen, onuň dünýä

edebiyatynyň umumy hazynasyna goşulyp gitmegine uly itergi beripdir.

Esasan, pars we türkmen dillerinde gazallar, rubagylar, kasydalar, kytgalar we ferdler döreden Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary özleriniň many- mazmunynyň we tematikasynyň köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary yşky-liriki, watansöýüjilik, öwüt-nesihat, ynsanperwerlik, mertlik, dost-doganlyk, harby-gahrymançylyk temalarda döredilendir.

Baýram han Gündogaryň özünden öňki edebi sütünleriniň edebiyata getiren edebi däplerini dowam etdirdi. Magtymgulynyň döwründe bolsa «orta asyrlardaky beýik döwletler hem, onuň köşk edebiyaty hem, uly akaba öwürülen ulama şahyrlar hem ýokdy¹». Magtymgulynyň döwrüniň galagoplugy edebiyata gündelik durmuş hakynda real pikirlenýän gahrymany berdi. Magtymgulynyň realizmi romantikliginden güýçli çykyppdyr. «Magtymguly birden üç-dört sany çeperçilik ulgamynyň çaknysygynda ýaşan şahyrdyr. Şahyryň liriki gahrymanynyň häsiýetindäki çylşyrymlylyk hem hut şu ýerden gelip çykýar. Bu gahryman bir görseň, takwa adam, bir görseň, ruhubelent, bir görseň, arzuwçyl hyýalbert, bir görseň, satirik-realist, bir görseň, adamyň mistiki tebigatyna geçýän sopy, garaz, häsiýetde diýseň öwüşgin köp²». Özünden öňki edebiyaty, onuň görnükli wekilleriniň döredijiligini gowy bilendigini, haýsy eserleri okap, ylham alandygyny aýratyn sarpa goýup belläp geçen sygrynda Magtymguly Baýram han bilen bir döwre, bir çygra degişli bolan, ençeme eserleriň awtory Muhammet Zahyreddin Babyry ýörite hatyralaýar:

Damegandan ýörgen ussat Nowaýy,
«Çar diwany», «Perhat-Şirin», rubaýy,
Zahyreddin Babyr «Mizan öwzany»,
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.³

¹ Täjimow A., Andalybyň döredijiliginde edebi däpler we şahyрана gözlegler, Aşgabat, 2011, 63s.

² Annamuhammedow M., Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, 1994, 11 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, –Aşgabat, «Ylym», 2013, 69 s.

Baýram hanyň her sözi çeperçilik serişdesi hökmünde sünnälenip döredilen edebi mirasyndan Magtymguly ýaly milliligi söýen şahyryň bihabar bolmagy mümkin däl.

Magtymguly ähli türkmen tire-taýpalary üçin düşnükli bolan dilde eser ýazyp, durmuşyň wagty ýeten meseleleriniň iň dogry ýol bilen çözülmegine il-günüň ünsüni çekipdir. Şeýdip, Magtymgulynyň döredijiliginde realizm diňe watançylyk, agzybirlik hem durmuş lirikada ýüze çykypdyr. Şahyr goşuk-murapbaglaryndan başga-da, gazallar, muhammesler, müseddesler, müsemmenler ýazyp, joşgunly romantikligini, özünden öň kitaby stilde eser ýazanlardan kem oturmaýandygyny görkezipdir. Magtymguly gazal žanrynda «Gaşy ýaý» (7 beýt), «Gan çykar» (8 beýt), «Sed jan, eý, dost» (7 beýt), «Bikararam, dogrusy» (5 beýt), «Äleme belgilidir» (7 beýt), «Bu ne terhos-töwelladyr» (7 beýt), «Huny bardyr» (9 beýt), «Ballar mesgeni» (6 beýt), «Sylmaý boldum» (7 beýt), «Görmüşem» (7 beýt), «Meňli ýarymdan» (7 beýt), «Pany-jahan gerekmez» (12 beýt), «Namysaryma» (6 beýt), «Daşymyza» (8 beýt), «Türkmen binasy» (9 beýt), «Betnam olur» (5 beýt), «Sözlerim» (3 beýt), «Unudar ol ýoluny» (6 beýt), «Tä algança gözüni» (12 beýt), «Habar, eý, dost» (7 beýt), «Ruýy-syýadan gaýry» (7 beýt), «Jahan senden bihabar» (7 beýt), «Zyýan görse» (7 beýt), «Myhmanydyr» (7 beýt), «Köňül» (7 beýt), «Birniçe mysal» (aýdyşyk gazal, 13 beýt) ýaly gazalary düzüpdür. Şahyryň tekstologik taýdan iň ygtybarly hasaplanýan 2013-nji ýylda çap edilen iki tomlugynda berlen 26 sany gazalynyň ýarysy – 13-si 7 beýtlilik, 3, 9, 13 beýtlilik gazallara bir-birden, 5, 6, 8, 12 beýtlilik gazalaryň hersine iki-ikiden mysal berlipdir. Baýram han hem Magtymguly ýaly gysga gazallar ýazmagy gowy görüpdür, emma onuň döredijiliginde has ileri tutany 5 beýtlilik gazallar bolup, ikinji orny 7 beýtlilik gazallar eýeleýär. Gazalda ýüzlenmeli beýdiň orny Magtymgulyda, köplenç, ilkinji hem iň soňky beýtliler bolsa, Baýram han, esasan, ilkinji hem ortanjy ýa-da soňkynyň öň ýanyndaky beýtdä ýüzlenme ulanyldy. Adatça bolşy ýaly, gazalaryň dili düşünmesi kyn kitaby stildedir. Olar tematika taýdan, esasan, dini, sopusylyk mazmunlydyr. Emma Magtymgulynyň gazalary Baýram hanyň bu žanrda döreden eserlerine garanda has düşnüklidir. Hatda şahyr «Äleme belgilidir» gazalynda

sopuçylyk şygryýetiniň ýörgünli keşplerini hakyky durmuş baradaky mazmun bilen ussatlarça sepleşdirýär we özi barada anyk taryhy ýer, ýurt, halk atlaryny getirip maglumat berýär. Meselem:

Dostlar-a, dostum meniň jandan şirin söýgülidir,
Jan kibi pynhan jahanda äleme belgilidir.
... Gaýry-le bezm eýleýip, eýlese hoş köňlüni ýar,
Mejlis içre ýat edip diý: «Ol garyp gaýgylydyr».
... Bilmeyen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.¹

Baýram hanyň biziň günlerimize gelip ýeten şygrylarynyň sany köp bolmasa-da, olar özleriniň ýiti manylylygy we kämilligi bilen tapawutlanýarlar. Aýratyn hem, şahyryň gazallarynyň liriki gahrymanlary orta asyrlaryň beýleki şahyrlarynyňky ýaly owadan, ýöne zalym we biparh magşuk hem-de jogapsyz söýginiň oduna ýanyp-köýýän magşuk hökmünde orta çykýarlar.

Baýram hanyň döredijiliginde onuň öz durmuşyny, dostlaryny, döwrüniň möhüm wakalaryny aňladýan käbir goşgulary hem duş gelýär. Muňa mysal hökmünde Gandagaryň alynmasyna bagyşlap ýazan we häzirki wagtda ýiten hasaplanýan «Fethnama» kitabyndan bölek kasydany, ýakyn arkadaşy Ýarmuhammede bagyşlap ýazan goşgusyny görkezmek bolar.

Baýram hanyň döredijiliginiň esasy aýratynlyklarynyň biri-de onuň boýdan-başa diýen ýaly mulammag şekilinde ýazylanlygydyr. Mulammag «dürli reňkde bezelen, ýalpyldadylan» diýmegi aňladyp, edebiyat nazaryýetinde şygry düzmegiň bir görnüşini aňladýar. Onda goşgynyň bir setiri ýa-da bendi bir dilde ýazylyp, beýleki setiri ýa-da bendi başga bir dilde döredilýär. Şeýle hem, bir goşguda üç ýa-da dört diliň gatyşdyrylmagy-da mümkindir. Bu görnüşde ýazylan goşgulara «şir-u-şeker» («süýt we şeker») hem diýilýär. Ol edebi döp gadymy döwürlerden bäri Gündogar edebiyatynda dowam edip gelipdir. Bu Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallarynda has-da aýdyň görünýär. Meselem:

¹ Şol ýerde, I jilt, 14-15 s.

Gähi Mejnun dek junun etrafydan bihut bolup,
Hatyrýňa ýetmegen agaz ile enjam il.

Gähi kisret wahşaty-etrafydan diwanawar,
Halk era zahyr kylyp, hem küfr-u hem yslym il.

Ýa-da:

Eý, häki astanyň bolup mejmagy-rüsül,
Jemgy rüsülge mihri-ruhuň hädiýi-sübül.

Senden tapyp sagadat köwneýin uly-kiçik,
Eý, lutf ile bagys ijady jüzw-u küll¹.

Şu usulda, iki diliň sözleri gatyşdyrylyp ýazylan bentler Magtymgulynyň eserlerinde-de bar. Meselem, şahyryň «Iki helalan» we beýleki şygrylarynda şeýle setirlere gabat gelýäris:

Röwende-ýu aýende, Zyban seni guýende, Mydam olup juýende,
Dil seniň çün nalanan.²

Dermendeýem, mätäjem,
Şermendeýem, gallajam,
Bu gün üç gündür, ajam,
Awum bergin, ýa Aly!³

Eserlerini giň halk köpçüligi üçin döreden Magtymguly gadymy türkmen goşugynyň taryhy ähmiýetine aýdyň göz ýetiren, ony başyna täç edinen täzelikçi şahyrdyr.

Muhammet Baýram hanyň yşk-söýgi temasyndaky gazallary aňrybaş derejede dünýewi hasaplanýar. Onuň gazallarynda diňe bir ýar jemaly wasp edilmän, aşygyň azaplary arkaly söýgä wepalylyk, ähte ygrarlylyk ýaly düşüňjeler ündelýär.

Baýram hanyň gazallarynyň özboluşly aýratynlyklarynyň biri hem onuň birnäçe gazallaryny Gündogaryň goşukçylyk döplerinde

¹ Baýram han Türkmen diwany. Aşgabat, MGI, 2013, 341 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 272 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 341 s.

döretmegidir. Baýram hanyň çeperçilik gözlegleri, döredijiligi bilen gyzyklanar edebiyatçy A. Bekmyradow onuň eserlerinde türkmen edebiyatynyň ençeme asyrlap ýüzüniň tuwagy bolan goşuklaryň gabat gelýändigini belläp geçipdir.

Şahyryň iň çeper, dili sada we düşnükli gazallary türkmen edebiyatynyň bogun ölçeginde döredilipdir. Olary aruzda hem, oguz edebiyatynyň bogun ölçeginiň galypynda hem okamak mümkindir. Has takygy, şahyryň «Handanginäm», «Ha ynan, ha ynanma», «Käski» ýaly birnäçe gazallaryny hem gazal görnüşinde, hem-de goşuk görnüşinde okamak mümkin. Meselem:

Eý, çemeni-jan era,
Serwi-huramanginäm!
Ömür gülüstanyda,
Gunçaýy-handanginäm.

Gözge meni ilmegen,
Bir nazary kylmagan,
Könlüm alyp bilmegen,
Dilberi-nadanginäm.

Hem özi ýagşygine,
Hem gözi ýagşygine,
Hem sözi ýagşygine,
Ýary-suhandanginäm.

Eý, yüzi gül-gülgüne,
Weý, saçy sünbülgine,
Kylma tagapylgine,
Bolma puşýmanginäm.

Eý, kaddy çäbikgine,
Weý, lebi näzikgine,
Weý, sözi ötrükine,
Wagdasy ýalganginäm.

Wäsiteýi-döwleti,
Waslyň eger bolmasa,
Mähneti-hijran era,
Çykgysydyr janginäm!

Ger ser-u samanginäm,
Bar idi Baýram burun,
Yşk gelip galmady,
Ol ser-u samanginäm.¹

Görnüşi ýaly bu gazalyň diňe soňky iki beýdini hasap etmeseň, galan beýtlerini goşug görnüşinde okamak mümkin. Bu aýratynlyk Baýram hanyň öz döredijiliginde türkmen nusgawy edebiyatynyň gadymdan gelýän edebi däplerini ussatlyk bilen ulanmagy başarandygyny görkezýär. Beýik Magtymguly hem bu ýoldan kemal tapdy.

¹ Baýram han Türkmen diwany. Aşgabat, MGI, 2000, 47 s.

AMANGÜL ESENMEDOWA,
Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersitetiniň uly mugallymy

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE HOWA ÝAGDAÝYNY AŇLADÝAN SÖZLERIŇ ULANYLYŞY

Akyldar Magtymguly adamzat taryhynda gaýtalanmajak, özboluşly şahsyýetleriň biridir. Öz beýikligi, ruhy dünýäsi bilen türkmen halkyny dünýä meşhur eden beýik ussadyň döredijiligi düýpsüz umman ýaly çuňdur. Magtymgulyň pikir eleginden geçirip, ile ýetiren parasatly sözleri külli älemiň ruhy çelgilerinden ugur alýan ýörelgelerdir, dünýä paýhasynyň genji-käninde görnükli orun alan garaýyşlardyr.

Durmuşy hadysa bolan söz Magtymgulyň döredijiliginde aýratyn öwüşgüne eýe bolýar. Öz ýaşan döwrüniň, hatda özünden öňki hem soňky asyrlaryň-da dil hazynasy hasaplanýan Magtymguly şahyryň eserlerinde her sözüň aýratyn orný bar.

Türkmen halkynyň münlerçe ýyllap hemrasy bolan sözlerimiz Magtymgulyň döredijiliginiň esasy özenini düzýär. Şol sözleriň biri hem ýelmek işligidir. *Ýelmek* sözi gymyldy-hereketi aňladyp, şahyryň döredijiliginde gaty köp duşýar. Ol *ylgamak*, *ýüwürmek* işlikleri bilen manydaş bolup, biziň pikirimizçe, gadymy türki at-işlik sesdeş sözleri (hem at, hem işlik hyzmatynda ulanylýan) düzýän onlarça sözüň biridir. Şular ýaly at-işlik sesdeş sözleriň gelip çykyşyny entek sözler söz toparlaryna bölünmänkäler, şol bir sözüň hem zat adyny, hem şol zadyň gymyldy-hereketini aňladyp ulanylan döwürleri bilen baglaýarlar. Şeýle sözlere *kak*, *at*, *oý*, *çiş*, *köw*, *sap*, *göç* ýaly sözler degişlidir.

Magtymguly *ýelmek* işligini dürli dereje we şekil ýasaýjy goşulmalar bilen hem ulanypdyr. Meselem:

Ýagşylardan bir nesihat alawer,
Gitdi kerwen, ýeke galdyň, *ýelewer*.¹

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 472 s.

Ýigrim tört ýaşa geldiň,
Ýigit bolup, sen *ýeldiň*.¹

Kimi Hakdan gorkup, reňni saralyp,
Kimi dünýä kowar *ýüwürip*, *ýelip*.²

Eşek münüp, Isa dek *ýeldirdigim* bilmezmiň?³

Gäh dünýä talap eýläp, hem ýortar men, *ýeler* men,
Gäh ýyglap öz halyma, gäh şoh olup, güler men.⁴

Mysallardan görşümüz ýaly, *ylgamak*, *ýüwürmek*, *ýortmak* işlikleriniň manydaşy bolan *ýelmek* işligini Magtymguly has işjeň ulanypdyr. Diliň häzirkî ösüş döwründe *ýelmek* işligi ulanyşdan galypdyr. Diňe «Ýelemik aýazdan ýedi günki boragan ýagşy» diýen halk nakylynda, *ýelikmek*, *ýelejirmek*, *ýeliklemek*, *ýelkildemek* we ş.m. sözlerde onuň hereket aňladýan manysy duýulýar. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde *ýel* sözi *öwüsgin*, şemal manysyndan başga-da, *ýel ig* görnüşinde kesel adyny hem aňladýar. Ýel sözünüň at manysynda ulanylyşy häzir has işjeňdir.

Magtymgulynyň «Ýagmyr ýagdyr, soltany» atly murabag goşgusy mynjatdyr we onuň real durmuş bilen baglanyşygy bardyr. Meselem:

Kadyr Alla dökgün rehmet *barany*,
Ekiniň hemdesti, ýeriň *ýarany*,
Ýeriň, gögüň, Arşyň, Kürsüň *Suhany*,
Rehm eýleýip, *ýagmyr* ýagdyr, *Soltany*.⁵

Mysalda Magtymguly ýagyn, ýagyş sözleriniň deregine onuň parsça barabary (ekwiwalenti) bolan *baran* sözüni ulanyp, ýagmyr

¹ Şol ýerde, I jilt, 138 s.

² Şol ýerde, II jilt, 90 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 301 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 292 s.

⁵ Şol ýerde, II jilt, 137 s.

sözünüň täsirlilikini güýçlendirmegiň göwnejaý çözüdini tapypdyr. Sebäbi ýagmyr we ýagyn, ýagyş sözleri absolýut sinonimler bolup, olardan häzirki döwürde has işjeň ulanylýany ýagyş sözüdir. Ýagmyr sözünüň hem şol bir kökden, häzir diňe şu sözde duş gelýän könelişen –myr goşulmasy bilen ýasalandygy bellidir. Ýöne ýagmyr sözi ýagyn-ygal manysyny has umumy aňladýandygy bilen, şu şygyrda owazlylygy, sesleriň sazlaşygyna juda laýyklygy bilen ýagyn, ýagyş sözünden tapawutlanýar. Şahyryň mümkin bolan umumyhalky sözlerden has ýerliklisini tapyp ulanandygy onuň sözleri saýlap-seçmekde geçiren gözlegleriniň, ussatlygynyň nyşanydyr. Ýogsam Magtymguly ýagyn, ýagmyr sözleriniň ikisini-de bir şygyrda, ýöne göçme manyda ulanypdyr. Meselem:

Sowuldy daglar başydan, ýagynly dumany, heý,
...Guýdy bulutlar ýagmyryn, halyma eýläp gahar.¹

Akyldar şahyr öz döredijiliginde bulut sözünü hem parsça barabary (ekwiwalenti) bilen gezekleşdirip ulanýar. Meselem: «Ebrler owaz urup, dag kylar duman peýda».²

Neýsan sözi aslynda grek aýlarynyň yedinjisiniň, siriýa senenamasynyň hem başinji aýynyň, apreliň adydyr. Adat boýunça şol aýda köp ýagyş ýagýar; ýaz aýy, ebri-neýsan – ýazky ýagyşly bulut. Türk dilinde hem *neýsan* aprel aýyny aňladýar. Neýsan ýagyş ýagyn-ygal adyny, ýaz ýagşyny, alabaharda ýagýan ýagşy aňlatsa-da, aslynda ýagynlyk, ygallyk döwür bolan aprel aýynda ýagýan ýagyş manysynda ygalyň adyna geçipdir. Magtymguly hem bu sözi we söz düzümini öz döredijiliginde ýagyn-ygal manysynda ulanypdyr:

Neýsan guýdy, umman – gaýnadym-joşdum.³

Neýsansyz, nebatsyz niçe ýazlar bar,
Hoşluk bilen geçen gýşyna degmez.⁴

¹ Şol ýerde, I jilt, 56-57 s.

² Şol ýerde, II jilt, 306 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 68 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 401 s.

Magtymguly howa ýagdaýyny aňladýan sözleri asyl manysynda-da, göçme manysynda-da örän jaýdar hem ýygy-ýygydan ulanýar. Meselem:

Gar-ýagmyrlar, burjy baglan,
Sapaly çaylar görüner.¹
Talygym güneşi galmyş ümüre.²
...Zemin bilen süýrenipdir deňzi-Hazar ýellerim.³

Türkmenistanyň çäginde ýeliň ugruna günbatardan gündogara hereket edýän bulutlar deňizden, suw buglaryndan «ýüklenip» gelýän ýagys getirýän bulutlardyr. Magtymguly bu barada şeýle görnüşte beýan edýär:

Dag başynda durar *duman*,
Hazardan ýel gelmeginçä.⁴

Teriň//tereň sözi Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde *tereň mören* görnüşinde getirilip, «bol suwly derýa» manysyny beripdir. Magtymguly bu sözi:

Tereň derýa, haýбатыña guwanma,
Wagtyň ýetse, guryp, ýer dek bolar sen.⁵

Ýa-da:

Gulzum deý günäniň *tereň*-derdini,
Çyn toba gurudar oňa em bolup⁶ –

diýen setirlerinde ulanýar.

Sözleriň başga dil bilen ugurdaş ulanylýan manydaş sözi tarapyndan işjeň ulanyşdan gysylyp çykarylyp, gadymy sözleriň ha-

¹ Şol ýerde, I jilt, 269 s.

² Şol ýerde, I jilt, 73 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 62 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 372 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 420 s.

⁶ Şol ýerde, II jilt, 17 s.

sabyna geçmegi köp sanly sözlerde bolşy ýaly *bulak* sözünde hem bolup geçipdir. *Bulak* sözi *çeşme* manysynda bolup, seýrek ulanylýan sözleriň hataryna geçiripdir. «Sil bolar, agdarlyp akar bulaglar»¹ diýýän akyldar Magtymguly gadymy sözlerimiziň genji-hazynasynyň öz eserlerine ussatlyk bilen siňdiripdir.

¹ Şol ýerde, I jilt, 204 s.

GÖWHER ŞAMYÝEWA,

*Magtymguly adyndaky Türkmen
döwlet uniwersitetiniň mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ ŞYGRYÝETINDE TEBIGAT SURATKEŞLIGI

Magtymgulynyň şygrylarynda tebigat suratkeşliginiň döwrüň ruhuny, jemgyýetiň sosial keşbini, şygyr gahrymanynyň häsiýet aýratynlygyny, has dogrusy, onuň zamanasyna, döwrüne bolan garaýşyny, içki oý-pikirlerini, arzuw-hyýallaryny we isleglerini açmakda çeper serişde hökmünde uly hyzmaty bardyr. Şahyryň döredijiliginde teswirlenýän tebigat, peýzaž şekilleri durmuşyň hakyky çygyryndan daşlaşmaýar we ol özboluşly, şahyrana keşbe eýe bolýar. Şeýle keşpdäki tebigat şygra simwoliki öwüşgin berýär we ony mazmun taýdan, çeperçilik taýdan baýlaşdyrýar. Şahyryň öz şygrylarynda gam-gussaly, pajygaly, şatlykly, buýsançly suratlandyrylýan çeper mazmuna kybapdaş gelýän, oňa özboluşly öwüşgin berýän, reňk çaýýan tebigat keşbi kemala gelýär. Şonuň üçin Magtymgulynyň şygyr gahrymanynyň ruhy halyny giňişleýin we çuňňur açyp görkezýän serişde hökmünde-de, çeper keşp hökmünde-de tebigatyň hyzmaty uludyr. Şygyrlaryň köpüsünde diýen ýaly, tebigat diňe bir öz asyl tebigylygynda däl-de, häsiýet açmagyň serişdesi hökmünde hem şygyr gahrymanynyň duýgusy, keýpi, gam-gussasy, şatlygy, ünjüsi, aladasy bilen sazlaşykly suratlandyrylýar.

Şahyryň döredijiligindäki tebigat keşbini yzarladygyňça, bir zada has aýdyň göz ýetirýärsiň. Magtymgulyda tebigat, köplenç halatda, tukatdyr, gussalydyr. Çünki şygyr gahrymanynyň duýgy dünýäsi hasratlydyr, gamgyndyr. Şonuň üçin hem tebigat şygyr gahrymany bilen ykbaldaş bolan simwoliki keşp hökmünde orta çykýar. Ol şahyryň tutuş döredijiliginde çeperçilik özgerişleri başdan geçirýän obraz hökmünde köp kötelli ýollary geçmeli bolýar. Tebigat şeýle halda, şeýle ruhda şygyrlaryň ideýa-mazmunyny açýar. Şunda ol edebi ýörelgeler bilen bagly şahyrana çeperçilik öwüşginlere eýe bolýar.

Magtymgulynyň şygyr setirlerinden şahyryň gaýga batan ruhy halyny, gussaly ýürek owazyny eşitmek o diýen kyn däl. Şygyr

gahrymanynyň gamgyn halyna tebigat hadysalary arkaly has aýdyň göz ýetirip bolýar. Tebigat okyja şygyr gahrymanynyň ýüregini, kalbyny, tutuş dünýä bolan garaýşyny açmakda açar bolup hyzmat edýär. Şygyr setirlerinde tebigatyň simwoliki häsiýetde suratlandyrylmagy bilen gahrymanyň ruhy ýagdaýy, pikir-duýgusy has aýdyň ýüze çykýar. Tebigat esere ýiti ruhy reňk, sosial manyly öwüşgin berýär. Şygyr gahrymanynyň agyr gussa, çylşyrymly oýlara batan pursatynda tebigatyň hem gamgyn-gussaly, hasratly bolmagy onuň anyk bir pursatdaky ruhy halynyň aýdyň şöhlelenmesi hökmünde açylmagyna şert döredýär.

Nusgawy edebiyatymyzyň ýüzüni açyp duran hyýalbant şygyr gahrymanynyň bardygyny inkär edip bolmaz. Çünki hyýaly ülni türkmen edebi geçmişiniň çeperçilik belentligi bolup durýar. Nowaýynyň, Baýram hanyň, Garajaoglanyň, Mollanepesiniň... döredijiligi şeýle ruhly şygryýetdir. Galyberse-de, XVIII-XIX asyr edebiyatymyz hyýaly ülnüden asyl-ha halas dälidir. Has öňräkden alyp gaýtsak, Gündogarda Ýusup Balasagunlyda, Firdöwside, Sagdyda, Omar Haýýamda hem hyýalbantlige tarap köp ýykgyň edildigini görmek bolýar. Magtymgulynyň döredijiliginde romantiki, ýagny hyýalbantlik ülnüniň agdyklyk edýändigini mälim. Munuň özi türkmen edebiyatymyza gadymy döwürlerden bäri hakykata dürli çemeleşmeleriň – hakyky we hakyky däl, mifiki we toslama, fantastiki we hyýaly çemeleşmeleriň bolandygyny tassyklaýar. Romantizmiň wekili täze bir jemgyýeti aňynda gurup, täzeçe ýaşamagyň aladasyny edýän şahsyýetdir. Magtymgulynyň şygyr gahrymanynyň hem köplenç halatda, şeýle häsiýetde çykyş edýändigini kanunalaýyk ýagdaýdyr. Çünki Magtymgulynyň ýaşan döwri syýasy we jemgyýetçilik pikirlerde gapma-garşylyklaryň möwç uran döwrüdir. Döwür jemgyýetçilik-syýasy durmuşyň tümlüginde böwsüp, watançylyk, ýokary ahlaklylyk, tebigaty söýmek, gőzellige ymtylmak ýaly asylyly pikirleri orta çykaran döwürdir. Şonuň netijesinde, gapma-garşylykly jemgyýetiň hut özi kämil adamy ýüze çykardy. Kämil adamyň häsiýetinde çylşyrymlylyklaryň bolmagy hem zamananyň, durmuşyň önümi, jemgyýetçilik-syýasy gatnaşyklaryň, gapma-garşylyklaryň täsiri netijesinde. Şol sebäpli hem döwürüň gahrymany arzuwçyl, mistik,

hyýalbent, şol bir wagtyň özünde gussaly, sussupes adamdyr. Şahyryň şygyr gahrymany jemgyýete, tebigata, öz ýüreginiň meýli, öz ahlak kanunlary bilen garaýan ynsandyr. Şunda onuň şygyr gahrymanynyň çeper görşi, tebigaty kabul edişi bütinleý özboluşlydyr.

Magtymgulynyň döredijiliginde romantiki şygryýetiň häsiýetli alamatlaryna mahsus bolan tebigatyň çeperçilik taýdan suratkeşlik bilen janlandyrylan keşbiniň ýüze çykmasy bolup biläýjek ýagdaý. Çünki Gündogar edebiýatynda, şol bir wagtda türkmen edebiýatynda hem durmuşy çeperçilik taýdan özleşdirmekte özboluşly tärler, ýol-ýörelgeler dowam edip gelýär. Her bir durmuş hadysasyna garaýyşda şahyryň ussatlyk derejesine laýyklykda çeper pikirlenişe esas bardygyny ýaşayşyň, durmuşyň özi subut edip gelýär.

Diýmek, Magtymgulyda tebigatyň şeýle keşpde ýüze çykmagy kanunalaýyk ýagdaý eken. Ideal bilen durmuş hakykatynyň arasyndaky özara gapma-garşylyklaryň jeminden gelip çykýan şahyrana çözümler romantiki oýlanmalara esaslanýar. Şeýlelikde, Magtymgulynyň goşgularyndaky arzuwçylyk, tukatlyk, hyýalbentlik, gussaçylyk bolup biläýjek ýagdaý ekeni, sebäbi tukatlyk, göwnüçökgünlik romantizmiň alamaty hökmünde ýüze çykýar. Şygyr gahrymanynyň gamgynlygy diňe jemgyýetçilik gapma-garşylyklarynyň netijesi bolman, olar durmuş şowsuzlyklary bilen şahsy durmuşdaky näsazlyklaryň täsirinden gelip çykýan ýürek ynjysynyň hem anyk şekilidir. Sussupeslik, dünýäden doýgunlyk, argynlyk we ýadawlyk romantizme mahsus alamatdyr. Şahyryň şygyr gahrymanynyň ýüregi, kalby «ganatly» hem joşgunly bolsa-da, ol ýene «gam öýünde sargaryp, çugutdyryp oturan adamdyr»:

Köňül aýdar: halkdan galyp,
Gezsem daglar, daşlar bile.
Ýazygymy ýada salyp,
Ýüzüm ýuwsam ýaşlar bile.

Her kim, görsem, bir pişede,
Meniň köňlüm endişede,

Köyi-ser içre köşede, Otursam ağaçlar bile.¹

Asla-ha, şahyryň gahrymany derdini ýekelikde, çolalykda çekmek isleýän gahrymandyr. Ol özüni ýalňyz duýýan gahrymandyr. Şonuň üçin onuň ýüregi tebigaty küýseýär. Ol öz hasratyny tebigat bilen paýlaşsý gelýär. Baýyndan geçirýän agyr pursatlarynyň gussasyny, gamgyn oýlaryny tebigat bilen derdinişip gowzadasy gelýär. Ol özüni tebigatyň ýanynda hossarly duýýar. Özüne duýgudaşlyk bildirýän, ýürekdeş, syrdaş bolan tebigata ýakyn durasy gelýär. Şygrydan görnüşi ýaly, tebigatyň her bir hadysasy emosionallyk duýgusyna ýugrulan şekil hökmünde çykyş edýär. Bu bolsa şygryň mazmunyny, emosional täsirliligini güýçlendirýär. Magtymgulyň «Daşlar bile» goşgusyndan alnan ýokarky setirlerde şygryň many-mazmunyny, şahyranasýužet ýordumyny açmakda tebigatyň hyzmatyna üns bersek, ol gamgynlygyň keşbini öňe çykarýar.

Şahyryň «Läşler aglar halymga» şygryndaky guşlaryň, daglaryň, daşlaryň keýpsiz haly, gamgynlygy şygryň gahrymanyň perişanlygy bilen emele gelen ahwaldyr. Bu goşguda şygryň gahrymany gam-gussalydyr, tebigat hem tukatdyr. Şygryň gahrymany bilen tebigatyň keýpsiz haly bilen eseriň tutuş süňňüni tutup duran mazmun hasratlydyr. «Sergerdana guşlar aglar halymga», «daşlar aglar halymga», «gara daglar suw-sil boldy, eredi» diýýän şahyryň bu deňeşdirmeleri onuň durmuş hakyndaky pelsepewi pikirleriniň duýgulara ýugrulyş beýan edilmesidir, tebigat arkaly pikir ýaýrawynyň hem pikir çuňlugynyň şahyranalyk bilen ösdürilmesidir. Şahyr «Unudar ol ýoluny» şygrynda:

Gara daglar katra-katra ýaş döküban halyma...²

diýýärkä-de, ol özüniň ýürek aýdymynyň gussa ýugrulandygyny habar berýär. Şygryň setirlerindäki tebigatyň aglap, hasrata bürenip oturmasynda şahyryň özüni, onuň hasratly ruhy halyny görmek bolýar. Şahyryň eserleri-de, eserlerinde keşp hökmünde orta çykýan tebigat-

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 252 s.

² Şol ýerde, I jilt, 159 s.

da onuň özüne hem şygyr gahrymanyna meňzeş. Olaryň ikisi-de dag ýaly – beýik, deňiz ýaly – giň, daşlar ýaly – berdaşly, guşlar ýaly – ganatly, tüweleý ýaly – harasatly. Şeýle häsiýete mahsus tebigat keşbi bolsa şahyryň dünýägaraýşyny kesgitlemäge, oňa düşünmäge, onuň eserleriniň çeperçilik gymmatyny açmaga mümkinçilik döredýär. Bu ýerde tebigat keşbi ynsan keşbini ýüze çykarýar. Biz munda ynsanlaşan tebigatyň keşbini görýäris. Onuň hereketlerinde gynanjy, hasraty, gaýgyny duýýarys. Tebigatyň bu bolşunda ynsana mahsus alamatlary synlaýarys. Tebigat aglaýar. Tebigat gülýär. Tebigat hasrat çekýär. Tebigat şatlanýar. Ol ynsan ýaly begenip, gynanyp bilýän janly göwrä öwrülýär. Başgaça bolup-da bilmez. Sebäbi ol adamlaşýar, oňa adama mahsus ynsanperwerlik, rehimlilik sypaty berilýär. Eýsem-de bolsa, daglaryň gözýaş edip, şygyr gahrymany bilen aglaşyp oturmajy öz-özünden düşnüklidir. Emma oňa romantiki, ýagny hyýalbenlik öwüşgini çäýýanda bolsa, ol «ýürekli, köňüllü» tebigatdyr.

Magtymgulynyň şygyrlarynda hem tebigat suratkeşligi häsiýet açmagyň we oňa çeper çözügüt bermegiň esasy serişdesi bolup hyzmat edýär. Hijran ody bilen bagry daglanan şygyr gahrymanynyň ýürek agysyny tebigatyň agysy bilen, tebigatyň gynanjy bilen aň etmeli bolýan şygyrlaryň sany az däl. Ajysy ýetik durmuş «Görogly dek gaýratyndan aýrylan», gojalyp kuwwatyndan aýrylan, «iki dide zürýadyndan aýrylan», käbesinden, kyblasyndan, gardaşyndan aýrylan, yşk söwdasyn guran Meňlisinden aýrylan gahrymana:

Daragty gurady, boş galdy bagym,
Dumany sowuldy, eredi dagym...¹ –diýdirýär.

Şygyrdaky «guran daragt, erän dag» aýy gözýaşly öten günleriň, keç ykbalyň çeper aňlatmasydyr. Guran bag – hiç haçan güllemejek, pyntyk ýarmajak, saýa salmajak boş şekildir. «Dumany sowulyp, erän dag» bolsa ömrüň, ýaşayşyň manysyz paýawlamasydyr. Şu sözleri dile alan şygyr gahrymanynyň ruhy halyny göz önüne getirip göreläň. Pelegiň derdinden egni ýazylmadyk, durmuşyň ajysyndan ýaňa onuň süýjüligini bilmedik şygyr gahrymany öz derdi-elemi, hasrat-ünjüsi

¹ Şol ýerde, I jilt, 60-61 s.

bilen geljegine ynamsyz, manysyz garaýan keşpdir. Bu çeper keşbiň dyzynda kuwwat, bilinde gurp, ýüreginde bolsa ýaşayşa mähribanlyk bilen bakýan yşk ýokdur. Şygryň bütin süňňüni tutup duran aýralygyň, peleğiň dözümlü oýunlarynyň duýguçylyk täsiri bolsa şu ýokarky iki setirde jemlenendir.

Umuman, romantizmiň, şol sanda Gündogar we türkmen edebiýatyndaky romantizmiň bir beýik idealy bar. Ol hem asudalyk we parahatçylyk idealydyr. Onuň baş idealy—urşy, jeňi inkär etmek. Şygyr gahrymany parahatçylygyň, asudalygyň goragçysydyr. Ol urşy, jeňi ýigrenýän gahrymandyr. Magtymgulynyň şygyr gahrymany asudalygyň, erkinligiň jarçysydyr, onuň ýek ýigreneni uruşdyr, jeňdir. Ol ölümden, aýraçylykdan bez bolan gahrymandyr. Onuň ýüregi asuda durmuşy, ýitgisiz günleri küýseýär. Uruş adamlaryň ýüregine bitmez ýara salýar, oba-kentleri tozdurýar, atany—oguldan, enäni—gyzdan, agany—iniden aýra salýar, ýetimleriň gözýaşy sil bolup akýar. Şu betbagtçylyklary gören şygyr gahrymanynyň urşa bolan ýigrenji, gahar-gazaby gaýnap joşýar. Elbetde, bu ýagdaý tebigat bilen bagly ýüze çykanda, şygyr gahrymanynyň ruhy ahwalyny has aýdyň göz önüne getirýär. Munuň şeýledigini şahyryň «Çowdur han üçin», «Çowdur han» diýen şygyrlarynda has aýdyň görüp bolýar:

Baglar doňup galdy, ýagyşlar görmän,
Bulut bewl boldy, bu derde arman,
Zemin zaýa boldy, pelekler perman,
Jennet boldy çölleri Çowdurhan üçin.

... Derýa joşa geldi – suwdan gandyrsa,
Muştak boldy köller Çowdurhan üçin.¹

Daglar başyn egdi, duman bürendi,
Ýeller galabilmän, ýerde süýrendi,
Aý-Gün batyp, gökde Myrryh göründi,
Bulutlar boldular baran, Çowdur han.²

¹ Şol ýerde, I jilt, 22 s

² Şol ýerde, I jilt, 21 s.

Ýokarky setirlerde talaňçylykly urşuň tozgunçylyklaryndan, pidalaryndan, jebirlerinden başga zat görünmeýär. «Baglaryň doňup galmagy, daşlaryň mum bolmagy, daglaryň başyny egmegi, ýelleriň galabilmän, ýerden süýrenmegi» tutuş barlygyň, tebigatyň çekýän derdi-hasratydyr. Agyr ahwalaty aňladýan tebigat şekilleriniň şu hili bolşy urşuň salýan pidalaryna ýigrenç bilen çeper çözügüt bermekdir. Şygyr, göräýmäge, real tebigatyň suratlandyrmasydyr. Ýöne real tebigat hadysalary duýguçylyk häsiýete geçip, romantiki peýzažyň keşbine giripdir. «Daglaryň başyny egip oturmagy, ýelleriň ýerde süýrenmegi» ynsan kalbynyň lertzana gelşiniň, gynanjynyň peýzaž şekili bilen sazlaşmagydyr. Şeýle häsiýetli tebigat duýgular dünýäsinde özboluşly öwüşgine eýe bolupdyr. Tebigat urşuň gyrgynçylygynyň, onuň döredýän elhençlikleriniň garşysyna «gazap donuny» geýipdir we şygyr gahrymanynyň başdan geçirýän duýgularynyň, oý-pikirleriniň, ýürek ynançlarynyň çeper beýanyna öwürlipdir. Ýokarda getirilen şygyr setirlerinden görnüşi ýaly, romantiki keşpli tebigat doňup duran tebigat däldir. Ol öz tebigy gözelligi bilen okyjynyň duýgusyna täsir edip bilýän tebigat hem däldir. Bu tebigat şygyr gahrymanynyň häsiýetine, keýpine, ruhuna, dünýägaraýşyna kybapdaş tebigatdyr. Ol ynsany «ruhly» tebigatdyr. Bu bir tarapdan. Ikinji tarapdan, tebigat şygryň mazmunyny baýlaşdyrmak, duýgulara giňlik bermek bilen edebi-çeper nusgalyk hökmünde gymmatlydyr.

Magtymgulynyň şygryýetinde adam – beýiklik. Şahyryň maksady hem şol beýikligi açmak, şol beýiklige düşünmek. Ýakyp-ýandyryp barýan duýgulara ýugrulan tebigat hem beýiklik. Şu beýiklikler hem ynsanyň başyna düşen hasratyň garşysynda ejizdir, süňni sarsgynlydyr.

Gazap donun geýip geler derýaýa,
Derýalar gorkuban, gurar, ýaranlar.

Ýykylar, ýok bolar daglar, sarýalar.
Ýyldyzlar döküler, dolar bu jaýlar.
Gün şuglasyz dogar, tutular Aýlar.
Daglar gurşun kimin erir, ýaranlar.¹

¹ Şol ýerde, II jilt, 218 s.

Daglara gurşun kimin eremek, derýalara gorkmak, ýyldyzlara dökülmek, Güne şuglasyz dogmak, Aýa baky tutulmak olara häsiýetli hereketler däldir. Emma olaryň bu hereket soňlaýjy ruhy ýokarda mysal alnan mistiki şygryň häsiýet açyş serişdesi hökmünde ýüze çykarylýar. Bu ýüze çykarylan şahyрана mazmun bolsa şygryň mistiki mazmunlygynyň netijesidir.

Magtymguly, garyplaryň gözýaşı,
Daglary ýandyryp, erider daşy.¹

Gargyşym daşlary mum deý erider²

Romantiki häsiýetli şygrylaryň düýp özeni hem real hakykattan gözbaş alýar. Romantiki tebigat suratkeşliginiň mazmuny anyk häsiýetiň mazmunyndan gelip çykýar. Şahyr döwrüniň, jemgyýetiniň keşbini öz aýdyňlygynda teswirleýär. Şahyryň kalbynyň aýdymy we owazy bolan şygrylar döwür, durmuş, zamana bilen baglanyşyklydyr. Onuň tebigat bilen bagly şahyрана teswirlemelerinde durmuşyň düşnüksiz kada-kanunlaryna, zamasynyň adalatsyzlyklaryna, özüniň şowsuz ykbalyna nägileligi bardyr:

Ne ajaýyp günler, öten döwränlar,
Ne gözel harytlar, bazar-dükanlar,
Ne türgen saýýatlar, toty zybanlar,
Garaguş, laçynlar läşden aýryldy.

Ykballar ýatdylar, boş galdy serler,
Asman lerzan urdy, jünbüsläp ýerler,
Kör boldy mollalar, zeberdest pirlar,
Kazylar Gurhandan, peşden aýryldy.

Akdy çeşmim ýaşy Gulzum, Nil bolup,
Ebtim agdy, galdym ile dil bolup,

¹ Şol ýerde, I jilt, 390 s.

² Şol ýerde, I jilt, 215 s.

Çille mesi garlar akdy sil bolup,
Gara daglar gara daşdan aýryldy.¹

Ýokarky setirlerden şygryň süňňüne aralaşan gapma-garşylyklaryň, ruhy hasratlaryň dünýäsine düşünmek üçin, şygryň hakyky şahyrana ideýa-mazmunyny açmalydyrys. Bu hasratly dünýä düşünmek üçin, asmanyň lerzan urmagynyň, gara daglaryň daşdan aýrylmagynyň sebäbini anyklamak üçin, şygyr gahrymanynyň hasratly ýüregine diň salmalydyrys. Şonda şahyryň şahsyýetiniň subýektiw taraplary bilen bagly ideýa-mazmunyň açylyşyny göreris:

Magtymguly, zürýadyndan zar galyp,
Akyl-huşdan, sakgal-saçdan aýryldy.²

Tebigatyň gamgynlygy, gör, nämede ekeni? Tebigatyň bu hasratynyň özeni şahyryň hut özünüň düşen gamly, hasratly ruhy dünýäsinde eken. Tebigatyň başyndan inen derdi-elemi hem, onuň çekýän ahy-nalasy-da şygyr gahrymanynyň gamly ýüreginiň owazydyr. Şahyryň öz perzendinden aýrylyp, gamgyn halda galmaýyndadyr.

Umuman alanyňda, Magtymgulynyň şygyrlaryna synmaz ruhobelentlik bilen birlikde gamgynlyk häsiýetlidir. Gamgynlyk gara bulut bolup şygyr gahrymanynyň kalbyna çökendir, tutuş kalbyny gaplap alandyr. Kalby ýaraly, ýüregi dagly şygyr gahrymanynyň bu hala düşmegi, elbetde, kanuny ýagdaý. Ýaşan jemgyýetiniň adalatsyzlyklary, durmuş şowsuzlyklary zerarly dörän jebri-jepalary gerdinde çekmeli bolan gahrymanyň başga hili bolup bilmejekdigi düşnüklidir. Onuň gamgynlygy-da, gazaplylygy-da tebigydyr. Şeýle röwüşli goşgulardaky tebigat keşbiniň real esaslardan düzülendigine şygyr setirleri arkaly hem göz ýetirmek bolýar. Şahyryň şygyrlaryny yzarlanyňda, bir zada ymykly göz ýetirýärsiň. Onuň gam-gussasyny paýlaşyp, derdini deň çekişýän dosta-da, söwer ýara-da duş gelmek kyn. Diňe tebigat onuň göwün syrdaşy. Şol sebäpli-de Magtymguluda tebigat suratkeşligi ynsanyň ruhy ahwalatyny şöhlelendirýän,

¹ Şol ýerde, I jilt, 380-381s.

² Şol ýerde

onuň duýgularyny giňden açyp görkezýän çeper serişde bolup hyzmat edýär:

Dogmady nur saçyp ol mahy tabym...
Topraklar sil boldy, siller gum boldy...
Daglar eräp akdy, daşlar ýer boldy...¹

Ýokarda getirilen mysallardan görnüşi ýaly, durmuşyň aýa hakykaty özüniň agyr labyry bilen şygryň gahrymanynyň gerdeninden basypdyr. Şygryň gahrymanynyň şol pursatdaky başdan geçirýän duýgularyny ruhy tragediýa sezewar bolan adamyň duýgularynydyr. Ine, şonuň üçin tebigat hem gamly keşbe, pajygaly şekile geçipdir. Pajygaly keşpdäki tebigatyň bolsa bu şygryň ideýa-mazmunyny açmakda uly hyzmaty bardyr. Şygryň bütin süňňüne ornan we tebigat suratkeşligi bilen ýüze çykarylan gamgynlyk, hasratlylyk şol pursatky ýagdaýy has aýdyň hem-de bitewi ýagdaýda göz ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Guýdy bulutlar ýagmyryn, bu halymga eýläp gahar...
Agláýyr Aýym-Günüm, matam tutuban illerim...
Dökdi ýapragyn birden, ýas tutup serwi agajy...²

Şygryň setirlerindäki «asmanyň aglap, gözýaş dökmegi», «Aýyň-Günüň matam tutmagy», «serwi agajynyň ýas tutmagy» bilen hijran dagyna, aýrallyk oduna ýanyp-bişip oturan şygryň gahrymanynyň ruhy halyny synlap bolýar.

Şahyryň «Jan eýledi» şygrynda hem rehimsiz dünýäniň aýa şarpygyny dadan şygryň gahrymanynyň ruhy halynyň bady-saba arkaly ýüze çykarylyşyny görýäris. Pany-jahanyň ýowuz işine gahar-gazap bilen bakyp, ösmegini togtadan şemalyň keşbi şygryň gahrymanynyň oý-pikirleriniň, duýgularynyň, ruhy ahwalynyň anyk bir pursatdaky ýagdaýy bilen sazlaşýar:

Görse bu zebun halymy bady-saba daň säher
Ösmeýer ol pany- jahan işine kylyp gahar.³

¹ Şol ýerde, I jilt, 42-43-44 s.

² Şol ýerde, I jilt, 57 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 295 s.

Şygyrda aýralyk hasratynyň ruhy diýseň duýguçylyk bilen ýüze çykarylýar. Şygyr gahrymanynyň ruhy halynyň tebigat hadysalary arkaly keşpli berilmegi häsiýet açmagyň jadylaýjy güýjüniň çeşmesi bolup durýar. Tebigat hadysalarynyň «ruhy haly» bilen şygyr gahrymanynyň ruhy haly sazlaşanda, şygryň ruhuna has gowy düşünyärsiň. Şygyr gahrymanynyň kalbyna, ýüregine has içgin aralaşyp bilýärsiň. Ynsanlaşan keşpdäki romantiki tebigat bilen şygyr gahrymanynyň, köplenç halatda, «diliniň» birdigine göz ýetirýärsiň. Romantiki tebigat suratkeşliginiň şygyrda bitirmeli hyzmaty hem şundan ybaratdyr. Eger tebigat şygyr gahrymanynyň ruhy halyndan üzňe, öz tebigy ýagdaýyndaky, hakykylygyndaky ýaly hereketlerde beýan edilenliginde, onda şygyr gahrymanynyň ruhy haly şeýle şahyranalyk bilen açylan, ol düşnüksiz bolup galardy. Şahyryň şygyrlaryndaky tebigat suratkeşligi tötänleýin şygra giren tebigat şekili däldir. Ol şygyr gahrymanynyň hasratyny, gynanjyny, begenjini, şatlygyny açmakda romantiki keşbiň galybyna giren tebigatdyr, has takygy, ynsan ruhly tebigatdyr.

ATA GYLYJOW,

*TYA-nyň Magtymguly adyndaky
Dil we edebiyat institutynyň bölüm müdiri*

ŞAHYRYŇ EDEBI ONOMASTIKASY ÝA-DA ŞYGYRLARYNDA HAS ATLAR

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hem adamzat durmuşyndaky maddy gymmatlyklar bilen bir hatarda medeni gymmatlyklar milli ruhy galkynyşlar üçin egsilmez çeşme bolup hyzmat edýär. Halkymyzyň asyrlar aşyp kämilleşen medeniýeti, dili, edebiyaty, sungaty, taryhy we gadymy milli mirasy düýpli öwrenilýär.

Gadymy we şöhratly geçmiş taryhymyza, milli ruhy gymmatlyklarymyza, danyşment alymlarymyza we şahyrlarymyza uly hormat goýýan milli Liderimiz: «**Türkmen edebiyatynda çuňňur halk parasatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserleri peşgeş beren ussatlar az däl. Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň ... öňünde baş egýärim**»¹ diýip, nusgawy şahyrlarymyzyň aýratyn hem beýik söz ussady Magtymgulynyň döredijiligine uly baha berýär,

Ady äleme dolan beýik söz ussadymyz Magtymguly atamyzyň döredijiliginde, onuň gyzylan gymmatly baý edebi mirasynda has atlaryň, ýagny onomastikalaryň şöhlendiriliş ýagdaýyny yzarlamak, olary ylmy derňewe çekmek meselesi uly ähmiýete eýedir.

Onomastika leksikologiýanyň has atlar toplumyny öwrenýän bölümidir. Belli bir eserde ulanylan has atlaryň jemine-de edebi onomastika diýilýär. Onomastika türkmen dil biliminiň täze, ýaş pudaklarynyň biridir. Onuň obýekti diliň dürli döwürlere degişli bolan has atlarynyň leksik manylaryny, morfologik we fonetik gurluşyny, olaryň aýry-ayry gatlaklaryny öwrenmegi öz içine alýar.

Edebi onomastika toponimika (ýer-ýurt atlary), antroponimika (adam atlary, familiýalar, lakamlar), etnonimika (halk, tire-taýpa atlary), zoonimika (haywanlaryň atlary, lakamlary), kosmonimika (älem jisimleriniň atlary) ýaly birnäçe pudaga bölünýär. Olaryň içinde has irileriniň biri antroponimiýadyr. Antroponim–antroponimikanyň

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. –Aşgabat, TDNG...s.

derňew obýekti bolup durýar. Oňa lingiwistika ylmynda birnäçe kesgitleme berilýär. Biz, esasan, dilçi alym N.B.Podolskaýanyň¹ beren kesgitlemesine daýanýarys. Antroponim atlaryň görnüşi: Adamyň şahsy ady, kakasynyň ady, familiýa, lakam, tahallus, kriptonim, andronim, ginekonim, potronim ýaly görnüşlerden ybaratdyr. Esasy meselä geçmezden oň, aşakda onomastika degişli zerur adalgalaryň düşündirilişini bermegi makul bildik:

Agionim – keramatly şahslaryň atlary: Muhammet, Isa, Musa we beýlekiler.

Antroponimika (grekçe *antropos* – «adam», *onima* – «at») – onomastikanyň adam atlarynyň döreyşini, ösüşini we kemala gelşini öwrenýän bölümi.

Antroponimiýa – belli bir territoriýadaky adam atlarynyň jemi. Meselem, türkmen antroponimiýasy, özbek antroponimiýasy we beýlekiler.

Gibrid atlar – iki ýa-da köp diliň we olaryň morfologik elementlerinden düzülen atlar (köplenç iki diliň sözlerinden ýasalan antroponimler). Meselem, pir (parşça) + Muhammet (arapça) – Pir-muhammet; Muhammet (arapça) + gul (türki) – Muhammetguly we beýlekiler.

Deminutiw atlar – lat. *Deminuo* «gysgaltma». Deminutiw atlar affiksleriň kömegi arkaly gysgaldylan, söýgülilik öwüşgini bolan antroponimler. Meselem, Anja, Akja, Nuryş we beýlekiler. Deminutiw atlara teonimlerden hasyl bolan antroponimler degişli däldir.

Deskriptiw (suratlandyрма) atlar – derňelýän sebitiň şahsy atlarynyň ýa-da dürli onomastik hadysalaryň zygider beýan edilişi.

Zoonimika – onomastikanyň haýwanlaryň şahsy adyny, lakamyny öwrenýän bölümi. Meselem, Döldül (Alynyň atynyň ady), Gyrat (Görogly begiň atynyň ady), Howalygyr (Agaýunus periniň atynyň ady) we beýlekiler.

Kosmonimika – onomastikanyň älem jisimleriniň atlaryny öwrenýän bölümi. Onomastikada bu bölüme astronomika hem diýilýär. Mysal üçin, edebi eserlerde duş gelýän ýyldyzlaryň, planetalaryň atlary: Zöhre, Myrryh, Kerwengyran we beýlekiler.

¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988, 7 с.

Memoratiw (taryhy, nebere) atlar – belli bir şahsyýetiň hormatyna, taryhy senä, waka we ş.m. zatlara bagyşlanyp dakylýan atlar: Isgender, Azady, Ýeňiş we beýlekiler.

Oksýumoron atlar – garşylykly manyly sözleriň kökünden hasyl bolan antroponimler. Meselem, han+gul – Hanguly, şa+gul – Şaguly.

Onomast – dil biliminde has atlary öwrenýän adam.

Onomastika (grekçe onomo– «at») – dildäki has atlaryň jemi; leksikologiýanyň şol atlary öwrenýän bölümi.

Toponimika (grekçe topos – «ýer», «orun», onima– «at»)– onomastikanyň ýer-ýurt atlaryny öwrenýän bölümi. Mysal üçin, Aşgabat, Balkan, Ahal we beýlekiler.

Fitofor atlar – ösümlük atларыndan hasyl bolan adam atlary: Gandym, Çerkez, Çayyrgylyç we beýlekiler.

Horoantroponim – jülgeleriň, tebigy landşaftlaryň atларыndan hasyl bolan antroponimler. Dagly, Çöli, Sähra we beýlekiler.

Hronoantroponimler – ýyl, aý-gün, kalendar baýramçylyklary bilen baglanyşykly dörän adam atlar: Gurban, Rejep, Nowruz we beýlekiler.

Etnoantroponim – halk we tire-taýpa atларыndan emele gelen adam atlary: Gazakbaý, Tekemyrat, Ýomudaly we beýlekiler.

Etnonimika (grekçe ethnos – «halk») – onomastikanyň halk, tire-taýpa atларыny öwrenýän bölümi.

Görşümüz ýaly, onomastika ylmyňyň özüne mahsus adalgalary bar. Edebi onomastika hem şol adalgalara daýanýar. Her bir eserde bolşy ýaly, Magtymgulyňyň döredijiliginde-de has atlara, ýagny onomastikonlara köp duş gelmek bolýar. Biz beýik söz usadynyň sygyrlaryndan has atlary toplaп, olary aşakdaky ýaly toparlara böldük:

Toponimler, ýagny ýer-ýurt atlaty: *Çyn-Maçyn, Mekge-Medine, Dehistan, Hindistan, Türküstan, Rumystan, Eýran, Turan, Etrek, Hywa, Şam, Gürgen, Arkaç, Pereň* we beýlekiler. Mysal üçin:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Tüküstanty,
Öwlüýäler ummany
Ol Rumystany görsem.¹

Ýa-da:

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 247 s.

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, käni, Abdylla.¹

Antroponimler, ýagny adam atlary: *Meňli, Abdylla, Mämmetsapa, Zübeyda, Çowdurhan, Annahal, Atanyýaz, Orazmeňli, Öwezgeldi* we beýlekiler. Mysal üçin:

Yzynda galdylar il intizaryň,
Umyt bilen gezdi Annahal ýaryň,
Atanazar boldy çekere zaryň,
Gözleý-gözleý ýollar Çowdur han üçin.²

Ýa-da:

Göçi-gony birle göçdi Abdylla,
Hemme giden geldi, bular gelmedi.
Mämmetsapa gitdi kömek bermäge,
Uzadanlar geldi, bular gelmedi.³

Agionimler, ýagny keramatly şahslaryň atlary. Bu toparda yslam dünýäsinde keramatly hasaplanylýan şahslaryň atlaryny görkezmek bolar: *Muhammet, Aly, Omar, Osman, Abu Bekir, Musa, Hoja Ahmet Ýasawy, Bahaweddin, Patma, Gözli ata, Dawut* we beýlekiler. Mysal üçin:

Resulalla aýtdy: «Ýa Şahymerdan,
Eý-ä, Eslim hoja, ýa, Baba Selman,
Abu Bekir Syddyk, ýa, Omar, Osman,
Bu guluň maksadyn bergil!» diýdiler.⁴

Ýa-da:

Bir gije ýatyrtdym, şa Nagyşbendi,
Keremi joş eýläp, bir nan getirdi.⁵

¹ Şol ýerde, I jilt, 26 s.

² Şol ýerde, I jilt, 20 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 48 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 13 s.

⁵ Şol ýerde, II jilt, 185 s.

Tahalluslar, ýagny edebi lakamlar. Tahallus şahyryň hakyky adyndan daşgary, döredijilik işinden soň saýlap alýan ady. Mysal üçin:

Jahany ýandyrdy oduň,
Gaçar boldy ýakyn-ýadyň,
Magtymguly, seniň adyň,
Bolsun indi, goý, Pyragy.¹

Ýa-da:

Aýra düşüp käbeden, goýdum Pyragy adyma.²

Etnonimler, ýagny halk, tire-taýpa atlary: *teke, ýomut, gökleň, gerkez, seýit, hoja, salyr, ýazyr, alili, garaçy, arap, hindi* we beýlekiler. Meselem:

Teke, ýomut, ýazyr, gökleň, Ahal ili bir bolup,
Kylsa bir jaýa ýörüşi, açylar gül lälesi.³

Ýa-da:

Teke, gökleň, ýomut, ýazyr, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz.⁴

Ýa-da:

Illeri bar deňli-deňli,
Sowuk suwly, ter öleňli,
Ili – gökleň, ady – Meňli,
Näzli dildardan aýryldym.⁵

Kosmonimler, ýagny astronimik atlar, älem jisimleriniň, ýyldyzlaryň atlary: *Aý, Gün, Myrryh (Mars planetasy), Zöhre (Wenera planetasy), Müşteri (Ýupiter planetasy), Keywan (Saturn planetasy)* we beýlekiler. Mysal üçin:

¹ Şol ýerde, I jilt, 360 s.

² Şol ýerde, I jilt, 57 s.

³ Şol ýerde, I jilt 10 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 19 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 190 s.

Aý-Gün batyp, gökde Myrryh görüni,
Bulutlar boldular baran Çowdur han.¹

Ýa-da:

Keýwany geler estime, baksam ki gara gözlere,
Myrryh meni bent eýleýir, gözlesem, dost ýüzlere,
Müşteri gapyl oturmyş, bent bolup, bil, sözlere,
Zöhre, Názperi, Humaý, Dursuti haýran sizlere,
Beýle adalaty şa sen, Gyzyly Arslan istemen.²

Zoonimler, ýagny haýwanlaryň şahsy ady, lakamy: *Byrag, Dül-dül*. Mysal üçin:

Behişt, Byrag, hüýri-ryzwan seniňdir,
Asy adam, dogrygelseň ýol bile.³

Ýa-da:

Kamkam gylç bile, Döldül at bile,
Tagt-u täje deňiç baran Alydyr.⁴

Horonimler, ýagny daglaryň, dereleriň, jülgeleriň we ş.m. atlary: *Kap dagy, Nežd dagy, Balkan dagy, Soňudagy, Hasar dagy, Safa dagy, Merwe dagy, Köpetdag* we beýlekiler. Nežd dagy – Saud Arabystanyndaky bir dagyň ady. Soňudagy – Köpetdagyň Etrek etrabynda süýnüp gutarýan ýeri, dagyň soňy. Hasar dagy – Magtymguly etrabynda bir dagyň ady. Safa we Merwe daglary – Mekgäniň golaýynda iki sany pesräk dagyň ady. Mysal üçin:

Merweden, Safadan bir beýan geler.⁵

Ýa-da:

Janym biziň, Soňudagy,
Dagdanlydyr biliň seniň.⁶

¹ Şol ýerde, I jilt, 21 s.

² Şol ýerde, I jilt, 212 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 12 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 168 s.

⁵ Şol ýerde, II jilt, 209 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 234 s.

Ýa-da:

Salsalar mizana Balkan dagy bolmazdyr päheň,
Aýdadyr Magtymguly ähdiň ýalan, ýokdur wepaň.¹

Deňiz-derýalaryň, çeşmeleriň we ş.m. atlary: Jeýhun, Zemzem çeşmesi, Gulzum, Nil, Hazar we beýlekiler. Nil – demirgazyk-gündogar Afrikadaky meşhur derýanyň ady. Zemzem çeşmesi – Mekgede Kábäniň golaýynda 24 metr çuňlugy bolan bir guýynyň ady. Gulzum – Hazar deňziniň gadymy atларыnyň biri. Mysal üçin:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy- Nili.²

Ýa-da:

Güzerimi bendi kysam, her günde kyrk açadyr,
Aby-köwser zülalymy içipdir ol güzerimden.³

Ýa-da:

Agzyň aby-haýat, Zemzem çeşmesi,
Aýnal-baky suwnuň laýy, gözeli sen.⁴

Dürli düşüňjeleri, närseleri aňladýan käbir has atlar: *Zülpükar, Erem bagy, Syrat köprüsi* we ş.m. Mysal üçin:

Daglar ondan alar tälim, leşgeri sap-sap durar,
Her salanda Zülpükaryň, artar ýigidiň höwesi.⁵

Ýa-da:

Çölde galsaň hiç tapmaýan kölege,
Erem bagy içre saýa boldum tut.⁶

Ýa-da:

¹ Şol ýerde, I jilt, 219 s.

² Şol ýerde, I jilt, 19 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 157 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 203 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 11 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 510 s.

Bimahal salynan bozuk köprüden,
Jähennem üstünde Syrat ýagşydyr.¹

Mysallardan görnüşi ýaly, dana atamyz, nusgawy şahyrymyz Magtymgulynyň şygylarynda has atlar ep-esli orun tutýar.

Biz bu ýerde onomastikonlaryň, ýagny has atlaryň esasy toparlaryna seredip geçdik. Olary toplamak, ylmy esasyda öwrenmek we halka ýetirmek meselesi bolsa şu günki nesliň pederlerimiziň ruhunyň öňündäki mukaddes borjy bolup durýar.

¹ Şol ýerde, I jilt, 397 s.

GURBANGÖZEL KÖMEKOWA,

*TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň
uly ylmy işgäri*

MÄNE BABA WE MAGTYMGULY

Türkmen halkynyň ägirt ruhy sütünleriniň biri, türkmen nusgawy edebiýatynyň parlak ýyldyzy, döwürleriň ägirdi, asyrlaryň seýregi, beýik şahyr Magtymguly Pyragy öz döwründen bäri mertebeli ady bilen türkmen halkyny abraý-şöhrate besläp gelýär. Akyldar şahyr türkmeniň ýürek töründe arassa ahlagyň aýdymçysy, päk ynsabyň ündewçisi, pähim-paýhasyň nyşany bolup orun aldy, kalbynda ynsanyýetiň mähek daşy hökmünde müdimilik ýer edindi.

Islendik şahyryň, ýazyjynyň edebi mirasy, döredijilik aýratynlygy öwrenilende, oňa täsir eden şahsyýetler we onuň özüniň täsirini ýetiren şahsyýetleri hakda durup geçmeklik gyzyklydyr. Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň ylham alan we oňa ruhy taýdan täsirini ýetiren şahsyýetleri sanardan kändir. Şolaryň biri-de türkmeniň beýik akyldary, uly öwlüýä, umman misli ulama, keramatly pir, köňül gözi bilen älemi gören, Hakdan halaty bilen dünýäni seýr eden Abu Sagyt Abulhaýyr – Mäne babadyr. Magtymguly Pyragynyň «San bolsam» atly şygyrynda:

Abu Seýit, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsi, Nyzamy, Hapyz perwany,
Jelaleddin Rummy, Jamy elwany,
Olaryň jaýynda menem kän bolsam¹ –

diýip, Gündogar edebiýatynyň daýanç sütünleriniň, welileriniň hatarynda Abu Sagyt Abulhaýyryň adyny tutmagy ondan ylhamlanmasynyň, oňa bolan hormatynyň kiçi-girim dældigine şaýatdyr. Şundan hem görnüşi ýaly, özüni Abu Sagyt Abulhaýyryň deňine ýetirmek arzuwuny gursagynda besläň Magtymguly Pyragy öz döredijiliginde gaýbana ruhy halypasynyň öňe süren oňyn pikirlerini goldaýar.

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 68s.

«Tarykat ähliniň gözelligi we ýürekleriň halany» ýaly ajaýyp la-kamlar bilen bezelen türkmen piri Abu Sagyt Abulhaýyr – Mäne baba özüniň ahlak-mistiki garaýyşlaryny rubagy žanrynda döreden sopusylyk poeziýasynyň ilkinji wekilleriniň biri hasaplanýlar.

Abu Sagyt Abulhaýyryň rubagylary bilen Magtymguly Pyragynyň goşgularynyň arasynda pikir-ideýa-mazmun ýakynlygyny güýçli hem görnetin görmek bolýar. Abu Sagydyň ady Magtymguly ýaly beýik ussadyň döredijiliginde diňe bir hormat bilen ýatlanylýp geçilmän, eýsem bu beýik pirden güýçli täsirdir ylham susup alandygyny Magtymgulynyň goşgularyndan duýmak bolýar. Abu Sagydyň suw içen çeşmesinden Magtymgulynyň hem içendigini, şeýle-de, goşgularyndan mälim bolşy ýaly, iki akyldaryň hem bir maksady tutandyklaryny, wagyz-nesihatlarynyň belli bir maksada ugrukdyrylandygyny aňmak bolýar.

Magtymguly Abu Sagydyň döredijiligini düýpli yzarlap, ondan köp akyl-parasat öwrenip, ylahy, öwüt-nesihat, ahlak häsiýetli goşgularynda onuň rubagylaryna salgylanypdyr. Muny iki akyldaryň adamlary ynsaply, adalatly bolmak, zulum etmezlige ündemek ýaly birnäçe meselede pikir-garaýyşlarynyň deň gelmegi, Alla ýalbaryş, Ondan kerem isleýiş, merhemet dileýiş äheňlerindäki meňzeşlikler, hat-da goşgy setirleriniň käbir söz tapawudy bilen gabat gelmegide şaýatlyk edýär. Ýazgyda boýun bolmak, takdyra ten bermek ýaly Ylahy täleýe razyçylyk temasy we toba temasy Mäne babada-da, Magtymguluda-da ussatlarça işlenilen temalaryň biridir.

Mäne babanyň rubagylarynyň, Magtymgulynyň hem goşgularynyň belli bir bölegi şol bir wagtyň özünde, dileg-doga we hajat isläp ýazylan häsiýete eýedir:

Abu Sagyt bir rubagysynda:

Ýa Reb, salma meni perişan hala,
Dogana mätäçlik dälmidir nala?!¹ –

diýýän bolsa, bu Magtymgulynyň döredijiligine özbaşdak reňk bolup siňip, şeýle röwüşde beýan edilýär:

¹ Mäne baba. Rubagylar. Aşgabat, «Ylym» neşirýaty, 2012,7s.

Doganyň dogana bahasy ýokdur,
Agany inige mätäç eýleme¹.

Abu Sagydyň:

Keremiň agartydy gara saçymy,
Ak saç bilen garaltmagyn ýüzümi² –

diýen setirlerini Magtymguly:

Yhlasym ary kyl, ýalanym ýok et,
Tilimi deraz kyl, ýüzümi ak et³ –

diýmek bilen, goşgynyň ideýa-mazmunyny dolulygyna saklapdyr.

Magtymgulyň goşgularynda Abu Sagydyň orta atan beýik pikirleriniň gaýtalanmalaryny, ösdürilmegini we olara täze röwüş çäýlmegini görmek bolýar. Ol Abu Sagydyň parasatly setirlerini özüniň orta atýan, beýan edýän pikir-duýgusynyň has aýdyň, has düşnükli, has ýerlikli bolmagy üçin gollanma edinipdir. Abu Sagyt Abulhaýyr – Mäne baba:

Ýa Rep, eýleme Sen bizi ryswa,
Ömür – şeýle kelte, günämiz – bisýar⁴ –

diýse, Magtymguly ony:

Jürmüm çoh bolsa hem, keremiň kändir,
Bagyşlasaň neýlär, ýarym, ýa, Alla⁵

ýa-da:

Eý-ä, Kadyr, Senden gudratly kim bar,
Keremiň güýçlüdir, günähim bisýar⁶ –

diýen setirleri bilen beýan edýär.

Magtymgulyň «Ýa, Züljelalym», «Çykardym çenden» goşgularynyň ähli bentleri Abu Sagydyň birnäçe rubagysy bilen mazmun taýdan örän golaýdyr. Şulardan görnüşi ýaly, Magtymgulyň

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 137 s.

² Mäne baba. Rubagylyar. Aşgabat, «Ylym» neşirýaty, 2012, 66 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 139 s.

⁴ Mäne baba, Rubagylyar. Aşgabat, «Ylym» neşirýaty, 2012, 100 s.

⁵ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 213 s.

⁶ Şol ýerde, II jilt, 136 s.

başga-da birnäçe goşgy setirlerinde Mäne babanyň rubagylarynyň mazmunynyň saklanyp, diňe goşgy düzüliş görnüşiniň üýtgändigini görmek bolýar. Mysal üçin, Abu Sagyt Hakyň synyna ýalbarýş elini uzadyp:

Günäniň yükünden tenim ha:r bolar,
Elimden çekerňe göwnüm zar bolar.
Saňa laýyk bolmasa-da amalym,
Keremiňe mynasyby bar bolar¹ –

diýip, merhemet dilese, Magtymguly Pyragyda bu mazmun:

Hasylym usýandyr gendeligimden,
Ölüm asan erer zindeligimden,
Hyjalata galdym bendeligimden,
Saňa laýyk amal gelmedi menden² –

diýen setirler bilen berilýär. Iki ägirdiň birnäçe setirleriniň mazmun taýdan golaýlygy, ideýa taýdan meňzeş gelmesi tötänleýin zat däl-de, Magtymgulynyň Abu Sagytdan ruhy goldaw, ruhy ylham alandygyny görkezýän ýagdaýdyr. Durmuş seslenmelerinde, ahlak gymmatlyklary hakdaky pikirlerinde bularyň ikisiniň ündeýän pikirleri deň gelýär. Hak ýoluny tutmak we ol ýoldan ýöremek, Hak halar işleri berjaý etmek we ynsanlara-da bu ýoly salgy bermek, ynsan sarpasyny belent tutmak, ynsan göwnüni awlamak we onuň sogaby hakdaky ýürek hiňlenmelerinde hikmet eýeleriniň ikisiniň hem owazasy deň sazlaşykly çykýar.

Ýokardaky ýaly biri-birinden reňk alan setirleri iki ägirdiň dördijiliginden näçe diýseň tapmak bolýar. Bu bolsa Magtymgulynyň beýik pirden diňe bir täsir almak bilen çäklenmän, onuň dördijilik mekdebini, sopuçylyk ýoluny özboluşly dowam etdirdendigine güwä geçýär. Şular ýaly pikir ýakynlygy, mazmun meňzeşligi olaryň ruhy dünýälerindäki, dünýägaraýyşlaryndaky ýakynlygy görkezýär.

Allany alkyşlamak, ýardam-hemaýaty, rehim-şepagaty, kerem-

¹ Mäne baba, Rubagylar. Aşgabat. «Ylym» neşirýaty, 2012, 11 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 139 s.

sahawaty diňe Ondan soramak, ynsanlary ähli işlerinde Hudaýyň rehimdarlygyna, Onuň bagyşlaýjylygyna bil baglamaga çagyrmak Abu Sagydyň rubagylarynda we Magtymgulynyň goşgularynda esasy orny eýeleýär. Şeýle rubagylaryň we goşgularyň üsti bilen iki akyldar hem, adamlarda ahlaklygy, Hudaýdan heder etmek, halaly haramdan, haýry şerden, dogry ýoly ters ýoldan saýlamak duýgusyny terbiýelemekligi maksat edinipdirler. Epitetleriň – Allanyň Züljelal, Jelil, Jepbar, Raman, Rahym, Gapbar ýaly gözel atlarynyň ulanylmagy iki akyldaryň hem döredijiligine mahsus zatlar bolup, olaryň şahyrana görnüşide çeper ulanylmagy bolsa halk tarapyndan oňat kabul edilmeklige ýardam edipdir. Bu ägirtleriň ikisi-de ruhy kämillek taýdan deň gelen, yslamyň kada-kanunlaryndan baş, şerigatyň çäginde aýak çykarmadyk, gep-sözleri, iş-hereketleri Gurhana we hadyslara laýyk gelýän pirlerdendir. Bular ähli ruhy gözellikleriň gönezligeni Haka bolan halal söýgüden gözläpdiler.

Bu iki şygryýet ussadyň şahyrana garaýyşlary dil aýratynlyklary we stil özboluşlylygy taýdan birmeňzeş däldir. Her haýsyy şygryýet sungatynyň aýry-aýry görnüşine ýapyşan hem bolsalar, olaryň ikisiniň hem şygrylarynda mistika uly orun berilýär. Ynsan kalbyna Ylahy yşk buludynyň ýagyp, yşk ýagyşy bilen suwarylmagyny islän, köňlünde Ylahy yşk güneşiniň dogmagyny dilän akyldar şahyrlaryň pikir öwürmelerinde, beýan ediş terzlerinde, sözleýiş medeniýetlerinde häsiýetli aýratynlyk, uly parh bar bolsa-da, öňde goýan ahyrky – arzyly – Haka gowuşmak maksatlary birdir.

Magtymguly Pyragynyň durmuş ýol-ýörelgesi, umuman alanynda, biziň üçin belli bir derejede näbelli bolup galýar. Ol baradaky iň syrly ýagdaýlaryň biri hem onuň gol beren piriniň kimdigi baradaky meseledir. Sopusylygyň nagyşbendiçilik taglymatyna uýan, onuň ýörelgelerinden ugur alan Magtymgulynyň döredijiliginiň süňni, esasy sopusylyk taglymatyndan, ýagny tarykatdan tutulandyr. Tarykatda bolsa bu ýoldan habarly bir pire gol bermezden, ol ýola girmek we Haka ýetmek mümkin däl hasaplanylýar. Hat-da şeýtanyň beýle pirsiz sopyny azdyryp, ony özüniň oýunjagyna öwürjekdigi hem aýdylýar. Muny Magtymguly atamyzyň özi hem «Kürs çykar» atly goşgusynda şeýle setirleriň üsti bilen beýan edýär:

Başçysyz, pähimsiz ýola girenler,
Ýolun şeýtan urar, ýoly ters çykar.¹

Şonuň üçin-de, ýokarda hem görkezilişi ýaly, tarykat ýoluna giren her bir müridiň hökmany ýagdaýda özüne bir pir tutunmalydygy şertdir. Bu pir hem şerigat, tarykat ylymlaryndan habarly, Gurhanyň, pygamberimiziň ýolundan jinnek ýalyjak hem baş we aýak çykarmaýan kämil pir bolmalydyr. Şahyryň özi hem bu ýagdaý hakda şeýle diýýär:

Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňy,
Är ardynda gezseň, är dek bolar sen²

ýa-da:

Yhlas bile bir kämile gol beren,
Ýeter bir menzile, ýetmeýin galmaz³.

Müridiň özüne pir tutunmak wajpylygy Mäne babada hem derwaýslyk bilen üns merkezinde durýan zatdyr. Bu ýagdaýy Mäne babanyň ýuwlugy Muhammet Münewwer tarapyndan Mäne baba hakda ýazylan «Esraryt-towhyt fi makamat-iş şeýh Abusagy» atly kitabynda getirilýän hekaýatlarda görmek bolýar. Onda getirilýän bir hekaýata görä, Mäne babadan: «Bu ýola (tarykat ýoluna) düşmek isleýänler bu ýoldan pirsiz ýöräbilermi?» diýip soradylar. Ol aýtdy: «Ýöräbilmez. Bu ýoldan yörejek adama ozal bu ýoldan ýörän, ony bu ýola ugrukdyrýan we oňa bu ýoluň çarkandakly ýollaryny, hem gözəl ýörelgelerini düşündirýän tejribeli bir adam gerek. Ol adam her menzile (duralga) ýetende, oňa: «Bu pylan menzildir, bu ýerde köprük eglenmelidir». Howp-hatarly ýerlere ýetende: «Bu ýerden ätiýaçly bolmalydyr» diýip aýtmaly. Maksadyna ýetmesi üçin, ol ýolda köňül güýji bilen ýörär ýaly, oňa ýürek mährini eçilmelidir, ony ezizlemelidir. Ol haçanda maksadyna ýetende, kalbynda rahatlyk tapar. Täk başyna bu ýoly tutan çöl-beýewanda azaşyp galan we ýoluň haýsy

¹ Magtymguly. Görkezilen eser. II jilt, 190 s.

² Şol ýerde, I jilt, 421 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 513 s.

tarapdadygyny bilmeýän bir şeytana meňzär. Bu ýoluň asly piriň permanyňa boýun bolmakdyr».¹

Magtymguly atamyzda we Mäne babada görşümüz ýaly, bu ýagdaý taryh boýunça-da dowam edip gelen hakykatdyr. Mysal üçin, meşhur türkmen piri Abu Sagyt Abulhaýyr–Mäne babanyň gol beren piri Şyh Abulfazl Hasan Sarahsydyr ýa-da Bahaweddin Şa Nagyşbendiniň gol beren piri Seýit Emir Külaldyr. Şu wagta çenli Magtymgulyň elinden tutup gol beren piri barada çeşmelerde ýa-da onuň öz setirlerinde hiç zat agzalmaýar.

Magtymguly Pyragynyň sygyrlarynyň iň esasy temasy gürrüňsiz, Ylahy yşk temasydyr. Bu onuň sopy şahyrdygyny aňladýar. Sopy şahyr bolan Magtymgulyň bir pire gol berip, onuň hyzmatynda bolandygy barada deliller bolmasa-da, onuň bir sopy hökmünde tälim-terbiýesini hut Ylahy ylham netijesinde gazanandygyny aýtmak mümkin. Sopusylyk taglymatynda «hakykat biliminiň belli bir terbiýe wagtyndan geçmezden, Ylahy ylhamyň netijesinde gazanylmagy» manysyny aňladýan «bada içmeklik» dessury bilen beýan edilen ýagdaýy Magtymguly Pyragy başdan geçirip, hakykat bilimini hut Muhammet pygamberiň emri bilen erenlerden alandyr.

Sopusylyk edebiyatynda «göçme yşkdan» (ynsan söýgüsi) «hakyky yşga» geçmegiň simwoliki nyşany hökmünde beýan edilen Leyli-Mejnun, Zöhre-Tahyr, Perhat-Şirin, Ýusup-Züleyha, Arzy-Gammar, Şasenem-Garyp ýaly halk dessanlarynyň Magtymgulyň sygyrlarynda gaty köp beýan edilmegi, Ylahy yşkyň maksat edinilendigini görkezýär. Şeýle-de «meý», «meýhana», «yşk şeraby», «raks» ýaly sözleriň ulanylmagy hem onuň sopy şahyrdygyny aňladýar. Mäne babadaky ýaly sopularyň «şatahat» görmüşine degişli sözlerini Magtymgulyda hem görmek mümkin. Onuň «Mährap haýsy bilmedim» atly sygrynda bu ýagdaý şeýle beýan edilýär:

Abdal maňa ebed jamyn sunaly,
Mesjit kaýsy, mährap kaýsy bilmedim.
Ol gudazda janym erip ýanally,
Abat kaýsy, harap kaýsy, bilmedim.
Magtymguly ol mekanda meks etdi,

¹ مقدمه، تصحيح و تعليقات دكتور محمد رضا شفيعى كدنى. چاپخانه نيل، چاپ چهارم تابستان 1376 صفحه. 296 محمد بن منور. اسرار التوحيد فى مقامات الشيخ ابى سعيد.

Şeýhler turdy, ýigitler deý raks etdi.
Her eşýadan ýar jemaly eks etdi,
Ab kaýsydyr, şerap kaýsy, bilmedim¹.

Şeýle manylarda ýazylan rubagylary Mäne babanyň döredijili-
ginde we ol hakdaky hekaýatlarda-da görmek bolýar.

¹ Magtymguly. Görkezilen eser. I jilt, 464-465 s.

ANNAGÖZEL BEKMÄMMEDOWA,
*Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen
milli dünýä dilleri institutynyň uly mugallymy*

MAGTYMGULYNYŇ ELEGIÝALARYNYŇ AÝRATYNLYGY

Adamyň gaýgy-gussasyny, zeýrenjini, hasratyny çeper beýan etmegi elegiýa žanry öz üstüne alýar. Onuň mazmuny anyk durmuşdan alynýar we hiç hili fantastik-ýasama goşundylary ýok diýen ýaly. Her bir žanryň, şol sanda elegiýalaryň döreýiş we ösüş taryhy bar. Köp halklaryň edebiýatynyň, şol sanda türkmen edebiýatynyň mazmun-forma konsepsiýasynyň biziň eýýamymyzdan öňki-antik, gadymy gündogar medeniýetine baryp direýänligi mälimdir. Ol taryh gadymy miflerden başlap, häzirki zaman usulynda ýazylýan eserlere çenli uzalyp gidýär. Diýmek, her bir žanr taryhy kategoriýa bolup döreýär, ösýär we özboluşly aýratynlyga eýe bolýar. Elegiýalaryň turuwbaşdan döreýişini doňan halda göz öňüne getirmek asla bolmaz, ol hem ewolýusion esasynda ösüp, soň özgerişliklere sezewar bolupdyr. Belli bolşy ýaly, her bir žanryň belli bir edebi-taryhy döwürde öz ösüş basgançagynyň has ýokary galyş wagtlary bolýar. Biziň pikirimizçe, elegiýa žanry türki edebiýatyň çäginde, Magtymgulynyň döwründe, has takygy, onuň döredijilik ussahanasynda gülläp ösdi.

Ýazuw edebiýatyndaky elegiýalar barada gürrüň edilende, halk döredijiligindäki agylar barada agzaman geçmek bolmaz. Çuňňur gyanja ýugrulan bu eserleriň esasy alamatlary, ýagny haýsy-da bolsa bir şahsyň ölümüne bagyşlanyp düzülenligi, tolgundyryjylygy, ýürekde baslygan gam-gussa netijesinde ýüze çykýanlygy nukdaýnazardan meňzeş bolsa-da, olarda düýpli özboluşly aýratynlyklar bar.

1. Elegiýa belli bir şahyr tarapyndan biriniň ölümüne bagyşlanyp düzülýän gyanç-zeýrençli goşgudyr, ony başga biri ýa-da awtoryň özi okap biler. Agylar bolsa adam ölen wagtynda, ses edilip, owaz bilen aýdylýar, bu zeýilli gam-gussaly şygyr setirlerini, esasan, aýallar ýerine ýetirýärler.

2. Awtory belli bolan elegiýalara düzediş, täzeçilik girizilmeyär. Agylar belli bir awtor tarapyndan döredilmeyär. Olar ýas wagtynda

agyздan-agza geçýär we her kim oňa özüçe düzediň, üýtgeşme girizýär.

3. Elegiýalar goşgy okalyş ýaly ýa-da aýdym aýdylyşy ýaly hiňlenilip aýdylýar. Magtymgulynyň «Gülzardan aýryldym», «Armanym galdy» ýaly şygyrlary elegiki aýdym görnüşde meşhurdyr. Olary toý-dabaralarda hem aýdýarlar. Agy setirleri bulam-bujarlyrak aýdylýp, aglamak bilen ses edilip, owaz gatyşykly edilip aýdylýar we daşyndan ses etmeklige her kim gatnaşyp bilýär. Irki döwürlerde munuň daşyndan saç ýaýma (ýolmalama), ýaka ýyrtma ýaly gödek hereketler hem edilipdir. Bu hereketler adamyň psihiki emosional ýagdaýy bilen bagly ýüze çykydyr.

4. Galyberse-de, elegiýalar agylar ýaly aradan çykanyň belli ýas gününde däl-de, köp wagt geçenden soň hem aýdylýar. Magtymgulynyň elegiýalaryny her bir ýakyny aýrylan adam okandan soň, özi üçin täze düzülen goşgy ýaly duýýar. Şeýle kesgitlemelere, mysallara ýüzlenilen wagtynda agylardyr elegiýalaryň arasyndaky tapawutlyklaryň we meňzeşlikleriň duş gelýändiglerine göz ýetirmek bolar.

Elegiýa ölüm aýralygy, ýurt meselesi, perzentsizlik, gahrymanyň wepat bolmagy ýaly köp-köp meselelerde ýüze çykyý bilýär. Magtymguly hem elegik häsiýetli şygyrlaryň giden tapgyryny döredipdir. Şahyryň elegiýalarynyň özboluşlylygy onuň döwründen, halkyň galagoply durmuşyndan, daş-töwregiň, maşgala sarsgynlyklaryň ýagdaýy bilen bagly häsiýetlendirilýär. Magtymgulynyň döredijiliğinde ähmiýetli orun tutýan elegiýalary biziň pikirimizçe iki topara bölmek mümkin:

I. Maşgalasy we dogan-garyndaşlary bilen bagly elegiýalar.

II. Anyk taryhy-jemgyýetçilik şahslary bilen bagly elegiýalar.

Bu toparlardaky şygyrlaryň hemmesi gaýgy-gussa bilen bagly, hesretli duýga ýugrulan eserlerdir. Ine, ruhuňy sarsdyrýan sanaw:

Şahyryň atasy Döwletmämet Azada bagyşlanan elegiýalary «Azadym kany», «Kaýda sen», «Şähri-imanym kaýda sen», «Aýrylyp», «Atamyň», doganlary bilen bagly «Terk eýleme bu mekany», «Abdylla», «Bular gelmedi», «Aýt», ogluna düzen elegiýasy «Molla-bäbek», «Mübtela kyldy».

Ady tutulan elegiýalar birinji topara degişli bolup, ikinji topara degişliler bolsa şu aşakdakylardyr:

«Çowdur han», «Zarlar içinde», «Çowdur han üçin», «Döwletalynyň», «Geçdi diýdiler».

Elegiýa – ýitgileriň žanry.¹ Bu žanrda ýazylan şygrylaryň öz aýratyn tebigaty bar, olar boýdan-başa gam-gussa, gynanja ýugrulyar, kähalatda bolsa elegik häsiýet şygryň ahyrynda açylýar. Onsoňam, elegiýalarda diňe bir öz şahsy hasratyň däl-de, bütin halkyň hasraty hem beýan edilýär. Bu aýratynlyklar Magtymgulynyň gaýgy-gama beslenen şygrylaryna hem degişlidir. Şahyryň elegiýalary belli bir döwürlerdäki, meselem, arap edebiýatynyň jahylyýet döwründäki döredilen elegiýalaryna meňzemeýär. Arap edebiýatynda ol žanryň baryp 475-nji ýylda peýda bolandygy ykrar edilýär. Emma ol elegiýalar, esasan, abraýly, ýokary synpyň belli şahsynyň ölümi barada bolup, onuň etmedik işleri sanalyp, onda bolmadyk häsiýetler wasp edilipdir. Diýmek, Magtymgulynyň şygrylary ýönekeý bir durmuş pursatyndan alnyp döredilen däldir, elegiýalar şahyryň edebi ussahanasynda zygider dürli edebi daplendendir tärlerden, çeperçilik serişdelerden beslenen zygiderli we ulgamlayyn işlenen eserlerdir. Mesele hem şonda, şol sebäpli hem ýokarda agzalan şygrylary seljerme işine geçmezimizden ozal, şahyryň döredijiliginde hemme okyja mälim bolan elegik simwolyna öwrülen «Gözlemeýen bolarmy?» hem-de türkmeniň ölüm, ýas bilen bagly döp-dessurlaryna degişli «Iglärler» atly şygrylaryň üstünde durup geçmegi dogry hasap edýäris. «Gözlemeýen bolarmy?» elegiýasynda çaga aýralygy, bu aýralykda çekilýän hasrat beýan edilýär. Giň okyjylar köpçüligine meşhur bolan bu goşgyny bütewiligine almagy makul bildik. Sebäbi şeýle edeniňde onuň çeperçilik gymmatyna hem-de şahyryň ruhy ahwalatyna has oňat düşünýäris:

Bir käkilik aldyrsa zürpe balasyn,
Saýraý-saýraý, gözlemeýen bolarmy?
Bir bilbil ýitirse gyzyl lälesin,
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?

¹ Annamuhammedow M. Magtymguly gizlin syryň bar içde. A., 1994, 62 s.

Bala sesin diňläp, salar gulagyn,
Döke-döke gözýaşynyň bulagyn,
Bir jeren aldyrsa elden owlagyn,
Mäleý-mäleý, yzlamaýan bolarmy?¹

Ýokarky görnüşde biz nämäni görýäris? Käkiligiň körpe balasyndan, bilbiliň gyzyl lälesinden bir sebäp bilen aýra düşenlerinde elewreşip çekýän hasratlary suratlandyrylýar. Tebigatda şular ýaly hadysalar köp bolýar. Emma şahyr bu hadysalary ýöne ýere suratlandyрмаýar, bu setirleri ýazmagynyň sebäbi iň soňky bendinde ýüze çykýar:

Aýralyga adam ogly neýlesin?
Kim galar görmeýen ajal hilesin?
Magtymguly haýwan bilse balasyn,
Ynsan bagryn duzlamaýan bolarmy?²

Ine, şahyryň esasy matlaby, ynsanyň balasyna bolan söýgüsi açylýar duruberýär. Eger-de, aňsyz-paýhassyz hasap edilýän jan-darlar özleriniň tebigatdaky missiýasyna doly we dogry düşünýän bolsalar, onda adamzat näme işlemeli? Adam üçin iň agyr zatlaryň biri çagasyndan aýra düşmek, şol pursaty, emosional ýagdaýy hem şundan artyk düşündirip bolmaz. Şeýle setirler diňe şol şarpygy dadan ussadyň elinden çykyp biler.

Elegiýalar bilen agylaryň döreyiş çeşmesiniň bir hörpden gaýdýandygyny, ýas döp-dessury bilen baglanyşyklydygy işiň başynda bellenilipdi. Olaryň ikisi hem adamyň başyna ölüm-zulum düşende aýdylýar hem-de ýazylýar. Her bir halkyň döp-dessurynda milli aýratynlyklaryň bolşy ýaly, agylaryň, ýerine ýetiriliş, ýas-matamyň tutulyş özboluşlylygy bar. Şeýle pursaty Magtymgulynyň «Iglärler» atly şygrynda mesaña görmek mümkin:

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 476 s.

² Şol ýerde

Sag-salamat, sermest bolup gezen jan,
Dört belanyň birisinden iglärler,
Ýa sowukdan, ýa yssydan guryr gan,
Ten üstünde tebipleri eglärler.

Ryzk wekili geler ryzkyň ýok edip,
Göwräni guradyp, ýoluň bek edip,
Demiň perişdesi demi tükedip,
Iliň-günüň özge ýurda çaglarlar.¹

Magtymguly adamyň ölmez-ýitmez dældigini, dünýäniň geçegçidigini, haýsy hem bolsa bir sebäp bilen, Ezraýylyň gelip, janyňy alyp gitjekdigini aýdýar. Dogry, bu zatlar birinji gezek eşidilýän zatlar däl, ýöne edebiýatda türkmeniň adyndan sözlemek ilkinji gezekdi. Ylaýta-da, adam ýogalanda, az salymyň içinde bütin oba habar ýaýraýar. Ol aýy habary ýaýratmagyň hem düzgüni ynandyryjylykly görkezilýär:

Habar düşer: «Pylan kimse ötdi» diýp,
«Çyragy söndi» diýp, «Güni batdy» diýp,
«Bu dünýäden o dünýäge gitdi» diýp,
«Alla rehmet etsin!» diýip dargarlar.²

Bendiň soňky setirinde şahyr türkmeniň täsin milli häsiýetini açyp görkezýär. Türkmenler adam ölenden soň, onuň durmuşdaky ýaramaz endigini, gylygyny, eden erbet işlerini ýatlamaýar. Iň soňky ýolunda hem «Nähili adamdy?» diýen soraga biragyzdan «gowy» diýip güwä geçip, islendik adamyň ýalkanmagyny dileg edipdirler. Ýas dessuryny, esasan hem, aýallaryň ýerine ýetirişleri «galmagally günde» dogan-gardaşlaryň daşyňa üýşüp, bala-çagalaryň aglaşyp, dost-ýarlaryň burluşyp oturyşlary gaty täsirli ýazylypdyr:

¹ Şol ýerde

² Şol ýerde

Egşikleriň saç ýaýarlar, baş döküp,
Ýary-dostuň ýyglaşarlar ýaş döküp,
Gardaş-dogan katlanarlar aş döküp,
Gonsa göçmez – karar ýurda baglarlar.

Kim bardyr ki, pelek bagryn ezmemiş,
Göwresin gyýmamyş, köňlün bozmamyş,
Magtymguly, dag-derýalar dözmemiş,
Bu dessurdyr, aýralyga aglarlar.¹

Görşümüz ýaly, bu eserlerde ýalňyzlyk, ýekelik duýulmaýar, adamyň başyna düşen gaýgy-gamy il-gün çekişýär, umumy halk gussasyna öwrülýär. Magtymgulynyň, gadymy ata-babalarymyzyň «Ýekäniň çañy çykma» ýörelgesinden ugur alyp, durmuşdaky her pursaty (toý bolsun, ýas bolsun) birleşmek ideýasyna syrykdyrýar. Bu bolsa Magtymgulynyň elegiýalarynyň ilkinji aýratynlygydyr.

Şahyryň elegiýalarynyň ikinji aýratynlygy – eserleriň milli bolmagy. Magtymgulynyň milli şahyr diýlip ykrar edilmeginde onuň elegiýalarynyň ähmiýeti örän uly. Millilik özbaşdak halkyň düýp aýratynlygyny görkezýär. «Milli häsiýet haýsy-da bolsa belli bir halkyň özge halkdan saýlanýandygyny gürrüňsiz kepillendirýän spesifik alamatlaryň jemidir».² XVIII asyrdan türkmen edebi prosesinde Magtymgulynyň döredijiligi esasynda täze bir döwür başlandy. Eserler diňe bir türkmen dilinde bolmak bilen çäklenmän, mazmuny-da, ruhy-da türkmeniňki boldy. Diýmek, döwriň edebiýaty meselelerini milli galypda işledi, ýagny jemgyýetiň esasy meselesi: tireleriň birleşmegi, jemgyýetde özüni alyp barmagyň düzgünleri, söýgi, sylag-hormat, il-günüň namysy, Watan üçin wepat bolýan serdar-serkerdelere gynanmaklyk, aglamaklyk edebiýatda öz beýanyny tapdy. Şeýlelikde, Magtymgulynyň döredijiliginiň ruhy sütüni bolan watançylyk we didaktika, onuň islendik mazmunly (şol sanda elegik häsiýetli) şygryrlaryny özüne uýgunlaşdyrýar. Elegik häsiýetli şygryrlardaky Azady, Abdylla, Mollabäbek, Çowdur han, Döwletaly han, Hanmeňli,

¹ Şol ýerde, 7-8 s.

² D. Nuralyýew. Çeper mazmunyň defferensirleniş prosesi. A., Ylym, 1975ý.

Janesen, Baýram gelin we ş.m. atlar türkmen atlary bolup, olaryň hereketleri, häsiýetleri ýokarky aýdylanlara birinji subutnama bolup durýar. Ikinji subutnama şygylardaky hereket edýän il-gün – türkmenler. Olaryň adama, merdana-merde, gahrymana, ýas baglap matam tutmagy hem türkmeniň ata-baba milli döredijilerine bap gelýär.

Üçünji aýratynlygy bolsa eserleriň didaktiki häsiýete eýe bolmagy. Magtymgulynyň islendik eseri başga görnüşde bolup hem bilmez, onuň ähli döredijiligi ynsan terbiýesine gönükdirilendir. Eger-de, Azadynyň keşbiniň üsti bilen ahlaklylyga, dogruçylyga, ylymy-bilimlilikke çagyran bolsa, Çowdur hanyň keşbiniň üsti bilen batyr, edermen, watançy ýigitleri terbiýelemegi maksat edinipdir:

Mert ählini görse gözüm, ne armany bar onuň,
Mert ähliniň soltanyny men Çowdur han eýledim.¹

Doganlaryna, ogluna gynanan wagty şahyr hususy gynanjyny görkezmek bilen çäklenmeýär, onda umumadamzat meselesi bolan ynsanperwerlik meselesi öňe saýlanýar. Jany ýangyn şahyryň aýtmagyna görä, haýwanlar öz çagalaryny goraglap, nesliniň aladasyny edýärler, adamzat bolsa «akmaklyk» edýär:

Bir-birini çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, belki, körlükden,
Agzalalyk aýrar ili dirlikden,
Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý.²

Ýamany goý, ýagşylyga göz ildir,
Kelhemeç hem: «Öz oglanym gözeli diýr».
Gargyş gurduň zürýadyny azaldir,
Goýun kimin çar tarapa il bolgul.³

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 66 s.

² Şol ýerde, I jilt, 459 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 434 s.

Getirilen mysalyň elegiýa şygry däldigi mälim, ýöne şol häsiýetli şygrylaryň yzygiderli döremegine sebäp. Magtymgulynyň elegiýalar tapgyryny döretmegine öz döwürüniň tragediýasy sebäp bolupdyr.

Magtymgulynyň «Azadym kany?», «Kaýda sen?», «Şähri-imanym kaýda sen?», «Atamyň» şygrylary XVIII asyr türkmen edebiýatynda Azadynyň edebi çeper keşbini açmakda öçmejek yz galdyran şahyрана nusgalardyr. Hakykatdan hem, Magtymgulynyň we Azadynyň şygryýetini öwrenmeklik iki asyr çemesi dowam edýär. Olaryň meseleleri döwür süýşdügiçe barha artýar. Şeýle ähmiýetli meseleleriň biri hem Magtymgulynyň elegiýalarynda Azadynyň keşbi hakyndaky meseledir. Elegiýalar Azadynyň şahsyýet keşbini, ylmy-filosofik garaýyşlaryny, sosial-durmuşyny, jemgyýetçilik ornuny göz önüne getirmek mümkinçiligini açýar. Derňewimiz dört, ýagny «Azadym kany?», «Kaýda sen?», «Şähri-imanym kaýda sen?», «Atamyň» atly şygrylarynyň üsti bilen amala aşyryljakdyr. Bu sanawy biz düzülüş hronologiýasy boýunça sanadyk, sebäbi «Atamyň» eseri ni bu deňi-taýy bolmadyk elegiýalaryň jemleýji şygry hasap edýäris. Atasynyň we ussadynyň ölümi şahyra agyr degýär:

Pelek, idär idim, sen duçar bolduň
Gözümniň nurany –Azadym kany?
Ýüregim soguryp, seglere berdiň,
Şährimniň soltany –Azadym kany?¹

Neýleýin, tagty weýran Süleýmanym, kaýda sen?
Amanady berer boldum, bir imanym, kaýda sen?
Tagty-täjim eýesi, eý soltany, kaýda sen?
Iki dide görejim, sahypkyrany, kaýda sen?
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?²

Görşümüz ýaly, derňew dürli iki şygryň üsti bilen alnyp barylýar. Sebäbi bu elegiýalar bir adama, ýagny Azada bagyşlanylyp, Azadynyň ýogalanynyň yzysüresi döredilipdir diýip hasap edýäris.

¹ Şol ýerde, I jilt, 42 s.

² Şol ýerde, I jilt, 53 s.

Emma Ö.Ylýasow şahyryň «Kaýda sen?» elegiýasyny ejesine bagyşlandygyny belleýär¹. Bu pikir şahyryň öňki neşirleriniň çykgydynda hem berilýär. Biz onuň bu pikirleri bilen ylalaşmaýarys. Sebäbi şygrylaryň ikisinde-de bir mazmun bar. «Azadym kany?» şygrynda hemme zat düşnükli, öz ady bilen gelýär. «Kaýda sen?» şygrynda Azadynyň ady gönülöp tutulmasa-da, onuň ähli mertebesi şol şygra siňdirilen. Bentlerdäki meňzeşlik zynjyryny düzeniňde, şeýle görnüş emele gelýär: «duçar bolduň – neýläýin; gözümiň nurany – iki dide görejim; Ýüregim soguryp, seglere berdiň – amanady berer boldum; şährimniň soltany – tagty-täjim eýesi; sahypkyranym (kämil, kethuda), Azadym kany? – Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?» Magtymguly üçin mähriban atasyny – usadyny, käbesini ýitirmek iň agyr urgularyň biri bolýar:

Ymamsyz galandyr metjit-mährabym,
Dogmady nur saçyp ol mahy-tabym,
Ýowuz galdym, sil alypdyr etrabym,
Göwnümiň ummany – Azadym kany?²

Ýowuz galyp bu jahanda telmurar bu şirin jan,
Sensiz indi men pakyräm boldum, neýleý, natuwan,
Gymmatyndan aýrylypdyr, gözüme zyndan jahan,
Ýörisem misli guýun dek, taparynmy bir nyşan,
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?³

Magtymguly ähli üstünliklerini Azadynyň tagallasy bilen gazandygyna oňat düşünyärdi, indi onuň ýoklugy bilen razylaşasy gelmeýärdi:

Armanym ýok, pelek, bir söweş kylsam,
Ýa ýykçaň, basylsam, ýa seriň alsam,
Seglere aş eýläp, bazara salsam,
Bagymyň reýhany – Azadym kany?⁴

¹ Ylýasow Ö. Döwletmämmet Azady. A., Ylym. 1975 ý.

² Magtymguly. Eserler ýygyny. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 42-43 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 54 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 43-44 s.

Ger ki bir söweş kylardym alnyda bolsam meger,
Bu hijranyň çarhy bilen neýleý ýandy jany-jiger,
Hazan bagy urdy güli, kyldy bagy serbeser,
Käýişimi Hak eşitmez, ýanar boldy bu jiger,
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?¹

Eger-de, Azady Magtymgulynyň «käbesi», «Mekge-Medinesi», «Şähriniň soltany», «Göwnüniň ummany», «Metjidiniň mäh-raby», «Sözleriniň baly», «Bagynyň reýhan güli», «Saraýynyň sol-tany», «Tagty Süleýmany», «Namys-imany» bolan bolsa, il-gününiň «Gökleňiň pälwany», «Ilimiň zybany», «Öli-diri döwrany», «Sahyp-lar Gurhany» bolupdyr. Azadynyň ölümünüň diňe onuň maşgalasyna däl, iline hem uly ýitgi bolandygy şübhesizdir:

Güwşler eşitgende bary ker boldy,
Daglar eräp akdy, daşlar ýer boldy,
Mollalar Gurhansyz, pirler kör boldy,
Sahyplar Gurhany – Azadym kany?²

Magtymgulynyň maksady edil taryhda rowaýatlara, legendalara öwürlip giden şahsyýetler ýaly, Azadyny hem halkyň hakydasyna baky galdyrmak. «Atamyň» şygry hem şahyryň ýazan elegiýalarynyň jemleýji öwrümi hem nokady. Bu şygry elegiýa bolsa-da, şahyryň maksat-matlaplaryndan üzňe, aýrybaşga eser däldir. Beýleki elegiýa-laryndan tapawudy – onuň didaktiki tarapyna has köp üns berlenli-gindendir.

Beýik şahyryň durmuşy gaýgy-gussada, hasratda geçýär, bir tarapdan doganlarynyň diri ýitmegi, beýleki tarapdan yzly-yzyna ölümleriň gelmegi Magtymgulyny aýnaltmaýar. «Weýrana geldi» ele-giýasynda şahyra ölüm zarbasynyň üç tarapdan urulandygy görkezil-ýär:

¹ Şol ýerde, I jilt, 55 s.

² Şol ýerde, I jilt, 44 s.

Baýram gelin, Hanmeňligyz, Janesen,
Bu dertleriň haýsy birne ýana sen,
Çarhy-pelek, her gün çepedöne sen,
Kalbymyň dünýäsi weýrana geldi.¹

Halk gürrüňine görä, Magtymgulynyň uýasy Hanmeňli, inisi Janesen, onuň aýaly Baýram üçüsi bir günde aradan çykanlarynda, şahyr bu goşgyny düzen bolmaly:

Magtymguly, elip bilim buruldy,
Damarym dartyldy, ganymduruldy,
Ölüm zarby üç tarapdan uruldy,
Akylым dagylyp, haýrana geldi.²

«Adam başy daşdan gaty» diýleni, ölüm urgusy nähili agyr bolsa-da, wagtyň geçmegi bilen kiharlaşýar. Emma Magtymguly diri ýiten doganlarynyň we ýeke zürýadynyň ahy-zaryny ömrüniň ahyrına çenli çekipdir:

Ýowuz galyp, gan ýyglaram, gardaşymdan aýrylyp.³

Doganlaryna şeýdip ýanyp giden şahyryň ýeke oglunyň hasraty has-da agyr eşidilýär:

Magtymguly, zürýadyndan zar galyp,
Akyl-huşdan, sakal-saçdan aýryldy.⁴

Magtymguly perzentsizligi Göroglynyňka barabar gaýrat-kuwwatiň bolsa-da, «gury daragt» hasap edipdir:

Magtymguly, gury daragt –
Adamda zürýat bolmasa.⁵

¹ Şol ýerde, I jilt, 50-51 s.

² Şol ýerde, I jilt, 51 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 208 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 381 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 359 s.

Şahyryň ogul ýitgisi, dogan aýralygy baradaky elegiýalarynyň esasynda durmuş hakykaty ýatýar. Bu elegiýalar adamyň şahsy durmuşynda ýüze çykan agyr ýitgini aňladyp, Çowdur han baradaky eserlerden tapawutlanýar. Şeýle hem bolsa, bu hili elegiýalaryň esasynda diňe bir şahyryň öz şahsy durmuşynyň sahypalary ýatyr diýip kesgitlemek ýeterlik däl, sebäbi olaryň üsti bilen adamyň öz çagalaryna, ýakyn dogan-garyndaşlaryna bolan uly söýgüsi güýçli teswirini tapypdyr.

Magtymgulynyň öz döwrüniň öňe çykaran halk ogullaryna bagyşlap ýazan elegiýalary, şol şahslaryň ömür beýany, döwürň ýagdaýyny giňişleýin öwrenmekde hem bahasyna ýetip bolmajak eserlerdir. Bu elegiýalar diňe bir ölen-ýiten adama gynanç bildirilen eserler däl-de, gürrüňi edilýän şahsyň türkmen ili, ýurdy üçin uly hyzmatlar bitirendiginiň görkezilmegidir.

Sözümizi jemläp aýdanymyzda, türkmen elegiýalarynda gaýgy-gussa bir-iki adama degişlilik bilen çäklenmeýär. Ol daş-töweregi, mahlasy merhum adamyň ýakynu-ýadyny hem şol hesrete çekýär, bu alamat türkmen elegiýalarynyň milli tarapyny aňladýar. Şol sebäpli Magtymgulynyň elegiýalary XVIII asyr türkmen durmuşyny açyp görkezmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly çeşmedir.

RAHMANBERDI GODAROW,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri*

MAHMYT PÄLWAN WE MAGTYMGULY PYRAGY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň adamzadyň medeni-ruhy ösüşine uly täsir eden akyldarlarymyzyň, şahyrlarymyzyň ylmy we edebi mirasyny toplamak, öwrenmek, neşir etmek we dünýä tanatmak baradaky taglymaty esasynda türkmen edebiyatynyň Abu Sagyt Abulhaýyr, Hoja Ahmet Ýasawy, Mahmyt Zamaňşary, Ýunus Emre, Jeleddin Rumy, Burhaneddin Rabguzy, Horezmi, Ymadeddin Nesimi, Baýram han, Jahanşa Hakyky, Sopy Allaýar, Nurmuhamet Andalyp, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy ýaly beýik akyldarlarynyň ömri-döredijiligi düýpli we töwerekleýin öwrenilýär. Şeýle akyldar şahyrlaryň biri-de orta asyrlarda türkmen nusgawy edebiyatynyň döredijilik kerweniniň başyny çeken Mahmyt Pälwandyr.

XIII asyryň ortalarynda we XIV asyryň başlarynda Horezm ülkesinde ýaşap geçen Mahmyt Pälwan ibn Pirýar weli çeper rubagylary, ýany ýere degmez pälwanlygy, ýokary adamkärçilik häsiýetleri bilen diňe bir Orta Aziýada däl eýsem, Eýranda, Hindistanda hem örän meşhur bolupdyr. Şahyr türkmen edebiyatynda we halk döredijiliginde «Mahmyt ata, Pälwan ata, Ysmamyt ata, Hezreti Pälwan, Mahmyt Pälwan, Pil Mahmyt»¹ ýaly atlar bilen atlandyrylypdyr. Ol häzirki döwürde halk arasynda Ysmamyt ata ady bilen bellidir. Onuň çuňňur pelsepä ýugrulan döredijiligi diňe bir parsy dilli türkmen edebiyatynyň däl, eýsem tutuş Gündogar edebiyatynyň hem ösmegine itergi beripdir.

Mahmyt Pälwan başlangyç bilimi Gürgençde alýar. Onuň öz döwruniň ylymy-bilimli adamlarynyň biri bolandygyny, döwruniň pelsepewi, jemgyýetçilik-syýasy, sopusylyk we edebi ylymlaryndan oňat baş çykarandygyny rubagylary we «Kenzil-hakaýyk» («Hakykatlar hazynasy») atly eseri doly tassyklaýar.

Mahmyt Pälwanyň özünden öňki ýaşap geçen Mäne baba, Omar

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 1975, I jilt, 147 s.

Haýýam, Nejimeddin Kubra ýaly rubagy ýazan akyldarlarymyzyň eserlerinden täsirlenişi ýaly, onuň çuňňur pelsepä ýugrulan çeper rubaglary-da, öňe sürýän ynsanperwer pikirleri hem özünden soňky türkmen şahyrlaryna oňaly täsirini ýetiripdir. Munuň şeýledigini Mahmyt Pälwanyň adynyň Magtymguly, Magrupy¹, Oraz Aşky², Hatam şahyr³, Aşyk Çañly⁴ ýaly şahyrlaryň eserlerinde-de, şeýle-de «Şasennem-Garyp⁵», «Hüýrlukga-Hemra»⁶, «Şahadatnamaýy-Horezm»⁷ ýaly halk dessanlarynda-da, «Döwletýar»⁸ ýaly awtorly dessanlarda-da hormat bilen ýatlanylýandygy hem subut edýär.

Il-halk tarapyndan keramatly şahs saýylan Mahmyt Pälwan türkmen halkynyň aňynda şahyr däl-de, «pälwan» we «pir» hökmünde has meşhur bolupdyr. Nusgawy şahyrymyz akyldar Magtymguly hem Mahmyt Pälwandan pir hökmünde ruhy goldaw, ruhy medet diläp, şygrylar düzüpdir. Ol özüniň «Şypa ber» atly şygrynda:

Dat eýläp, dilimden kyldym pyganlar,
Ýaş ýerine akdy gözümden ganlar,
Horezm ýurdunda ýatan jananlar,
Ismi Mahmyt – är päliwan şypa ber⁹ –

diýip, oňa ärleriň-erenleriň biri hökmünde ýüzlense, «Şasy galandar» atly goşgusynda:

¹ TYA-nyň Milli golyazmalar instituty. 3380-nji bukja.

² TYA-nyň Milli golyazmalar instituty. 1-nji bukja.; Aşky. Eserler ýygyndysy.– Aşgabat: «Ylym», 2013, 61 s.

³ MGI. 1984-nji bukja, 25 a warak.; Hatam Şahyr. Eserler. Aşgabat, «Türkmenistan» neşirýaty, 1965, 53 s.

⁴ MGI. 655f-nji bukja, 5 s.

⁵ Şasennem-Garyp. Türkmen halk dessany. Aşgabat, «Türkmenistan» Döwlet neşirýaty, 1957, 12 s.

⁶ MGI. 382-nji bukja, 13 a warak.; Hüýrlukga-Hemra. Aşgabat, «Türkmenistan» Döwlet neşirýaty, 1963, 17 s.

⁷ MGI. 3268-nji bukja, 23b warak.

⁸ MGI. 4268-nji bukja, 5a warak.

⁹ MGI. 6441-nji bukja, 188s.; 7075-nji bukja, 31 b warak.; 1279-njy bukja, 170 warak.

Men bu ýolda şunça zille bolmuşam,
Mande galyp, ejizligim bilmişem,
Şiblini, Mejnuny alyp gelmişem,
Pähliwan Pirýary, Weýsi galandar¹ –

diýip, Mahmyt Pälwanyň adyny Gündogar äleminde hormat bilen ýatlanylýan belli sopy pirleriň hatarynda getirýär. Sopusylyk edebiýatynda uly yz galdyran beýik şahsyýetleriň – Hoja Ýusup Hemedany, Hekim ata – Gul Süleýman Bakyrwany, Şibli, Mejnun Sarahsy ýaly uly pirleriň we sopolaryň hatarynda Mahmyt Pälwanyň we onuň atasy Pirýaryň, ýagny ataly ogluň (Pähliwan Pirýary – Mahmyt Pälwan ibn Pirýar diýmek) atlarynyň getirilmegi Magtymgulynyň oňa bolan uly hormatyndan we Mahmyt Pälwanyň halk arasyndaky mertebesinden nyşandyr.

Mahmyt Pälwan öz döredijiliginde ynsan, adamzat mertebesini has ýokarda goýupdyr. «Dünýäniň bar bezegi ynsandyr, ynsanlykdyr» diýip ykrar edýän akylдар bu barada şagirtlerine öwüt berip şeýle diýýär:

Ýüz metjit, ýüz eýwan kyldyrsaň abat,
Zer berseň, eýleseň ýüz guly azat,
Ýüz ýyl roza tutup, namaz okasaň,
Edeniňçe bolmaz bir ýüregi şat.²

Bir göwün awlamak – uly haj bilseň,
Müň Käbeden artyk bir ýürek, bil sen.³

Ol bu bendiň üsti bilen ynsanyň göwün köşgüniň abatlygyny dünýä baýlygynyň göwher täjine deňeýär. Ol öz rubagylarynda bir göwün awlamak, bir kalby şatlandyrmak ýüz metjit gurdurandan-da, ýüz ýyl oraza tutup, namaz okandan-da, hat-da yslam dünýäsinde

¹ MGI. 250-nji bukja, 43b warak; 281-nji bukja, 76b warak; 400-nji bukja, 44a warak; 763-nji bukja, 74b warak; 764-nji bukja, 50a warak; 895-nji bukja, 38b warak.

² Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 131 s.

³ Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 41 s.

örän ähmiýet berilýän uly hajdan-da artyk, ynsan mertebesi mukaddes Käbeden-de münlerçe esse ýokary diýip nygtap, ynsan kalbyny ynjytmazlyga çagyryar:

Syratdan emgenmän geçmek isleseň,
Hiç azar görmesin senden musulman.¹

Mahmyt Pälwanyň bu pikirleri, garaýyşlary Magtymguly Pyragyda has çeper görnüşde şeýle beýan edilýär:

Meýiç seň mertebe-hezary-hijde,
Ody ur Käbäge taryky-künçde,
Gurhany köýdürip, buta kyl sejde,
Merduma azar iş ediji bolma.²

Magtymguly bu setirlerinde Mahmyt Pälwanyň ýokarky bentlerinde öňe sürülýän pikiri has-da ösdürip, «Mün on ýedi mertebe meýşerap iç, Käbäni ýak, Gurhany köýdür, isleseň buta sejde et, emma adamzada azar berjek, göwni ynjytjak iş etme. Göwünleri awla. Diňe özüni bilme. «Öz köňlün goýmasaň, dost köňli ynjar»³ diýýär.

Mahmyt Pälwan iň ýokary barlyk hasaplanylýan adamzat gatnaşygynda adamlaryň biri-birine bolan hormatyny, goldawyny ýaşayşyň özeni hasaplaýar. Birek-biregi äsgermezlik, hajatyny bitirmezlik ýaly düşüňjeleri adam ogluna gelişmejek zat hökmünde näletleýär. Aja-ýalaňaja hemaýat etmegi, entäni goldamagy ynsan ahlakynyň aňrybaş gözelligi hasaplaýan şahyr tagat-ybadatyň asyl manysynyň mätäçlere ýardam etmekdigini, bir aýy doýurmagyň ybadatdan has sogaşlydygyny wagyz-nesihat edýär:

Ýüz ýyl roza tutup, namaz okandan,
Ýegdir, aýgana bir lukma nan ber.⁴

¹ Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 141 s.

² MGI. 254-nji bukja, 67b warak; 297-nji bukja, 8a warak; 4767-nji bukja, 196 a warak

³ Magtymguly. Eserler ýygyndysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 478 s.

⁴ Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 131s.

Mahmyt Pälwan ynsanyň dowzahdan halas bolup, behişte düşmeginiň, syratdan aňsat ötmeginiň hem şolar ýaly ynsanperwer işlere baglydygyny nygtaýar.

Pulsyratdan asan geçmek isleseň,
Nan ber mätäçlere, barçadan nan ýeg.¹

Bu ynsanperwerlikli garaýyş Magtymguly Pyragyda has çeper, has täsirli beýan edilýär:

Saýa bolar mätäçlere nan berseň,
Bir aja nan bermek haçdyr, ýaranlar.²

Ýa-da:

Magtymguly, ger doýursaň bir aý,
Mälimdir, tapar sen bu ýerde hajy.³

Türkmen halky irki döwürlerden bäri özüniň myhmansöýerligi bilen Gündogarda meşhur bolan halk. Halkyň arasyndaky bu ýazylmadyk döp, halkyň öňe saýlanan ogullary tarapyndan oňlanylyp, hemişe birek-birege we nesillere ündelinip gelnipdir. Mahmyt Pälwan:

Aýama janyňy, aş-u nan näme,
Öýüňe alysdan bir myhman gelse⁴ –

diýip, myhmandan zadyňy aýamazlygy ündän bolsa, Magtymguly bu pikiri has ýokary derejä göteripdir:

Gulluk ýetirgin janyňdan,
Aýama parça nanyňdan,
Ganly bolsa, geç ganyňdan,
Bir garyp myhman ýigide!⁵

¹ Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 140 s.

² Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 80s.

³ Şol ýerde, I jilt, 468 s.

⁴ Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 127 s.

⁵ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 265 s.

Il-ýurduny ýürekden söýen, hemişe ynsan mertebesi barada aladalanan pälwan şahyr ynsanyň sylag-hormatyna eýe bolmak, onuň kalbynda orun tutmak üçin pespäl bolmalydygyny, dost-dogany, ejizi unutmaly dälidigini ündäp, şeýle diýýär:

Il täç kibi başa götersin diýseň,
Elin tut, tozy bol, kalba seda bol.¹

Mahmyt Pälwanda öňe sürülýän bu pikir Magtymgulyda az-kem başgarak görnüşde berilýär:

Gadyrdan dostuňdan ýüzüň öwürme,
Barsaň, depesine täç eder seni.²

Mahmyt Pälwan şygrylarynda ynsanyň öz durmuşynda her hili kynçylykly ýagdaýlara gabat gelse-de, ruhbelent bolmalydygyny, hiç bir kişiniň minnetini çekmän, başyny belent tutup ýaşamalydygyny ündäpdir:

Çagyrmasa barma desterhanyna,
Gadryň gaçar el uzatsaň nanyňa.³

Şahyryň ýokardaky setirleriniň ideýa-mazmuny Magtymguly Pyragyda aşakdaky görnüşde suratlandyrylypdyr:

Çagyrlan ýere bar, oturgyl, turma,
Çagyrylmagan ýere barma, görünme.⁴

Aslynda bu garaýyş Magtymgulynyň «Ýeldim tut» atly şygrynda has-da aýdyňlygy bilen ýüze çykarylypdyr.

Mahmyt Pälwanyň ýaşan döwri örän agyr döwre – danalaryň gadrynyň azalyp, zalymlaryň işiniň rowaç alan döwrüne gabat ge-

¹ Mahmyt Pälwan. Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 129 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyny, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 498 s.

³ Mahmyt Pälwan . Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 129 s.

⁴ MGI. 254-nji bukja, 134-nji warak.; 297a bukja, 15-nji warak.

lipdir. Ol danalaryň zalymlaryň we nadanlaryň elinden neneňsi ejir çekýändigini aşakdaky görnüşde beýan edipdir:

Eý-ä çarhy-pelek, niçik zamana,
Keçligiňden ýagşy geler amana,
Öwrümiňden baş aýakdyr, aýak – baş,
Ýa Rep, ýykylmazmy gök bu ýamana.¹

Bu pikir akyldar şahyrymyz Magtymgulyda-da örän jaýdar aýdylýar:

Bu eýýamda baş aýakdyr, aýak – baş,
Ýagşy haýsy, ýaman haýsy bilinmez.²

Mahmyt Pälwan bu dünýäniň ötegeçidigini nygtaý, «Wagtyň bar-ka, haýyr-yhsan et, ömrüni boş geçirip, ýele sowurma, bu baş günlük ömri ganymat bilgil, panylyk hemme üçin deňlikdir, ölüm şa-geda üçin barabardyr» diýýär.

Ajalyň elinden kim gutardy jan,
Menzili bolsa-da köşk bilen eýwan.³

Bu pikir akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň hem tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär:

On gat öýüň bolsa demir galadan,
Ajäl tapar emr bolsa Alladan.⁴

Mahmyt Pälwan mertlik-namartlyk baradaky pikirlerini beýan edip, merdi, mertligi giň ummana meňzedýär, namardy ite deňäp ýazgarýar. «Namart, namartlyk hernäçe ýaman, hernäçe ýürebulaýjy bolsa-da, merde, mertlige hiç hili zyýan ýetirip bilmez» diýen pikiri ündeýär:

¹ Mahmyt Pälwan. Rubagylyar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 117s.

² MGI. 400-nji bukja, 132-nji warak.

³ Mahmyt Pälwan . Rubagylyar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 121 s.

⁴ MGI. 2-nji bukja, 7-nji warak.; 400-nji bukja, 46-njy warak.

Namart itdir, mert bir uly ummandyr,
It agzy degse-de, umman bolmaz pis.¹

Ol mertligi adamkärçiligiň çür başy hasaplap, ynsançylygyň ähli edep kadalaryny mertlikde birleşdirýär. Şeýdibem, biweçleri, edep-sizleri, zalymlary pes ahlaklylykdan çekip almaga we ynsanda mertlige, ynsanperwerlige bolan söýgini oýarmaga, olary şol häsiýetde terbiýelemäge ymtylýar. Magtymguly Mahmyt Pälwanyň bu ynsanperwerlige çagyryan ajaýyp pikirlerini has-da ösdürmegi başarypdyr:

Derwüş ýerde – derýa ýa gökde – Aýdyr,
Doňuz derýa neýlär, it úyrüp Aýa.²

Getirilen mysallar bu iki sany beýik şahyryň arasyndaky edebi gatnaşygyň we täsiriň örän ýakyn bolandygyndan habar berýär. Umuman aýdanyňda, Mahmyt Pälwanyň döredijiligi diňe bir Magtymguly Pyraga däl, eýsem Orta Aziýa halklarynyň ähli nusgawy şahyrlarynda öz oňaýly täsirini ýetiripdir. Has dogrusy, ol rubagy žanrynyň giňemegine, edebi aňyň ösmegine we kämilleşmegine uly goşant goşandygy sebäpli, diňe bir Orta Aziýa halklarynyň däl, eýsem Gündogar halklarynyň birnäçesiniň edebiyat taryhynda hem yz galdyran ussat hökmünde ykrar edilen şahsyýetdir.

¹ Mahmyt Pälwan . Rubagylar. «Ylym» neşirýaty. Aşgabat, 2013, 119 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyndysy, I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 446 s.

ATAMYRAT SAPARMYRADOW,

*TYA-nyň Milli golýazmalar
institutynyň bölüm müdiri*

BEÝIK AKYLDARYŇ GOLÝAZMALARY WE KÜLLIÝATY

Türkmeniň edebi mirasyny öwrenmekde we ony dünýä tanatmakda belent sepgitlere ýetildi. Ýöne şeýle-de bolsa, käbir mesele şu güne çenli doly öwrenilen däldir. Şolaryň biri-de türkmeniň akyldar we dana şahyry Magtymguly Pyragynyň diwanyny doly öwrenmeklik meselesidir. Türkmen edebiyatçylaryna hut şu güne çenli şahyryň awtografyny ele salmak başardanok, ýogsam bu hakdaky maglumat, baryp 1904-nji ýylda metbugatda peýda bolupdy. Şol ýylyň 4-nji iýulynda Daşkentde çykan «Туркестанские ведомости» (Türkistan habarlary) gazetiniň 73-nji sanynda I.Belýaýewiň «Gyzykly golýazma» atly habary çap edilipdir. Habarda şeýle ýazylan: «Zakaspi oblastynda Garrygalanyň golaýynda türkmenleriň arasynda XVIII asyryň belli şahyry Magtymgulynyň öz eli bilen ýazan uly bir jiltlik golýazmasy saklanýar». Awtoryň ýazmagy boýunça şol golýazma her ýyl Aşgabada getirilýän ekeni. Bu golýazmanyň soňky ykbaly belli däl. Şahyryň awtografy hakyndaky maglumat golýazmalar hazynasynyň 1681-nji bukjasynda hem saklanýar. Şol bukjadaky maglumata görä, 1958-nji ýylda 75 ýaşly Rejep Muham ussa bu barada şeýle diýipdir: «Biziň atamyz pahyr kümüş ussasy bolup, hut Magtymgulynyň elinden çykan kitaby dynmazdan okardy».

Rejep Muham ussanyň aýtmagyna görä, onuň atasy «Magtymgulynyň öz kitabyny Ahalyň Miriş obasynda ussa Tagan diýen adamyň öýünde görüpdir. Rejep Muham ussanyň gürrüni eden golýazmasynyň Magtymgulynyň külliýaty bolmagy mümkin. Çünki şahyryň külliýatynyň bolandygy hakynda ýeterlik maglumat bar. Şahyryň bu eserler ýygyndysy hakynda Garrygala etrabynyň Çendir jülgesinde ýaşayan 51 ýaşly Ilaman Nury ogly 1940-njy ýylda şeýle maglumat beripdir: «Magtymgulynyň iň uly kitabyna «Külliýaty-Magtymguly» diýlerdi. Ol «Külliýaty-Magtymguly» Orazmämet işanlarda bolardy. Onuň ululygy adaty kitaplardan 2-3

esse uludyr. Ömrüniň köpüsini Hywada ýaşap geçiren, soňky ýyllarda Garrygala göçüp baran 70 ýaşly Toýly Jäjek ogly hem 1940-njy ýylda beren maglumatlarynda şahyryň «Külliýatynyň» bolandygyny tassyklaýar.¹ Şu wagta çenli gola salmak başartmaýan bu golýazma hakynda ilkinji maglumaty akademik Samoýlowiç metbugat arkaly edebiýatçylaryň dykgatyna ýetirýär. 1906-njy ýylda Marydan bir molla Magtymgulynyň «Külliýatyny» Mänede bir adamda saklanýan golýazmadan göçürip alandygyny Samoýlowiçe gürrüň beripdir. Şol mollanyň göçüren nusgasyny bolsa bir ärsary mollasy okamak üçin alyp gidipdir we gaýtaryp getirmändir.

Magtymgulynyň dürli sebäplere görä tapylmaýan ýa-da ýiten golýazmalary diňe şularymyka? Elbetde ýok. Bütin ömrüni poeziýanyň hyzmatynda geçiren Magtymgulynyň ähli döredijiliginiň häzirki bize mälim 700 töweregi şygyr bilen tamamlanmaýandygy belli.

Şular ýaly sebäplere görä, şahyryň zähmet çekip, zehin siňdirip döreden golýazmalarynyň gör näçesiniň ykbaly küle çökendir. Şeýlede bolsa, entek ilat arasynda şahyryň ylmy jemgyýetçilige nämälim golýazmalarynyň saklanýan bolmagy mümkin. Muny şahyryň awtografynyň 1904-nji ýylda hem ilat arasynda bolandygy, onuň «Külliýaty» hakyndaky maglumatlar hem tassyk edýär. Eger bu golýazmalary gola salmak başartsa, onda olaryň biçak uly ähmiýete eýe boljakdygy düşnüklidir. Ýokarda aýdylan maglumatlar şahyryň edebi mirasyny toplaýjylardan, edebiýatçy alymlardan bu ugurdaky gözleglerini zygyderli we her taraply dowam etdirmegi talap edýär. Diňe şeýle edilen ýagdaýynda, sorag-ideg netijesinde olaryň ýüze çykmagyna umyt bar.

Magtymgulynyň golýazmalaryny toplamakda we olary ylmy esasda öwrenmekde köp iş bitiren alymlaryň biri-de Samoýlowiçdir. Ol dosty Hojaly mollanyň we beýleki türkmen alymlarynyň üsti bilen Magtymgulynyň birnäçe golýazmalaryny ele salýar.

Kokantly mugallym Aşyraly Zahyrow Magtymgulynyň 279 sahypadan ybarat 209 goşguly bir golýazmasyny ele salýar. Maglumata görä, şol golýazmadaky käbir goşgularyň öňünde onuň döreýşi hakynda maglumat getirilipdir. Şol golýazma esasynda şahyryň

¹ TYA-nyň Milli golýazmalar institutunyň golýazmalar fondy, 809-njy bukja

şygyrlarynyň görkezgiji düzülýär we ol Orenburgda çykýan «Şura» atly žurnalda çap edilýär. Görkezgijiň göçürme nusgasy golýazmalar hazynasynyň 865-nji bukjasynda saklanýar.

Golýazmalary ylmy esasynda öwrenmekde, teswir ýazmakda türkmen alymlarynyň bitiren işleri aýratyn bellemäge mynasypdyr.

Magtymgulynyň golýazmalaryna teswir ýazmaga ilkinji girişen türkmen alymlarynyň biri hem akademik B.A.Garryýewdir. Ol şahyryň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň golýazmalar fondunda saklanýan 400a, 307, 281 belgili bukjalarda saklanýan diwanlaryny teswirleýär.

Filologiýa ylymlarynyň kandidaty E.Gajarowanyň «Magtymgulynyň Aşgabatda saklanýan diwanynyň golýazmalary» atly işinde şahyryň Golýazmalar institutynda saklanýan diwanlarynyň 29-sy teswirlenýär.

Filologiýa ylymlarynyň kandidaty G.Nazarowyň «Türki dilli golýazmalaryň katalogy» atly kitabynda, golýazmalar fondunda saklanýan türki dilli golýazmalaryň 215-si teswirlenipdir, şolardan 14-si Magtymgulynyň golýazmalarydyr.

Filologiýa ylymlarynyň kandidaty A.Mülkamanowyň «Magtymgulynyň neşir edilmedik şygyrlary» atly işinde hem şahyryň golýazmalar hazynasynda saklanýan käbir diwanlaryna teswir ýazylypdyr.

Bulardan başga-da Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Habarçy agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory Annagurban Aşyrowyň «Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri» atly 1984-nji ýylda neşir edilen eserinde, Aşgabatda, Daşkentde we Leningradda saklanýan Magtymgulynyň eserlerine degişli 269 sany golýazmanyň teswiri ýazylypdyr.

Magtymgulynyň golýazmalary dürli ýollar bilen Türkmenistanyň çäklerinden daşary hem ýaýrapdyr. Magtymgulynyň diwany Angliýa, Eýran, Owganystan, Russiýa, Wengriýa, Özbegistan, Täjigistan we Azerbaýjan ýaly birnäçe döwletleriň golýazma hazynalarynda gabat gelinýär.

RAHMAN ILMÄMMEDOW,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri*

MAGTYMGULYNYŇ SETIRLERINDE «EÝLE» KÖMEKÇI IŞLIGINIŇ ULANYLYŞY WE ONUŇ TARYHY KÖKLERI

Türkmen dilinde käbir hal-hereketler kömekçi işlikler arkaly beýan edilipdir. Türkmen dilindäki «*etmek*» kömekçi işligi türkmen diliniň gadymy ýazuw çeşmelerinde we nusgawy edebiyatymyza «*eýlemek*» görnüşinde hem ulanylypdyr. Doly işlik hem-de kömekçi işlik hökmünde ulanylan, emma ulanylyş çägi dar bolan «*eýlemek*» işligi irki döwürlerden bäri türkmen dilinde ýaşap gelýän kömekçi işlikdir. Käbir dilçiler «*etmek*» işligi bile parallel – birmeňzeş manyda ulanylan «*eýlemek*» işliginiň «*etmek*» kömekçi işliginiň deregine, ony gaýtalamakdan saklanmak üçin ulanylandygyny öňe sürýärler.

Häzirki wagtda edebi dilimizde ulanylmayan, emma şiwelerimizde ulanylýan we şygyr setirlerinde duş gelýän «*eýle-*» kömekçi işliginiň aslyýetinde «*edle-*» görnüşinde türkmen dilinde gadymy döwürlerden bäri bardygy, kömekçi işlik hökmünde ulanylmazyndan öň, irki döwürlerde doly işlik hökmünde ulanylandygy mälimdir. Magtymguly atamyzyň setirlerinde bolsa, ol esasan kömekçi işlik hökmünde ulanylypdyr. «*Eýle-*» kömekçi işliginiň taryhy köklerine ser salnanda onuň «*edle-*», «*ezle-*» görnüşlerinde hem ulanylandygy-na duşsa bolýar.

«*Eýle-*» kömekçi işliginiň gadymy görnüşi bolan «*edle-*» görnüşindäki ilkinji mysallar X asyra degişli hasaplanylýan we gadymy uýgur harplary bilen ýazylan «*Altyn ýaruk*» eserinde «*uu görüp edlemeser tydmasar*»¹ («*Göz ýumup gowy görmese, päsgel bolmasa*») görnüşinde duş gelýär. Bu ýerde edlemek – gowy görmek, eý görmek manysynda gelýär. Bu işlige beýleki uýgur tekstlerinde hem duş gelinýär: «*toňuz ýyl edlemişge*»² («*doňuz ýyly boýunça*

¹ Ceval Kaya, Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin, Ankara, TDK, 1994, 206 s.

² Wilgelm Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928, 6/5, 6 s.

yetiştirilmegi için»), «bagny edleb»¹ («bagny yetiştirip») mýsallarynda bolsa, edlemek – yetiştirmek manysynda ulanylypdyr.

Bu kömekçi işligi «Altyn ýaruk» eseriniň başga ýerlerinde «edler men tidimlig kyrymlyg ärser»² («çýdamly we güýçli bolsa, ony hyzmata alaryn») sözleminde «hyzmata almak» manysynda, «ýerig edleýu»³ («ýeri eýeläp») sözleminde «eýelemek» manysynda, «gutlarynga edleýu sanlaýu»⁴ («mukaddeslere hormat goýup») sözleminde «hormat-sylag goýmak» manysynda ulanylypdyr.

Bu söz oguz-orhon ýazuw ýädygärlüklerinde doly ýa-da kömekçi işlik hökmünde duş gelmeýär, emma «ed-», «edgu-» «edguti-» görnüşinde başga manylarda welin agzalaryr.⁵

Ilkibaşda «edle-» görnüşine eýe bolan bu kömekçi işlik «ezle» görnüşinde Ýusup Balasagunlynyň «Gut etgu bilig» («Bagtly ediji bilim»), Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugatit-türk» («Türki dilleriň diwany»), Ahmet Ýognaklynyň «Atabetul-hakaýyk» («Hakykatlar bosagasy») ýaly garahanlylar döwründe ýazylyan eserlerde aşakdaky manylarda duş gelýär:

1. Ýagsylyk, gowulyk etmek manysynda: «bagyrsak ol, ol gör kişiğe ezlese» («Merhemetli kişi başgalara hem ýagsylyk edýändir») «Gut etgu bilig»⁶.

2. Hormat-sylag goýmak manysynda: «elig urdy ilig meni ezledi» («hökümdar elini uzatdy we maňa sylag-hormat goýdy») «Gut etgu bilig»⁷; «Olar bir ikindini ezleşdi» («olar biri-birine hormat goýdular») «Diwany lugatit-türk».⁸

¹ Şol ýerde, 22/49, 29 s.

² Von Klaus Röhrborn, Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1994, 357 s.

³ Şol ýerde, 357 s.

⁴ Marcel Erdal, Old Turkic word formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II. Turcologica: 7, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1991, 435, 444 s.

⁵ Dilek Herkmen, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/12/2010, «Eyle-» yardımcı fiili, 238-249 s.

⁶ Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig (Fergana nüshası), Ankara, TDK, 1942, (3933) 284/6 s.

⁷ Şol ýerde, 1805, 139/3 s.

⁸ Besim Atalaý, Diwanü Lugatit-Türk tercümesi, Ankara, TDK, 1985-1986, I, 239 s.

3. Oňarmak, düzeltmek manysynda: «ezleldi neň» («zat düzel-di») «Diwany lugatit-türk».¹

4. Peýdalanmak manysynda: «gözi tog kişiler neňň ezlemez» («gözi dok kişiler seniň baýlygyňdan peýdalanmazlar») «Gut etgu bilig».²

5. Ekmek manysynda: «tiken ezlegen er üzüm biçmez» («tiken eken, üzüm ormaz») «Atabetul-hakaýyk».³

Umuman alanyňda, «ezle-» işligi garahanly türkmenler döwründe ýazylan eserlerde köp ulanylypdyr. Sebäbi garahanlylardan soň bu söz, esasan, «eýle-» görnüşinde ýazylyp başlanýar. Bu döwürden soňky horezm-oguz dilindäki Mahmyt Zamahşarynyň «Mukaddimetul-edep», Nasyreddin Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» atly eserlerinde şeýleräk gelýär:

1. Oňarmak, gowulamak manysynda: «Oňarasy geldi tam, eýlemek istedi tam» («Öý bejermek isledi») «Mukaddimetul-edep».⁴

2. Deri eýlemek: «Ol gün Ýunus pelas tonlu, kiýiz börlüg erdi, azakynda eýlenmedik eşek derisinden çarugy bar idi» («Ol gün Ýunus egninde donly, başynda keçeden bürük, aýagynda eýlenmedik eşek derisinden çarygy bardy»). «Kysasyl-enbiýa».⁵

Şeýle-de, bu söz kömekçi işlik hökmünde ilkinji gezek «Kysasyl-enbiýa» eserinde duş gelýär: güman eýle- (güman etmek).⁶

XIV asyra degişli «Irşadul-muluk wes-salatyn» («Hökümdarlara we soltanlara ýol görkeziji») eserinde bolsa «iýle-» görnüşinde kömekçi işlik hökmünde köp duş gelýär. Mysal üçin: afuw iýle-⁷(bagyşlamak), garamat iýle- (bergi bermek).⁸

XIII-XIV asyrlarda Müsürde ýaşap geçen Abu Haýýanyň «Kitabul-idrak» eserinde bolsa «eýle-»⁹ – eýlemek, etmek manylarynda gel-

¹ Şol ýerde, I, 86 s.

² Kutadgu bilig, şol ýerde, 2753, 204/8 s.

³ Reşit Rahmeti Arat, Edib Ahmed bin Mahmud Yükneci, Atebetü' l-Hakayık, Ankara, TDK, 2006, 70 s.

⁴ Mahmyt Zamahşary, Mukaddimetul-edeb, Şuşter nusgasy, 217/6 s.

⁵ Aysu Ata, Nasirü'd-dîn bin Burhanü'd-dîn Rabguzi, Qısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş - Metin - Dizin I-II, Ankara, TDK, 1997, 219 s.

⁶ Şol ýerde, 340 s.

⁷ Recep Toparlı, Irşadül-müluk ves-Selatın, Ankara, TDK, 1992, 423a-3.

⁸ Şol ýerde, 355b-2.

⁹ Abu Haýýan, Kitabul-idrak li lisanil-etrak, golýazma nusgasy, W8b-2.

ýär. Şeýle-de, bu söz doly işlikden başga-da, kömekçi işlik hökmünde hem ulanylýar: başly eýle (ýarala).¹

Maglumatlara görä, bu işlik gadymy ýazuw çeşmelerinde «*edle-ezle-eýle*» görnüşinde ýazylypdyr. Soňky döwürlerde, Magtymguly Pyragynyň şygrylarynda we Orta Aziýanyň edebi dili hasaplanylýan çagataý dilinde bolsa birinji bölegi arap-pars, kömekçi işligi bolsa «*eýle*-» işliginden emele gelen goşma işlikler bilen beýan edilipdir.

Magtymgulyynyň setirlerinde bolsa «*eýle*-» kömekçi işligi, esasan, etmek manysynda ulanylýar. Onuň gadymy türkmen dilindäki ulanylýan manylary wagtyň geçmegi bilen taryhyň gatlaryna siňip gidipdir. Bu döwürde kömekçi işlik hökmünde, köplenç, «*kyl*-» ulanylyp, «*eýle*-» seýrek ulanylýan kömekçi işlige öwürilipdir. «*Eýle*-» işligi bu döwürde, esasan, şygrylarda ulanylypdyr.

Magtymgulyda alynma sözler *et*, *kyl*, *eýle* kömekçi işlikleri bilen bile ulanylyp, işlige öwürilipdir. Şahyryň setirlerinde «*et*-» işligi bilen deň derejede «*eýle*-» işligi hem duş gelýär.

Pyragy diýr, derdime eýle sen, atam, nazar,
Erse gitdi ygtyýar, aldy kararym, Azadym.²

Şygyr sungatyna mahsus bolan sözlemdäki tertibiň üýtgemegi Magtymgulyynyň döredijiliginde, aýratyn-da, «*eýle*-» kömekçi işligi bilen ulanylanda gabat gelýär. Mysal üçin: *eýle nazar*, *eýledi weýran*, *eýle rozy*, *eýleseň tagat*.

Ýolukdy bir doly, degdi bir baran,
Birin ýurdy bile *eýledi weýran*.³

Ejiz bendelere, asy gullara,
Ýa Rep, Özün *eýler ozy* behişdiň.⁴

Ömrüň geçip baran ýazdyr bir sagat,
Ne bolar, bu ýazda *eýleseň tagat*.⁵

¹ Şol ýerde, W10b-1.

² Magtymguly, Eserler ýygyndysy, I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 37 s.

³ Şol ýerde, 49 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 173 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 421 s.

Görşümüz ýaly, bu mysallarda «*eýle-*» kömekçi işligi bile ulanylýan esasy sözüniň öňünden gelýär. Bu işligiň köp ulanylýan ýerleriniň biri hem arap-pars sözleri bilen bile gelmegidir. Mysal üçin, *jaý eýle, rehm eýle, mätäç eýle, keşt eýle*:

Ýagşy sözler *jaý eýleyir* dil içre,
Närse gaçsa, dura bilmez sil içre.¹

Seniň dek Kadyrdan dileg dilärin,
Rehm eýleyip, ýagmyr ýagdyr, Soltanym.²

Kadyr Jepbar, senden dilegim kändir,
Sen meni namarda *mätäç eýleme*.³

Basdy muhabbet nyşany,
Keşt eýledi çar köşäni.⁴

Kähallatlarda türkmen sözlerine-de kömekçi işlik hökmünde goşulyp gelýär. Mysal üçin: *azygyň eýle, daş eýle, yrak eýle*.

Sapar kylmak lazym, *azygyň eýle*,
Haýypdyr janyňa, çilim çekmegil.⁵

Namartlary *daş eýlegil* bu meýlis etrapydan,
Är ýigitler serhoş bolar, namart-zenan gerekmes.⁶

Söz manysyn bilmeseň,
Yrak eýlegil özüň.⁷

¹ Şol ýerde, 196 s.

² Şol ýerde, II jilt, 137 s.

³ Şol ýerde, 136 s.

⁴ Şol ýerde, 157 s.

⁵ Şol ýerde, 107 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 154 s.

⁷ Şol ýerde, 352 s.

Bu ýere çenli aýdylan mysallarda «*eýle-*» kömekçi işligiň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Emma «*eýle-*» işligi kä ýerde doly işlik manysynda hem gelýär. Mysal üçin:

Halkyň *eýlegeni* pygly ýamana,
Haýratdan ellerin tartsa gerekdir.¹

Umuman, Pyragynyň döredijiliginde «*eýle-*» kömekçi işliginiň aşakdaky manylarda gelýändigini hem görmek mümkin:

1. Berdi manysynda:

Jem bolup, erenler pata *eýledi*,
Iliňe bağş *eýläp* ötgül, Pyragy.²

Muny Ysrapyla perman *eýlegeý*,
Ysrapyl hem şol dem suruny urgaý.³

Ol pygamberi gördi,
Salam *eýledi*, *eý*, *ýar*.⁴

Nägehän ýetse ajal bermes oňa bir dem aman,
Bu şirinjan ajšygydan kylgaý sen ahy-pygan,
Maly-mülküň *eýlemes* bähbit ol dem bigüman.⁵

2. Hasaplamak manysynda:

Dostlarym, duşman biliň, älemde bir bardyr çilim,
Eýle mah bu *peýlemän*, birgareti-jandyr çilim.⁶

¹ Şol ýerde, II jilt, 371 s.

² Şol ýerde, II jilt, 375 s.

³ Şol ýerde, 372 s.

⁴ Şol ýerde, 356 s.

⁵ Şol ýerde, 287 s.

⁶ Şol ýerde, 103 s.

Mert ählini görse gözüm, ne armany bar onuň,
Mert ähliniň soltanyny men Çowdur han *eýledim*.¹

3. Ýaratmak manysynda:

Ne ýerden kyldy Hak adamyň başyn?
Ne menzil häkinden *eýledi* dişin?
Ne ýerden *eýledi* bu köňül hoşun?
Ussat bolsaň, bize mundan habar ber.²

Birge berdi maly-mülki, sahyby-nygmatlary,
Birni hary-zary kyldy, birni haýwan *eýledi*.³

«Hi» hamdyn ýat edip, hökmile kimni *eýledi*,
«Hy» Huda men-men diýdi, ikijahany *eýledi*.⁴

4. Aýtmak manysynda:

Köňül gözgüsine ýaryň adyny,
Hekaýat *eýleýip*, ýazmaly boldum.⁵

5. Dilemek manysynda:

Bende men, barara gaýry ýerim ýok,
Istegim Özünden *eýlemäýinmi*?⁶

Jemläp aýdanymyzda, «*eýle-*» işliginiň «*edle-*» görnüşi X asyryň ýazuw çeşmeleri bolan «Altyn ýaruk» we uýgur harply tekstlerde duş gelýär. Ol garahanly türkmenleri döwründe «*eze-*» görnüşine *eýe* bolýar we diňe doly işlik hökmünde ulanylypdyr. Kömekçi işlik

¹ Şol ýerde, I jilt, 66 s.

² Şol ýerde, II jilt, 112 s.

³ Şol ýerde, 240 s.

⁴ Şol ýerde, 272 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 204 s.

⁶ Şol ýerde, 484 s.

hökmünde bolsa ilkinji gezek «Kysasyl-enbiýa» eserinde ulanylma-
ga başlaýar. Bu işlik çagataý döwrüniň edebiýatynda, şeýle-de Kiçi
Aziýa edebiýatynda iň köp ulanylan kömekçi işlik hasap edilýär.
Magtymgulynyň setirlerinde arap-pars sözleri bilen bir hatarda türk-
men sözleri bilen hem bile ulanylypdyr.

Häzirki türkmen dilinde bolsa örän seýrek ulanylyp, diňe
sygyrlarda, şeýle-de nusgawy tekstlerde we halkyň dilinde giňden
ulanylýar. «Eýle-» işligi özüniň barlyk formasyny «et-» kömekçi
işligi görnüşinde dowam etdirýär we ol türkmen dilinden başga-da,
beýleki türki halklaryň dilinde hem saklanylyp galypdyr.

OGULBÄBEK AMANDURDYÝEWA,

*TYA-nyň Magtymguly adyndaky
Dil we edebiyat institutynyň doktoranty*

BEÝIK ŞAHYRYŇ ŞYGRYÝETINDE GUŞLARYŇ KEŞBI

Gymmatly edebi baýlyklarymyzy, çeper mirasymyzy halka gaýtaryp bermek, watançylyk, adamy söýmek Hormatly Prezidentimiziň taglymatynyň esasynda durýar. Bu edebi mirasymyza dogry nukdaý nazardan seretmäge, türkmeniň taryhy kökünü yzarlamaga mümkinçilik döredýär.

Magtymgulynyň döredijiliginde guşlaryň çeper keşbini içgin öwreneniňde, şygryýetiň syrly dünýäsine aralaşýarsyň. Şol şygryýetde sözüň öz asyl manysynda hem-de simwoliki manyda gelmegi bu temanyň çylşyrymlaşmagyna getirýär. Romantiki stil egerip simwollaşan guş keşpleri obýektiwligini, hakykylygyny ýitirip, şahyryň çeperleşdiren, obrazlaşdyran keşbine öwrülýär.

Däbe öwrülen çeperçilik serişdeleriniň ulanylmagy bilen ruhy ahwalat, şahyryň öňe sürýän pikiri guşuň keşbiniň üsti bilen açylýar. Şahyr öz duýgusyny, ruhy ahwalyny guşlar bilen söhbetleşmek arkaly açýar, ýagny guşlaryň çeper keşbi adamyň ruhy ahwalyna boýun egdirilip, ynsan dünýäsini açyp görkezýän çeper keşpleri emele getirýär. Magtymgulynyň döredijiliginde guşlaryň keşbiniň işlenişine üns bereniňde, olary toparlara bölmek bolar: 1. Romantiki stildäki simwoliki guş keşpleri; 2. Realistik häsiýetde tebigy gözelliginde wasp edilýän guş keşpleri; 3. Zenan keşbini, şeýle hem adam durmuşyny guşlara meňzedip, meňzetme, deňşdirme usulynda suratlandyrylýan guş keşpleri.

Magtymgulynyň çeper pikirlenmesiniň çylşyrymlylygyna düşünmek, çeper keşpleriniň düýp aýratynlygyna, hakyky manysyna akyl ýetirmek esasy mesele bolup durýar. Şahyryň «Näme sen» goşgusynda:

Asla Seni görmemişem, dildarym,
Gumrumy Sen, bilbilmi Sen, näme Sen?¹ –

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 130 s.

diýen setirlerde ylahy yşk, Allanyň keşbi dogrusynda gürrüň gi-dýär. Bu goşgudaky Aý, Gün, ýel, pelek, gije-gündiz ýaly düşünjeler Haka ýetmegiň ýollary bilen baglanyşykly düşünjelerdir. Guş keşbi şahyryň döredijiliginde giň manyly keşpleriň biridir. «Gördüňmi» goşgusynda:

Anka sypat turup, «hüw!» diýp galkan guş,
Gijesi tirikdir, gündizi bihuş,
Redaly, jindeli, egni hyrka puş,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi,¹

«Jan içinde» goşgusynda:
Aşyk aýdar: «Illalla!»
Garynja «Alhamdilulla!»
Leglek diýr: «Kulhuwalla!»
Hannan-Mennan içinde.

Turaç dili senada,
Ördek dili dogada² –

ýaly setirlerinde guş Hakyň wysalyňa ýetmek arzuwynda saýraýan jandar bolup göz önüne gelýär. Bu Misgingylyjyň:

Bilbiller saýraşar, gunça-güllerde,
Hakyň zikri hem senasy dillerde –

diýen setirlerinde-de beýan edilýär. Bu setirler Magtymgulynyň «Dilim guş dilidir, suratym – ynsan»³ diýen setiriniň düýp manysyna düşünmäge kömek edýär. Şahyryň:

Bikär goýma ömür tagty,
Oýandysak uýmuş bagty,
Doga kylyp säher wagty,
Nalyş kyslam guşlar bile⁴

¹ Şol ýerde, II jilt, 129 s.

² Şol ýerde, II jilt, 359-360 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 441 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 253s.

şeýle hem:

Ýerden çykan agaçlar,
Dili senaly guşlar,
Suhan söýen derwüşler
Döwrandadyr-döwrand¹ –

diýen setirlerindäki sopusylyk ýolunyň syrly dünýäsine ykbalyny bagyş edip, bu dünýädäki ömrüni diňe Hakyň wysalyňa ýetmegiň arzuwynda ýaşan derwüşler bilen dili senaly guşlaryň bile getirilmegi Magtymgulynyň guş dili baradaky filosofiki pikirlerden daşda dældigine şaýatlyk edýär. Guşlaryň özboluşly syrly diliniň bardygy baradaky pikir edebiyatda XVIII asyrdan öňki döwürlerde-de dowam edip gelýär. Bu barada Ibn Sina «Guşlar hakynda» atly filosofik allegorik traktaty goşgy bilen ýazyşdyr. Ferideddin Attaryň «Mantyk at-taýr» («Guşlaryň söhbeti») poemasynda jogap edip ýazan Nowaýynyň «lisan at-taýr» («Guş dili») poemasynda guşlaryň keşbiniň üsti bilen ynsan durmuşy, sopusylyk ýolunyň mäkäm duralgalary baradaky çuň pikirler orta atylýar. Gündogarşynas alym Ý. E. Bertelsiň «Nowaýy we Attar» atly makalasynda berilýän maglumatlardan (Mir-ali-şir.1928ý. 74s.) mälim bolşy ýaly, Nowaýy ýaşynyň soňunda saglyk ýagdaýy ýaramazlaşan döwründe çagalygynda Ferideddin Attaryň «Mantyk at-taýr» («Guşlaryň söhbeti») poemasy okandygyny ýatlaýar. Ol ýarym asyr öň eden arzuwuny amala aşyrmak niýeti bilen ýarawsyzlykdan ýaña elindäki perony zordan işletmegi başaryan ýagdaýynda «Guş dili» poemasy ýazýar. Bu pikiri Bertels şahyryň galdyran maglumatlaryna esaslanyp aýtmak bilen, ýokarda ady agzalan makalada Nowaýy bilen Attaryň eserindäki pikir baglanyşygyny ylmyderňew edýär. Alyşir Nowaýynyň öz poemasyň Attaryň «Mantyk at-taýr» eseri bilen baglanyşygy baradaky ýüze çykýan soraga hut Nowaýynyň özi «lisan at-taýr» eseriniň ahyrynda eseri ýazmagynyň sebäbi, şeýle hem çagalyk ýyllarynyň durmuş sahypalary barada anyk maglumatlar berýär. «Guşlaryň söhbeti» we «Guş dili» eserlerindäki hüthüt, semender, symrug, kaknus, anka, humaý, bilbil ýaly guşlaryň keşbi Magtymgulynyň döredijiliginde-de öz beýanyny tapýar. Ede-

¹ Şol ýerde, I jilt, 277 s.

biýatda serwi, sünbül, çynar, gül, bilbil, garga, zag, garlawaç ýaly gahrymanlaryň hakykylygyndan daşlaşdyrylan däpleşen häsiýetleri bar.

Gündogar edebiyatynda orta asyrlardan bäri tebigaty adam dilinde gürläp, şeýle hem tebigatdaky zatlary adam diline düşünýän edip, biri-biri bilen jedelleşdirip, eser ýazmak däbi dowam edipdir. Bu döp XVIII-XIX asyr şahyrlarynyň döredijiliginde-de dowam edýär. Şol eserlerde guşlar, haýwanlar, ösümlükler, ir-iýmişler we ş.m. öz aralarynda jedelleşip, allegorik keşbiň üsti bilen bütin barlyga bolan filosofik garaýyşlar, şeýle hem, adam häsiýetleri we onuň dünýägaraýyşy barada çuň pikirler aýdylýar. Nowaýynyň «Guş dili» eserinde hem waka guşlaryň özara jedelinden başlanýar. Eseriň gysgaça manysynda dürli guşlar bir ýere üýşýärler. Olaryň derejeleri, mertebeleri, oturmaly orunlary barada öz aralarynda jedel döreýär. Garga bilbilniň, gaz bürgüdiň ornunda oturýar. Şonda olar: «Biziň adyl patyşamyz bolsa, beýle adalatsyzlyk bolmazdy» diýen pikire gelýärler. Hüthüt (hüýpüpik) atly guş teklip edip, şeýle patyşanyň symrug bolup biljekdigini mälim edýär. Hüthütiň ýol görkezmeginde guşlaryň ählisi symrug guşuň gözlegine çykýarlar. Poemada mälim edilişine görä, olar ýedi sany kynçylykly jülgeden geçmeli bolýarlar. Poemada:

«Ýedi jülgeň egrem-bugram ýoly kän,
Şolary bir-birden eýläýin beýan.

Ilki jülge gözleg jülgesi bolar,
Gudratyn görkezip, soň ýola salar.

Yşk jülgesi çykar onsoň öňünden,
Köydürer zat goýman jan-u teniňden.

Köydüren soň yşga jan-u teniňni,
Magrypet jülgesi garşylar seni.

Soň görersiň Biperwaýlyk jülgesin,
Oň ýanynda hiçdir asman-u zemin.

Ýalňyzlyk jülgesi ýene bir menzil,
Maksatly ýoluňda galarsyň ýalňyz.
Ondan geçseň Başagaýlyk jülgesi
Apatlary bilen garşylar seni.

Şol jülgeleň baryn ötersiň weli,
Terkilik jülgesi tamamlar ýoly»¹ –

diýip aýdylyşy ýaly, geçilmeli ýol gözleg jülgesi, yşk jülgesi, magrypet jülgesi, biperwaýlyk jülgesi, ýalňyzlyk jülgesi, başagaýlyk jülgesi, terkilik jülgesinden ybarat. Guşlar ýadawlykdan, umytdan düşseler-de, hüthüt rowaýatlar, gürrüňler aýdyp, olaryň ýoluny dowam etdirmegine goldaw berýär. Ýedinji jülgeden soň symruga duşjakdyklaryna olary ynandyrýar. Guşlaryň köp bölegi ýedinji jülgä ýetmegi başarmaýarlar. Diňe otuz sany guş ýedinji jülgäni geçmegi başaryp, hüthütden symrugy görkezmegini talap edenlerinde, ol symrugyň diri galan otuz guşuň özleridigini aýdýar. Pars dilinde «si murg» otuz guş diýmegi aňladýar. Nowaýynyň bu poemasyndaky guşlaryň keşbi allegoriki keşpdur. Bu ýerde guşlaryňky ýaly adamlaryň hem öz maksatlaryna ýetmek üçin barýan ýollarynda kynçylyklary ýeňmeginiň, umytnamalarynyň zerurdygy, şeýle hem olaryň ornunyň, mertebesiniň kynçylygy ýeňip bilmegi bilen kesgitlenýändigini aýdylýar. Sopusçylyk edebiýatynyň görnükli wekili Ferideddin Attaryň döredijiliginden gözbaş alýan Nowaýynyň «Guş dili» poemasynda hem sopuçylykda sopynyň Alla gowuşmak üçin geçmeli makam, duralgalaryny geçenden soň, Hakykata ýetip, Alla gowuşýandygy baradaky pikir beýan edilmek arkaly guşlaryň keşbiniň üsti bilen Mansur Hallajyň «Enel-hak» teoriýasyna eýerýän sopuçylyk pelsepesini beýan edýär. Allanyň tebigatdan daşardaky zat däl-de, «Alla adamyň ýüreginde» diýen pikiri allegorik keşpleriň üsti bilen beýan edýär. Magtymguly «Näme sen?» goşgusynda hem Attaryň we Nowaýynyň ideýalaryny dowam etdirýär. Magtymguly «Jan içinde» goşgusynda tebigatdaky janly-jandarlaryň dünýäsine içgin aralaşmak bilen:

¹ Nowaýy. «Guş dili». «Edebiýat we sungat» gazetini. 24.11.1995 ý.

Pikir kyldym ýer-gögi
Akylsyz jan içinde¹ –

diýip, çuňňur filosofiki pikirine başlaýar. «Jan içinde» goşgusynda ünsüni çekýän zat: häsiýetlendirme berilýän jandarlaryň sany otuza ýetirilipdir. Olardan ýigrimi biri guşdur. Nowaýynyň «Guş dili» poemasynda diňe guşlar gatnaşýan bolsa, Magtymgulynyň «Jan içinde» goşgusynda guşlardan başga mör-möjekler we haýwanlar hem gatnaşýar. Guşlardan: kepderi, bilbil, garlawaç, leglek, anka, hüthüt, bezgek, durna, baýguş, laçyn, turaç, ördek, gaz, gumry, tawus, kaknus, totuguş, torgaý, gögeýin, ýarganat; haýwanlardan: keyik, gurt, at, ýaby, eşek, sygyr, düýe goşgynyň baş gahrymanlary bolup, olaryň her biriniň gylyk-häsiýetleri, ýaşayyş şertleri barada şahyryň synçylyk bilen beýan edýän suratlandyrmasy bar. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde umumy Gündogar poeziýasynyň obrazlar ulgamyna mahsus mistiki guşlaryň çeper keşbiniň beýanyny görmek bolýar. Agzalan goşgynyň:

Anka aýdar: «Ýolçyýam»,
Hüthüt aýdar: «Ilçiyem,
Süleýmana sawçyýam,
Ýalan-jahan içinde»² –

setirlerindäki Anka hemme guşlaryň dilini bilýän, gijelerine Allanyň yşkynda gezip, gündizlerine bihuş ýagdaýda bolýan mifiki-hyýaly guşuň keşbidir. Nowaýynyň «Guş dili» poemasynda bu guşuň Kap dagynyň depesinde ýaşayandygy aýdylýar.³ Magtymgulynyň agzalan goşgusyndaky:

Gumrular owaz bilen,
Tawus işi nüz bilen,
Kaknus guş müň saz bilen,
Şol Hindistan içinde⁴ –

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 358 s.

² Şol ýerde, II jilt, 359 s.

³ Nowaýy. Saýlanan eserler. T.8.Daşkent.1970. 17 s.

⁴ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 360 s.

diýen setirlerindäki Kaknus guşuň owazynyň ilkinji sazynyň döremegine sebäp bolandygy barada aýdylýan rowaýat tutuş Gündogar edebiýatyna ýaýrandyr. Ý. E. Bertels «Nowaýy we Attar» atly makalasynda «Guş dili» we «Guşlaryň söhbeti» eserleriniň ikisinde-de Kaknus guşuň ýurdunyň Hindistan diýip aýdylýandygyny aýtmak bilen «Kaknus baradaky rowaýat Feniks guşy hakdaky mifni elementlerini özünde jemleýär. Kaknus özüni otda ýakyp, onuň külünden täze bir Kaknus guşy döreyär»¹ diýip ýazýar. Oduň içinde ýaşap, onuň külünden şol guşuň täze bir nesli döreyändigini barada aýdylýan guşuň ýene bir ady Semenderdir. Bu barada Nowaýynyň «Guş dili» poemasynda:

Öňýeten paý almaz yşkyň näzinden,
Semender deý tutaşmasaň özünden.

Baky galandarlyk-yşkyň ygrary,
Bir Semender ýeňer ol ataş-nary² –

diýip ýazsa, Magtymguly «Galandar bile» goşgusynda:

Çekdigim naladyr, ýüregim gamkeş,
Höregim ataşdyr Semender bile³ –

diýip, Semender baradaky mif bilen tanyşdygyny beýan edýär. Bu temada Magtymgulyň «Gökje kepderi» goşgusy hem mysal getirmek bolar. Ýokary çeperçilik bilen ýazylan bu goşgynyň mazmunynda: Hezreti Aly metjitde ähli sahabalary daşyna üýşürüp, kitap okap otyrka, howsalaly ýagdaýda bir gökje kepderi gelip, tagzym bilen salamlaşyp, özüniň gününe şükürlü bolup iým gözläp, höwürtgensindäki baş çagasyny eklemegiň aladasy bilen ýaşap ýören mahaly, laçynyň howadan hüjüm edip, janyňy aljak bolandygyny aýdyp, Hezreti Alynyň özüni halas etmegini soranda, Aly goluny uzadyp, kepderini ýeňine salýar. Şol wagt hem laçyn peýda bolup, özüniň üç günläp açdygyny aýdyp, awuny bermegini soraýar. Aly oňa:

¹ Mir-Ali-Şir.L., 1928, 74 s.

² Nowaýy.Guş dili // «Edebiýat we sungat» gazetini. 24.11.1995 ý.

³ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 440 s.

«Eý, laçyn, men Haýdaram,
Sahyby-lutpy-kerem,
Öz budumdan et berem,
Sen dileme kepderi!» –

diýip, hanjar bilen öz budundan et kesip bermäge taýýar bolanda:

«Laçyn saýmaňlar meni,
Kepder diýmäňler ony,
Synamak üçin seni
Gelipdik siziň sary»¹ –

diýip, laçyn bilen kepderi uçup gidýär. Bu goşguda rehimdarlyk, ejize howandar bolmak, sahylyk, adamkärçilik ýaly pikirler öňe sürülýär. Kepderiniň keşbi nusgawy edebiýatda asudalygyň, abadançylygyň, ýagşylygyň, hormatlylygyň, wepaly dostlugyň mysalynda getirilýär. Şahyryň «Jan içinde»² goşgusynda hem ilki guşlar baradaky sözüni asmanda ganat ýaýyp, topar bolup erkana uçýan kepderiden başlap:

Ýaýylar ganat-perler,
Hup açylar depderler,
Bölek-bölek kepderler,
«Hüw!» diýr hormat içinde –

diýip, guşlar barada gürrüňini dowam etdirýär. «Gökje kepderi» goşgusynda laçyn jan almaga gelen guşuň keşbinde suratlandyrylan bolsa, «Jan içinde» goşgusynda hem laçynyň keşbine üns berseň:

Laçyn aýdar: «Joşumdan,
Mest boldum öz huşumdan –

diýip, özünden göwni hoş, men-menlikli häsiýetde suratlandyrylýar. Magtymgulynyň «Jan içinde» goşgusynda guşuň, haýwanyň öz di-

¹ Şol ýerde, II jilt, 342-342 s.

² Şol ýerde, II jilt, 358 s.

linden durmuşy beýan edilýär. Örän çeperçilik bilen ýazylan setirlerde dürli haýwanlaryň özboluşly häsiýetleri, tebigatda özlerini alyp barylary çeper suratlandyrylýar:

Musyja diýr: «Gider men,
Geldim, bildim – öter men,
Üç agaçny çatar men,
Guzlap, weýran içinde» –

diýen setirlerde musyjanyň, ýagny gögerçin atly guşuň üç agajy çatyp ýumurtgalayandygy aýdylsa,

Ýarasa aýdar: «Ýa, Möwla!
Saldyň meni bu ýola,
Berme, Aý, Güne, ýele,
Sakla pynhan içinde!» –

diýip, ýarganatyň dilinden aýdylýan setirlerde onuň Aý-Günden, ýelden, ýagtylykdan bukulyp ýaşayan haýwanydygy barada maglumat almak bolýar. Şahyr bilibiliň sözi arkaly onuň gözelligiň, gülzarlygynyň, bagy-bossanlygynyň aşygydygyny:

Gülzar üçin aşygam,
Bag-y bossan içinde –

diýen setirlerde beýan edýär.

Magtymgulynyň her bir setiriniň, her bir bendiniň aňyrsynda dünýä meşhur bolan ýordumlaryň ýatandygyny görmek bolýar. Bu bolsa şahyryň giň dünýägaraýyşly syrly döredijiligine aralaşyp, her bir setire giňişleýin düşündiriş bermäge mümkinçilik berýär. Magtymgulynyň eserleri öwrenilende, onuň özünden öňki edebiýaty, taryhy nähili özleşdirenligi aýdyňlaşýar. Bu onuň umman ýaly giň dünýägaraýşyndan habar berýär. Şahyryň gündogar halklarynyň edebi nusgalaryny, halk döredijiligini özleşdiredigi-de goşgy setirlerinde aýdyň şöhlelenýär. Gündogar halklarynda giň ýaýran dattanlar, ro-

waýatlar, hekaýatlar şahyryň goşgularynda köp duşýar. «Bilmezmiň» goşgusynda:

Hüthüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym,
Bag içinde Bylkysyň saçyn açyp gördüгим,
Süleýmanyň tagtyndan sözläp habar berdigim,
Guş gonsun diýp başyma bilbil heňin gurdugym,
Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?¹ –

diýen setirlerde Süleýman pygamber bilen Bylkys baradaky dünýä edebiyatyna giňden ýaýran, Gurhanyň 27-nji süresinde beýan edilýän Dawut pygamberiň oğly Süleýman pygamber bilen Ýemen patyşasy Bylkysyň arasynda ilçi bolan guş Hüthüt barada aýdylýar. Nowaýynyň «Guş dili» eserinde hem Hüthüt ähli guşy symrugyň gözlegine ugrukdyrýan esasy gahryman bolup çykyş edýär.

Tebigatda şol bir guşlar maşgalasyna degişli bolsa-da, simwoliki guş keşpleri özboluşly aýratynlygy, häsiýetleri bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, bilbilniň keşbi magşugyň keşbinde söýgi lirikasynyň baş gahrymany bolsa, humaý bagt guşy hasaplanýar. Bürgüt mertligiň, gaýratlylygyň keşbinde orta çyksa, baýguş ýekeligiň, ýalňyzlygyň, kepderi parahatçylygyň simwolydyr. Şeýle hem, garga-zag, hekek özüne garaşylmaýan gahrymanlardyr. Bu barada Magtymguly «Guş bolar» goşgusynda:

Algyr şunkar, laçyn awda mälimdir,
Garga, hekek, ýelbe – bary guş bolar² –

diýip ýazýar. Şeýle-de:

Harazban goluna düşse algyr baz
Ganatdan aýyrar, gadryn näbilsin³ –

¹ Şol ýerde, II jilt, 301s.

² Şol ýerde, I jilt, 438 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 477s.

diýip, aw guşlaryna seretmekligiň özboluşly aýratynlygynyň bardygyny aýtmak bilen ony adam durmuşy bilen deňeşdirýär. Şahyryň:

Garga ýiter baz, balaman jeňinde,
Görne bilmez ol meýdanyň deňinde,
Aç garyçgaý, algyr laçyn öňünde
Müň ýygylsyn, ördek nedir, gaz nedir¹ –

diýen setirlerde-de guşlaryň keşbi adamlaryň häsiýetlerini görkezmek maksady bilen getirilse-de, tebigatdaky guşlar öz bolşunda, öz häsiýetinde suratlandyrylýar. Şahyryň:

Bir käkilik aldyrsa zürbe balasyn,
Saýraý-saýraý, gözlemeýen bolarmy?
Bir bilbil ýitirse gyzyl lälesin,
Hasratyndan sözlemeýen bolarmy?² –

setirlerinde şahyryň öz ogly Ybraýymyň aradan çykanlygyna içki hasraty ýüze çykarylýan hem bolsa, tebigat kanuny öz bolşunda suratlandyrylýar. Şahyr çeperçilik tärini deňeşdirme usulda ýüze çykarýar. Guşlaryň öz perzendinden aýra düşende, nähili ýagdaýa düşjekdigini beýan edip, ynsan ykbaly bilen deňeşdirýär. «Ýagmyr ýagdyr soltany» goşgusynda:

Bilbiller mest bolsun, älem aýylsyn,
Gaýgylyar dep bolsun, gamlar sowulsyn³ –

setirinde bilbilniň keşbi realistik häsiýetde, tebigat gözelliginde wasp edilýär.

Magtymgulynyň döredijiliginde zenan gözelligi wasp edilende, onuň häsiýetleri we hereketleri dürli guşlara meňzedilip beýan edilýär. «Meňzär hökümlü» goşgusyndaky:

¹ Şol ýerde, I jilt, 451 s.

² Şol ýerde, I jilt, 476 s.

³ Şol ýerde, II jilt, 137 s.

Humay oturyşly, laçyn turuşly,
Kebuter topukly, maral görüşli,
Täze hilal gaşly, merwerit dişli,
Tawus guş zynatly, Dawut towuşly,
Tezerw şiweli, käkilik ýörişli,
Tugun guş timarly, tarlan bakymly¹ –

setirlerini muňa mysal etmek bolar. Şahyryň döredijiligine ser salanyňda, gelin-gyzlaryň waspyny edýän setirlerde şeýle mysallaryň sanyny köpeltmek bolar. Beýik söz ussady Magtymgulynyň döredijiligini okanyňda, söz sungaty, çeper suratlandyрма ussatlygy, meňzermeleri, deňşdirmeleri inçelik, nepislik bilen beýan etmegi ünsüňi çekýär. Şahyryň çeper oýlanmasynyň ýokary belentligi, pähim-paýhasy, dünýägaraýşynyň kämilligi, ýiti synçylygy sazlaşyp, döredijilik ussatlygyny ýüze çykarýar. Onuň tebigat gözelligini, adam keşbini şahyrana söz sungaty bilen şekillendirýän sygryýeti hiç haçan könelmän, ýyllar, ýüzýyllyklar geçdigiçe, göz gamaşdyryjy ke-ramatly şugla öwrülýär.

¹ Şol ýerde, I jilt, 227s.

*M. AMANSÄHEDOW,
Filologiýa ylymlarynyň doktory*

MAGTYMGULY MEKDEBI

Beýik şahsyýetler öz akyl-paýhasy, ylym-bilimi, görüm-görel-desi, durmuş ýörelgesi... bilen mekdep döredýärler. Ol mekdepleriň hersi özboluşly, biri beýlekisini gaýtalamaýar. Olar özboluşlydygy üçin mekdepdir. Biziň gürrüňini edýän mekdebimiz häli-şindi döräp durmaýar. Ol bir halkyň taryhynda örän seýrek hadysa. **Bu mekdepde tutuş halk okaýar.** Mekdebiň ömri halkyň ýaşayyş ömrüniň uzaklygyna barabar. Halkyň ýaşayyş ömri ol mekdebiň ömrüniň uzaklygyna barabar. Şeýle mekdebe eýe halk, şeýle mekdebi döreden şahsyýet beýikdir, bagtlydyr. Türkmen halky şeýle mekdebe eýe halk. Turkmeniň beýik ogly Magtymguly şol mekdebi döreden şahsyýet. Şeýlelikde, biz Magtymguly mekdebi barada söhbet edýäris. Magtymguly mekdebiniň sapaklary edil dünýäniň, durmuşyň özi ýaly gabaraly, ýaýrawly, çuňňur, elýetmez belentlikdedir, düşnüklidir, çylşyrymlydyr. Magtymguly mekdebiniň adaty mekdeplerden tapawudy onda tutuş halk okaýar.

Mekdep boljak bolsa, onuň mugallymy, ol mugallymyň okadýan sapaklary hökman bolýmaly.

Ykbalymy ýokary mekdepde mugallymçylyk kärine baglanym üçin sapak berýän mugallymyň hut öz şahsyýetine uly hyzmatyň degişlidigine ymykly göz ýetirdim. Şahsyýetligiň, kämilligiň, asylha, ýaşayyşyň, durmuşyň ilkinji ädimleri öýkünmekden başlanýar. Çaga dünýä inenden öýkünip dil açýar, öýkünip ýorjen-ýorjen bolýar.

Eýsem, öýkünilmeli, öwrenilmeli Magtymguly mekdebiniň mugallymy we ol mekdebiň sapaklary barada nämeler aýdyp bolar?! Bu soragyň jogabyny doly we dogry bermek başartmaz diýip pikir edýäris. Ýöne synanyşmak bolar.

Magtymguly mekdebi arassa ylmy mekdep däl.

Magtymguly mekdebi arassa syýasatçynyň mekdebi däl.

Magtymguly mekdebi şahyryň mekdebi. Şahyryň mekdebinde bolsa ylym-da, syýasat-da... ýeterlik.

Magtymguly mekdebiniň mugallymy Magtymgulynyň şahyrana

şahsyýeti. Eýsem, real şahsyýet bilen şahyryň şahsyýetiniň arasynda nähili tapawut bar. Aslynda şahyрана şahsyýet kim?

«Aslynda, şahyрана şahsyýet termini ylmy dolanşykda häli-şindi ulanylmaýar. Ýek-tük gabat gelyän ýagdaýynda-da termin hökmünde – belli bir garaýyş, pozisiýa, konsepsiýa hökmünde däl-de, delillendirilmedik, düşündirilmedik aňlatma hökmünde gabatlaşýar we hereketsiz ýaşaýar.

Şahyрана şahsyýet bu şahyryň tutuş döredijiliginde bitewi häsiýet, tip, şahsyýet hökmünde göz önümize gelyän şahyryň sypatydyr.

Biz Magtymgulynyň terjimehalyna ilik-düwme belet däl. Durmuş obrazynyň köp taraplary biziň üçin garaňky. Magtymguly adam hökmünde gaharjaňmy, gyzmamy, şadyýanmy, gamlymy, degişgenmi, tutukmy, gysgançmy, öýkelekmi... garaz, adama mahsus hüý-häsiýetleri, edim-gylymlary biz üçin bütinleý nätanys. Sebäbi ol barada hiç hili maglumat saklanmandyr.

Ýöne hiç hili maglumat, taryhy ýazgylar, döwürdeşleriniň şaýatnamalary galmadygam bolsa, biz Magtymgula örän belet. Onuň paýhasy, adamkärçiligi, ahlak garaýyşlary, gözýetimi, ynsanperwerligi biziň göz önümizde bitewi janlanýar. Ýöne bu Magtymgulynyň taryhy, terjimehal şahsyýeti däl. Ol şahyryň tutuş döredijiliginde bitewileşen şahsyýeti. Has anyklap aýtsak, şahyryň şahyрана şahsyýetidir. Şahyрана şahsyýet terjimehal, taryhy şahsyýetden düýpli tapawutlydyr. Ol duýgynyň önümi hökmünde bitewileşendir. Ol aşa owadandyr, parasatlydyr, watançydyr, ahlaklydyr, sahatlydyr». (M.Amansähedow, Lirikada şahyрана şahsyýet. Aşgabat, «Ylym», 1995. 11-nji sahypa).

Hemme kişä şahsyýet bolmak bagty miýesser etmändir. Edil sonuň ýaly eline galam alan, her goşgy ýazan goşguçynyň liriki gahrymany şahyрана şahsyýet derejesine göterilip bilmändir. Şahyрана şahsyýetiň öz ýüzi, öz sözi bolmalydyr. Beýikligi başgalara meňzemeýänligi bilen tanalmalydyr.

A, beýik şahyрана şahsyýet, beýik şahsyýetleriň seýrek bolşy ýaly seýrekdir. Ana, Magtymgulynyň tutuş döredijiliginiň jemin-den bitewileşen şahyрана şahsyýeti beýik şahyрана şahsyýetdir. Ol tutuş bir halkyň hüý-häsiýetiniň, edim-gylymynyň, däp-dessurynyň,

arzuw-isleginiň hakykata çeper akyl ýetiriş derejesiniň ölçeg birli-
gidir.

Magtymguly mekdebiniň hem-de onuň mugallymy şahyрана şahsyýetiň sapaklary barada gürrüň ilkinji nobatda millilik mesele-
si bilen baglanyşyklydyr. Magtymguly mekdebiniň mugallymynyň -
Şahyрана şahsyýetiň milliligi. Eýsem, bu nämäni aňladýar? Şahyрана
şahsyýetiň milliligi diýmek, türkmeniň ruhuna, duýgusyna, häsiýeti-
ne bap gelmek, türkmençe pikirlenmek, türkmençe gürlmek diýmek-
dir. Liriki obrazlar ulgamynyň türkmen häsiýetinde bütewileşmegi
diýmekdir. Magtymgulynyň türkmenligini köp-köp beýik şahyрана
şahsyýetleriň içinden ap-aňsat saýgaryp, tapawutlandyryp bilşimiz
ýaly, saýgaryp tapawutlandyryp bilmegimizdedir.

«Eger biler bolsaňyz... Puşkin özüden öňki şahyrlaryň hem-
mesinden has milli rus şahyrydyr, emma gep ol milliligiň nämä-
den ybaratdygyny kesgitlemegiň mümkin däl digindedir. Puşkiniň
duýgusyny we ýazanyny watandaşlary görenlerinde olary edil
özleriniň duýgusy we özleriniň aýdýany diýip hasaplaýandyklaryndan
ybaratmy? Örän ýagşy! Olaryň duýgusy we aýdany nähili ahyryn?
Olaryň duýgusynyň we aýdanynyň beýleki milletleriň duýgusyndan
we aýdanyndan nämä tapawut bar?... Ine, şu sowallara häzirkі zaman
jogap berip bilmeyär, çünki Russiýa esasan geljek zaman ýurdudyr...».
(Belinskiý W. Saýlanan eserler. Aşgabat, TDN, 1948, 128 s.)

A.S. Puşkiniň döredijiliginiň millilik esaslaryny yzarlap,
W. G. Belinskiň ýokarky sözlerini getirmegimiziň sebäbi, milli-
ligi kesgitlemegiň kynlygyny ýene bir gezek tekrarlamak üçin däl-
de, şahyryň milliliginiň onuň eserlerini okaýan watandaşlary üçin
özleriniň duýgusy, özleriniň aýdanlary bolup görülmeginiň gerekli-
ginden ugur almak üçindir.

Türkmen nusgawy edebiýaty bilen häzirkі zaman türkmen
edebiýatynyň, şol sanda lirikanyň arasyndaky içki baglanyşyk, ilkin-
ji nobatda, millilik meselesine degişlidir. Millilik ol ýa-da beýleki
halkyň hut özüne degişlidigini aňladýan möhüm şert bolup, ol halka-
da, edebiýata-da des-deň derejede degişlidir.

Beýik Magtymgulynyň döredijiligindäki şahyрана şahsyýetiň
halkyň arasynda abraýynyň örän beýik bolmagy, halkyň ýüregine,
kalbyna, aňyna ýakyn bolmagy onuň eserleriniň milliligi sebäplidir.

Beýik Magtymguly türkmen milliligini has kämil şekilde äşgär edipdir diýen wagtymyzda, hiç hili ulaltma bolman, sap hakykatdyr. Mazmunyna örän çuňňur düşünilmegini isleýän hem-de edebiýatymyzyň mertebesini örän belende göterýän hakykatdyr.

Magtymgula çenli ýaşap geçen türkmen şahyrlary bir-iki däl. Ýöne olaryň hiç birine, hatda beýik pederi Döwletmämet Azada-da Magtymgulyň şahyrana şahsyýetiniň milliliginiň derejesine ýetmek başartmady. Magtymgulyň şahyrana şahsyýetiniň türkmeniň dilinde gürländigi, türkmeniň gündelik durmuşyna, ruhy psihologiýasyna ýakynlaşandygy (belki, Magtymgulyň şahyrana şahsyýetiniň özi türkmeniň ruhy psihologiýasydyr) milli edebiýatyň ýokary basgançaga çykmagydyr.

Aslynda, Magtymgulyň şahyrana şahsyýeti şeýle belentlige diňe türkmenleriň arasynda ilkinji bolup ýetdimikä? Ýok. Çeper döredijiligiň millilik atly belent gerşine Magtymgulyň şahyrana şahsyýeti Gündogar edebiýatynda ilkinji bolup aralaşdy.

Beýik şahsyýetler Firdöwsiniň, Nowaýynyň, Jamynyň, Nesimiň, Rudakiniň, Fizulyň şahyrana şahsyýetlerini belli bir döwre, belli bir halka degişli etmek çetin. Olar umumyadamzat meselelerine ýüzlendiler. Ol beýik şahsyýetleriň ynsanperwerlik, adalat, ynsap, haýyr we şer... konsepsiýalarynyň deňesine ýetme, gymmatyny ölçeme ýokdur. Olaryň romantiki dünýäsi barlykdan, Magtymgulyň milliligi romantikadan mahrum diýilse, galatlyk bolar. Sap romantika ýa sap barlyk bilen söz sungatynda özüne «hä» diýdirip bilmersiň. Ýöne ol beýik şahsyýetleriň döreden şahyrana şahsyýetleri (özleri däl, belki özleri ýaşan döwründe halka ýakyn durandyr. Aýdaly, Nowaýynyň real şahsyýetiniň halkyň aladasy bilen ýaşadygyna subutnamalar köp. Belki, Nowaýynyň halkyň gündelik durmuşyna goşan şahsy goşandy Magtymgulyňkydan has ýokarydyr. Onuň şahsy mümkinçiligini Magtymguly bilen deňeşdirer ýaly däl. Nowaýy uly döwletiň baş weziri hökmünde medreseler saldyrypdyr, köprüler gurdurypdyr, ýetim-ýesirleri, garyp-gasarlary maddy taýdan goldapdyr, döwlet syýasatynda adalatlylygyň saklanmagyna, ylmyň, sungatyň ösmegine täsir edipdir) millilik babatda Magtymgulyň derejesine ýetip biländirler.

Magtymgulyny tutuş Gündogaryň ürç eden «Leýli-Mejnunlary», «Isgendernamalary», «Bahram-gurlary»... däl-de, anyk bir döwürdäki, anyk bir halkyň ykbaly gyzyklandyrdy we oňa düşnükli dilde gürlledi.

Beýle diýildigi, Magtymgulynyň şahyrana şahsyýetini halypalaryndan üzňeleşdirmek ýa-da olara garşy goýmak dälidir. Magtymguly tutuş Gündogaryň sygryýetiniň gazananlarynyň netijesinde dömüp çykmasydyr. Ençeme asyrlap romantiki, mistiki dünýäde ýaşap (eýsem, Magtymgulynyň döredijiliginde mistisizmiň saklanmagy muny subut etmeýärmä näme?), Gündogar edebiyatynyň durmuş hakykatyna ýakynlaşmasydyr.

Başga bir gyzykly maglumata ünsi çekesimiz gelýär: Gündogar edebiyatynda Magtymgulynyň ady bilen adaglanan millilik häzir siwilizasiýalaşan halklarda-da, türkmenlerden soň ýüze çykdy. Aýdaly, A. S. Puşkin rus milli sygryýetiniň düýbünü tutujy hasaplanýar. Puşkinden öň Karamzin, Žukowskiý, Deržawin ýaly ägirtler bolsalarda, olar milli edebiyaty döredip bilmediler. Ilkinji rus milli şahyry A. S. Puşkin (1799–1837) Magtymguludan ýarym asyrdan-da soň dünýä inipdir.

Nemes milli şahyry Gýote 1749–1832-nji ýyllar aralygynda, inlis milli şahyry Baýron 1788–1824-nji, fransuz milli ýazyjysy Gýugo 1802–1885-nji ýyllar aralygynda ýaşapdyrlar.

Biziň bulara ýüz tutmagymyz Ýewropa edebiyatynyň dünýä edebiyatyndaky mertebesine şek ýetirmek üçin bolman, Magtymgulynyň milli şahyr hökmünde türkmen halkynyň, türkmen edebiyatynyň abraýyny, mertebesini örän belende göterendiginiň delili hökmünde ýüzlendik. Şeýlelikde, millilik şahyrana şahsyýetligiň esasy şertleriniň biri bolup, bu iki düşünje biri-birine baglanyşyklydyr. Millilik şahyrana şahsyýet hökmünde ykrar edilen şahyrlara degişlidir. Şahyrana şahsyýet hökmünde ykrar edilen şahyr millidir.

Şonuň bilen birlikde, ol ýa-da beýleki halkyň milli häsiýetine taryhy ösüşiniň, jemgyýetçilik durmuşynyň, geografik ýerleşişiniň, tebigatynyň täsirini inkär edip bolmaz. Bu bolsa, bilşimiz ýaly, hemme halklarda birmeňzeş dälidir. Nirede meňzeşlik bolsa, özboluşlylygy tanamak kyn. Ýöne kyn hem bolsa, haýsydyr bir özboluşlylygyň bolmazlygy mümkin däl. Gaýta, meňzeşlikdäki özboluşlylyk

ýiti synçylyk talap etse-de, biri-birinden bütinleý parhlanan tapawutlardan has ýiti, has röwüşli bolýar.

Türkmen halylary biri-birine örän meňzeşdir. Ýöne olaryň biri ikinjisini gaýtalamaýar. Göli, reňki, çitimi, hatda şol bir halyçynyň dokandygyna garamazdan, biri-birine meňzemeýär. Ol tapawut adaty gözlere mälim däl. Ol tapawudy görmek üçin, haly sungatyndan düýpli baş çykarmak gerek. Şeýle zehine eýe kişi halylaryň tapawudyny takyk ýüze çykaryp bilýär. Häsiýetiň milli özboluşlylygyny aňlamagyň kynçylygy halylaryň tapawutlaryny saýgarmaklyga barabardyr.

Magtymguly mekdebi şahyryň mekdebi – şahyrana şahsyýetiň mekdebi diýdik. Şeýle bolansoň, ol mekdepde Magtymguludan soňky dünýä inen türkmen şahyrlarynyň tas hemmesi okady. Dogry, edil beýleki mekdeplerde bolşy ýaly, Magtymguly mekdebiniň okuwçylarynyň zehin, ukyp, yhlas derejesi deň däl. Mollanepes, Kemine, Seýdi, Zelili, Mätäji... ýaly şagirtleri halypalaryndan sapak öwrenip, öz şahyrana şahsyýetlerini döretdiler. Bu şahyrana şahsyýetler biziň klassyk (nusgawy) edebiyat diýip atlandyran döwrümize degişli. Ol döwür Magtymgulynyň döwri bilen kän bir tapawutlanyp barmaýan döwrüdi. Türkmen halkynyň durmuşy XVIII asyrdada, XIX asyrdada birmeňzeşdi. XX asyrdada türkmen durmuşy tutuşlaýyn özgerdi. Halk täze-täze meseleler bilen ýüzbe-ýüz boldy. Edebiyat öz ýüzünü Russiýa, Günbatara öwürdi. Şeýle-de bolsa, türkmen şahyrlary Magtymguly mekdebinden uzaklaşyp bilmediler. Hatda XX asyryň iň okymyş, iň täzelikçi şahyry Gurbannazar Ezizow-da Magtymguly mekdebinde sapak aldy. Gurbannazar Ezizow ruslardan, Ýewropadan bilimi ýetik Magtymguly mekdebiniň iň zehinli okuwçylarynyň biri bolup ýetişdi. Hut şonuň üçin beýik mugallym hem-de onuň zehinli okuwçylarynyň biriniň uçaşmalarynyň käbir pursatlaryna ser salalyň.

Magtymgulynyň poeziýasynda «säher» düşüňjesi obraz, siki görnüşinde ulgama salnypdyr. Munuň şeýle bolmagynyň sebäbi, şahyryň ömrüniň belli bir döwründe uýan sufizmiň düşündirişi boýunça säher arassalygyň, päkligiň simwolydygyndan başga-da, perişdeleriň gezýän wagty. Şol wagt çyn ýürekden dilenen dileg, edilen yhlas ýerde galmazmyş, hasyl bolarmyş:

Şeýtan ýolun bek eýlär,
Gara ýüzüň ak eýlär,
Ýüz müň bela ýok eýlär,
Säher turup, ýaş dökmek.

(Boş gitmek)

Säher wagty gapyl bolmaň ýaranlar,
Dergahlar açylar çagdyr bu çaglar.

(Çagdyr bu çaglar)

Säher wagty seýran edip gezerkäm,
Ajap menzil, ajap jaýa sataşdym.

(Sataşdym)

Säher tur, Hudaýa ýalbar,
Ýslam öýüň abat galsyn.
Ýamany goý, ýagşa ýol ber,
Şeýtan işi bibat galsyn.

(Abat galsyn)

Gurbannazar Ezizowda säher edil Magtymgulydaky ýaly
ulgamlaşmadyk hem bolsa, garaz, duşulýar:

Säher turup, syl ýüzüne çagaňy,
Päkligiňde bolup bilseň şonça bol.
Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-aman öreniňe monça bol.

(Säher turup, syl ýüzüne çagaňy)

Söýüň çagaňyzy.
Söýmekden armaň.
Säherler oýanyp öpüň bir salym.
Eline tutduryp ullakan alma,
Pata berip, uzak ýollara salyň.

(Söýüň çagaňyzy)

Gurbannazar Magtymgulynyň «säheri» barada gürrüň edýär. Magtymgulynyň şahyрана şahsyýeti säher turup, arzuw-isleginiň amal bolmagy üçin Hudaýa mynajat etmäge çagyrsa, Gurbannazar säher örüp, päkligi, arassalygy säherden kem bolmadyk çaga – reallyga sežde etmekligi ündeýär. Gurbannazaryň «ýüze sylmak», «sag-aman örmek», «pata bermek» aňlatmalaryny ulanmagy onuň şygryýetini Magtymgulynyň leksikasyna, ruhuna has-da ýakynlaşdyrýar.

Şeýlelikde, Gurbannazar säher düşünjesini zamana laýyk täzeçe açýar. G.Ezizow belki:

Söýüň-säherleri täzeden açyp,
Söýüň bar ýürekden
Söýüň wepaly,
Söýüň -
Ynsan ogly şunça ýol geçip,
Sizden öň söýüşip görmedik ýaly -

(Söýgim-juwanlykda açylan gunça)

- diýen wagtynda hut şu ýörelgeden ugur alandyr.
Magtymgulynyň meşhur «Näler görüner» şygrynyň jemleýji bendini ýene bir gezek okap göreliň:

Magtymguly kim bar ölmez,
Ajal doýmaz, zemin dolmaz,
Asman inmez, ýer çöwrülmez,
Gün ýörir, aýlar görüner.

G. Ezizowyň «Meniň neslim» poemasynda bolsa şeýle diýilýär:

Ýok,
Asmanam inmez, ýerem çöwrülmez,
Suw akar,
daş galar,
çagalar güler,
Bolmaz

iň birinji, iň soňky nesil
Bolar, elmydama nesiller bolar.
Säherler oýanyp süýji ukudan
Ene çagasyny gujagyna alar,
Diýmek, şatlyk bolar ýeriň ýüzünde,
Diýmek, ýer ýüzünde nesiller bolar.

Görnüşi ýaly, şahyрана şahsyýetler adamynyň ölüminiň gutul-gysyzlygy baradaky durmuş hakykatyna aýry-aýry nukdaýnazardan baha berýärler.

Magtymguly: «Ölmejek adam ýok, gelen gidip dur, neneň ajal doýup, zemin dolmaýarka? Neneň bu bolşa asman ýere inmän, ýerem çöwürlmän çydam edip bilýärkä?» diýýär. Gelinýän netijede sufizmiň pelsepesine bap gelýän pessimizmiň alamaty duýulýar. G. Ezizowda bolsa, optimizm mese-mälim: «Adam öler. Ýöne onuň üçin asmanam inmez, ýerem çöwürlmez. Çünki, nesilleriň dowamlylygy müdimilik». G. Ezizowyň pikir ýöredişi reallyga bap gelýär. Beýle diýdigimiz Gurbannazar Magtymgulyny inkär edýär, ýa-da bolmasa Gurbannazar Magtymguludan belentde durýar diýdigimiz däl. Şahyrlaryň gapma-garşy netijeleri diňe olaryň şahsy garaýyşlarynyň, düşüňjeleriniň önümi bolman, belli bir durmuş hakykatyna baha bermekdäki adam aňynyň, pähim-paýhasynyň öwrülişiginiň, ösüşiniň önümi. Mahlasy, Magtymguly öz döwrüniň, Gurbannazar hem öz döwrüniň ogly. Bu ýerde tekrarlanjak bolunýan zat, Gurbannazaryň Magtymguludan ugrukdyryjy täsirlenenligidir.

Şahyr A. Agabaýewiň dosty G. Ezizowyň «Serpaýyna» ýazan sözbaşysynda şaýatlyk etmegine görä, Gurbannazaryň ilkinji kitaby «Ynam» diýip atlandyrmagynda many bar eken. (Ynam – tersine okasaň many) «Söz sungatyna berlen, gijesi-gündizi şonsuz ýaşap bilmeýän» (A. Agabaýew) şahyryň ikinji kitaby «Ýergögüň arasynda» atlandyrmagy ýöne ýere däl bolsa gerek. Geň ýeri, G. Ezizowyň kitabynda kitaby bilen adybir goşgusy ýok. Ýöne:

Guşlar bilen söhbet açdym,
Men bakylyk barada.

Ine, şu ullakan zemin,
Hemem şu asman arada -

- diýlip başlanýan atsyz goşgusy bar. Eger şu goşga esaslansaň, onda: «Näme üçin awtor kitabyňy «Asman-zeminiň arasynda» atlandyrmadyka?» diýen sorag gelip çykýar. Göge garanyňda, asmanyň, ýere seredeniňde, zeminiň obrazlylygam, beýik-pes diýip boljak däl ahyryn.

Gurbannazar «Ýer-göğüň arasyňy» alanda Magtymgulynyň dini rowaýat esasynda döreden «Gökje kepderisindäki»:

Ýer göğüň arasynda,
Harmanlar gyrasynda -

- diýmesine esaslanandyr diýip güman edýäris.

G. Ezizowyň ýokardaky mysal alnan bentedäki guşlar bilen söhbetiniň gepbaşy-da Magtymguludan bolýarmy?

Magtymguly:

Bikär goýma ömür tagty,
Oýandysak oýmuş bagty,
Doga kylyp säher wagty,
Nalyş kysam guşlar bile -

- diýmedik bolsa, ähtimal, Gurbannazar guşlar bilen söhbetdeş bolmasa-da bolmazdy.

Mundan başga-da Gurbannazar Ezizowyň «Güýz bilen söhbetiniň» jemlemesindeki «Güýz diýen sahylykdan, / Nur eçilmekden nyşan» diýen setirleriň Magtymgulynyň «Şek degildir dostlarym, / Geldi kyýamatdan nyşan» diýmesi bilen nähilidir baglanyşygy bar ýaly bolup dur. Düşündürmesi aňsat bolmadyk, ýöne okanyňda syzyp, duýup bolýan Magtymguly bilen Gurbannazaryň şahyрана şahsyýetleriniň baglanyşygyny aşakdaky mysallar-da berkider diýip hasap edýäris:

Magtymguly:

Bu dessurdyr – aýralyga aglarlar.

Gurbannazar:

Dostlar näme,
Giden günün aglarlar.

Magtymguly:

Ýalan gürrün hiç bir dona bürenmez

Gurbannazar:

Söz – ýalaňaç pikire gyrmyzy dondur.

Magtymguly:

Asla seni görmemişem dildarym,
Gumrumy sen, bilbilmi sen, näme sen?

Gurbannazar:

Eý märeke, hiç düşünip bilemok,
Mähirlimiň?

Gaharlymyň?

Näme sen?

Magtymguly:

Magtymguly, şükür bize til berdi

Gurbannazar:

Dahana söz berdiň waspyň diýere – we ş.m.

Bu hakyky sungatyň hyjuwlandyrmasydyr, täsiridir. Söz ussatlary biri-biri bilen hyjuw arkaly täsirlenende ýokarky ýaly uçaşmalaryň bolýmagy ähtimaldyr. Bu diňe Gurbannazaryň Magtymgulyň owazlar dünýäsiniň täsirinde hiňlenmesidir.

G. Ezizow «Uzak ýaýladaky enäniň hüwdüsünde»:

Günler aýlara bakar,
Aýlar ýyllara bakar,
On sekiziň dolduryp,
Serdarym ata çykar.

Jahyllygyň gaşynda,
Yşk gaýnar döşünde,
Obamyzyň gyzlary,
Seni görer düýşünde -

- diýip «hiňlenende», Magtymgulynyň:

Ýigrimi ýaşa geldiň,
Ýigitligiň sen bildiň,
At mündüň, gylyç aldyň,
Jeňgi söweşe ýetdiň.

(Joşa ýetdiň)

Juwanlyk ody ýanar,
Oglanlykdan saýlanar,
Her hili yşka müner,
Ol ýigrimi ýaşynda.

(Ýaşynda)

- ýaly owazly, akgyňly setirleriň täsirinden çykyp bilen däldir diýip çak edýäris.

Beýik Magtymguly çeper pikirlenmäniň şalygynda şöwür çekýän pursatynda, diňe bir sözüň, sözlemiň däl, her bir durmuş, tebigat hadysasyny öz kesp-käriniň derdine ýaratmagyň nusgasyny görkezipdir. Magtymgulynyň şahyrana şahsýetiniň hyzmaty arkaly hatda olaryň käbiri başga bir täze manyny aňlatmak derejesine çenli ösdürilipdir.

Aýdaly, häli-häzirler pasyllaryň soltany bahar - gözelligiň, ýaşlygyň, söýginiň..., gýş-garrylygyň, gam-gussanyň, aýralygyň simwoly diýsek, şu gün sözüň obrazly aňlatmasyna sarpa goýýan okyjy üçin täzelik bolup görünmez. Ýöne baharyň, gýşyň aňymyza obrazly şöhlelenmesinde, edil Gündogar poeziýasynda ilkinji bolmasa-da, türkmen okyjysy üçin Magtymgulynyň belli bir derejede hyzmatynyň bolandygyny boýun alalyň.

Ne zowku sapalar ýigitlik bilen,
Bahar bolup geçdi, bizden daş galdy.
Garrylyk ýetişdi müň külpet bilen,
Mizan ötdi, hazan geldi, gýş galdy.

(Daş galdy)

Ötürip men ýigitligiň baharyn,
Gutulma ýok garrylygyň gýşyndan.

Görnüşi ýaly, bahar, gýş Magtymguluda adam ömrüniň belli bir pursaty, adam durmuşynyň belli bir ruhy ahwalaty. Magtymguly güýzi-de gözünden salmandyr. Ýöne güýzi asylky – pasyl manysynda ulanypdyr:

Bolmady bizge nesibiň, istedim güýzden seni,
Diýdiň: «Ötsün gýş, tapar men täze nowruzdan seni».

(Nowruzdan seni)

Altmyş elwan, ýetmiş dürli iýmişler,
Agaçdan aýrylar, güýze myhmandyr.

(Göze myhmandyr)

Güýze Gurbannazar eýe çykypdyr. Adam ömrüniň belli bir pursaty, ynsan ýaşayşynyň ruhy ahwalatyny açmak mümkinçiligini güýzde görüpdür. Bu günki «Gurbannazaryň güýzleri» diýlen aňlatma hiç birimiz üçin geň-taň bolup görnenok. Gurbannazaryň güýzleri: olar many, edep, aýralyk, gam-gussa, kämillik, ylhamyň gözbaşy, paýhas...

Güýzüm, güýzüm sen edep,
Sen bir nusga, sen many.

(Gün bilen söhbet)

Sag bol güýzüm, näzik duýgulaň üçin.
Ýene güýz. Güýz bolsa saralýar ýaprak,
Ýaprak saralanda durlanýar pikir.

(Güýz)

Köne oýlar dömmese,
Toprak agras dymmasa,
Bu aýralyk bolmasa,
Güýzň görki näm bolsun? – we ş.m.

(Aýralyk pursaty)

Näme üçin Gurbannazar güýze aýratyn agram salypdyr. Sebäbi güýz ir-iýmişleriň bişýän, ýetişýän döwri. Tebigatyň hasylyny sahylyk bilen eçilýän döwri. Magtymgulynyň aýdyşy ýaly bahar ýaşlyk, adamyň gül açýan döwri bolsa, gyş-garrylyk, hazan ýeliniň öwüsýän müddeti bolsa, Gurbannazaryň aýdyşy boýunça güýz ynsanyň iň kämil, akyl paýhasynyň durlanýan pursaty.

Düşünmäge agyryňa döwür seň,
Güýz paýhasy bilen pikir öwürseň.

Kämillage hasratam, solup-saralmagam ýat däldir. Näçe akyl-paýhas durlandygyça, artdygyça, ynsan şonça-da hasratlydyr. Sebäbi, ol durmuşa perwaýsyz bolmaýar. Durmuşda bolsa Magtymgulynyň döwründe-de, Gurbannazaryň döwründe-de şaglap duran tekiz ýol ýok.

Şeýlelikde, bahar, güýz, gyş Magtymguly bilen Gurbannazaryň sahyrana şahsyýetlerinde logiki sepleşýär. Tutuş bir sikle öwrülýär.

Magtymguly-da, Gurbannazar-da sahyrana şahsyýetligi bilen deňeşdireniňde zergär hökmünde şöhratlanmadygam bolsalar, bu babatda-da döredijiliklerine täsir etmän durmandyr. Eger Magtymguly zergär bolmadyk bolsa:

Köňül gözgüsine ýaryň adyny,
Suratkeşlik edip çyzmaly boldy.

ýa-da

Meňli gyzyň ýüzüginе,
Gaşlar goýsam kümüş bile -

- diýmese-de diýmezdi.

Eger Gurbannazar zergär bolmadyk bolsa:

Gaş bilen diwalaň goşuny goşup,
Kümüşiň gyzylyň nikasyn gyýdy.

ýene-de:

Aýy iki ýaryp, zergär mysaly
Ondan ýara gulakhalka ýasaýas.

ýa-da:

Älemgoşaryňa bir gaş kakaryn -

- diýmese-de diýmezdi. Diýäýenlerinde-de, biziň pikirimizçe, şeýle beletlik, dürslük bolmazdy.

Magtymguly mekdebiniň diňe käbir pursatlary barada gürrüň etdik. Ýaňy hem ýañzydyşymyz ýaly, ol mekdep halk bilen ýaşayşyny dowam etdirýär. Şol sebäpli ol mekdebiň sapaklaryny öwrenmek hem dowamly bolmalydyr.

MAGTYMGULA DÜŞÜNMEGIŇ AMALY

Magtymgulynyň sufistik dünýägaraýsynyň esaslary

1. Sufizm we Magtymguly

Dünýäniň ruhy hazynasynda edebi çeşmäniň dürli akymlyry bar. Şolar arkaly köplenç umumylyklara göz ýetirip bolýar, käte bolsa, tapawutlaryň sebäbi aýyl-saýyl edilýär. Ýöne özgeriş haýsy tarapa bolanda-da, göz önünde tutulýan gatnaşyklary ýygjamlaşdyrýar. Edebiýatyň ynsanperwerlik ýörelgesini anyklamaga esasy berkidýär. Dünýä edebiyatynda köki bir ýordumyň birnäçe edebiyatda, şahyrdan gabat gelmegi tebigy hadysa. Şol bir maksada gulluk edýän, jemgyýete gatnaşygy babatda-da meňzeşlikleri bolan gahrymanlaryň duşmagymyz-da adatylyk. Günbataryň söweşiji gahrymanlar edebiyatyndan türkmen ruhy kämilleşmesiniň taryhy dowamynda mertligi, gaýduwsyzlygy, watanparazlygy dabaralandyran Gündogar dünýäsini duýup bolýar. Ýakynlygy düzýän şol aýratynlyklar umumadamat giňişliginiň çäginde ýaýrapdyr. Akyldar Magtymgulynyň:

– Aryflar ýanynda dünýä peýinden,

Awaralyk eýläp bolmak ýaraşmaz – diýen setirlerini okanynda hem, dünýäniň ümmülmez uly, ruhy hazynasyna aralaşmagyň, oňa düşümgüniň nähili hupbatlydygy hyýalynda.

– Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil, –

Ne bar manysyz söz uzamak bilen! – diýip, özüne öwüt eden ussadyňam şol diýilýän hazynanyň genji-känine bagry girýän nazar aýlany kireňsiz çyn! Onuň şondan ötri, döwrüniň zerurlygyna dogry düşüňibem, döredeni, könlünde baryny şagladany hakykat. Magtymguly öz döwrüni, geljeginem çeper sözde ýaşadan ussat! Ol bu gününi däl, ertesinem, düýnünem, hakydadaky ähli günleri gören. Belkem, onuň beýikligem, ynsan kowumyna ezizligem şondadyr. Ömür edebiyatda ýoň bolan ýordumlar, anyk gahrymanlar bar. Şolaryň ählisinem Magtymguly ýaşadýar. Onda gapy-gapy aýlany diwanalyk edýänlerem, derwüşlerem, ýol syrýan galandarlaryň

keşbi hem bar. Tutuş Gündogara mahsus bu keşpleriň durmuşda anyk wezipesi, hyzmaty hem bolupdyr. Ýöne şu günüň gözi bilen seredip, oňa düşünmek kyn! Has magady, derwüşiň, diwananyň, galandaryň kimliginiň aýyl-saýyl edilen ýagdaýyna-da duşup bolmaýar. Olary içgin öwrenjek bolsaň, sopusylygy gowy bilmeli. Ýöne köplenc halatlarda Gündogar edebiyatyny öwrenmek işi ýewropa alymlary tarapyndan amala aşyrylanyndan soň, olaram, bizem sopusylyga näbelet bolup galýarys. Bu gahrymanlaryň keşpleriniň gaýtalanýan ýerleri bolsa edebiyatymyza bir ýa iki däl! Şeýle ýordumlary geçmiş edebiyatymyzyň hazynasyndan näçe diýseň tapyp bolýar. Meşhur eposymyz «Göroglyny» ýatlalyň Görogly Zulman kempire Gytratyny ogurladyp, atynyň yzyndan diwana jindesine girip, Ispyhan Nisbija-hana gidýär. Ol şähre baranynda, ony hiç kim myhman almaýar, sebäbi Balybeg şanyň permany bar: kimde-kim türkmen labzynda gürleýäni myhman alsa, ol kişiniň başy ölümlü, maly talaňly.

Sufizmiň öz gizlin dili, adalgalary, allegoriýalary bar. Sufizmde şeraba meý, çakyr görnüşinde düşünilmeýär. Şerap sufizmiň içki manysynyň simwoly. Sufistler sufizmiň haýsy zamanda dörändigini «şerap» allegoriýasynyň üsti bilen şeýle düşündirýärler.

«Sufizmiň tohumy –

Adam ata eýýamynda ekildi,

Ol Nuh pygamberiň eýýamynda şineledi,

Ol Ybraýymyň zamanynda gülledi,

Ol Musanyň zamanynda boýuny aldy,

Ol Isanyň zamanynda bişip ýetişdi,

Muhammediň eýýamynda päkize şeraba öwrüldi.

Sowal ýüze çykýar: eýsem, sufizm ysalam dininden akyp çykan akaba dälmi?

Ýok! Görşümüz ýaly, sufizmiň kökleri has irde.

Günbatar alymlary sufizmi Gündogara Gresiýadan ýa Hindistandan gelendir öydüp çaklaýarlar. Ol çaklama-da dogry däl! Sufizm yslandan ozalam Gündogarda bar.

Eger bir kitap sopusylyk hakynda okuw kitaby hasaplanylmalý bolsa, ol kitap XIII asyrdaky ýaşap geçen Şahabeddin Surhawerdiniň (1145 – 1235 ý.) «Awarit al–maaryf» («Bilimiň peşgeşi») kitabyny hasap edip bolar. Şahabeddin Surhawerdi türkmen taryhynda uly yz goýan belli şahsyýet, alym, sufist.

Bir gezek bir türkmen ýigidi ýeke özi alamana gideninde, agyr ýagdaýa düşýär. Sebäbi ýigrimi-otuz sany atly onuň ýolunda bukuda ýatan eken. Duýdansyz halda alamançynyň üstüne ýigrimi-otuz atly dökülýär. Alamançy gaçmak bilen bolýar. Ol bilip dur, alamana gidip ýesir düşýäniň nähili elhenç ýagdaýlara düşýänini. Ýesir düşeniňden öleniň müň paý gowy.

Alamançy atny ýüzin saldyryp gaçyp gelýär, zyznda kowgy. Alamançynyň aty ýüwrük, ol nökerlere ýetdirmän gutulyp biljek, emma birden onuň öňünden ullanak uçut çykýar, bir tarapyň berk dag, öňünde uçut, zzyňdanam ajal kowup gelýär. Alamançy ýigit Ak işana sygnyp:

– Ýa, Ak işan jan, şu sapaş şu duşmandan sydpdyrsaň, öwejimi ýoluňa aýdýan – diýip, urýar atyna gamçyny! At janawar towusýar dumanlap duran uçutdan!

Ýigit ölümüne kaýyl, emma ölmeýär. Nökerler uçuda gelip haýran galyp ýigide bakýar, ýigit zyzna seretse, on baş-ýigrimi gu-laçlyk gaýadan atny towusdyrypdyr, emma Hudaýyň gudraty bilen atyna-da, özüne-de hiç zat bolmandyr. Kowgam galýar. Ýigit sag-salamat öýüne gelip ýaşaberýär. Iki-üç aý geçýär. Bir gün şol ýigit Ak işan bilen pete-pet duşup salamlaşýar. Ak işan ýylgyryp:

– Pylany, hany, öweç gelmedi-le? – diýýär.

– O nämäniň öweji, işan aga?

– Haý, peläket, zzyňdan ýigrimi-otuz atly öldürjek bolup kowup gelýärkä-hä Ak işan ýadyňa düşýär-de, aman galanyňdan soň ýadyňdan çykaýdymy?

Ýigidiň güpbe ýadyna düşýär, utanýar. Iň esasam, özünden başga hiç kesni bilmeýän syryny daş obada oturan işanyň bilşi ýigidi haýran galdyryar.

Şonda Ak işan ak köýnegini göterip:

– Iki kebžäme seret, nämä görýärsiň? – diýýär.

Ýigit has-da haýran galýar. Ak işanyň her kibtinde el ýaly ýeri gögerip, garalyp dur diýýär. Ak işan:

– Sen şol uçutdan daş jülgä däl-de, atyň bilen meniň kebžäme düşüp aman galansyň, ol iki gök yz seniň atyňnyň toýnaklarynyň zzydyr – diýipdir.

Ýigit toba gelip, öwejini işana beripdir, gaýdyp alamana gitmek beýlede dursun, namazlykdan düşmän, Haka sygnyp halal ýaşapdyr.

Hudaýyň arzylap keramat derejesine göterenleriniň ölüsi-dirisi ýok, ol ýürekden sygnyp baran adama medet berip, delalat eýleýär. Şonuň üçinem Görogly beg hem kyna-gyssaga düşeninde mydama öten pirlerini çagyryýandyr. Mydama bir agyr işe başlansa, ilçilikde «Ýa, ata-babam, sizden medet!» diýip başlanylýar. Döwletmämmet Azadam, Magtymgulam Hudaýyň saýlan adamlary, Magtymgulynyň keramatly bolandygyna külli türkmen ynanýar.

Magtymguly – keramatly beýik akyldar. Döwletmämmet Azadynyň keramatlydygyna Magtymguly ynanýar. Ýurdumyz Garaşsyzlygyny alaly bäri her ýyl zyýaratçylaryň uly topary Döwletmämmet Azadynyň we Magtymguly Pyragynyň keramatly gubruna zyýarata gidip gelýär. Häzirki döwürde ussadyň şygrylary dünýä dilleriniň ençemesine terjime edilip, şahyry hertaraplaýyn öwrenmäge uly mümkinçilik döredi.

Günbatara sufizmi tanadan W.Klarkyň kitabynyň soňraky baby mistiki ahwal bolan hal, onuň ösüş tapgyrlary sapar-syýahat esasynda ýetilen tapgyrlaryň ösüşi, kämilleşişi bilen arabaglanyşygy barada söhbet açýar.

Gaýry ulgamlarda ejir, ezýet, jebir esasy maksat ýa gazanmaly netije bolsa, ol derwüşler üçin içki (obýektiw) hakykata barmaga taýynlykdan başga zat dälidir.

Obýektiw Hakykata barylýan ýolda hem tapgyrlar bar.

1. Makam tapgyry – adamyň Hakykata akyl ýetirmekdäki belli bir derejede gazanan düýpli bilimidir.

2. Hal – Hudaýyň peşgeşidir, ol bagyş edilen makamdyr. (Mäne babanyň halaty esasynda Ibn Sina pyýalany howada saklap görkezisini ýada salyň).

Horasan şeýhleri ony mistiki halyň netijesi diýip düşündirýärler. Ol ýyldyrymyň bir pursatda çakyp, jahany ýagtyldyp, ýene ýitip gidişi ýaly hadysadyr. Halyň, ha:latyň berilmegi bolsa pynhan saklanylýar. Hal ynsan aňny düýpgöter özgerdip, dindar sopa ullakan kanagatlanma berýär. Ol kanagatlanma «pida» diýilýär. Beýik akyldar sopy Jüneyit: «Bir hala ýetip bilen sopy has beýik hallara ýetip bilýändir» diýýär. Her bir halyň durnuklylygy sopyny başga bir ýagdaýa hem salyp bilýär.

Sopy Hudaýdan, ýeke-täk Hudaýdan başga hiç kime sežde etmeýär.

Sopular ynsan dilini Hudaýyň ylahy tebigatyny düşündirip bolar-dan gödek dil hasaplaýarlar. Biziň dilimiz ýaşayşyň başga maksatlary üçin gerek. Mysal hökmünde şu jümläni getirýärler: «Hudaýyň mekany (bolýan ýeri) onuň bar ýerinde däldir. Hudaý öz wagt birliginde ýaşayar».

Adamzat logikasy beýik dünýä üçin däldir. Biz özümize tanyş bolan hadysalary başga dünýäni düzgün-ýörelge, logiki pikirlenme esasynda baglanyşdyrjak bolsak, netijäni bermez. Haçan-da, aň özüniň mümkinçilik çygryndan çykmaga synansa, ol ýalňyş netije gazanyp biler.

Edil şeýle-de hyýalyýetiň, göz öňüne getirmäniň, fantaziýanyň hem özüniň peýda berýän çygry bolýar.

Sopularyň ymtylýan, akyl ýetirmek, aralaşmak isleýän dünýäsi başga, adamlaryň ýaşap ýören dünýäsi başga. Adamlaryň ýaşap ýören dünýäsiniň öz kada-kanunlary, döp-düzgünleri, mümkinçilikleri bar. Ol dünýä ýeriň dartylma kanunyna boýun egýär. Ol dünýäde guş uçup bilýär, emma gaýry haýwanlara, ynsana ganat berilmändir, olar uçup bilmeýär. Ol dünýäde ak ak, gara gara, baý baý ýaşayar, garyp hor ýaşayar, gys sowuk, tomus yssy, kesel bar, tebip bar. Ol biziň ýaşap ýören dünýämiz, ol dünýäde biz logikany ölçeg birligi hasaplaýarys; adam uçmaýar, sebäbi ganaty ýok.

Emma bu dünýä Hudaýyň dünýäsi ahyry! Bir söz bilen älemleri ýaradan Hudaý özüniň eziz bendesi üçin ýaradan bu ajaýyp dünýäsini Gudratdan jyda ýaradanmydyr?

Ýok, gudratam, kerem-keramatam bar, ol adamzat akylynyň gutarýan yerinden başlanýar.

Hudaýyň akyl-paýhasy adamzat logikasyna sygmaýar, şonuň üçinem biz akylymyza sygmaýan zatlary Hudaýyň gudraty diýip hasaplaýarys.

Sopular Hudaýyň gudratlar, kerem-keramatlar dünýäsine aralaşmak üçin ynsan ýaşayşyny, onuň kada-kanunlaryny terk edýärler.

Sopularyň gudratlar dünýäsine gitmek üçin münýän aty – söýgi, işi-pişi zikr, ýagşy doga-dilegler, olaryň hümmet hasasy yhlasy, ynamy.

Geçmişde Allanyň söygüsine mynasyp bolup, keramata göterilip gudrat görkezen derwüş sopular köp bolupdyr, emma öz dünýäsinde ýaşap ýören bu dünýäniň adamy bolsa beýle zada ynanmaýar. Olar derwüşlere–sopulara ynanmandyr, olary dinden çykan hökmünde ýalançylykda, hudaýsyzlykda aýyplap, jezalandyrypdyrlar.

Sopularyň bilim derejesiniň birine ylmy–hal diýýärler.

Ylmy–hal – ynsan aňynyň ýeten iň beýik bilim derejesidir. Ol öz gezeginde ynam aňny döredýär. Ynam aňna baranlara bolsa pynhan hakykat aýan bolýar, mümkin däl zat mümkin bolýar. Ol ýagdaýa – hala beýniniň işleýiş amaly arkaly däl-de, aýratyn aň ýagdaýynyň tejribesi arkaly baryp bolýar. Magtymguly ussadyň «Ýagmyr ýagdyr, soltany»», «Bilmedim», «Turgul diýdiler» ýaly şygrylary bu ýagdaýlara erk etmegiň netijesidir.

Aňýetiňem üç tapgyry bar. *Birinjide* adam Günüň dogup gelýänini syzýar, onuň tüm gijä salýan öwüşginlerini we ýylsyny duýýar. *Ikinji* tapgyrda ynsan Günüň özüni görýär, *üçünjide* bolsa Günüň ýiti şuglasynada görejiň şuglasy Gün şuglasy bilen garyşýar, ýagny ýiti şugla gözi gamaşýar.

«Ynanjyň» üç tapgyryny Şahabeddin Surhawerdi şeýle düşündirýär:

1. Ynanç aňýeti – oňa ynsan aň ýetýär, akyldan geçirilýär, şeýlelikde, ol aýan bolýar.

2. Ynanç aňynyň barlygyna, durkuna, şübhesiz, ynanylýar.

3. Ynanç aňynyň hakykaty esasynda synlaýanyň hem synlanylýanyň birleşmesi bolup geçýär.

Sopuçylyk ýoly gaty inçe ýol, onuň ýetiren aňny, baran derejesini adaty ynsan diliniň sözleri bilen düşündürmek mümkin däl, şol sebäplem geçmişde gaty köp derwüşleri dinden çykmakda, panteizmde aýyplapdyrlar, jeza berlenlerem az däl. Şol sebäplem şeýle jümle döräpdir. «Görýän – göze öwrülýär, göz görýäne». Şol sebäplem yönekey akyl bilen ömrüni Hakyň ýoluna bagyşlap, onuň ýolunda ösen sopy aňýetine baran sopa düşünmek kyn. Düşünmedik hakykatyny bolsa ynsan ogly ret edýär.

Barlyk hem onuň şahsyýet bilen, kalp bilen arabaglanyşygy hakyndaky ylm – sopuçylyk ylmynyň esasy bölegi hasaplanýar.

Oña akyl ýetirmek üçin barlygy hem ikä bölýärler. *Birinji* görnüşi: ol zadyň barlygy hem-de şol zadyň içki hakykaty, ýagny içki manysy. Hakykat bu ýerde zadyň barlygynda, daşky durkunda däl-de, onuň içki manysynda, içki hakykatynda. Meselem, çyra. Ol ýagty salýan zat. Adamlar ony şeýle görýärler hem şeýle akyl ýetirýärler. Emma çyrany ýylylyk beriji gural hökmünde hem peýdalanyp bolýar ahyr, *ikinjiden*, ony öý bezegi hökmünde görüp hem bolýar. Emma adamlar onuň beýleki taraplaryny duýmaýarlar, bilmeýärler, akyl ýetirmeýärler.

Derwüşleriň kämillige barýan ýolunda dürli-dürli usuly, ruhy maşky bolýar: Tejrid we Tewrid.

Tejrid – bu daşky bölünişik.

Tewrid – bolsa içki hylwat.

Derwüşleriň bu dünýä bilen baglanyşykly arzuw-isleglerinden aýrylyp, bu dünýäde hem o dünýäde beriljek synaglardan ýüz öwürmek – *tejriddir*.

Tewrid – hylwatda sežde edýän çagyň seždäni artdyryp, onam Hudaýyň rehim-şepagaty, sahylygy üçin saňa berlen serpaý öýtmekdir.

Söýgi derwüşçilik ýolunyň hamyrmaýasydyr, esasydyr, ganatydyr.

Yşk – söýgi sopusylygyň ýolunda ýola düşen kişileri ugradyjy, ýol görkeziji çelgi bolup hyzmat edýär.

Görnüşine görä, söýgi iki hili bolýar. Olaryň biri Adaty söýgi, ikinjisi, Aýratyn söýgi. Derwüşçilik ýolunda belli bir tapgyry geçmedik derwüş Adaty söýgi bilen Aýratyn söýgini bulaşdyrýar, ýagny herki zadyň daş görnüşine aşyk bolýar, emma kämil çykan derwüşler herki zadyň düýp mazmunyna aşyk bolýar. Daş görnüşine aşyk bolan adam öz hatasyny, ýalňyşyny logiki pikirlenme esasynda düzetjek bolup has gözgyny ýagdaýa düşüp biler.

Adaty söýgi ýolunda kämil çykyp Aýratyn söýgä – yşka baryp bolýar.

Bu barada derwüşçilikde bir tymsal bar. Bir kişi örän görmegeý zenany göreninden çyn aşyk bolýar. Ol zenana aşyklygyny bildirýär. Emma ol zenan: «Sen hakyky gözeli görmänsiň, meniň yzym bilen

gyz uýam gelýär, sen ony görseň, şol dem meni unudyp, hakyky yşka sezewar borsuň» diýipdir. Aşyk kişi garaşýar, emma ony hak aşyk etjek gyz gelmeýär!

Sopuçylyk ýolunda Aýratyn yşkdan – Hudaýa bolan yşkdan ýokarda hiç hili söýgi bolup bilmeýär. Serediň, sopolar – derwüşler aslynda zahyd, terkidünýä. Olary bu dünýäde ne baýlyk, ne beglik, ne owadan zenanlar gyzyklandyrýar. Olar diňe Hudaýa aşyk. Diňe Hudaýa aşyk bolan sopolar bolsa Aýratyn söýgä duşan, ýagny kämil çykan sopolardyr.

PAKYR – bu sözüň manysy garyp diýmegi aňladýar. «Pahyr» diýip merhuma, «pakyr-pukara» diýip, biz garyp-gasara düşünýäris. Emma pakyr zahyt, terkidünýä bolman hem bilýändir. Baý kişi, beg kişem ömrüniň belli bir möwsümini pakyrlyga bagyş edip pakyr bolup bilýär. Pakyr bu dünýäniň baýlygynyň, gaýry jadylaýjy zadyna göwün ýüwürtmän, süňňüni-sydkyny Allatagalanyň ýoluna bagyş eden adamdyr. Sufiý pakyrdan beýikdir. Pakyr sopuçylyk ýoluna düşmäge taýýar adamdyr.

Pakyr – pakyr bolmagy isleýär, emma sufıý hiç zat islemeýär. Ynha, pakyrlyk bilen sopoluýgyň arasyndaky parh.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde pakyr düşünjesi uly orun tutýar. Bu düşünjäniň şahyryň ýaşayşy bilen berk baglanyşyklydygy hem şu aşkdaky setirlerden açyk duýulýar:

Köňül guşy perwaz eder pakyryň,

Istese, deň-duşlar başa altyn täç.

Pakyrlyk mülkünden maňa bergil paç.

Yslam dünýäsi pakyrlyga, derwüşlige, sopoluýga uly horamat goýýar. XIX asyrdaky bir inlis dindary Merkezi Aziýa gelýär. Ol Angliýanyň örän täsirli adamlarynyň tabşyrygy boýunça Buhara emirine ýesir düşen iki serkerdäni – Stoddardy we Konollini gözläp gelýär. Özüni bilýärsiňiz, ol döwürlerde Günbatardan gelen kişileriň nähili güne düşýänini. Emma inlis dindary – keşişi Iozef Wolf özüni «hristian derwüş» diýip atlandyrýar. Derwüşligiň hatyrasyna, oňa hiç bir musulman, hiç bir emeldar azar bermändir.

Derwüş – bu sufíý, sopy diýmekdir.

Demirgazyk Afrikada aryfdan (Akyl ýetirenden, akylardan) gaty bir pes derejede durmaýan adamlara «derwüş» diýip hormat bilen ýüzlenýärler, çakdanaşa sylaýarlar. Emma sufíýlere – sopolara haýsydyr bir gizlin guramanyň agzasy hökmünde, pynhan dessurlary ýöredýän düpbozan adamlar hökmünde gyýa göz bilen seredýärler.

Angliýada sufíýleri Muhammediň mistiki panteistik taglymatyna gulluk edýän adamlar hökmünde görýärler.

Pakyrlyry hindi gözbagçylary bilen bulaşdyrmaly däl. Pakyr – derwüşden, sufíýden pes derejede durýan, ýaňy hakykatyň ýoluna düşen adamlar. Pakyr – adamyň baýlyk hem durmuş derejesini aňladýan söz däl, hatda patyşalaram pakyr bolup bilýändir.

Sufizmiň adalgalaryny saýhallaşdyryp, bir düzgüne salyp, doly öwrenmek mümkin däl, sebäbi dünýäniň ähli ýurdunda diýen ýaly musulmanlar ýaşaýar, musulmanlaryň ýaşaýan ýurtlarynda bolsa sufizm ýoluna düşen ýüz-münlerçe adam, olaryň yüzlerçe akymy, münlerçe mekdebi bar. Ýöne bir zady anyk aýdyp bolar:

Derwüş – ýönekeý, mähir-mylakatly, hakykatyň, Hakyň ýoluna wepaly adam.

Pakyr – sadyklyk bilen tagat arkaly öz-özünü kämilleşdirmäge ymtylýan, ýola düşen adam.

Sufíý – sopusylyk ýoluna düşüp, ol ýolda belli bir derejelere ýetip, üstünlik gazanan adam.

Sufistik edebiyatda – sufíý, derwüş, pakyr sözleri örän az ulanylýar, olary «Akyl ýetiren – aryf, aşyk, jahankeşe, yzarlaýjy» ýaly sözler bilen atlandyrýarlar. Magtymgulynyň döredijiliginde hem bu düşüňjeleriň köp ulanylýan leksemalardygy mälim.

Şahabuddin Surhawerdi sufizmiň Surhawerdi mekdebini esalandyran beýik pirdir. Onuň «Müridleriň adatlary» atly kitaby ähli sopusylyk akymalarynyň arasynda hormatlanýan ylmy eser hasaplanýar. Ol 1167-nji ýylda aradan çykýar. Onuň köpsanly müridi bolupdyr, olar dürli ýurtlara keş edip, öz taglymatlaryny ýaýradypdyrlar. Onuň iki sany müridi has belent derejelere ýetýär. Biri seýit Nureddin Balh şäherinden, Hindistanda II tutmuş şanyň döwründe iň ýokary dini wezipäni eýeleýär. Ikinjisi – ildeşimiz Nejmeddin Kubra.

Nejmeddin Kubra keramatly pir bolup, ömründe ençe-ençe gudraty görkezýär. Onuň ady, abraýy şeýle bir beýik eken, hatda wagşyýana tatar-mongollaram oňa belent sarpa goýup ýörite ilçi ýollap: «Tutuş neberesi bilen Köneürgenji taşlap gitmegi, öz penalarynda dini ýoluny dowam etmegi» ündeýärler. Emma Nejmeddin Kubra bu çakylygy kabul etmeýär. Özi hem esgerleriň biri bolup duşmana garşy söweşde şehit bolýar. Meger, yslam dininiň taryhynda söweşe gatnaşyp, halky duşmana garşy ruhlandyran ýeke-täk pir Nejmeddin Kubra bolsa gerek!

Nejmeddin Kubranyň duşmanlara garşy söweşde görkezen ýokary watançylygy, gahrymançylygy barada hem köp rowaýatlar metbugatymyzda çap edildi.

Surhawerdi mekdebiniň agzasy bolan, Surhawerdiniň bir müridi türk soltany Baýezidiň gyzy Nilufar hanyma öýlenipdir. Baýezidiň körekeni Şemseddin Huseýniň dört müň sany müridi bolýar.

Nejmeddin Kubra beýik, kämil pirlige ýetişişip, özüniň Kubrawylar ordenini – mekdebini döredýär. Kubrawylar mekdebini dowam etdiriji sufiýler Merkezi Aziýada, Owganystanda, Hindistanda, Pakistanda müňlerçedir.

Gündogaryň beýik şahyry Sagdy Şirazy hem Surhawerdiniň mürididir.

Magtymguly Pyragy bu beýik şahyr hakda şeýle ýazýar:

– Okyp bildim Sagdynyň men «Bostanny»,

Gör, ne ajap Hakanyň «Medaýny!»

2. Ýoluň makamlary (menzilleri)

Alym kişiler «Jahanda näçe adam bar bolsa, Haka barylýan şonça ýol-ýoda bar» diýipdirler. Haka barylýan ýol köp. Magtymguly atamyz hem «Şehitler gyrmyzy ganyny saçyp, Hakyň dergähine bar-sa, jomartlar aş-nanyn saçyp baradyr» diýip ýazýar.

Sopuçylyk ylmynyň çeşmelerine laýyklykda Hudaýa barýan ýoluň ýedi makamy bar. Olar, ynha, şeýle:

1. *Ubudiyýat* – türkmen dilinde – ybadat. Sufizm ýoluna düşmäge ymtylýan adam, uzak hem nämälim syýahata ugran mürid ybadat

arkaly özüniň ruhuny, kalbyny tämizlemeli. Ol toba gelmeli, bilip-bilmän eden işleri üçin gije-gündiz toba etmeli. Ol diniň ähli kadakanunlaryny, düzgünlerini berk ýerine ýetirip, özüni Hudaýyň ýoluna bagyş etmek üçin gije-gündiz ybadat etmeli.

Ybadat piriň görkezmesi bilen, müridiň islegi boýunça berjaý edilmeli.

Magtymguly Pyragy:

– Kiçilikden ybadatga boýun goý,

Kyýamatnyň oýun kylsaň oýun goý.

Hümmet bile ötsem ybadat zawun...

Pikir bişesinden awlamaýynmy? – diýip ýazýar. Adamlary ýaşlykdan ybadatly bolmaga çagyýar.

2. *Yşk.* Ýola düşen adam özüni Allanyň yşkyna bagyş etmeli, diňe Allany söymeli.

Dünýäniň, ýaşayşyň, adamyň özi söýgüden ybarat. Adam ene-atasyny, dogan-garyndaşyny, ilini-ýurduny, özüni, ogul-gyzyny söýýär. Baýlyga söýgi, zenana söýgi, wezipä söýgi, dünýä söýgi, garaz, adam dünýäniň ähli zady bilen söýgi arkaly baglanyşýar. Sopulyk ýoluna düşseň, Hudaýa bolan Söýgiň – Yşkyň ähli söýgiňden rüstem gelmeli. Söýgi seniň endikleriňi gije-gündiz zikr etmeli. Bu ýola düşen adama ikeriňlenmek, haýal-ýagallyk etmek bolmaýar. Onuň ýüreginde arzuw-isleglere, etsem-pessemelere orun bolmaly däl. Garyplyk ýola düşen adamyň baýlygy bolmaly.

Gündogaryň meşhur sufisti sopusy-piri Ferideddin Attaryň uly, baý dükany bar eken, dükan oňa kakasyndan miras galypdyr. Günleriň bir günü Attar dükanynda otyrka bir sopy gelip, onuň baý dükanyndaky harytlary synlap, zol başyny ýaýkap durupdyr. Attaryň ol derwüşe gahary gelip:

– Git! – diýipdir. Derwüş:

– Men giderin, meniň ýekeje köýnegim bar, emma sen munça goş-golamyň, baýlygyň bilen nädip giderkäň? – diýipdir.

Rowaýat edişlerine görä, Attar şondan soň toba gelip, ähli baýlygyndan geçip, derwüşlige baş goşupdyr diýýärler.

Sopuçylyk ýoluna düşen adamyň baýlygy – onuň garyplygydyr. Al Sarraj şeýle ýazýar: «Garyp adamlar Hudaýyň ýaradan baýlarynyň

arasında in baýlarydyr, sebäbi olar baýlygy berip duran Ýaradanyň hakyna kanagatlanyp, baýlygyndan halas bolan adamlardyr».

3. *Zuhd* – öz meýliňe ählisinden geçmekdir. Ýola düşen adamlar Hudaýyň Söýgüsiniň, Yşkynyň täsiri bilen kalbyndan, ýüreginden dünýäniň ähli arzuw-isleglerini kowup çykarýar. Zuhduň birinji tapgyry ýola düşen adamyň – derwüşüň öňündäki ilkinji tapgyrdyr. Sufist ylahy mistiki ýola girmezden ozal ýüregini, kalbyny bu dünýä bilen baglanyşdyryp duran ähli zatlardan arassalaýar. Ony sopy alymlar: «Ýalnyň öz tüssesinden saplanyşy ýaly saplanyp, tämizlenip Hudaýyň ýoluna düşmek» diýip ýazýarlar. Zuhduň soňky tapgyrynda ýola düşen adam Hudaýdan başga ähli zatdan saplanmalydyr, ol bolsa diňe saýlanan adamlara başardýar.

4. *Maaryfat* – magrypat. Maaryfat – ylym, yrfanlyk, aryflyk arkaly Hudaýyň tebigaty, hil-häsiýeti, hereketi hakynda oýlanmak, akyl ýetirmekdir. Beýik sopy Al Hujwiri: «Hudaýa akyl ýetirmegiň iki görnüşi bar: biri ylym arkaly, ikinjisi duýgular arkaly, ýagny haly arkaly» diýip ýazýar.

Meşhur Ibn Sina bilen Mäne babanyň duşuşygyny ýada salyň. Lukman hekim bilen Mäne baba bir jaýdan çykman üç gije-gündiz gürrüňleşýärler. Olaryň birek-biregiň derejesi hakdaky pikirlerine salgylanalyň. Hudaýa ylym, akyl-paýhas bilenem golaýlap bolýar, duýgulardyr hallar bilenem. Allatagala aýdypdyr: «Men jynlary hem adamzady diňe maňa gulluk etsin diýip ýaratdym, ýagny maňa akyl ýetirsinler diýip ýaratdym ahyry» (Gurhan 51:56).

Eger Hudaý bolmadyk bolsa adamzat bimaksat ýaşardy. Külli adamzat dürli eýýamlardan, uruş-gowgaldan, dürli zamanlaryň akyl-parasadyndan geçip, kämilleşip, tämizlenip beýik Maksada – Hudaýa tarap barýar!

5. *Wejd* – bu dünýäde ýeke-täk hakykata – Hudaýyň Haklygyna ekstaz arkaly barmakdyr. Siz öz ýanyňyzdan oturyp-turup oýlanyp görüň: Allatagalanyň ýaradan tükeniksiz älemlerini, jümle-jahany, owadan dünýädeki gözellikleri akyl-paýhas eleginden geçirseňiz – dünýäniň, älemleriň manysyna akyl ýetirersiňiz. Älemleriň, jümle-jahanyň ähli gözelliklerem, dal-daragtlaram, ot-çöplerem, daglary-derýalaram in ahyrynda Adama gulluk edýär ahyry. Adam hem

parasady arkaly Hudaýa gulluk edýär. Diýmek, dünýäniň düýp ýaradylyşynda bir bütewilik bar.

Wejd tapgyrlaryna baran sopular – derwüşler zikr bilen köp meşgullanýarlar. Zikr dartylyp, ekstaza baryp, olar bir pursat Hudaý bilen birleşýärler. Professor Nikolson «Bütün sopolaryň pikirçe, Adam öz barlyk indiwidini ekstaz arkaly ýitirip, Uniwersal barlyk bilen duşuşýar. Bu dini dilde Hudaý bilen baglanyşmagyň, aragatnaşyk saklamagyň ýeke-täk usulydyr, diňe ekstaz arkaly Adam Hudaý bilen birleşip bilýär» diýip ýazýar.

6. *Hakykat* – bu barlyk, hakyky barlyk. Bu ýagdaýa baran sopy – derwüş ruhy, kalby arkaly Hudaýyň tebigatyndan röwşenlenýär. Hudaýyň hakyky tebigatyna akyl ýetiren derwüşler Hudaýa garaşly bolan Tawakkul – türkmençe Töwekgelçilik bilen meşgullanyp ruhy maşklary ýerine ýetirýärler. Gazaly Tawhit bilen Töwekgel biribiri bilen aýrylyşmasyz baglanyşykadygyny ýazýar. Hudaý bilen birleşip boljagynyň ikilenji sebäbine şirk diýip at berýärler. Gazaly özüniň pikiriniň dogrulygyny Gurhandan anyk mysallar getirip düşündirýär. Hudaý olara ak ýol açýar, olaryň gämisi sag-salamat kenara barýar, olar bu ha:laty ugurdaş ýeliň bolmagy diýip düşünýärler, emma hakyky dini ynanç ýeliň kimiň erkindedigine, ýele höküm edip oturanyň bardygyna ynanmakdyr. Gazaly «Bilip goý, töwekgelçilik imanyň bir kysmy, ynanjyň bir kysmy, iman bolsa ylymdan, ha:latdan, hem olary amalyýetde ulanylýan Amaldan ybarat – üçüsem jemlenende tawakkul, ýagny töwekgel bolýar». Şeýlelikde, Gazaly Tawakkul bilen tawhidiň bir zatdygyny düşündirýär.

7. *Wasl*. Wasl diýmek mistik dindaryň Hudaý bilen ýüzbe-ýüz duşuşmagydyr. Bu tapgyr iň soňky amalyň, ýagny fana we bakanyň (pany hem bakynyň) öň ýanynda eräp, Hudaýyň barlygyna göz ýetirmekdir. «Wasl – bu Hudaýyň kararlaryndan ýüregiň kanagat tapmasydyr. Hudaý näme islese, şonam saýlaýar» diýen paýhasa bütinleý berilmekdir. Kanagatlanmanyň hem iki tarapy bolýar; Adam oglunyň Hudaýdan kanagatlanmasy, Hudaýyň Adam oglundan kanagatlanmasy. Meşhur sopy Abu Sagyt Mäne baba: «Sopy derwüş Hudaý näme etse-de, şondan kanagat tapýan Adam ýa-da şol sopy: «Adam näme etse-de, Hudaý ondan kanagat tapýar» diýip ýazýar.

3. Sopolaryň üç beýik sapyry

Derwüşleriň birnäçesini sopusylyk ýolunyň üç syýahaty, üç sapyry şulardan ybaratdygyny kesgitleýärler.

1. *Saýyr ilallah* – Hudaýa sapyr, Hudaýa syýahat. Ýola düşen derwüş Ýaradylan Dünýäden Hökmürowanlyk – Häkimlik dünýäsine sapyr edýär. Derwüş sapyrynda Wahidiýat we Wahdat tapgyrlaryndan, ýagny ylahy keremiň soňky iki tapgyryndan geçýär. Bu syýahat – sapyr Muhammediň Hakykatynda tamamlanýar.

2. *Saýyr Fillah* – «Hudaýda sapyr etmek». Munda ýola düşen derwüş Hudaýyň Barlygy bilen, Hudaýyň tebigaty bilen garylýar. Muňa Ahadyýet tapgyry diýilýär. Ýnha, şu tapgyra baran Mansur Hallaj «Anal – Hak» diýip gygyrýar.

Mansuryň goşgusy:

Men – ol, meniň söýýänim. Ol – men, (Hudaý – men).

Biz bir bedeniň iki ruhy.

Eger sen meni görýän bolsaň, Hudaýy görýänsiň,

Eger Hudaýy görýän bolsaň, Meni görýänsiň.

3. *Saýyr ani illah*. – «Hudaýdan sapara gaýtmak». «Sopy – derwüşiniň Hudaýyň atributlaryny, kerem-keramatyny edinip, ýañadan yza – Ýaradylan dünýä gaýdyp gelmesidir. Derwüşler pany dünýäde özüniň indiwidini Hudaýyň dünýäsine barmak üçin ýok edip, Hudaý bilen garylýp, baka, ýagny baky ýaşayşa ýetýär.

4. Sopusylyga özüni bagyş etmegiň usullary

Sufiý özüniň sapyr–syýahatynda belli bir bagyş etmek amalynyň başdan geçirýär. Özüni bagyş etmegiň umumy häsiýetleri şulardan ybarat:

1. Namaz – namaz okamak, sežde etmek.

2. Tilawat – Gurhany okap ruhuňa, aňyna siňdirmek.

3. Awrad – belli dogalaryň toparyny köp gaýtalamak.

Ýörite amallar aşakdakylar:

1. Mujahada – özüňde özüni ýok etmek, öldürmek.

2. Zikr – ýörite dem alyş usullary bilen Hudaýy ýatlap zikir dartmak.

3. Murakaba – aňnyň aýylymagy.

5. Keramat–gudrat

Ulamalaryň düşündirişine görä, gudrat dört hili bolup bilýär.

1. *Mugjyza* – (göni manysy – gudrat). Mugjyza görkezmek. Allanyň keremi bilen, diňe pygamberler mugjyza görkezýärler. (Musa pygamberiň hasasyny ýylana öwürmegi). Mugjyza – pygamberlik alamaty.

2. *Keramat* – Bu Alla tarapyn keramatly adamlara berlen gudratdyr.

3. *Mounet* – Bu-da gudratdyr. Alla bolsun etse, kämahal adaty adamlaram gudrat görkezip bilýär.

4. *Istidraj* – (ýalan, aldaw) Istidraýy jadygöýler, tersokanlar, seýirkeşler görkezip bilýär.

Pygamberler mugjyza görkezmeli, sebäbi Allatagalanyň eradasy şeýle. Ol Hakyň emri bilen, halky Allanyň ýoluna salmaly. Emma keramatly kişiler gudratyny pynhan saklaýandyr, bukýandyr. Keramatly kişi Allatagala ýakyn adamdygyny häli-şindi gudrat arkaly görkezip ýörmeli däl. Abu Ýezid Bistami şeýle diýipdir:

«Keramatly kişiler öz doga-dilegine, yhlasyna gudrat bilen jogap berilse, şady-horram bolup barmaýarlar. Suwuň ýüzünde ýöremek, asmanda ýöremek, uzak aralygy bir pursatda geçmek keramatlylaryň işi hem däl, çünki o işleri jadygöý–tersokanlaryň hem başaryany bar. Zeminde adam bar, melgunam bar, suw – balyklaryň, asman – guşlaryň mesgeni. Her jandar öz ýaşayan ýerinde ýaşasa ýagşy».

Keramatly adamlar hemme zamanda hem bolupdyr. Olar bir gudrat görkezse, agyz agyzdan ýel alyp, myş-myşlar köpelip, keramatly kişi görkezmedik gudratlaram ýöňkeliberýär. Derýany tersine akdyryp bilýän mollalar, ýagyş ýagdyryp, hasarat gopduryp bilýän ahun-pirler hakynda köp eşidensiňiz. Muhammet pygambere-de şeýle howaýy gudratlar ölen badyna köp ýöňkelip başlaýar. Gurhany belli tertibe getirip, redaktirlän halyf Omar şol zatlaryň köpüsini aýryp taşlaýar.

Isa pygamber mugjyza görkezip deňziň üstünden ýöräp geçýär. Isa alayhyssalama hristianlar Hudaý ýa Hudaýyň ogly, onuň ejesi Bibi Merýeme bolsa Hudaý tarapyn çaga dogran ene diýip ynanyar-

lar. «Kanun çykaryjy Alla hiç haçanam çykaran kanunlarynyň tersine edip, howaýydan ogul bolmagyny unamaz. Ynsanyň ýaradylmagynyň öz kanuny bar» diýen ýönekeýje logika bolsa, ony ret edýär. Muhammet pygamber öz döwründe «Ata, ogluna we keramatly Ruha» uýyan hristianlary köphudaýlylyk diýip düşündiripdi. Şol sebäplem musulmanlar Isany pygamber hasaplaýarlar. Yslam taglymaty boýunça Hudaýyň oglam, aýalam bolmaýar, Hudaý – ýeke-täklik.

Yslam dininiň taryhynda Rabiýa atly bir zenan bar, ony bitiren işleri, keramaty boýunça Bibi Merýem bilen deňeşdirýäler.

Rabiýa keramatly aýal bolupdyr. Bir gezek onuň jorasy, ýakyny Zulfa ondan:

– Bibi Rabiýa, sen näme diýip zyýarata gelýänleri dergähiňe goýbermeýärsiň? – diýip sorapdyr. Şonda Bibi Rabiýa:

– Men ölenimden soň, adamlar meniň aýtmadyk zadymy aýtdy, etmedik işlerimi etdi diýerler öýdüp gaty gorkýan. Iller, hamana, men namaz okaýan ýerimden, ýagny namazlygymyň aşagyndan pul tapýamyşym, hamana, men naharymy otsuz bişirýämişim diýýäler.

– Sen iýjek owkadyňam, içjek suwuňan mydama öýüň içinden tapýamyşyňam diýýäler.

– Diýýändirler. Eý, Agam gyzy, iliň aýdysy ýaly, şol zatlar öýümden tapylýan bolsady, heý, men olara elimi degreimidim. Hudaýa şükür, menem özgeler ýaly iýjegimi pul berip alýan, içjegimi getirýän...

Adamlar gudrata zar, sebäbi gudrat bar bolsa, adamlaryň ýaşayşa umydy güýçlenýär.

1. Keramatly kişiler birnäçe gudraty görkezýär. Şolaryň biri hem *suwuň üstünden ýöräp geçmek*.

Biz ýokarda Isa pygamberiň kölüň suwunyň üstünden ýöräp geçendigini aýdypdyk. Isa pygamber! Ol Hudanyň emri bilen, her hili mugyjza görkezip bilipdir. Emma taryhda Isadan soň, şeýle gudratly işi amala aşyranlar az däl. Hindistanly derwüş – sopy Hwaýýa Husseýin keramatly Hoja Mömineddin Çiştiniň saz baýramçylygynda ekstaz ýagdaýyna barýar, soňra ol özüniň bir dindar kömekçisi bilen jeňnele gidýär, şol ýerde çaykanyň ýatan ullakan suw bar eken, ol şol suwuň üstünden ýöräp geçýär.

2. *Uzak aralygy bir pursatda geçmek.*

Aýtmaklaryna görä, Yragyň Ru şäherinde ýaşayan sopy Abdyl Kadyr Jeýlany bir keramatly piriň ýogalanyny eşidýär. Ol keramatly piriň depin edilişine gatnaşmak, ölen bendäniň aýat-töwirini etmek üçin Yrakdan başga bir ýurda ýarym sagatda barýar.

Asly lahorly Miýan Mir atly keramatly sopy bolsa mahal-mahal Arabystana Hyra gowagyna şowür çekmäge ozalaşsam gidip, ertesi günortanlar gaýdyp geler eken.

3. *Howada uçmak.*

Şeýle bir taryhy rowaýat bar, keramatly Abdyl Kadyr Jeýlany köpçüligiň önünde namaz okaýar, soňundanam ol birden al-asmana göterilip: «Eý, ysraýyllylar, yslam taglymatyna gulak goýuň, uýuň!» diýip gygyrypdyr. Şondan soň esli aralygy uçup gelip, ýañadan wagyz etmäge durupdyr. Ondan «niräk uçup gidip geldiň?» diýip soranlarynda, ol:

– Men uçup barýarkam metjidimiziň ýanyndan geçip barýan Hydry gördüm hem onuň ýanyna uçup baryp: «Meniň wagyz-nesihatymy diňle» diýip, ony ýanyma çagyrdym – diýipdir.

4. *Jansyz zatlar bilen gürleşmek.*

Bu barada rowaýatlar gaty köp. Geçmişde daglar bilen, derýadyr çeşme bilen, ymgyr çöl bilen gürleşýänler barada rowaýatlary kän eşidensiňiz. Bu türkmen dessanlarynyň gahrymanlaryna häsiýetli ýagdaý. Ýele, daga ýüzlenmek şahyryň goşgularynda-da gaýtalanýar.

5. Adatdan daşary gudrat arkaly *azajyk çörek, azajyk suw bilen köp adamyny doýurmak* barada hem rowaýatlar köp.

Injilde Isa alaýhyssalam iki sany kakan balyk hem baş sany çörek bilen münlerçe adamy doýurýar. Çelekleriň suwuny şeraba öwürýär. Şeýle gudraty görkezip bilen keramatly derwüşler hem köp bolupdyr.

Şu ýerde Ostap Benderiň degişmesini ýatlap geçäýsek, atrykmaç bolmasa gerek. Ostap Bender:

– Men pygamber bolmasam-da, baş sany çörek bilen münlerçe adamy kanagatlandyrdym, emma şeýle bir basa-baslyk, gowga bolandyr, aýdyp diýer ýaly däl – diýýär.

6. *Geljekki boljak wakalary önünden aýtmak*, gaýypdan habar bermek ýagny welilik etmek.

Dürli döwürlerde dürli keramatly adamlar bolupdyr, olar geçmişde näme bolanynam bilipdir, geljekde näme boljagynam bilipdir. Gorkut ata-da geçmişe göz ýetirip, geljegi gören gudratly kişi hasaplanýar. Emma keramatlylaram, hatda Muhammet pygamberem baş zady öňünden bilip bolmaýanyny aýdypdyr:

1. Kyýamatyň haçan gopjagyny.
2. Ýagşyň haçan ýagjagyny.
3. Özüňň geljekdäki hereketleriňi.
4. Nirede dünýäden ötjegiňi.
5. Hamyla aýalyň ogul ýa gyz dogurjagyny...

Ylym ösdi, bu baş zadyň ikisini häzir öňünden bilýärler: Arş gämileri arkaly bulutlaryň, ýeliň ýagdaýyny yzarlap, ýagşyň haçan ýagjagyny takyk aýdyp bilýärler. Hatda, gerek bolanda, ýagşy ýagdyryp hem bilýärler. Ylmyň gazananlarynyň kömegi bilen lukmanlar çaga bolmazyndan iki-üç aý ozal onuň ogul ýa gyz boljagyny takyk aýdyp bilýärler. Ýöne bu hem çäkli ýagdaý: ynsanyň boljak-goýjagy öňünden aňlamaýan halatlary bilenem durmuşda köp yüzbe-ýüz bolýarys. Birnäçe tebigy hem tehniki betbagtçylyklaryň sebäbi, näçe derňelse-de, açylmaýar, ýöne adamam ony öwrenmekden el çekenok.

Ahyr kalam

Magtymguly akyldary öwrenmegem edil dünýäniň özüni öwrenen ýaly syrly hem köptaraply. Biz onuň sözünden gymmadyndan gymmadyny saýlap, alsagam kaýyl. Bu gün hormatly Arkadagymyzyň çensiz uly tagallalarynyň ýerine düşmegi bilen, Magtymgulynyň älemi özüniň görkli ýyldyzlary patrak deýin saçýar. Ol ýagşylygy maksat edinene ýolbelet ýaly paýhas çyragy bilen ýol salgy berýär. Usadymyz şu günü däl, ertelere-de ýagty salýar, öz ady bilen Watany, Watany beýgelden ägirtleri ýaşadýar. Onuň älemine barýan ýolda sufizmiň Gündogar edebiýatynda ýörgünli bolan ugry – sopusylyga akyl ýeter ýaly, ussadyň döredijiliginde gabat gelýän düşüňjeleriň käbiriniň töwereginde oýlarymyzy jemledik. Şol jemligem ussadyň sopusylyk garaýyşlary bilen bagly aýratynlyklary ýüze çykarmaga mümkinçilik döretdi. Olar barada ýazgylarymyzyň içinde hem

ýaňzydypdyk. Şonuň üçin, ilki bilen, şol ideýalary kemala getirýän gatnaşyklary aýry-aýrylykda seljereliň!

1. Magtymguly dini taglymatlary wagyz ediji şahyr hökmünde tanalýar. Ol bu dünýäniň höwesinden geçýär. Haka barýan ýolda başgaça bolmak mümkinem däl!

2. Haka barýan ýoly bir özüň geçip bolmaýar. Kimiň nähilidigi, Hak ýoluna nähili barşy adamlara, töweregine gatnaşygyndan ýüze çykýar. Şol ýoldaky ynsanperwerlik ýoly kada laýyk geçmegiň baş şertidir.

3. Sopusylykda maksat Haka gowuşmaga gönükdirilýär. Haka barýan ýolda ol birnije adaty dällikleriň eýesi bolýar, köp zada erki ýetýär. Şu ýagdaý hem onuň ruhuny beýgeldýär. (Bu Alla bilen ruhuň birikmegini aňladýar. Bu ýagdaý ynsany gudratla öwürýär.)

Şoňa görä, ussadyň döredijiliginde sopusylyk ylmy Terki-dünýälik, Ynsanperwerlik, Ruhubelentlik garaýyşlarynda şöhlelenýär. Magtymgulynyň döredijiligindäki bu aýyl-saýylyk «meniň» ösüşi üçin häsiýetli aýratynlykdyr. Munuň özi akyldaryň şahsyýet hökmündäki ornuny has beýgeldýär. Magtymgula barýan ýoluň tutuş adamzadyň kalbyny yzlap geçýändigini aýan edýär. Magtymgulydan habarlylyk gadymy dünýäniň, tutuş Gündogaryň hem Günbataryň taryhy bilen tanyş edýär. Halklaryň ruhuny, taryhyny birikdirýän köpri bu türkmen ussadyň mirasynda jemlenipdir. Ol miras häzirkige günde dünýäniň hazynasyna şugla saçýar. Magtymgulynyň syrlylygam şonuň bilen barha açylyp gidip barýar.

NURNAZAR ŞADOW,
*Türkmenistanyň Bilim
ministriliginiň baş hünärmeni*

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE «WAHDETI-ŞUHUD» DÜŞÜNJESI WE ONUŇ BILEN BAGLANÝŞYKLY SOPUÇYLYK GARAÝYŞLAR

Gadymy döwür filosofiýasyndan başlap, häzirki günlerimi-ze çenli dowam eden naturalistik panteizm hökmünde tanalýan garaýyşlar derňelende, bu garaýyşlaryň nädereje dürli-dürlüdiği, hatda käbirleriniň bir-birine çaprazdygy¹, Gündogaryň panteistik garaýyşly şahsyýetleri hökmünde tanalan Baýezit Bistaminiň, Hallaç Mansuryň, Muhyýeddin ibn Arabynyň, Ymameddin Nesiminiň we Jeleddin Rumynyň ynanç-ygtykadyndan, filosofik garaýyşlaryndan nädereje düýpli tapawutlanýandygyna göz ýetirmek bolýar. E.D. Jawalidze islendik garaýyşy belli bir derejede panteistik filosofiýa hökmünde beýan edip bolýandygyny belläp geçipdir.² Gündogary öwreniji alymlar tarapyndan panteistik filosofiýa hökmünde beýan edilen, sopusylyk filosofiýanyň çäklerinde dörän wahdeti-wujud, wahdeti-şuhud, fenafillä, bekabillä, sekr, sahw we şular bilen baglanyşykly düşünjeleriň many-mazmun we ideýa aýratynlyklaryny seljermek, şoňa görä türkmen nusgawy edebiýatyny, şol sanda Magtymguly Pyragynyň sopusylyk mazmunly şygrylaryny öwrenmek zerurdyr. Magtymguly Pyragynyň döredijiligini öwreniji alymlar şahyryň döredijiligine panteizmiň täsiriniň bardygyny dürlüçe beýan edipdirler.

G.O. Çaryýew şahyryň ýaşan zamanasy – XVIII asyr türkmen jemgyýetinde syýasy-jemgyýetçilik aňň emele gelşi barada ylmy iş ýazypdyr. Bu ylmy işde XVIII asyr türkmen jemgyýeti, döwriň talabyna görä, marksizm-leninizm ideologiýasy jähetden Magtymgulynyň filosofik, sosiologik we jemgyýetçilik syýasy garaýyşlary esasynda derňelýär.³

¹ Bu ýerde materialistik we idealistik panteizm göz öňünde tutulýar.

² Джавелидзе. Э.Д. У истоков турецкой литературы. – Тбилиси, «Мецниереба», 1979, 91s.

³ Чарыев Г.О. Развитие философской и общественно-политической мысли в Туркменистане в XVIII веке //Очерки истории философской и общественно-политической мысли в Туркменистане//. – Ашгабат: Ылым, 1970.

Bu işde Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy bilen baglanyşyky entek ençeme derwaýys meseleleriň öwrenilmändigini ýa-da derňew obýekti bolmandygy bellenilip, geljekde derňelmeli temalaryň sanawy berilýär. Şol temalaryň biri hem «Magtymgulyynyň panteizmi» diýlip atlandyrylypdyr.¹

A. Haýydowyň «Din we edebiyat» atly kitaby Pyragynyň döredijiligine sopusylygyň täsiri barada ýazylan esasy işleriň biri bolup durýar. Alym bu işinde şahyryň döredijiligine grek filosofiýasynyň, sopusylyk garaýyşlaryň, esasan hem, sopusylygyň panteistik garaýyşlarynyň täsiri barada gelen netijelerini beýan edýär.

Bu işiň bir bölümini Magtymguly Pyragynyň döredijiligindäki panteistik garaýyşlaryň täsirine bagyşlamak bilen onda Pyragynyň idealistik panteizmden materialistik tendensiýaly panteizme gadam goýandygy baradaky pikir öňe sürülýär.² Elbetde, Pyragynyň materialistik panteizme meýil edendigini aýtmak nädogry bolsa gerek.

M. Annamammedow «Magtymguly, gizlin syryň bar içde...» atly kitabynda Magtymguly Pyragynyň «Näme sen», «Bihabar», «Sataşdym», «Gördüňmi», «Ýar bizim sary», «Aşyk bolmuşam» ýaly goşgularyny panteizmiň bir görnüşi hasaplanylýan emanasiýa konsepsiýasy esasynda döredendigini beýan edipdir.³

Türkmen edebiyatyny öwreniji alym H. Görogly «Туркменская литература» atly makalasynda Magtymgulyynyň döredijiliginde sopusylygyň täsiriniň bardygyny belläp, şahyryň mistiki panteistik mekdebe degişlidigini nygtaýdyr.⁴

A. Meredow «Magtymguly Pyragynyň diwany / Tankydy tekst» atly kitabynda Magtymgulyynyň «Näme sen» goşgusyны «wahdeti-

¹ Şol ýerde, 6s.

² Haýydow A. Din hem edebiyat (Magtymgulyynyň döredijiliginde sufizm ideýalary). A., «Ylym», 1978, 67- 70 s.

³ Annamammedow M. Magtymguly gizlin syryň bar içde... — A.: «Magaryf» 1997, 99 s.

⁴ «Философские стихи поэта легко обнаруживают влияние суфизма, но не аскетического, выражающего отречение от земных задач и устремленного в «потусторонний мир». Махтумкули относится к школе мистического пантеизма, основным идеалом которого является «божественный человек». В его стихах ясно видны и образы мистического экстаза». Seret: Кор-Оглы X. Туркменская литература. — М.: Издательство «Высшая школа», 1972, 127 s.

wujud» düşünjesi jähetden derňemelidigini bu goşgynyň soňky bendini getirmek arkaly şeýle beýan edýar:

»Magtymguly, geç namysdan aryňdan,
El götergin bu wepasyz käriňden,
Jahan doly sen gapyl sen ýaryňdan,
Ýa mestmi sen, ýa şeýdamy, näme sen.

Aryflar (sopular) bu dünýäniň haýsy bir zadyna seretseler, onda Hudaýy görýärler we mydama ony synlaýarlar. Bu ýagdaýa aryflaryň terminologiýasynda «wahdeti-wujud» (barlygyň birligi) diýýärler. Ýokarky mysal («Näme sen» şygry) bu meseläni aýdyň beýan edýär.¹

G.B. Akynyýazow türkmen akyldarlarynyň erkin pikir ýöretmeginiň filosofik esasyny panteistik garaýyşlaryň tutýandygyny bellemek bilen, bu garaýyşlaryň Magtymgulynyň döredijiligine täsiri barada belläp geçipdir.² Alymyň panteizm baradaky garaýyşlary umumy planda beýan edilip, onuň aýry-aýry görnüşleri, gündogarda ýüze çykan görnüşi hasaplanylýan «wahdeti-wujud» barada durlup geçilmeýär.

S.M. Demidow işançylygyň³ esasynda tebigatyň Hudaý hasaplanmagy ýaly yslandan öňki ynanç-ygtykatlaryň ýatandygy barada belläp geçipdir. Tebigatyň Hudaý hasaplanmagyny panteizm hökmünde beýan edip, bu garaýyşyň – tebigaty Hudaý hasaplaýan panteizmiň türkmenleriň yslandan öňki ynanç-ygtykadynda bardygyny nygtapdyr.⁴

R. Mustakow akyldaryň «Näme sen?» şygryny tebigatda gizlenen Hudaýa bagyşlandygyny, bu şygyr arkaly Pyragynyň panteizminiň ýüze çykýandygyny belläp geçipdir. Panteizmiň manysyny bolsa E.D. Jawalidzäniň: «Бог как идеальное начало и природа как

¹ A. Meredow. Magtymguly Pyragynyň diwany / Tankydy tekst. – Gürgen: Intiřarate Mahtumkyli Fyragy, I jilt, 2009, 31s.

² Şol ýerde, 6, 28 s.

³ Sopusylygy göz önünde tutan bolsa gerek.

⁴ Демидов С.М. Суфизм в Туркмении (Эволюция и пережитки). Под ред. Н.Байрамсахатова. Ашхабад, «Блым», 1978, 127, 157s.

материальное начало составляют тождество» («Hudaý ideal başlangyç we tebigat maddy başlangyç hökmünde aýny birlikdir»)¹ diýen düşündirişinden peýdalanýar.

E. D. Jawalidzäniň panteizm baradaky bu düşündirişi Pyragynyň döredijiligine mahsus däldir. Çünki Pyragy başlangyç hökmünde Hudaýy hem tebigaty aýny birlik hasaplamaýar. Şahyryň ynanç-ygtykatyna görä, tebigat Hudaý tarapyn ýokdan bar edilen:

«Kün!» lafzyndan älemi,
Möwjut eden Alla sen.²
(«Bol!» sözüden älemi, barlyga getiren Alla sen»).

Magtymgulyny öwreniji alymlaryň wahdeti-wujud, emanasiýa we panteizm düşüňjeleriniň Pyragynyň döredijiligine täsiri barada aýdanlaryny ylmy esasda düýpli öwrenmek we giňişleýin beýan etmek zerur bolup durýar. Çünki olaryň bu mesele bilen baglanyşykly garaýyşlary, ýokarda hem belläp geçişimiz ýaly, dürli-dürli hem-de umumy.

Wahdeti-wujud sözüniň sözlük manysy barlygyň birliги bolup, diňe bir barlygy – Hudaýyň barlygyny kabul etmektir. Bu düşüňje Gündogaryň meşhur alymy Muhyýeddin ibn Araby tarapyndan filosofik usulda, sistemalaýyn beýan edilipdir. Onuň doly ady Muhyýeddin Abu Abdulla Muhammet ibn Aly ibn Muhammet ibn Araby Hatimi Tai Andalusydyr. Ol 1165-nji ýylyň awgust aýynyň 7-sine Ispaniýanyň Mürsiýe (Murjia) şäherinde eneden bolýar.³ Ol ýigrimi ýaşyndan soňra sopusylyk ýoluny saýlap alýar. Ömrüniň dowamynda üç ýüzden gowrak alym we şyh (sopusylykda halypa derejesine ýeten alym pirlere) bilen görüşýär. Sopusylyk ýoluna gadam goýmagyna bolsa Abulapbas Ahmet Ureyni sebäp bolandyr diýlip hasap edilýär.⁴

¹ Р. Мустаков. Любовная лирика Махтумкули и суфизм. Seret: Magtymguly – 250/M.Öwezgeldiýewiň we A.Mülkamanowyň red. bilen. – A.: Ylym, 1989, 210-220 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 116s.

³ Uludag Süleyman. Ibn Arabi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 1995, 3 s.

⁴ Шиммель А. Мир исламского мистицизма / Пер. с англ. Н.И. Пригариной, А.С. Раппопорт. – М.: Алетея, Ўнигма, 2000, 208-216 s.

Ibn Arabynyň baş ýüz, dört ýüz we ýüz elli eseriniň bardygy aýdylypdyr.¹ Onuň filosofiýasynyň merkezi düşünjesi bolan «wahdeti-wujud» düşünjesi barada «Fususyl-Hikem (فُصُوصُ الْحِكْمِ)» («Hikmetiň (göwher) gaşlary») we «Futuhaty-Mekkiýýe (الْفَتْوحَاتُ الْمَكِّيَّةُ)» («Mekge açyşlary») atly işlerinde giňişleýin düşündirişler berlipdir. Emma ol bu düşünjäniň filosofik jähtlerini beýan edende, onuň «wahdeti-wujud» terminini ulanmandygy, bu terminiň (wahdeti-wujudyň) ilkinji gezek Ibn Arabynyň eserlerine düşündirişler ýazan Sadreddin Konewi tarapyndan ulanylandygy aýdylyar.²

Muhyýeddin ibn Arabynyň filosofiýasynyň esasy aýratynlygy onuň barlyk (wujud) baradaky garaýşydyr. Onuň garaýşyna görä, ýeke-täk barlyk (wujud) bolup, ol hem Allanyň barlygydyr. Alladan başga hakyky barlyk (wujud) ýokdur. Onuň barlygynyň (wujudynyň) başlangyjy ýokdur (gadymdyr, ezelidir). Barlygynyň soňy hem ýokdur (ebedidir). Köpelmeyär, bölünmeyär we üýtgemeyär. Ol wujudy-mutlakdyr (absolýut barlykdyr). Bar bolmagy üçin başga zatlar mätäç däldir. Öz-özünden bardyr. Emma älemdäki ähli zatlar munuň tersine bolup, bar bolmalary başga bir zadyň barlygyna mätäç. Dowamly özgerýärler. Azalýarlar ýa-da köpelyärler. Älem hakyky barlyk däl-de, kölege mysaly barlykdyr.³ Çünki kölege eýesiniň barlygy bilen bardyr. Hut şonuň ýaly hem älem öz eýesiniň, Ýaradanyň barlygy bilen bardyr.

Ibn Araby barlygy salgyma meňzedýär. Bar ýaly bolup görünse-de, aslynda, ýokdur. Çünki ylmy taýdan hem tassyklanylýşy ýaly, älemdäki her bir zat dowamly özgerişde bolup, öz durkuny saklamaýar. Emma bu özgerişi duýgy organlary arkaly doly duýmak mümkin bolmaýar. Diňe ýokary tehnologiýalar arkaly göz ýetirmek mümkin. Biziň duýgularymyza älemdäki ýokary tizlikli özgeriş

1 محيي الدين بن عربي، فُصُوصُ الْحِكْمِ، والتعليقات عليه بقلم ابوالعلا عفيفي. – بيروت: دار الكتاب العربي، ١٩٤٦، ص. ٥.

2 Uluç Tahir. Ibn Arabî’de mistik sembolizm // Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 151-190.

3 Adamy boş, abstrakt zat, Hudaýyň diňe bir geçip barýan kölegesi diýip hasaplaýan sufizm teoriýasyna Magtymgulynyň garşy çykýandygy barada T.Berdiýew we A.Annamämmedow hem belläp geçipdirler (Magtymgulynyň pedagogik garaýyşlary. Aşgabat: Türkmenistan döwlet neşirýaty, 1960, 17s.).

durnukly bolup görünýär. Ibn Araby materiýanyň şeýle durnuksyz durkuny, az wagtyk barlygyny dowam etdirmegini ýok hökmünde kabul edipdir. Şeýlelikde, durkuny hiç özgertmeýän Mutlak (Absolýut) barlygy hakyky barlyk hasaplapdyr¹ Ibn Arabynyň tebigatdaky ýokary tizlikli özgeriş barada aýdanlaryna meňzeş garaýyş gadymy grek filosofy Geraklitde hem bar. Ol bu barada şeýle belläp geçipdir: «...Все существует и в то же время не существует, так как все течет, все постоянно изменяется, все находится в постоянном процессе возникновения и исчезновения» («...Ähli zadyň akyp gidýänligi, dowamly özgerýänligi we uzygider ýagdaýda döräp, ýok bolýanlygy jähtden ähli zat bardyr, şol bir wagtyň özünde hem ýokdur»)².

Wahdeti-şuhud düşünjesi bolsa wahdeti-wujuddan belli bir derejede tapawutlanýar.

Wahdeti-şuhud sözüniň manysy görmegiň birligi bolup, diňe bir barlygy – Hudaýyň barlygyny görmekdir. Wahdeti-wujuddan tapawutlykda wahdeti-şuhudda bir barlyk görülýär, emma Hudaýdan gaýry zatlaryň hem bardygy inkär edilmeýär.

Sopuçylygy öwreniji alymlar wahdeti-şuhud düşünjesiniň ilkinji bolup 1261–1336-njy ýyllarda ýaşap geçen kubrewiýýe³ tarykatynyň alym sopolaryndan bolan Alauddöwle Simnany tarapyndan öňe sürlendigini belläpdirler.⁴ Alym wahdeti-wujudyň sopuçylyk ýolunyň ahyrky menzili däldigini we Ýaradan bilen ýaradylanyň aratapawudynyň bardygyny nygtapdyr. Ol Ibn Arabynyň Wahdeti-wujud düşünjesini tankyt edipdir.⁵ Haçanda Ibn Arabynyň «وَهُوَ عَيْنُهَا سُبْحَانَ الَّذِي أَطَهَّرَ الْأَشْيَاءَ» («Ähli zatlary ýüze çykaran we olaryň (ýüze çykaran zatlarynyň) özi bolan (Hudaý) ähli kemçiliklerden päkdir») sözüni eşidende gaharlanypdyr we oňa şeýle sorag beripdir: «Eý, şyh!

¹ Çamlica Orhan. Ahmed Cähidi'nin nasihatnâme ve tevhid-i zât adlı risâleler'inin tahlîli. Yüksek lisans tezi. – İstanbul, 2006, 27s.

² Антология мировой философии. Том 1. Философия древности и средневековья части 1. М., 1968, 31s.

³ Nejmeddin Kübranyň esaslandyran tarykaty.

⁴ دکتر قاسم کاکایی، دکتر حمید محمودیان. الاهیات عرفانی از دیدگاه علاء الدوله سمّانی و بوناوتوره. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز. پیاپی ۱۳۸۸، ۷۹ - ۹۸ ص.

Kartal Abdullah. İmâm-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları. Uludağ üniversitesi ilâhiyat fakültesi dergisi. Cilt: 14, sayı: 2, 2005, 63-65 s.

⁵ دکتر قاسم کاکایی، دکتر حمید محمودیان. الاهیات عرفانی از دیدگاه علاء الدوله سمّانی و بوناوتوره. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز. پیاپی ۱۳۸۸، ۷۹ - ۹۸ ص.

Kartal Abdullah. İmâm-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları. Uludağ üniversitesi ilâhiyat fakültesi dergisi. Cilt: 14, sayı: 2, 2005, 60 s.

Şyhyň (ýüze çykaran) tezeginiň özüdigini aýtsalar, ýanyndan geçip gitmersiň, oňa gaharyň geler. Eger şeýle bolýan bolsa, akyly adam Hudaý barada şoňa meňzeş söz aýdarmy!?»¹

Alymyň wahdeti-wujud baradaky tankydy garaýşy nagyş-bendiligiň meşhur sopolaryndan bolan, 1564–1624-nji ýyllarda Hindistanda ýaşap geçen Ýmam Rabbany Ahmet Faruky Sirhindi tarapyndan dowam etdirilipdir.² Ol wahdeti-wujud düşünjesini giňişleýin beýan edip, tejribe arkaly bu düşünjäniň ahyrky netije dældigine göz ýetirendigini beýan edipdir. Birnäçe ýyllap wahdeti-wujuda ynanyp ýaşan hem bolsa, fena mertebesini gazanmak üçin wahdeti-wujudyň zerur dældigini beýan edipdir.

Ol öz halypasyna, şägirtlerine we başga adamlara ýazan hatlaryny özünde jemleýän meşhur «Mektubat» («المكتوبات – Hatlar») atly kitabynyň birinji jildiniň otuz birinji, kyrk üçünji we iki yüz ýetmiş ikinji hatlarynda wahdeti-wujud we wahdeti-şuhud meselesini giňişleýin beýan edýär.

Döwletmämmet Azady «wahdeti-şuhud» düşünjesini «wahdat öýi» ýa-da «şemgy-wahdat» («birlik çyragy»), bu ruhy derejäniň berýän ruhy lezzetine bolsa «wahdat-meýi» diýip at beripdir³, wahdet düşünjesiniň yşk bilen berk baglanyşyklydygyny nygtaýdyr.⁴

Magtymguly Pyragynyň eserlerinde şol düşünje amaly taýdan ýüze çykýar. Pyragy şol ruhy tejribesini (wahdeti-şuhud) «Näme sen?!», «Bilmedim», «Nazar eýle», «Bir nan getirdi», «Diwana geldi», «Dert oldy», «Birýana boldum imdi», «Ýar bizim sary» şygyrlarynda simwoliki serişdeler arkaly beýan edýär.

Pyragynyň sopusylyk mazmunly şygyrlaryndaky (şahyryň döredijiligini öwrenen alymlar tarapyndan) panteizm diýlip atlandyrylýan

¹ دکتر قاسم کاکایی، دکتر حمید محمودیان، الاهیات عرفانی از دیدگاه علاء الدوله سمنانی و بوناوتوره، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، پیاپی ۹۸ - ۷۹ ۱۳۸۸، ۳۱

² Kartal Abdullah. İmâm-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları. Uludağ üniversitesi ilâhiyat fakültesi dergisi. Cilt: 14, sayı: 2, 2005, 64 s.

³ Döwletmämmet Azady. Eserler ýygyndysy. A.: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2012, 199, 229s.

⁴ Şadow N.A. Mansur Hallajyň filosofiki garaýşlarynyň türkmen nusgawy edebiyatyna täsiri // Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe dilleri we edebiyaty okatmagyň nazary hem-de amaly esaslary (Ylmy makalalar ýygyndysy). – Aşgabat: Ylym, 2012. 236-242 s.

garaýyş sopusylykda *fenafillä* makamyna ýetmek üçin zerur hasaplanýan *wahdeti-şuhud* we onuň bilen baglanyşykly bolan *yşk-muhabbet*, *sekr-sahw*, *gaybet*, *jem-fark* we *pena-baka* ýaly düşünjelerdir.

Magtymguly Pyragynyň «Şaýlamaýynmy»¹ şygrynda säligiň (sopusylyk ýoluna gireniň) geçmeli fenafilla düşünjesi çeper beýan edilýär. Bu goşguda dünýäniň panylygy, Alladan gaýry dadyňy aýdara kimsäniň ýokdugy ýatladylýar.

Pyragy bu şygryň ikinji bendinde dosty hasaplaýan Hudaýyň syrna ýetmek arzuwy, şol arzuwyň hasyl bolmagynyň şerti barada durup geçýär. Şahyr:

Ýaranlar, ýetmek ýok Subhan syrna,
Açsa ýolum – ýetsem Dost eserine –

diýip, dosty hasaplaýan Ýaradanyň syrna ýetip bolmaýandygyny belläp, onuň eserine akyl ýetirmekligi arzuw edýär. Bu arzuwyna ýetmek üçin:

Ryýazaty ýükläp nebsim şütürne,
Yhlasa iýtdirip, haýlamaýynmy? –

diýmek bilen, ryýazatyň ýüküni düýä meňzedýän nebsine ýüklemelidigini belleýär.

Ryýazat (رياضة) häzirkî zaman arap dilinde gimnastik maşk, türgenleşik, gezelenç, sport, matematika diýen manylarda ulanylýar.² Bu manylar adamyň bedenini we aňyny kämilleşdirýän düşünjeler bolup durýar. Ryýazat düşünjesi diňe bir bedeni türgenleşdirmek däl-de, esasan, adamyň öz menini – egosyny, nebsini terbiýelemek maksady bilen ulanylýar. Pyragy «Şaýlamaýynmy» şygrynyň üçünji bendinde:

Ýokluga ýandyryp, menlikden sagyn,
Eşkimden suwarsam nistligiň bagyn –

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 484s.

² Арабско-русский словарь: Ок. 42000 слов. Т.1. – Ташкент: Камалак, 1994, 310 с.

diýip, göz-ýaş etmek arkaly öz meniňi ýok hasaplamak barada durup geçýär. Şahyr şygryň dowamynda:

Ujb, ryýa, kibr, hasat matagyn,
Bölüp, rahzenlere paýlamaýynmy –

diýip, men-menlik, tekepbirlik, görüplik ýaly jemgyýete zyýanly gylyklardan uzak durmaga hem-de kerweniň baýlygynyň garakçylara paýlanyşy ýaly, ol gylyklary taşlamaklygy, Ýaradanyň barlygynda öz barlygyny eretmekligi, menligini ýok hasaplamaklygy beýan edipdir. Dördünji bendinde:

Aby-towfyk ýuwup jesedim nawun,
Hümmet bilen ötsem ybadat zawun –

diýip, bedenini Ýaradanyň ýardam (aby-towfyk) deňzinde ýüzýän gämä (naw), ybadatlary bolsa Hudaýyň erki, güýji (hümmeti) bilen geçilýän jülgä meňzedipdir. Pyragy ruhuny guşa, pikirini bolsa jeňnele (mişe) meňzedip, şol jeňnelde nebsi awlamagy beýan edipdir:

Ruhum guşun besläp, nebsimiň awun,
Pikir bişesinden awlamaýynmy?

Sälik ruhuny ryýazat arkaly päkleýär, tefekkür – pikir edip, nebsini terbiýeleýär. Şahyr şygryň soňky bendinde nebis terbiýesinde agyz beklemegiň ýa-da az iýmekligiň ähmiýetini belläp geçipdir:

Magtymguly, ne bar içmek, iýmekden,
Jan jesetden gider, et hem sümekden,
Göz görmekden galar, dil hem diýmekden,
Tilim teprenerkä, söýlemäýinmi?

Şygryň soňky bendini ikinji bentedäki «ryýazat» düşüňjesi bilen, şeýle hem Azadynyň ryýazat baradaky aýdanlary (Hakyň emrini

tutmak, toba, agyz bekleme¹⁾ bilen baglanyşdyryp beýan etmeseň, soňky bentden (iýmegi we içmegi doly terk etmek diýlen) nädogry netijelere gelinmegi mümkindir. Azadynyň we Pyragynyň döredijiliginde iýmegi we içmegi doly terk etmek düşünjesi asla ýok. Olar iýip-içmekligi terk etmändirler we ündemändirler, diňe belli-belli wagtlarda agyz bekleme we agyz beklenmeýän wagtlarda bolsa az iýmekligi, halalyndan iýmekligi ündäpdirler:

Ötdi ömrüm iýmek-içmek aýşyda²,
Az iýgil, az ýatgyl, sözüň az etgil³,
Halal lukma ýagtylyk biýr gözlere⁴.

Aşa köp iýip-içmegiň adam saglygyna zyýanyny we az iýmekligiň ähmiýetini häzirki zaman lukmançylygy hem tassyklaýar.

Pyragynyň «Şaýlamaýynmy» şygry many-mazmun taýdan sopusylygyň «fena» düşünjesi bilen berk baglanyşykly. Fenanyň bolsa wahdeti-şuhud düşünjesi bilen berk baglanyşyklydygy, fena mertebesini gazanmak üçin, wahdeti-şuhudyň zerurlygy barada Sirhindi belläp geçipdir.

Wahdeti-şuhudyň netijesinde ýetilýän fena mertebesiniň aýratynlyklary Magtymgulynyň «Çagdyr bu çaglar»⁵ şygrynda çeper beýan edilýär. Şahyr säher wagtynyň ähmiýetini nygtap:

Säher wagty gapyl bolmaň, ýaranlar,
Dergahlar açylar çagdyr bu çaglar –

diýýär. Çünki Hakyň nury saçylýan bu wagtda erenler, weliler Allanyň rehmetine gowşupdyrlar:

Rehmete duş geldi bu wagt erenler,
Hak nury saçylar çagdyr bu çaglar.

¹ Döwletmämet Azady. Eserler ýygındysy. – A.: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, 2012, 117 s.

² Şol ýerde, 35 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 445 s.

⁴ Şol ýerde, I jilt, 422 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 417 s.

Fena mertebesine ýetmek üçin günälerden saplanyp, özüni tanamak we öz meniňi (ego) taşlap, diňe Hakyň barlygyny kabul etmek, Ýaradanyň barlygynyň garşysynda hiç zadyň derejesinde dälidiğini ýatlamak zerur:

Asy bolma, günähiňden ýanawer,
Özün tany, menligiňden inewer.

Munuň üçin bolsa toba etmek zerur, tobanyň kabul bolmagy üçin, iň amatly pursat säher wagty bolup durýar: «Ýagşy wagtdyr, toba kylyp dönewer // Ýazyklar geçiler çagdyr bu çaglar».

Özüni tanamak sopusuçlygynyň iň esasy şygarlarynyň biri hasaplanýlar. «Kim özüni tanasa, Rebbini tanar» (مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ) diýlen şygar¹ sopusuçlykda örän meşhur bolup, bu barada aýtmadyk sopy-pir ýok bolsa gerek. Sopusuçlykda bu düşünje öz ejizligiňe we Ýaradanyň beýikligine akyl ýetirmek manysynda beýan edilipdir. Bu manyda türkmen dilinde «Özüni tanan weli» görnüşinde aýdylyar.

Sirhindi wahdeti-şuhudyň muhabbet we yşkyň netijesinde ýüze çykýanlygy barada belläp geçipdir. Sopusuçlyk edebiýatynda meý, şerap muhabbetiň we yşkyň simwollary, olar guýulýan bada, jam, käse ýaly gaplar bolsa aşygyň kalbynyň, köňlüniň simwollary hökmünde ulanylypdyr. Şeraply badany uzadýana bolsa «saky» diýlipdir. Saky sözi arap dilinde suwçy diýen manyny aňladyp, sopusuçlykda söýginiň we bereketiň gözbaşy Allatagala, maşşuk we sähige ýolbelet bolýan mürşit manylarynda ulanylypdyr.²

Bu simwollar Pyragy tarapyndan hem ulanylypdyr. Şahyr «Çagdyr bu çaglar» şygrynyň üçünji bendinde:

Hak seni saklasyn hijran – ýalyndan,
Azaşmagyn ýolçularyň ýolundan –

diýmek bilen, sähigiň (ýolçynyň) öz ýolundan (tarykatdan) aýrylmagyndan (hijran), azaşmagyndan howatyr edýär. Şygryň dowamynda:

¹ Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Ankara: Rehber yay., 1997, kendini bilmek maddasy.

² Şol ýerde, saka-saki maddasy.

Muhabbet jamlary Dostaň elinden,
Häzir bol, içiler çagdyr bu çaglar –

diýip, sãligi ähli ýerde diňe Biri synlamak – wahdети-şuhud ýagdaýyny döredýän muhabbet we onuň netijesinde ýüze çykyan fena mertebesini elden bermezlige çagyryar. Şahyr ýokarda ady agzalan goşgynyň dördünji bendinde ruhy baýlyga ähmiýet berip, ýokluk meýdanynda diňe Hakyň barlygyny görmelidigini, şol pursatda (zikir wagty) öz meniňi görmeli dældigini ýatladýar (wahdети-şuhud):

Ýokluk meýdanynda mejlis guruban,
Menlikden geçiler çagdyr bu çaglar.

Sirhindini şeýle ruhy halatlaryň (fenanyň, wahdети-wujudyň, wahdети-şuhudyň, diňe Biri görmegiň) ýoluň başlangyjynda bolup geçýändigini beýan edipdir. Magtymgulyda hem bu ruhy ahwalatlar ýaşlyk döwründe bolup geçen bolmaly. Onuň aşa yşky-joşgunly şygryrlaryny otuz-otuz baş ýaşlarynda döredendigini «Çagdyr bu çaglar» şygrynyň soňky bendini okanynda görüp bolýar:

Magtymguly, gitdiň dünýä köýüne,
Jahyllykda köňül goýduň oýuna,
Indi aýak basdyň otuz öýüne,
Göz ýaşy saçylar çagdyr bu çaglar.

ORAZGELDI GURBANOW,

Aýratyn zehinli çagalaryň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Döwlet mekdep internatynyň direktory

SÖZ ÝAGŞYSYN DIL TANAR

Magtymguly Pyragynyň şygyr diwanynyň gözelligini artdyran zatlaryň biri-de, akyldar şahyryň şol bir şygyrda, şol bir bentde ýa-da setirde türkmen dilinde bar bolan bir söz bilen birlikde onuň arap we pars dillerinde bar bolan sinonimini ussatlyk bilen peýdalanyp, öz setirlerine siňdirip bilmegidir.

Ussat şahyr şol bir sözleriň türkmençesini arap, pars sözleri bilen bilelikde ulanmak arkaly bir sözi zol-zol gaýtalap, okyjynyň ýüregine düşmek islemeýär, gaýtam tersine akyldaryň jaý ýerinde türkmen sözüniň ýerine arap, pars sözlerini ulanmagy şygyr setirleriň lezzetini artdyryp, gyzgyn garşylanmagyna itergi berýär. Geliň, mysallara ýüzleneliň:

«Kaýda o:t alyp sen, suzan-nar bolduň ...»¹

Bu setir şahyryň 1976-njy ýylda halk köpçüligine ýetirilen neşirinde aşakdaky görnüşde berlipdir:

Kaýda ot alyp sen uzak nar bolduň...²

Ýokarda getirilen setirdäki uzak sözi şygyryň mazmunyna gabat gelmeýär. Emma bu eseri çapa taýýarlan «suzan- سوزن» (parsça ot, ýanan) sözüni «uzak» görnüşinde okapdyr. Şeýlelikde, biz akyldar Magtymgulynyň häzirki wagta çenli çapa taýýarlanyp, halk köpçüligine ýetirilen neşirleriniň ählisine sarpa goýmak bilen, has ygtybarly neşir bolan A. Aşyrow tarapyndan çapa taýýarlanyp, «Ylym» neşirýaty tarapyndan 2013-nji ýylda halk köpçüligine ýetirilen Magtymgulynyň 2 jiltiden ybarat bolan eserler ýygynyndysyny gollanma edinip aldyk.

Ýokardaky mysalymyz barada aýdylanda, şygyrda getirilýän «o:t» sözi bilen soňra gabat gelyän «suzan- سوزن» parsça, «nar- نار» bolsa arapça many taýdan sinonim bolup gelyän sözlerdir.

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. II jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 53 s.

² Eserler ýygynyndysy. Goşgular. «Türkmenistan» neşirýaty, Aşgabat, 1976. 607 s.

Birewe beripdir gaýgy-gam, mähnet ...¹

ýa-da:

Ýyglaýyp gam bile ýörme hemişe ...²

Bu mysal alan setirlerimizdäki «ýyglaýyp» hem-de «gaýgy» diýen sözler gadymy türkmen sözlari bolup, ol ýerde ulanylan arapça «gam-غم» sözi bilen sinonimdeş sözlerdir.

Kimsäniň tutaşyp janynda nary,
Har-tikentene batyp baradyr ...³

Ýokardaky mysal getirilen setirlerdäki parsça «har خار -» sözünüň türkmençe aňladýan manysy «tiken» diýmekdir. Pars dilinde bu söz bilen bagly aýdylyan nakyl hem bar. Mysal üçin: «هر جا که گل است خار است» okalyşy: «här ja ke gol äst har äst» terjimesi: «Gülüň bar ýerinde tiken hem bardyr.»

Şahyr, ol setirinde pars dilindäki «خار- har» sözi bilen onuň türkmen dilindäki sinonimi «tiken» sözünü ussatlyk bilen ulanyşy.

Kimseleriň ajap ermişdir ýüzi,
Kimleriň roýun örtüp baradyr ...⁴

Ýokardaky iki setiriň birinjisine «ýüz» (ynsanyň ýüzi) diýen türkmen sözi bar. Ikinji setirinde bolsa şahyr ol sözi ikinji gezek gaýtalamak islemän, ol söziň pars dilindäki «رو – ru» diýen sinonimini peýdalanyşy. Şahyryň «Bir-birine bezenip» diýen şygrynda hem ynha şeýle setir bar:

Magtymguly, galmaz egsigi-kemi ...⁵

Bu setirdäki «egsik» gadymy türkmen sözi bolup, ondan soňra gelýän, pars dilindäki «کم - käm» sözünden ýasalan «کمی - kämi» sözi, ol türkmen sözi bilen manydaş sözdür.

¹ Magtymguly. Eserler ýygyny. II jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 88s.

² Şol ýerde, 89 s.

³ Şol ýerde, 94 s.

⁴ Şol ýerde, 361 s.

⁵ Magtymguly. Şol ýerde, I jilt, 418 s.

Şahyryň «Jan içinde» diýip atlandyrylan goşgusynda hem ynha şeýle setirler bar:

Ýerden çykan nebatlar,
Gyzyl güller, gök otlar ...¹

Arap dilindäki «**نبات**- nebat» sözi hem hut şu ýerde türkmen dilindäki «gök ot» diýen söz düzüminiň sinonimi bolup gelýär. Ol şygryda ýene-de şeýle setirler bar:

Ryzkym arap gezer men,
Çöl-beýewan içinde.²

Bu setirlerde gelyän «çöl» diýen türkmen sözi bilen «**بيابان** - beýaban» diýen pars sözi many taýdan birmeňzeşdir. Şahyryň «Bil-medim» atly şygryndaky:

Akyl işin dogry sandym, dürs bildim ...³ – diýen setirindäki türkmençe «dogry» hem-de pars dilinden alnan «**درست** - dorost» (dürs) sözleri hem sinonim sözlerdir.

Akyldaryň «Köýmän ýigide» atly şygrynda bolsa ýene-de şeýle setir bar:

Jüpbe, jöwşen, zereh-sowut ...⁴

Goşgudaky **جبه** -jobbe («jüpbe») sözüniň parsça «don», «halat», «daşyndan geýilýän lybas» ýaly manylary bar. «Jüpbe jöwşen» söz düzüminiň türkmençe «demir don» (rusça «бронезилет») diýen manysy bar. Sebäbi ondaky «**حوشن** - jöwşen» sözi «bronlanan», ýagny ok kär etmeýän demir diýmegi aňladýar. Emma bu setirdäki «sowut» sözi türkmençe bolup, şahyr bu setirinde ol sözleriň türkmençe we parsça sinonimlerini ussatlyk bilen peýdalanyp bilipdir. Şahyryň «Tekebirlik eýlä» atly şygrynda:

¹ Magtymguly. Şol ýerde, II jilt, 358 s.

² Şol ýerde, 361 s.

³ Magtymguly. Goşgular. «Türkmenistan» neşirýaty, Aşgabat, 1976, 552s.

⁴ Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 264s.

Pelek istär salsa oýun,

Gözden aksa ol *ganly hun*...¹ – diýen setirler bar. Soňky setirdäki «Ganly hun» sözüni seljersek, pars dilindäki «خون- hun» sözi hem manysy boýunça edil türkmen dilindäki «gan» sözi bilen birdir. Şahyr ol sinonimleri bir ýerde şeýle bir ussatlyk bilen peýdalanypdyr welin, okyjy köp halatda ol türkmen we pars sözleriniň türkmençe «ganly gan...» diýlendigine akyl ýetirip hem ýetişmeýär. Emma şahyryň «Hanyň galdy» atly goşgusynda:

Galdy beýtiň gözün ýaşlap ...²

şeýle hem «Çagdyr bu çaglar» diýlip atlandyrylan şygrynda:

Göz ýaşy saçylar çagdyr bu çaglar³ – diýen setirler bar. Şeýlelikde, şahyryň türkmençe «göz», «ýaş» sözlerini ol sözlemiň pars dilindäki manydaşlary bolan «çeşm - چشم» hem-de «eşk - اشک» sözleriniň sinonimleri hökmünde ulanan ýerleri diwanda sanardan kändir.

Şahyr türkmen dilindäki «gözýaş» sözi bilen ol sözün pars dilindäki sinonimi «eşk» sözüni hem ýerlikli ulanmagy başarypdyr. Mysal üçin, şahyryň «Şaýlamaýynmy?» atly şygrynda:

Ýokluga ýandyryp, menlikden sagyn,
Eşkimden suwarsam nistligiň bagyn ...⁴

diýen setirler bolup, ol ýerdäki «eşk» sözi türkmençe «gözýaş» diýmekdir. Bu mysal getiren iki setirimizdäki birinji söz «ýokluk», ikinji setirdäki «nistlik» hem pars dilinde «ýok» diýmek sözi bolan «nist - نيست» sözünden ýasalan.

Alla ýady bilen tirik bolan dil,
Göz ýumulmak bilen köňül ýatmaz hiç.⁵

ýa-da

¹ Magtymguly. Şol ýerde, I jilt, 369 s.

² Şol ýerde, 366 s.

³ Şol ýerde, 417 s.

⁴ Şol ýerde, 484 s.

⁵ Magtymguly. Şol ýerde, Ijilt, 386 s.

Kyrk şähri gyzyldan dolduran Karun,
Gözigumdan doldy puldan dolmady.¹

Şahyryň ýokardaky şygyr setirlerinde ynsanyň beden agzasy bolan «göz» diýen söz türkmen dilinde gelyär. Emma akyldaryň «Zarlar icinde» atly goşgusynda «göz» diýen sözüň ýerine parsça «çeşm - (چشم)» sözüni şeýle derejede ussatlyk bilen ulanyşdyr:

Gara daglar dözmeý, serin galdyrdy,
Çeşmin ýaşlar duman-garlar içinde.²

Akyldaryň «Jem bolup» atly şygrynda hem pars dilindäki «çeşm - (چشم)» sözi ulanylan:

Çeşmiňe totyýa kylgyl gerdini ...³

Bu setirdäki «totyýa» sözi pars sözi bolup, ol gadym wagtlar gözüň görejini nurlandyrmak üçin sürtülýän daşy ol dilde «tu:tiýa» diýip atlandyryşdyrlar. Ýokardaky setiriň manysy: «Gözüne totyýanyň tozyny sürt» diýmegi aňladýar. «Gerd – گرد» hem pars sözi bolup, onuň türkmençe manysy «toz» diýmekdir.

Umuman, şahyryň türkmen «göz» sözüni pars dilindäki «çeşm» (چشم) sözi bilen gezekleşdirip ulanan ýeri onuň diwanynda sanardan kändir.

Pars dilinde «çeşm - (چشم)» sözüniň bir sinonimi hem «dide - ديد» sözüdir. Şahyr bu sözi hem ýerlikli ulanmagy başarypdyr. Mysal üçin, akyldaryň: «Boldum girýana» atly şygrynda şeýle setir bar:

Dideden ýaş döküp, synam çäk edip ...⁴

Bu ýerde «dide» sözünden ýasalan «dideden» sözi «gözden» diýen manyny berýär. «Bagtym garadyr» atly goşgusynda bolsa:

Iki didäm – zürýadyndan aýryldym ...⁵ – diýip, aradan çykan zürýatларыny iki didesine, ýagny gözüne meňzedýär.

¹ Şol ýerde, 515 s.

² Şol ýerde, 23 s.

³ Şol ýerde, 378 s.

⁴ Magtymguly. Şol ýerde, II jilt, 180 s.

⁵ Magtymguly. Şol ýerde, I jilt, 59 s.

Akyldaryň «Gara reň bolar» atly goşgusy şeýle başlanýar:

Hozuň daş postuny, azergun güli,
Suwun saça çalsaň, gara reň bolar ...¹

Şahyr bu setirlerinde reňk aňladýan sözi türkmençe «gara» diýip alýar. Emma şol goşgynyň üçünji bendinde:

Ýüregi erimez, syýa seň bolar ...² – diýen setir bar. Bu setirdäki «syýa» pars dilindäki «syýah-سیاه» sözünüň türkmençe kabul edilen nusgasy bolup, ol «gara» diýmekdir. Setiriň soňunda gelýän «seň» sözi hem pars dilindäki «säng-سنگ» sözünden bolup, ol türkmençe «daş» sözi bilen manydaşdyr. Şeýlelikde, şygryň ýokarda getirilen setiri: «Ýüregi erimez gara daş bolar» diýen mana eýedir. Şahyryň «Pygan eglenmez» atly şygrynda ilki bilen:

Ýagyşly, ýagmyrly, ümürlü daglar,

Siller senden gider, duman eglenmez ...³ – diýen setirler bolup, soňra ýene-de şol şygryda:

Ýigitler, bu dünýä şuňa mysaldyr,

Bark urar asmanda, baran eglenmez⁴ – ýaly setirler getirilýär.

Soňky mysal getirilen setirlerdäki «baran – باران» sözi pars sözi bolup, ol türkmen dilindäki «ýagyş», «ýagmyr» diýen sözler bilen manydaşdyr.

Şu ýerde başga hem bir möhüm zady nygtamak gerek. Türkmenleriň parsy dilli halklar bilen münlerçe ýyllaryň dowamynda goňsuçylykda ýaşap, aralarynda özara söwda, ykdysady hem-de garyndaşlyk gatnaşyklarynyň ösmegi bilen, pars diliniň sözleriniň türkmen diline aralaşyşy ýaly, pars diliniň sözlük düzümine-de oguz-türkmen sözleri öz täsirini güýçli derejede ýetiripdir. Şoňa görä-de, pars diliniň sözlük gorunda hem oguz-türkmen sözleri-de az dälidir.

¹ Şol ýerde, 443 s.

² Şol ýerde, 444 s.

³ Şol ýerde, 494 s.

⁴ Şol ýerde

Dörtguly BAÝSÄHEDOW,

TYA-nyň Magtymguly adyndaky

Dil we edebiyat institutynyň ylmy işgäri

«MAKSADYM NESIHAT ETMEKDIR HALKA»

Ine, indi ýarym asyr bäri Magtymgulyny okap gelyäris. Ilki atamyň islegi, soň mugallymlaryň talaby boýunça okadyk. Atam könenem, täzedenem sowatlydy, üstesine latyn elipbiýinde-de okaýardy. Şeýle-de bolsa, ol her günki gazetleri we öýdäki kitaplary bize-de okadardy. Bizem atamyzyň möhümini bitirýän kişi bolup, garabaşymyza gaý bolup okardyk. Köplenjem: «Depderler içinde bir depder gördüm, «Kasasyl enbiýa» atly ýaranlar» diýip başlanýan goşgyny okadardy atam. Öň özüniň ýüzlerçe gezek okandygyna, biziňem şonçarak okap berendigimize garamazdan, ol goşgularyň äheňine görä baş atyp oturan ýerinden eneme: «Istär, diňle! Gör, gör, näme diýýä» diýerdi. Onuň bu hereketine indi-indi düşünjek bolýaryn: Magtymguly onuň kalby bilen sazlaşyp, içki dünýäsini heýjana getirýän bolmaly. Şonuň üçin-de ol durup bilmän, şeýdýän bolmaly. Ol wagt biz muňa, ýagny atamyň Magtymguly bilen syr alşyp-berişýändigine düşünemzokdyk...

Herhal, «Magtymguly» elimizden düşmezdi. Ýöne ol döwürde bu beýik akyldaryň paýhasyndan dörän goşgularyň adamyň ýaşyna, bilimine, dünýägaraýsyna, durmuşy ýagdaýyna, hatda kitaby eline alan pursadyndaky ruhy ýagdaýyna-da baglylykda her kime bir hili, her gezek bir hili täsir edýändigini bilmezdik. Ol döwürde köp goşgynyň manysyna düşünmän okardyk. Soň-soňlar, agy-garany saýgaryp ugramyzsoň, hiç kim talap etmese-de okardyk. Maşgalamyzda Magtymgulyny okamaýan ýokdy. Magtymguly maşgalamyzyň ýarynydy, hatda, heniz mana düşünmeýän jigilerimiz hem Magtymguly okalanda, sessiz-üýnsüz oturdylar. Ejem dünýäden gaýdandan soň, eneden ýaş galan jigilerim kāmahal ýatmaly wagty ýatman, ukusy garyşyp aglardy. Şonda atam kitap bukjasyny eline alardy-da, ondan saralyp giden iki gat kagyz çykaryp, hiňlenibräk «Kepderini» okardy (Ol döwürde şahyryň neşir edilen kitaplaryna bu goşgy girizilmändi). Şeýdip, atam pahyr jigimi Magtymgulynyň sözleri bilen hüwdülärdi welin, çagajyk derrew uka giderdi. Biz bolsak adalat berkarar bolýan

bu goşgynyň tükeniksiz dowam etmegini islärdik. Atam pahyram biziň islegimizi duýýan ýaly, ony öwran-öwran okardy, kim bilýär, belki, özünde-de şol isleg bolandyr...

Hawa, Magtymguly bilen çagalykdan ýaran bolupdyk. Şahyryň çuňňur mana ýugrulan setirlerini doly kabul ederden çaga beýnimiz ejiz bolsa-da, sypysak, daşy haşamly kitaby elimize alardyk. Ol wagtlar biz şahyryň goşgularynyň diňe bärkije, leksik manysyna düşüňän ekenik, setirleriň arkasynda ýatan hakyky manysy bolsa bize görünmän galýan eken. Şonuň üçin-de şahyryň:

– Gýýjüň-kuwwatiň gidende,

Ogul-gyzyň ýatça bolmaz –

diýen setirlerini okanymyzda, günde-günaşa diýen ýaly ogullarynyň «hüjümine» sezewar bolup, goňşy-golamyň kömegine mätäç bolýan Nurly aga göz önümize gelderdi. Ol wagt biz «ýadyň» oduň bilen girip, külüň bilen çykýan, durmuşyň ajysyny-süýjüsini deň çekişýän ýanyoldaşyňdygyny bilemzokdyk. «Ýat illerde mysapyrlyk çekenden, ursa-sökse, horlasa-da, il ýagşy» diýen setirleri okanymyzda bolsa, manysyna düşüňän: «Muny kim bilmeýär?» diýerdik. Soň Magtymgulyny «aklamak» üçin: «Bu bir ýalňyşlykdyr. Magtymguly: «Ýat ýurtlarda şa boluban gezenden» diýendir, çünki şonda goşgy has täsirli bolýar» diýip, öz ýanymyzdan oňa delil tapardyk. «Her kimiň özüne Müsürdir jaýy» diýen setirler bolsa şahyryň: «Akyl söze güler nadan söz manysyn bilmeginçä» diýşi ýaly, bize gülkünç gelýärdi, çünki ol döwürde Müsür, biziň düşüňämizde, kömege mätäç, yzagalak, bakna bir ýurtdy; «kyssasy şekerden datly depderler içindäki bir depderi» okatmandyklary üçin, bu sözüň haýsy manyda ulanylandygyny-da bilemzokdyk...

Bir gün telewizorda berilýän edebi gepleşikleriň birinde Mäti aga (Kösäýew) çykyş edip, Magtymguly barada gürrüň berdi. Ol: «Magtymgulynyň goşgulary şeýle bir mana baý, onuň bir bendiniň ýa, hatda bir setiriniň manysyna düşüňmek üçinem, giden bir kitaby okamaly bolýar» diýip, şahyryň «Bilmezmiň» goşgusyndan:

– Hüt-hüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym,
Bag içinde Bulkysyň saçyn açyp gördüгим,

Süleýmanyň tagtyndan sözläp habar berdigim,
«Guş gonsun» diýp başymga, bilbil heñin gurdugym,
Çarşenbe gün çäş wagty gondurdygym bilmezmiň –

diýen setirlerini mysal getirdi-de, olaryň manysyna düşünmek üçin, giden bir kitaby okamalydygyny aýdyp, «Kasasyl enbiýanyň» Süleýman pygamber baradaky kyssasyny iki-üç jümlede gürrüň berdi. Şondan soň mende şahyryň: «Süleýman dek ähdimni syndyrdygym bilmezmiň?» diýen setiriniň manysyna düşünmek höwesini oýandy, emma «agтарыşmy» tä ýurdumyz Garaşsyz bolup, «Kasas-ul-enbiýa» çap edilýänçä, dowam etdirmeli boldum...

Hawa, şeýde-şeýde, Magtymgulynyň dünýäsine assa-assa, gadamma-gadam aralaşýardy. Türkmenistan radiosynda işleýärkäm, bir gün Magtymgulynyň goşgularynyň ses ýazgysyny etmegi tabşyrdylar. Ol döwürde şahyryň goşgularyny mynasyp derejede okap bilýän 3-4 adam bar diýlip hasap edilýärdi. Şolaryň biri-de «Magtymguly» filminde şahyryň keşbini döreden Türkmenistanyň at gazanan artisti Hommat Müllükdi. Aýdyşlaryna görä, beýik şahyryň keşbini döretmek ynanylanda, Hommat Müllük, ilki bilen, şahyryň eserlerini üç edip öwrenipdir. Soň onuň dogduk obasyna baryp, ol ýeriniň adamlary bilen duşuşygy, ýaşullar bilen söhbetdeş bolupdyr, olaryň edimgylymyny, döp-dessuryny, gepleşik aýratynlyklaryny öwrenipdir. Ondan soň ýaşullaryň oňlamagy bilen, özi şol ýerde, ejesi Aşgabatda sadaka berip, şahyryň ruhuna aýat okadypdyrlar. Diňe şondan soň, ýagny şahyryň «ruhundan rugsat alnandan» soň, ol bu işe girişipdir. Zehinli artistimiziň bu hereketi onuň milli buýsanjymyza öwrülen beýik şahyrymyza bolan hormatynyň, yzzatynyň, söýgüsiniň we onuň söz gudratynyň önünde tagzym etmeginiň nyşanydyr. Hommat aga meniň bilen duşuşyga-da çynlakaý taýynlanan bolmaly, çünki ol gapyňy açanda, elinde «Magtymguly» kitaby bardy.

Men teklipe edilen kürsüde oturyp, ses ýazýan enjamymy taýynladym. Ol, bir hili, göwni galan ýaly, elindäki kitaby stoluň üstünde goýdy, soň eline aldy, emma ur-tut okap gidibermedi-de, göýä diýersiň: «Sen muny ýazmaga gelipsiň welin, oňa düşüňäňmi, beri?» diýýän terzde ýüzüme seredip, söze başlady:

– Käbir adamlar Magtymgulyny deklamasiýa ýaly gygyryp, dabaraly okaýarlar. Beýle okamaly däl. Magtymguly – filosof, onuň goşgulary – filosofiýa, pikir. Heý, gygyrybam bir pikir ýöredip bolar-my? Magtymgulyny pessaý, manyly ses bilen okamaly...

Kämahal bilýän zadyňam täze pikir ýaly bolup eşidilýän eken. Hommat aganyň bu sözleri-de, göýä, bir täzelik ýaly, meniň Magtymgula başgaça garamagyma sebäp boldy. Şondan soň onuň goşgularyny okanymda, manysyna görä äheňimi üýtgedip, manysyna görä basym berip, manysyna görä beýan etmäge çalşardym.

Günlerden bir gün Mylly aganyň (Täçmyradowyň) ady dakylan çowlugy Annaseýidiň toýuna bardyk. Şonda Mylly aga bilen bile işleşen adam hökmünde belli diktorymyz, şahyr Geldi Bäşiýewe söz berdiler. Geldi aganyň beren gürrüňi, özgeler-ä bilemok, mende-hä uly täsir galdyrdy:

«Men radio täzeräk gelipdim. Bir gün iş ýerimde otyrkam, Mylly aga ýanyma geldi-de:

– Geldi jan, erte aňşam öýe baraýsaň – diýdi.

– Bolar, Mylly aga – diýdim.

Ertesi aňşam aýdylan wagtynda bardym. Mylly aga myhmana garaşýan bolmaly: uly gazan atarylypdyr, saçak uludan ýazylypdyr.

Biraz wagtdan Mylly aganyň özi ýaly 10-12 sany ýaşuly ýygandy. Nahar çekildi. Iýildi. El ýuwuldy. Soň Mylly aga maňa garap:

– Geldi jan, bize bir kitap okap beräýseň – diýdi-de, Magtymgulynyň saýlanan eserlerini elime tutdurdy.

Okap başladym. Otagyň içi dym-dyrslykdy. Adamlaryň dem alşy eşidilýärdi. Men bolsam başymy galdyrman, şol okap gidip otyryn, okap gidip otyryn. Birden başymy galdyraýmanmy? Gören zadym meni haýran etdi: ýaşulularyň gözlerinden ýaş akýardy. Käbirleriniň sakgaly, käbirleriniň köýnegi ýaşa ezilipdi...»

Ol ýaşululary agladan zat nämekä?

Megerem, olar Magtymgula düşünen bolmaly, onuň sözlerinden many alan bolmaly.

Söýgüli şahyrlarymyzyň biri Gurbannazar Ezizowyň ýanyoldasynyň aýtmagyna görä, ol Magtymgulyny gözüne ýaş aýlaman okap bilmändir: many alypdyr ussadyňyň sözünden...

Bir gün Kerim aga (Gurbanpesow) bir oturylyşykda goşgy okapdyr. Şonda oturanlardan biri: «Kerim aga, siz – döwrümiziň Magtymgulusy» diýipdir. Şahyryň göwnüni görmek üçin aýdylan bu sözlere onuň gahary gelip: «Inim, Magtymgula dil ýetirme, bizmi onuň bilen deňleşjek? Ol Hakdan içendir. Gaýdyp, dagy-duwara bu sözüňi diliňe alaymagyn» diýipdir...

Bu sözler kiçi dilden bärden aýdylan sözler däl, kalpdan gaýdan sözler. Sebäbi: «Zer gadyryny zergär biler» diýlişi ýaly, many bazarynda dellala dönüp, şirin gazal donuny biçen şahyryň sözleriniň gadyryny-da söz ussatlary bilýärler. Bir talybyň: «Magtymgulynyň bir setirine düşünmedim» diýip, beren soragyna Mäti aganyň: «Biz onuň bir setirine-de düşünemzok, seniňki ýekeje setir bolsa, ýagşy-la» diýmegi-de munuň aýdyň mysalydyr.

Bizem Mäti aga sorag beren talyp mysaly Magtymgulyny «käbir setirlerine düşünmän» okardyk. Şol düşünmeyän setirlerimiziň biri-de her günortan radioda berilýän konsertde günde-günaşa diýen ýaly gaýtalanyp duran: «Ýashana ýerinde gülmek ýaraşmaz, toýuň meýlisinde gülen ýagşydyr» diýen setirlerdi. Hernäçe jan etsek-de, muňa «delil» tapyp bilemzokdyk, bu setirler-de biziň üçin syrlylygyna galýardy. Eýse, ýashana ýerinde gülmegiň gelşiksizdigini kim bilmeyär? Näme üçin biziň beýik filosof şahyrymyz şeýle sada pikir aýdýar? Hany, onuň çuňňur akyly, paýhasy, hany, setirleriň arkasynda gizlenip ýatan syrly manylar?

Bularyň ählisi-de bar eken, ýöne ony görmegi başarmak gerek eken. Soýuz döwründe syýasy maksat üçin Magtymgulyny dine garşy, dini tankytlaýan, ateist bir şahyr hökmünde görkezmäge çalyşdylar. Eýsem-de bolsa, Magtymguly-da biziň her birimiz ýaly, öz döwrüniň ogly, öz jemgyýetiniň önümidir. Ol, dine garşy bolmag-a gyrada dursun, gaýta özem dindardyr, dine kalpdan berlendir. Ol Allaha aşyk, onuň jemalyny bir görmäge zar bolup ýaşan şahyrdyr:

Hak yşkydyr bizi goýan közlere;
Bu közlerdir kysmat bolan bizlere...

Ine, hut şunuň üçin-de Magtymgulynyň tutuş döredijiliginiň, ähli filosofiyasynyň gözbaşy dindir. Muňa şahyryň: «Külli işleň beýany

Gurhandadyr, Gurhanda» diýmegem subutnamadyr. «Onuň goşgulary Gurhanyň tefsiri, hadyslaryň beýany» diýsek-de, hakykatdan kän bir daş düşdügimiz bolmaz, çünki ol diňe bir Gurhandaky rowaýatlary goşgy bilen beýan etmek bilen çäklenmän, eýsem, halk köpçüligine düşnükli bolmadyk aýatlary-da sada dile geçiripdir. Şahyryň: «Belen daglar, beýikligiňe buýsanma, güdazda suw bolan zer dek bolar sen» diýen setirleri Gurhanyň «Neml» süresiniň 88-nji aýatynyň beýanydyr. Onda şeýle diýilýär: «Siz daglary görüp: «Doňup dur» diýip oýlarsyňyz. Ýok, olar hem bulutlar ýaly ýörerler. (Bu) ähli närsäni pugta eden Allanyň hünäridir. Elbetde, Ol siziň edýän (hemme) işiňizden habarlydyr».

Şahyryň dilinde bu aýatyň manysy has giňäp, goşmaça, göçme mana-da eýe bolýar, ýagny şahyr bu ýerde «dag» sözüni ulanyp, daga, tebigata ýüzlenýän hem bolsa, ol diňe bir daga degişli bolman, eýsem, özüni hondanbärsi saýyp ýören tekepbir adamlara-da degişlidir, çünki tekepbirlik diniň ýazgarýan häsiýetleriniň biridir. Bu zatlary aýtmak bilen, men üýtgeşik bir pikir aýdýandyryn öýdemok, çünki Magtymgulynyň dini däl-de, ony ýoýýan, öz bet nebsi üçin ondan hyýanatçylykly peýdalanýan dindarsumaklary tankytlandygy bu gün hemmä aýan bir hakykatdyr. «Mollalar ylmyna etmedi amal» ýa bolmasa: «Işanlary riýa eýlär namazy, gafatda ötürer gyş bilen ýazy» diýmek bilen, şahyr dini harap edýänleriň kelte mollalardygyny aýdýar. «Myradym nesihat etmekdir halka» diýen şahyr halky düzgün-tertibe, edep-erkana çagyranda-da, diniň usullaryny ulanypdyr. Olary pany dünýä gyzygyp, bakyny unutmazlyga ündäpdir. «Akmaklar bu ýerde galar gafatda, akyl bolan öz gamyny iýr gider» diýmek bilen, adamyň öz ýaşan döwründe diňe ýagşy amallar bilen meşgul bolmalydygyny, diňe şeýdende, baky dünýäsini gazanyp biljekdigini wagyz edipdir:

Her kişi, kim ýamanlygy kast eýlär,
Iki dünýä öz-özüne kest eýlär.

Bu hikmetli setirler Gurhany Kerimiň «Bakara» süresiniň 81-nji aýatynyň mazmunyny beýan edýär: «Ýok! Kimde-kim ýamanlygy kesp etse we günä gaplanyp galsa, ine, şolar dowzah eýeleridir.

Olar şol ýerde ebedi galjaklar». Şol süräniň 25-nji aýatynda bolsa şu dünýädäki bagtly durmuş bilen ahyretdäki jennetiň parhy beýan edilýär: belkem, bu dünýäde-de jennet ýaly baglarda dürli naz-nygmatlardan hoşal bolup, halal ýanyoldaşlary bilen bagtyýar ömür geçirýän kişiler az däl. Ýöne bu bagtly durmuşyň bir nogsany bolup, ol hem bir gün onuň tamamlanmagydyr. Jennetiň fazylatlarynyň biri onuň ebediligidir, bakylygydyr. Diňe şu baky durmuşa ýetmek üçin, pany dünýäde iman-ygtykat bilen ýagşy amallar edip ýaşamak hökmandyr.

Ine, şu taglymatdan ugur almak bilen, Magtymguly ölümlü-ýitimli bu dünýäni «ýashana» diýip atlandyrypdyr.

Magtymguly, köydi bagrym ot bolup,
Dünýä gelen gidejekdir mat bolup,
Özün bilmeý, oýun edip, şat bolup,
Ýashana ýerinde gülmek ýarazmaz.

«Ýashana» adalgasy Magtymgulynyň oýlap tapan sözi däl. Dünýäniň gurluşyna, ynsanyň yaşaýşyna din nukdaýnazaryndan garaýan her bir adam bu dünýäniň panylygyny, baky durmuşyň bolsa ahyretdä boljakdygyny ykrar edýär. Bu düşünje Magtymgula atasyndan galan miras:

«Ýashana» diýip, aglap geçdi pederiň,
Senmi mundan güle-güle gidersen?

Eýse, Magtymguly käbir adamlaryň aýdysy ýaly, terkidünýämi?

Ýok. Ol terkidünýä däl. Bolubam bilmez, çünki onuň terkidünýä bolmagyna esas ýok. Onuň okan ylmy, öwrenen taglymaty, uýyan şerigaty terkidünýäligi ret edýär. «Terkidünýä adama jynaza düşmeýär» diýlen düşünje-de şol taglymatyň halk arasyndaky beýanydyr. Yslam dini adamy Allanyň beren nygmatlaryndan peýdalanmaga, hiç zady inkär etmezlige ünedeýär. Şahyryň: «Kim biler ki, ahyretdä neýlärler, iýip-içip, münüp-guçup öt ýagşy» diýen setirleride hut şu taglymatyň beýanydyr. Käbir adam, ylaýta-da diniň gadagan edýän zatlaryna (din bolsa ynsanyýete zyýanly zatlary gadagan

edýär) meýilli adamlar, şahyryň bu setirlerini özlerini aklaýan bir delil hökmünde ulanýarlar. Emma, eger düşünseň, bu setirlerde diniň taglymatyna garşy hiç zat ýokdur.

Magtymgulyny terkidünýä saýýan adamlar oňa düşünmeýän, onuň ýaşan galagoply döwrüni, agyr durmuşyny göz öňüne getirip bilmeýän, üstesine-de şahsy durmuşyndaky betbagtçylyklara biperwaý garaýan adamlardyr. Magtymgulynyň durmuşynda pajygaly wakalar köp bolupdyr. Bu, elbetde, onuň saglyk ýagdaýyna, gün-güzeranyna täsir edipdir, emma erkini syndyryp, Alla bolan mizemez ynanjyny gowşadyp ýa dünýägaraşyny üýtgedip bilmändir:

Biz makalamyzyň başynda Magtymgulynyň goşgularynyň adamyň ýaşyna, bilimine, dünýägaraşyna, durmuş ýagdaýyna, hatda kitaby eline alan pursadyndaky ruhy ýagdaýyna-da baglylykda, aýry-aýry täsir edýändigini belläp geçipdik. Diýmek, bu goşgular adama hemmetaraplaýyn golaý. Adama hemmetaraplaýyn golaý zatda bolsa ylahylyk häsiýeti bardyr. Halkymyzyň Gurhan okalanda, ony kabul edişini ýatlalyň: uludan-kiçä çenli hemme başyny aşak salyp, demini alman diýen ýaly oturýandyr, çünki şol pursatda adamlar, nählidiklerine garamazdan, ylahy sözleriň täsirini duýýarlar; kalplarynyň owazy şol sesler bilen sazlaşýar, kalplar rahatlyk tapýar, köşeşýär, adamlaryň dünýäsi giňeýär. Magtymgulyny okanynda-da, hut şonuň ýaly duýgyny başdan geçirýärsiň. Çünki Gurhan türkmen dilinde-de dertlä şypa, gamgyna teselli, ruhdan düşene goltgy, ysgynsyza medet, kalplara kuwwatdyr. Köpräk okaň Magtymgulyny! Ýürekden okaň! Okaýany-da jan gulagyn berip diňläň!

NABAT MELÄÝEWA,
TYA-nyň Milli golýazmalar
institutynyň aspiranty

MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE ÝUSUP ÝORDUMY

Türkmeniň dana şahyry Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde beýik şahsyýetler baradaky gymmatly maglumatlary näçe diýseň tapmak mümkin. Onuň ynsanlaryň kalbynda müdimilik orun tapan ajaýyp şygyrlarynda ötüp-geçen pygamberleriň, danalaryň, akyldarlaryň köpüsiniň atlaryna duş gelmek bolýar.

Akyldar şahyr dürli eserlerde, şeýle-de Gurhany-Kerimdäki süreleri doly öwrenip, olaryň many-mazmunyny ajaýyp şygyr setirleri bilen halka ýetiripdir. «Dini biläni» goşgusyndaky:

Ýüz ýigrimi dört mün pygamber ötdi,
Her biri bir ymmat sany biläni¹ – diýen setirleriniň

üsti bilen Mukaddes Gurhanyň on ikinji süresinde ýatlanylýan Ýusup pygamber baradaky gürrüňleriň Magtymgula has güýçli täsir edendigini bilmek bolýar. Aslynda Ýusup pygambere bagyşlanan söhbetler dünýä halklarynyň köpüsünde hem giňden ýaýrapdyr. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde Ýusup pygamberiň adynyň beýleki şahsyýetlere garanyňda has köp tutulmagyny, onuň aýry-aýry şygyrlarynyň ýörite Ýusuba bagyşlanmagyny Ýusubyň agyr günleri başyndan geçirendigine garamazdan, din-imanyna, watany-na, ene-atasyna wepalylygynyň şahyry özüne has bendi edenligi bilen düşündirmek bolar.

Döwletmämmet Azady bilen Ýakup pygamberiň maşgala ýagdaýlarynda az-kem meňzeşlikler bar. Molla Azadynyň hem on iki çagasy bolupdyr. Magtymguly ýaş wagty ejesinden aýrylypdyr. Azady ogly Magtymgula çagalygyndan köp üns beripdir, ylymly-sowatly bolmagy ugrunda köp tagalla edipdir. Magtymguly hem düýş görüp,

¹ Magtymguly. Eserler ýygyndysy, II jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 140 s.

gören düýşlerini atasyna gürrüň beripdir. Dünýä belli akylдар şahyr bolup ýetişipdir.

Ýakup pygamberiň hem on iki ogly bolupdyr. Ýusup ýaşlygyn-dan ýetim galypdyr. Ýakup pygamber hem ogly Ýusuba köp üns beripdir. Ýusup hem gören düýşlerini atasyna gürrüň beripdir, köp dil bilipdir, dünýä belli ylymly, adalatly şa bolupdyr.

Magtymgulynyň «Atly ýaranlar» poemasy, «Ýusup diýe-diýe» elegiýasy, «Arap tilli söwdüгим» goşgusy Ýusubyň başdan geçiren wakalaryna bagyşlanýar. Şahyryň 50-ä golaý goşgusynda şol wakalardan bölekler mysal alnyp, şygryň mazmunyna siňdirilýär. Akylдар şahyryň ýedi ýüzden gowrak goşgusy bize mälim. Şonuň iki ýüze golaýynda Ýusubyň özi we ata-babalary (Ybraýym pygamber, Yshak pygamber, Ýakup pygamber), nesil daragtlary, olaryň geçmiş taryhda galdyran yzlary, Ýusubyň söýgüli Züleyha barada ýatlanlyar.

Magtymguly Pyragynyň Ýusup baradaky eserleriniň arasynda kakasy Azady bilen aýdyşyan «Adam Ata bilen duşdy» atly sorag-jogaply aýdyşyk goşgusy hem gabat gelýär. Goşguda Azady edep, ylym bilen oňat taplan ogluna sowal bilen ýüzlenýär we alymlyga ýetişen oglundan dogry jogap alýar:

– Azady aýdyýar, ýetmiş,
Nedir bu dünýäni tutmuş?
Haýsy pygamberdir ýitmiş,
Nirde gardaşna ugraşdy?

– Magtymguly aýdar ýetmiş,
Yklymdyr dünýäni tutmuş,
Ýusup pygamberdir ýitmiş,
Müsürde ile ugraşdy.¹

Mukaddes Gurhandan we dürli rowaýatlardan belli bolşuna görä, Ýakup pygamberiň on birinji ogly Ýusup doganlary tarapyndan suw-suz gurruk guýa atylýar, soňra guýudan çykarylyp, agalary tarapyndan on sekiz bedel ýarmaga (gara şaýa) satylýar. Uzak muşakgatlyklardan

¹ Şol ýerde, I jilt, 41s.

soň, Ýusup Müsür ezizi bolýar. Kengan halky ýedi ýyl açlyk çekende, Ýusubyň doganlary Müsür ýurduna bugdaý diläp barýarlar we Müsürde şalyk derejesine ýeten doganlary Ýusuba duşýarlar. Ýusup birwagtlar özüniň gol-aýagyny baglap, suwsuz guýa taşlan agalaryny güler ýüz bilen garşy alýar. Emma olara özüni tanatmaýar. «Olar jepa kyldylar, biz wepa kylarmyz. Olar hata kyldy, biz ata kylarmyz» diýip, är kişä mahsus hereket edýär.

Magtymguly Pyragynyň ýigrimi bir bentden ybarat «Atly ýaranlar» poemasy şeýle setirler bilen başlanýar:

Depderler içinde bir kitap gördüm,
«Kysasyl-enbiýa» atly, ýaranlar.
Hezreti Ýusuby beýan eýläli,
Kyssasy şekerden datly, ýaranlar.¹

Nusgawy şahyr bu goşgusynda Ýusup pygamberiň başyndan geçiren wakalarynyň ählisi barada agzamasa-da, köpüsini çeper beýan etmegiň hötdesinden gelipdir.

Gündogar halklarynyň gadymdan gelýän baý halk döredijiligi bar. Magtymguly hem halky eserlerden daşlaşmandyr. Olary köp okap, paýhas eleginden geçirip, olara täze öwüşgin berip, ajaýyp şygyrlary döredipdir. Şygyrlarynda dessanlardaky söýgülilerine wepaly, mylakatly, pähim-paýhasly, salykatly, batyrgaý gahrymanlaryň, aşyk-magşuklaryň ajaýyp keşbini has-da joşgunly häsiýetde beýan edip, kämil derejede halka ýetiripdir.

Şeýle keşpleriň hataryna Ýusupdyr Züleýhanyň, Leýlidir Mejnunyň, Şirindir Perhadyň, Wamykdyr Uzranyň, Zöhredir Tahyryň, Şasenemdir Garybyň, Saýatdyr Hemranyň we beýleki aşyk-magşuklaryň atlaryny goşmak bolar. Bu ajaýyp eserlerdäki gahrymanlaryň şowly hem şowsuz ykballary Magtymgulynyň kalbyna gozgalaň salypdyr. Emma Magtymgulynyň döredijiliginde iň köp ýüzlenilen aşyk-magşuk keşbi Ýusup bilen Züleýhadyr. Rowaýat döreýşi taýdan araplara degişli bolsa-da, ol ençeme halklaryň edebiýatynda öz milliligine ýakynlaşdyrylyp işlenilipdir. Hatda ol

¹ Şol ýerde, II jilt, 336 s.

dini-sopuçylyk edebiýatyň hem iň meşhur ýordumlarynyň birine öwrülipdir. Bu rowaýat Töwratda-da (biziň eýýamymyzdan öňki IX asyrlar) Mukaddes Gurhanda-da (VII asyr) beýan edilýär. Bu kysa Mukaddes Gurhanda beýan edilende, esasan, onuň dini tarapyna köp üns berlipdir we esasy mesele edilip, takdyra ten bermek pikiri öňe sürülipdir.

Magtymguly Pyragynyň okan kitaplarynyň içinden iň täsirli-si bolan «Kysasyl-enbiýa» kitabynda aýdylyşyna görä, Beýik Taňry görki ýüz bölege bölüp, onuň togsan dokuz bölegini How enä bagyş edipdir. Galan bir bölegini-de on bölege bölüp, dokuz bölegini Ýusuba, bir bölegini bolsa tutuş adamzada bagyş edipdir. Dessanlarda suratlandyrylyşyna görä, Ýusup öýden çykan mahalynda, Aýyň, Günüň nury öçüpdir. Ýusup Günüň nuruny serpikdirmejek bolup, ýüzüne nikap örtüpdir. Müsür halky ýedi ýyllyk gahatlyk belasyny başdan geçirende, soňky dört aýda Ýusup pygamber ýüzüniň nikabyny göteripdir. Adamlar Ýusubyň ýüzüniň nuruny görüp, açyklaryny unudypdyrlar. Bu bolsa Ýusupdyr Züleyhanyň keşpleriniň üsti bilen dünýä edebiýatynda tebigy gözelligiň iň ýokary derejede wasp edilmesidir. Magtymguly öz taryplaýan gahrymanlarynyň gözelligini şol keşplere deňäpdir.

Şahyr «Köp jan geçipdir» atly goşgusynda:

Isa geçdi, demden jan berip murda,
Eger açsa Ýusup ýüzünden perde,
Gören bihuş bolup, ýatar şol ýerde,
Şeýle husny mahy-taban geçipdir.¹

«Başdan, dogrusy» goşgusynda bolsa:
Ýüzüň Züleyhanyň görki,
Aýlanar pelegiň çarhy,²

«Jan istär» goşgusynda:

Züleyha görüp Ýusuby,
Artdy yşky, ýok hasaby,³

¹ Şol ýerde, II jilt, 10s

² Şol ýerde, I jilt, 200 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 100 s.

«Gözel sen» goşgusynda:
Yşk bilen açylan bir täze gül sen,

Ýusup – Züleyhanyň taýy, gözel sen¹ – diýmek bilen, Züleyhanyň, Ýusubyň gözelligini, wepalylygyny wasp edýär. Magtymguly dessionlarda getirlişi ýaly, Züleyhanyň Ýusuba bolan päk söýgüsiniň gün-günden artýandygyny ýatlap, özüniň Meňlä bolan söýgüsini şol söýgä deňşdirýär. Ýusup ýaşlygyndan her hili süteme duçar bolup, dürli muşakgatlary başyndan geçirse-de, hiç wagt ruhdan düşmeýär, gelejege umytly garaýar. Ussat şahyr Magtymguly «Jan içinde» goşgusynda:

Umytly bol, Ýusup dek,
Sabyrly bol, Eýýup dek,
Ger ugrasa Ýakup dek,
Derdi-Kengan içinde² –

diýen setirleri arkaly ynsanlara durmuşda gabat gelýän her hili kynçylyklara duçar bolunsa-da, ejizlemezligi sargyt edýär. Magtymguly Pyragy «Ýusup diýe-diýe» elegiýasynda özüni Ýakubyň ornunda goýýar. Perzent meselsinde Magtymgulynyň hem derdiniň Ýakubyňkydan pes dældigini goşguda gyanaç bilen beýan edýär. Goşgy «Men Ýakubam» setiri bilen başlanýar. Ýakup gije-gündiz ogly Ýusuby gözleýär, gaýgy-hesretten ýaña bili bükülýär, köp aglap gözleri kör bolýar, öten-geçenden «Ýusubymy gördüňizmi?» diýip soraglap ýörýär. Şahyr bu elegiýasynda:

Men Ýakubam, ahy zary, çekem Ýusup diýe-diýe,
Gözlerimiň ganly ýaşyn, dökem, Ýusup diýe-diýe,
....Magtymguly, dost ýüzünden, durmaz, ýaş akar gözünden,
Bilbil bolup ýar sözünden, okam Ýusup diýe-diýe³ –

diýen setirleriniň üsti bilen Ýakup pygamberiň Ýusup ogluna bolan perzent söýgüsini açyp görkezýär. «Ýar senden» goşgusynda:

¹ Şol ýerde, I jilt, 203 s.

² Şol ýerde, II jilt, 362 s.

³ Şol ýerde, 165 s.

Ýusup kibi zyndan içre aglasam,
Jirjis kibi jan ýolunda çaglasam¹ –

diýip, özüniň Meňlä bolan yhlasyny beýan edýär. Pyragy «Arap tilli, söwdüгим» atly goşgusynda:

Boýadylar köýnegiňi gan bile,
Ady belli, arap tilli söwdüгим² –

diýip, Ýusuba agalarynyň eden jebir-sütemlerini beýan edýär. Halk arasynda aýdylyp gelinýän «Müsürde şa bolandan Kenganda geda bol» nakyly hem Ýusubyň durmuşy esasynda dörän nakyldyr. Türkmen halkynyň arasynda görülen düýş beýan ediljek bolnanda, diňleýjiniň ilki bilen «Ýusup ýorgudy bolsun ýa-da Pygamberler ýorgudy bolsun» diýmekleri-de Ýusuba Taňrynyň ýorgut ylmyny bagşy edendigi bilen baglanyşyklydyr.

Şahyr öz ýaşan döwründäki deňsizligi, görülýän jepalary hem Ýusubyň keşbiniň üsti bilen aňladypdyr. «Batdy ýaranlar» goşgusynda şahyr Ýusubyň keşbinde ata-enä bolan egsilmez hormaty ussatlyk bilen beýan edýär. Ýusubyň bar gaýgysy öz şirin jany däl-de, ata-watany hem-de atasy Ýakup bolýar. Akylдар «Aýyň ýagşysyn» atly goşgusynda:

Magtymguly, bu döwrana-zamana,
Ýagşyny ýygladyp, duşyr ýamana,
Gardaşlary Ýusup kimin janana,
Rowa görmediler jaýyň ýagşysyn³ –

diýip, doganlarynyň Ýusuba önüp-ösen Kengan ýurdunda ýaşamagyny rowa görmän, ýamanlyk edişlerini beýan edýär we Ýusubyň keşbine ýüzlenmek arkaly ynsanlardaky görüplik häsiýetini rehimsiz ýazgarýar. Magtymguly Pyragy «Dolup ötdi» goşgusynda:

...Mansur: «Enel hak!» diýip, gör ol darga asyldy,
Magryp şahynyň gyzy bu Kengana çatyldy,
Ýusupny gul diýdiler, görüň, kanda satyldy,
Ahyrda görüň, Müsürde soltan bolup ötdi!⁴ – diýip, Ýemen

¹ Şol ýerde, I jilt, 218s.

² Şol ýerde, II jilt, sah. 166 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 388 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 308 s.

ýurdunyň patyşasy Magryp şanyň gyzy Züleýhanyň Kengan ýurdundaky Ýakup pygamberiň ogly Ýusuba çatylmagyny, Ýusubyň agalary tarapyndan Müsür ýurduna satylandan soňra, köp jepalary çekip, soltan bolanyny beýan edýär. Ýusup agalarynyň günälerini bagyşlap bilýän, geçirimli şahsyýet. Hut şol sebäpli-de Magtymgulynyň döredijiliginde Ýusup pygamber bütin adamzat söýgüsine mynasyp bolan gahrymandyr.

TÜRKMENIŇ YNSAP ÖLÇEGI

Biziň türkmenlerimizde haýsydyr bir zat hakynda gürrüň açylanda: «Magtymguly şeýle diýipdir» ýa-da «Eýsem, Magtymguly aýtmanmy näme?» diýen ýaly sözleri mydama eşidýäris. Dogrudan hem, ol söz meýdanynyň oragyny orup gidipdir. Kemine ýaly şol meýdanyň hoşasyny çöplänlerem, şahyrçylykda belent derejelere ýetipdirler.

Her bir halkyň has buýsanýan, guwanýan milli şahyrlarydyr ýazyjylarynyň bolşy ýaly, biziň halkymyzyň hem buýsanjy, guwanjy Magtymgulydyr.

Ine, şonuň üçin-de biz mydama Magtymgula ýüzlenýäris. Onuň arassa ahlaga, päklige, halallyga çagyryan goşgulary bilen özümüzizi, ynsabymyzy päkleýäris.

Elbetde, arassa ahlakly, ilhalar adamlaryň bar bolşy ýaly, il içinde namart, açgöz harsydünýä adamlar hem duş gelýär. Haýyr bilen şer mydama gije we gündiz ýaly tirkeşip ýör. Hut şol sebäpli-de Magtymguly:

Adam bar, müň tümen iýdirseň azdyr,
Bardyr adam, iýen nanyna degmez –

diýip, gowyny wasp edip, ýamany kötekleýär. Halkymyzyň halamaýan häsiýetleriniň biri harsydünýälik. Ol dünýäsini ýatlaman, Allasyny unudyp, şeýtanyň alyna gidip, dünýä malyna kowalaşyp ýörenleri görende adamlar:

Kyrk şahri gyzyldan dolduran Karun –
Gözi gumdan doldy, puldan dolmady –

diýip, Magtymgulynyň setirlerini mysal getirýärler. Eýsem, Karun kim? Ol Töwratda ady agzalýan, husytylykda ýakasyny tanadan bir baý. Magtymguly özüniň «Ýeldim tut!» diýen goşgusynda, kanagatly bolmak hakynda söhbet açyp, halyňa şükür edip, gündelik ryskyňy tapsaň,

Karun hazynasyn ele saldym tut!

– diýýär. Bu ýerdäki «tut» diýen söz «hasap et» diýen manyda gelyär.

Ýa-da:

Aş göreňde, özüň atma tullanyp,
gerçe aç hem bolsaň, ile bellenip –

diýip, ýazan setirleri märekede, toýda özüni tertipli alyp barmak hakda nesihat dälmi, eýsem?! Gynansagam, toýda-tomguda özüni şeýle alyp barýan, edepsiz adamlar käte duş gelmän duranok.

Magtymgulynyň goşgularynda mertlik, namartlyk hakynda söhbetler has hem köp gabat gelyär. Munuň hem sebäbi, bu häsiýetler adamzat döräli bäri biri-birine gapma-garşy gelyän gylyk-häsiýetlerdir. Mertlik biziň halkymyza mahsus oňat häsiýetleriň biri. Elbetde, namartlaryň hem bardygy gizlin däl. Namartlyk il-günüň iň bir ýek görýän zady. Sebäbi, namartlar mydama ilin ýüzünü yere salýar. Olaryň kösti köpçülige ýetýär. Şonuň üçin Magtymguly öz okyjysyny elmydama mertlige çagyryar:

Mert çykar myhmana güler yüz bilen,
Namart özüň gizlär myhman ýoluksa.

Görşümüz ýaly, myhmany güler yüz bilen garşylap, hezzet-hormatlap ugratmak hem mertlikden nyşan. Şonuň üçin-de halkymyzda «Myhman ataňdan uly» diýen ajaýyp nakyl bar. Myhmanparazlygyň Hudaýa-da hoş gelyändigini hakynda şeýle bir rowaýat ýadynda galydyr.

Pygamberimiz Muhammet alaýhyssalam zamanynda sahabalaryň biri Resulyllany we onuň ýaranlaryny öýüne myhmançylyga çagyrypdyr. Hemme taýynlyk görüp, myhmanlaryň geler wagty ýañky sahabanyň iki ogly jaýyň üçeginde urşup, biri-birini öldürenmiş. Sahabanyň aýaly bu ýagdaýdan habardar bolup, ony ärine aýdypdyr. Şonda sahaba geljek myhmanlary gamgyn etmezlik üçin, olary güler yüz bilen garşylap, hezzet-hormat bilen ugratmak üçin syr bildir-

mändir. Myhmanlar gidenden soň, onuň gulagyna gaýypdan bir owaz eşidilipdir: «Eý, sahaba, jaýyň üstüne çykyp, ogullaryňy gör!»

Sahaba merdiwan bilen jaýyň depesine çyksa, ogullary hiç zat bolmadyk ýaly, oýnap oturanmyşlar. «Myhmanlary hoşnut edip, olary gama batyrman ugradyp, sabyr-kanagat edenini üçin seni ýalkadyk» diýen owaz sahabany haýran edipdir.

Bu rowaýat myhmana goýulýan hormatyň näderejede sogaply işdiginden habar berýär. Ine, şonuň üçin hem Magtymguly myhman hakynda, halkymyzyň oňa goýýan aýratyn sarpasy hakynda gürrüň edýär. Ol «myhman» diýen söze diňe öýe gelýän ýa-da çagyrylan adam hökmünde däl-de, eýsem, her bir adama-da bu dünýäniň myhmany diýen manyny berýär. Şonuň üçin-de bu dünýäniň baş günlük myhmanyny, ýagny ynsany sylamaga, onuň gadyryny bilmäge çagyryýar.

Adam bolup, adam gadryn bilmeýen,
Ondan ki bir otlap ýören mal ýagşy.

Adamyň – dünýä myhmanynyň gadyryny bilmek, birek-birege sylaşyk etmek gerek.

Çünki:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Amanatdyr, jan eglenmez.
Saglyga ýokdur ygtybar,
Bäş gündür, myhman eglenmez.

Şahyr adam ahlagyny pese düşürýän, adamy adamkärçilikden çykarýan günä işleri ýazgarýar we birek-biregiň önünde, Hudaýyň önünde arassa, dogruçyl bolmagy ündeýär. Hudaýyň ezizläp ýaradan bendesiniň pisat işler edýändigine jany ýanýar we päk adamlary beýle ýaramaz gylyklardan, beýle erbet işlerden gaça durmaga çagyryýar.

Içki syryň aýtma her bir namarda,
Syryň ile ýaýyp, paş eder seni.

Ogry, kezzap bilen obadaş bolma,
Malyňdan aýyryp, aç eder seni.

Ogrulyk, jümrülik, kezzaplyk iň bir ýaramaz gylyklardyr. Magtymgulyny okanyňda, şeýle ýaramaz endikli adamlaryň mydama-da bolandygyna göz ýetirýärsiň we olaryň jemgyýeti, obany, ili ryswa edýändigini, olaryň günä işleriniň zeleliniň diňe bir özüne däl, iline hem hupbat bolýandygyna anyk göz ýetirýärsiň. Şahyr bular ýaly adamlary diňe Hudaýyň ady bilen, dowzahyň ody bilen gorkuzjak bolsam, arassa ahlakly adamlaryň hem olardan gaça durmagyny isleýär. «Gazana ýanaşaň, garasy ýokar» diýilşi ýaly, şeýtanyň ýoluna düşenleriň hem azdyrany özüniňki.

Magtymguly özüni Allanyň kelamy bolan Gurhan bilen päklän bolsa, özi göreldele şahsyýet bolup, ile-de şony ündän bolsa, biz Magtymgulynyň eserleriniň üsti bilen öz nogsanlarymyzy düzedip bileris. Magtymgulynyň özüniň örän arassa ahlakly adam bolandygy hakda, beýik şahsyýet bolandygy barada bir rowaýat bize gelip ýetipdir.

Magtymguly beýik şahyr, dana, akyldar bolandygyndan başgada, ussat zergär hem bolupdyr. Bir gün onuň ussahanasyna bir gelin şaý-sep ýasatmak bahanasy bilen gelip, göz-gaşyny güldürüp, şahyryň gözünü-başyny aýlap barýarmyş. Belki, ol gelin keşbine giren şeýtandyr. Ol Magtymgulynyň ahlagyny synap görýär.

Şonda şahyr tizden-tiz özüni ele alyp, bu aldawçy gahwadan halas bolup, şeýle setirleri ýazypdyr.

Şeýtan aýdar: «Şirin işdir, azagoý»,
Rahman aýdar: «Nebis umydyn üzegoý».
Magtymguly, tur goluňy köze goý,
Eger döze bilseň, kylgyl bu işi.

Bu ýerde «goluňy köze goý» diýen aňlatma közüň şu dünýäde eliňi ýakyşyndan-da beter, jähennem ody bardyr diýen düşüňjani, pikirini aňladýar. «Eger şu körükde ýanyp duran oda çydabilmeýän bolsaň, o dünýäde dowzahyň oduna neneň çydarsyň?» diýip, öz-özüne basalyk berýär.

Dost-doganlyk, birek-biregi söýmek, agzybir ýaşasamak ýaly gowy pikirler Magtymgulynyň döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Bir-biregi çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, belki, körlükden.

Ýa-da:

Musulmanlar gylyç goýsa bir-bire,
Onda döwlet dönüp, duşmana gelgeý.

Şahyr mydama il-güni agzybirliige çagyryýar. Agzybirlik bolan ýerde rysgal-döwlet artpy, ol ýere Hudaýyň rahmet nazary bilen bakýandygyny ýatladýar.

Dana şahyrymyzyň goşgularynda örän gönümel aýdylýan öwüt-ündewlerden başga-da örän çeperçilik bilen aýlawly, obrazly setirler bilen aýdylan bentler hem bar. Meselem:

Bir göwün şatlygy çykamaz
Bir göwün ýykmaýan ärden.
Ýagşylyk tamasyn etmäň,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

Bu setirleri alymlar, magtymgulyşynaslar dürli döwürlerde dürli hili düşündiren hem bolsalar, iň dogry düşündiriş şu aşakdaky ýaly bolsa gerek. Haýsydyr bir göwni şat etmek üçin bir göwni – ýagny öz göwnüňi ýykmalı bolýar. Özgäniň göwnüni götermek üçin käte öz göwnüň tersine-de gitmeli bolýar.

Soňky iki setirde öz ýüreginden ýamanlygy çykarmadyk ärden ýagşylyk tamasyny edip bolmaz – diýýär. Ussat şahyryň şeýle köp manyly, çuň setirlerine gönümel düşünmeli däl.

Magtymguly öz ýaşan jemgyýetinde duş gelýän nogsanlyklary ýazgarýar, il içinde bar bolan ýaramaz gylyk-häsiýetleri kötekleyär, şol bir wagtyň özünde-de ol özüni hem ideal, bir kemsiz adam hasap etmeýär, elmydama Hudaýyň önünde özüni ýazykly duýýar. Ol:

Sopulyk esbaby hoşdur,
Geý içini sap edip –

diýip ýazýar. Şeýle-de bolsa, ol öz içinden ýamanlygyň doly çykyp gitmändigini, belli bir ýola – diňe halkyň, Hakyň, hakykatyň ýoluna doly düşüp bilmeyändigini üçin öz-özüne ykarat edýär.

Sen niçik, Magtymguly, ýamanlygyň unutmadyň,
Gähi-gähi zalym olduň, görgeniňden gaýtmadyň,
Gähi-gähi sopy bolduň, hiç haramdan datmadyň,
Bilmedim sen kaýsy bolduň, belli bir kär tutmadyň,
Ne sypahylyk bilen sen, ne bir mollalyk bile.

Ol bu öz-özünü ýazgaryş bilen belli bir ýola düşmeýänlere, agyp-dönüp duranlara hem ýşarat edýär. Öz-özünü derňemek, günäni öz-gelerden gözlemän, özüni Hudaýyň önünde günäli saýmak sufizmiň nagyşbendiçilik ordenine uýýan, şahyryň ömür ýörelgesi – kredosy.

Magtymguly, owal özüň düzetgil,
Özüni sen özgelere göz eýgil.

Özüň oňat adam bolman, özüni özgelere nusga bolarlyk ýagdaýda alyp barman, özgelere ýagşy bol diýmek – tekepbirlikden nyşandyr. Özgeleri dogry ýola çagyrmak üçin önürti özüň päk ahlakly adam bolmaly. Şahyr üçin bolsa bu hökmany şertdir. Diňe şonda adamlar saňa ynanýar, ýazan eseriňden dogry netije çykarýar.

Özüň ogrulyk edip, özgä «Ogrulyk etme!» diýseň, özüň çilim çekip, özgä «Çilim çekmegil!» diýseň, özüň nas atyp, nas atany dowzah ody bilen gorkuzjak bolsaň, onda hiç kim saňa ynanmaz, goşgyňa hem pitiwa etmez. Ine, şu zatlara dogry düşünen beýik şahyr mydama öz günäsini geçmegini Hudaýdan dileýär. Ol özüni günäli saýýar, özünem ideal adam hasap etmeýär. Çünki çig süýt emen adamzat biliner-bilinmez günälerden sap dälidir. Has dogrusy, älemde beýik Biribardan başga günäden sap zat ýokdur. Magtymguly özüni «Hak ýoluna dogry gezen derwüş» hasaplasa-da, Hudaýyň isleýşi ýaly päk

adamdyryn öýdenok. Säwlik bilen özüň bilmezden edilýän günäler diňe Haka aýan. Şonuň üçin şahyr:

Ne ajap hoşhal idiň
Özüň bilmezden burun –

diýýär. Soňam ol:

Magtymguly, hatadan gaýry elden iş gelmez,
Çümdüň günä çeşmine, ýürek gaýnap, joş gelmez.
Haýyr yrak hyýaldan, şer köňlümnden daş gelmez,
Mesti dünýä bolup men, akyl gider, huş gelmez,
Huda-ýa, men asy, şermende guluň boldum –

diýip, özüni Arşyň öňünde günäkär saýýar. Iň soňunda-da köňlündäki ýamanlygy, bar bolsa, haýra döndermegini Alladan dileýär.

Magtymguly, şer hem bolsa şanymda,
Haýra dönder, arman goýma janymda.
Owal-ahyr dost-duşmanyň ýanynda
Şermende goýmagyl, ýa, Züljelalym!

Ine, Magtymgulyň beýikligi nirede?! Ol beýik Perwerdigäriň ruhy bilen öz ruhuny päkleyär.

Biz hem beýik ahlak eýesi, milli buýsanjymyz Magtymguly Pyragynyň ruhy bilen, onuň öwüt-nesihatlary bilen, onuň ajaýyp, ylahy goşgulary bilen öz ruhumyzy, ahlakymyzy, ynsabymyzy päkleyäris. Her bir halkyň sežde edýän simwol-nyşanlarynyň bolşy ýaly, biziň halkymyzyň-da seždegähleriniň biri Magtymgulydyr. Sebäbi, ol halkymyzyň ynsap ölçegidir. Şol päk ynsabyň ölçegine sygýan her bir adam öz beýik şahyrynyň ruhuna sygynmalydyr, beýik şahyrlaryň ruhy her zaman öz halkynyň üstünde ganat ýaýyp, oňa ýagşy günü arzuwlap ýörendir. Hut şonuň üçin-de hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň yglan eden Berkarar döwletiň

bagtyýarlyk döwründe beýik şahyrymyzyň sarpasy has-da belent tutulýar. Şahyryň kitaplary türkmen we rus dillerinde yzly-yzyna neşir edildi. Şeýdip biz öz beýik şahyrymyzy ýagşylykda ýatlap durýarys. Her ýyl maý aýynda «Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet günü» uly baýramçylyk. Beýik Magtymguly bize – öz kowumlaryna şeýle wesýet edipdir:

Magtymguly binowa, biçäre andalyby,
Bir parça gam döwrany bolmuş onuň nesibi.
Ýygylsa, kylmaz çäre oňa dähriň tebibî,
Her mejlisde, söhbetde ýat ediň men garyby,
Eý, ýaranlar, şat ediň haýry-dogada bizni!

Hawa, biz bu gün öz beýik akylдарymyzy, şahyrymyzy haýry-dogada ýatlaýarys. Onuň synmaz ruhuny biz öz päk ahlakymyz bilen, agzybirliğimiz, jebisliğimiz bilen şat edýäris.

Magtymguly ahlak mizany hökmünde halkymyza iki ýarym asyrdan bäri hyzmat edýär, onuň şygrylary il-günümize ruhy baýlyk hökmünde mydama zerur. Çünki Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrümizde, ýurdumyzda beýik işleriň amala aşyrylýan döwründe onuň ýanbermez ruhy bize elmydama medetkär bolýandyр.

MAZMUNY

Beýik şahyra bagyşlanan özbek romany (Kerimbaý Kurambaýew, Ahmet Mämmedow – Ajjynyýaz adyndaky Nöküs döwlet mugallymçylyk instituty, TYA-nyň Milli golýazmalar instituty).....	10
Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty (Ýazgylyç Orazgylyjow – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	24
Pyragynyň şygrylaryndaky syrly pikirler (Hemra Ýusubow – TYA-nyň Taryh instituty)	49
Isgenderi kylyp jahan merdany (Amanmyrat Baýmyradow – Döwletmämet Azady adyndaky TMDDI)	58
Türkmeniň ruhy äleminiň beýik dagy (Şirinjemal Geldiýewa – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	68
Magtymgulynyň garaşsyzlyk we özbaşdak döwlet taglym-taglymatlary (Gurbandurdy Geldiýew – Halkara türkmen-türk uniwersiteti)	73
Magtymgulynyň döredijiliginde merdiň çeper keşbi (Jora Allakow – Magtymguly adyndaky TDU)	80
Türkmeniň ruhy sütüni (Ahmet Mämmedow – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	86
Magtymguly Pyragynyň şygrylary ýaşlarda tebigata söýgi döretmegiň mekdebidir (Maral Akyýewa – Türkmenistanyň Milli bilim instituty)	96
Magtymgulynyň döredijiligine «Kysasy Rabguzy» eseriniň täsiri (Gurbangül Guzyçyýewa – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	105
Magtymgulynyň sopusylyk garaýyşlaryndaky ruhy-ahlak gözlegler (Şamuhamet Gandymow – Döwletmämet Azady adyndaky TMDDI)	111
Durnukly söz düzümleri we şahyryň şygyr dünýäsi (Ejegyz Çaryýewa – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	123
Magtymgulynyň fizika-matematika ylmylaryna garaýş (Öre Ylýasow)	130
Magtymgulynyň şygrylarynda ahlak ýörelgeleri (Amangül Durdyýewa – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	139

Beýik Pyragynyň paýhasa öwrülen setirleri (Gurbanjemał Ylýasowa – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	143
Magtymgulynyň goşgularynyň rus dilindäki terjimeleri (Maral Taganowa – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	150
Magtymguly Pyragynyň şygryýetinde käbir sözleriň many taýdan giňemegi (Rejepmuhammet Geldiýew – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty).....	161
Magtymgulynyň döredijiligine futuwwetnamaçylygyň täsiri (Täjigözel Hojageldiýewa– TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	166
Magtymguly Pyragynyň we Mollanepesiň döredijiligindäki ýakynlyklar (Şirin Gylyçmedowa – Halkara Nebit we Gaz Uniwersiteti)	172
Möwłana Lutfy we Magtymguly Pyragy (Ejegyz Çaryýewa – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	177
Akyldar şahyryň «Şypa ber» şygryndaky syrly öwliýäler (Gözel Amangulyýewa– TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	184
Beýik şahyrlaryň döredijiliginde çeper täsir meselesi (Akmyrat Täjimow – Seýitnazar Seýdi adyndaky TDMI)	194
Baýram hanyň we Magtymgulynyň döredijiliginde edebi däp meseleleri (Kakabaý Amanmyradow – Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy)	199
Magtymgulynyň döredijiliginde howa ýagdaýyny aňladýan sözleriň ulanylyşy (Amangül Esenmedowa – Magtymguly adyndaky TDU)	206
Magtymgulynyň şygryýetinde tebigat suratkeşligi (Göwher Şamyýewa– Magtymguly adyndaky TDU)	211
Şahyryň edebi onomastikasy ýa-da şygrylarynda has atlar (Ata Gylyjow –TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty)	222
Mäne baba we Magtymguly (Gurbangözel Kömekowa – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	230
Magtymgulynyň elegiýalarynyň aýratynlygy (Annagözel Bekmämmadowa – Döwletmämmet Azady adyndaky TMDDI)	238
Mahmyt Pälwan we Magtymguly Pyragy (Rahmanberdi Godarow – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	250
Beýik akylalaryň golyazmaları we külliýaty (Atamyrat Saparmyradow – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	258
Magtymgulynyň setirlerinde «eýle» kömekçi işliginiň ulanylyşy we onuň taryhy kökleri (Rahman Ilmämmadow – TYA-nyň Milli golyazmalar instituty)	261

Beýik şahyryň şygryýetinde guşlaryň keşbi (Ogulbäbek Amandurdyýewa – TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat instituty)	269
Magtymguly mekdebi (Muhammetguly Amansähedow – filologiýa ylymlarynyň doktory).....	281
Magtymgula düşünmegiň amaly (Bägül Annabaýewa).....	296
Magtymgulynyň döredijiliginde «wahdeti-şuhud» düşünjesi we onuň bilen baglanyşykly sopusylyk garaýyşlar (Nurnazar Şadow – Türkmenistanyň Milli bilim instituty)	315
Söz ýagşysyn dil tanar (Orazgeldi Gurbanow – Aýratyn zehinli çagalaryň Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy adyndaky Döwlet mekdep-internaty)	327
«Maksadym nesihat etmekdir halka (Dörtguly Baýsähedow – TÝA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat instituty)	333
Magtymgulynyň döredijiliginde Ýusup ýordumy (Nabat Meläýewa – TYA-nyň Milli golýazmalar instituty)	341
Türkmeniň ynsap ölçegi (Atamyrat Atabaýew – Türkmenistanyň halk ýazyjysy)	348

KÖŇÜL GÖZGÜSI

(Magtymgulynyň 290 ýyllyk toý dabarasyna bagyşlanan makalalar
ýgyndysy)

*Ylmy redaktor Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy,
filologiýa ylmlarynyň doktory*
Annagurban Aşyrow

Düzüjiler:

Godarow Rahmanberdi, Kömekowa Gurbangözel

Redaktorlar	<i>H. Sapargulyýew</i> <i>M. Nurlyýew</i> <i>G. Halymowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Öwezow, J. Bekiyewa</i>

A-80905

Çap etmäge rugsat edildi 07.03.2014. Möçberi 60x90^{1/16}.
Çap listi 22,5. Şertli çap listi 22,5. Hasap-neşir listi 17,84.
Şertli reňkli ottiski 47,25. Sargyt № 349. Sany 5000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.